

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

KILENCZEDIK KÖTET.

PEST.

EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1860.

BUDAPESTI SZEMLE.

KÖZLEKÖDŐ ÉS KIADÓ

OSZBÉNYI ANTAL

KILÉNCZIK KÖTET

PEST

ENYI GYÉSZTÁR KÖNYVTÁRÁBAN

1860

IRÁNYESZMÉK.

II.

EGYETÉRTÉS, TÁRSADALMI EGYBEOLVADÁS.

A mint egy történeti hírű hadvezér azon kérdésre : mi kell kiváltképen a háború folytatására ? azt felelte : először pénz, másodsor is pénz, harmadszor is pénz ; ugy ha töleml valaki azt kérdezné : mi kell a magyarnak mindenek fölött a végre, hogy tovább is gyarapodó erőben fenmaradjon, s hajdani fényét s nemzeti életerejétől föltételezett politikai súlyát ismét visszanyerje ? lelkem egész teljességével s megingathatlan meggyőződéssel válaszolnám : egyetértés, ismét egyetértés, és megint csak egyetértés ! A mi a számvetésben a „kétszer kettő-négy,“ a logikában a cathgoriák, államkormányzatban az eszély : az, előttem s szerintem, mireánk nézve ama kicsiny külterjű de roppant beltartalmú szócska : alapja, kezdete, biztosítéka, föltételezője egész jövőnknék.

Azon európai ismeretes népjellemzés, mely az angolról azt tartja, hogy túlságosan önbecsérző, a francziáról, hogy hiú és dicsvágyó, a spanyolról, hogy dölyfös, az olaszról, hogy ábrándos az amerikairól, hogy mammon-bálványzó, a németről, hogy a pedantságig rendszeres és elméleties, és így tovább mirőlunk azt terjesztette el, hogy mi uralkodni vágyó s egyenetlenkedő, más szóval, pártos nemzet vagyunk. Pártoskodás és uralom ! Jegyezzük meg jól. Sok és nagy van mondva e rövid és kicsiny szóokban ! Elmondok még egy ezzel némileg rokon, de mostohákhoz illő rokonságú itéletet, mely szintugy nagyon el volt terjedve rólunk,

hogy mi a jármot tűrni nem tudjuk, s a szabadságot helyesen élvezni képtelenek vagyunk. Ez volt ama híres „*jug in patiens, libertatis incapax*”-féle politico-machiavelli phrasis inkább, mint valódi axioma.

Bizonyos, hogy ama mivel és derék nemzetek nem sokat adnak ezen szerfölött általános és épen azért talán felületes ítéletre, köztudomású dolog levén, hogy a mint nem gondolható oly művész, ki egyetlen ecsetvonással — még ha az oly erős és jellemző is — egész képet állítson elő: ugy nem létezhet oly mély lélekbuvár, ki egy nemzet jellemét, annak teljes egészében, egy-két szó szűk keretébe szorítani tudja; nem, mert a szóknak valóban nincs meg azon terj-ejők, hogy nagy és heterogen részletekből álló tárgyakat bármint egybetömörítve is befogadni képesek legyenek. De hogy e jellemzésnek mégis legalább viszonyos s amolyan félhomályban, félderűben tapogatózó igazságát el ne ismernék, alig hiszem.

A minket illető jellemzésre nézve pedig, ámbár nekem alkotványos életünk s politikai szabadságunk ezeréves történetének alapján mindkettő tekintetében más a nézetem: mindazáltal — megvallom — régóta mindkettő igen sokszor forgott elmémben, gyakran s hűzamosan gondolkodtam belértékök felől, kérdeztem enmagamtól: vajjon van-e valami bennök, vagy csak üres szavak? Tartalmuk való-e vagy ráfogás, általános-e vagy csak viszonyos igazság? s ehhez képest figyelemre méltatnunk s okólnunk kell-e belőlök, vagy nem-hallottá tennünk, általuk nem érdekeltetnünk? Mi helyes, mit tanácsol a józan ész? S hosszas magammal való tusakodás után végre meggyőződtem arról, hogy az utolsót, mint száz meg száz történeti ténynyel, e haza földén lefolyt egész életünkkel homlokegyenest és merőben ellenkezőt, igazságtalant s nem jóakaróinktól és nem javunkra kigondoltat a leghatározottabban vissza kell útasítnunk, s ellene tiltakoznunk; az elsőnek ellenben igazságát, módosított értelemben el kell ismernünk, annak történeti mivoltával tisztába jönnünk s jövőre nézve mindkettőből tanulságot merítnünk, — óvakodván s elkerülvén még árnyát is annak, a miből az utolsónak szomorító bélyegét alaposan s joggal ránk lehetne sütni, s kigyógyulván, míg idő van, az elsőnek bizonyos körülmények közt könnyen veszélyessé válható nyavalyájából.

Ismétlem szavaimat: a mi igazság s nemzetünket általában

vagy külön osztályait alaposan érdekelhető megrovás amaz első állításban van, mindnyájunknak át kell látnunk, apróra megismernünk, veszélyességétől megirtóznunk, s abból vagy jókor gyökerelesen s egyetemleg, vagy legalább nagyobb részben kigyógyulnunk; vagy ha ezt nem tesszük, hamarabb mint gondolnók, gyászosabban mint érdemelnők, a nemzeti-lét alsó fokára süllyedünk, hol már az nem élet s mi nem vagyunk többé nemzet.

Türeelmet s cikkem csöndes és figyelmes átolvasását kell kérnem az olvasótól, nehogy éppen az egyességet tárgyzó, legfontosabb de egyszersmind legkényesebb kérdésben, az egymást meg-nem-értés miatt el ne érjük azt, a mire én teljes jóakarattal igyekszem: gondolatink és érzésink s ezekből folyólag akaratumk és önelhatározásunk benső egyesülését. Hogy én az első vád illetékes voltát csak módosítva ismerem el, s mégis akkora veszélylyel fenyegetőnek látom: ezen, az első tekintetre paradoxonnak látszó nézet cikkem folyamában, úgy vélem, indokolva s a látszó ellentét kiegyenlítő lesz.

Az én tanítóm a történet és az élet. S megvallom, sehol sem látom történeteinkből, sőt lélektanilag sem tudok nyomára jóni annak, hogy a mi sáralkatunkba a Mennyei Felség, mint egyeseknek a nagyravágyás lelkét, mint nemzetnek az uralkodás hajlamát nagyobb mértékben lehellette, vagy az élet és politikai viszonyok a pártoskodás gonosz szellemét bennünk inkább kifejtették volna, mint ezt más jóra való népeknél is látjuk; de azt aztán állítani merem, hogy mi közöttünk ugyanazon mértékű ily szenvedély és nemzeti gyöngeség is, mérséklés helyett táplálva, legyőzni törekvés helyett folyvást fejlesztve, bölcs irányzás helyett szabad szétesapongásnak bocsátva, károsabb és veszélyesebb eredményeket szülhet, mint az például Angol- vagy Franciaországban történhetnék. Nálunk kevesebb nemzeti gyöngeség is okozhat nagy roszakat, vághat begyógyíthatlan sebeket, kockáztathatja a legfőbb nemzeti érdekeket, igen magukat az államezelőket, míg nagyobb számú, egy ajkú és érdekű nemzeteknél több és nagyobb mérvű hibák káros hatását is kiegyenlítik az ellensúlyul szolgáló rokonszenves nemzeti és államerők.

Azt se látnám helyén s rendén valónak, hogy nagyobb politikai súlyra akár mint egyének, akár mint nemzet ne törekedjünk, hogy úgy szólván kiszakítsuk jellemünkben a nemes

nagyravágyás ösztönét; mert hiszen az égi szikrának ég felé kell törni! A szellem ezen hajlama magában természetében gyökerezik, s egyénben és népnél erőérzetnek a jele, ösztön a szép és jó után törekvésre; az egyénnek a közvéleményben, a népeknek társadalmilag magasbra vágyása bizonyítéka egyszersmind emelkedettségöknek és annak, hogy ezek a szellemiség igényei, az erkölcs és emberiség magasb érdekei iránt mások fölötti fogékonysággal bírnak, annak élvezetére, polgári és politikai nyomatékkal bírásra jogosítvák és képesek. De mindezt csak a bölcsesség és gyakorlati élet által adott mértékkel, mások hasonló jogosultságának tiszteletben tartása mellett és mindenek fölött az időnek és körülményeknek okos és számító tekintetbe vételével látom helyénvalóknak. Mi, mikor, kik által, mily módon történjék, mely határig menjen, s mikor, mely fejlődési ponton állapodjék meg? rendkívül fontos dolog az egyén életében, az a nemzeti állampolitikában. Ezeket tartom én azon köszirteknek, melyek egyikén vagy másikán gyakran összeségén, magában véve nem vétkes, de a körülmények miatt azzá fajult nagyravágyásunk, eleinte ártatlan de utóbb egymást megrontani törekvéssé törpült ellenkezési hajlamunk, néha pedig — és ezt a legkeserűbb fájdalommal mondom ki — személyes érdekeken alapuló egyenetlenkedési viszketegünk miatt nemzeti élethajónk, melyen az egyén legdrágább erkölcsi és anyagi javai, minden szent közügy, a legmagasb polgári érdekek, maga a haza sorsa, mint minden földi üdvnek összesége, a szabadság- és polgári jóllétnek gyakran épen kikötőjében siralmas hajótörést szenvedett. Ezek azon szirtek, melyektől a politikai eszély és nemzetünk őrszelleme védjen meg bennünket!

Az időtől — ismétlem — mi, mikor s hogyan történik, roppant sok függ. A mely gazda tavasszal veti el, a mit ősszel kellett volna, soha nem lesz jó aratása; a ki akkor takarékos, mikor van miből, lehet láttatja ügyességének. A ki teste rendes melegségi állapotában iszsza a vizet, jótékonyan üdülnek föl idegei, míg a lázas véringерültségben levőnek Priessnitz tana követése életébe kerülhet. A ki vidám időben szellőzteti szobáit, jól teszi, hogy egészességét ezáltal is előmozdítja; de a ki akkor nyitja meg ablakait, midőn a lég gyűanyaggal terhelt fellegeit ide-oda gömbölygeti a völgyi szél, veszélyes kedvtöltést csinálhat magának. Így van a dolog a politikai életben is az egyénekkal és népekkel. Ugyanazon

mértékü becsszomj, magasbra törekvési ösztön, s ugyanazon jók elérhetési vágya, föllelkesülés és hősiesség, mi egykor jót szült, sikerhez vezetett és az igazság és népek belértékét tüntette föl, tiszteletet gerjesztett s koszorút adott : máskor a leggonoszabb ellenhatást idézheti elő, nyaktörő szirtkekhez juttathat, bomlásnak indít, örvény szélére sodorhat, sőt életveszélynek tehet ki.

Gyakran, kivált midőn az egyén és társadalom megszokott rendes állapotában van, az osztályok, fajok, különvélemények képviselőinek egymásra való hatása, az erők versenye, a társadalmi elemeknek egymás nézetei és tettei felett jóakarató figyelemmel ellenörködése, minden nézetnek hasznosítása, minden képességnek — a lehetőségig — munkássági térnyitás, sőt még a különvéletek, önálló elvek zászlója alatt alakult s lovagias modorban folytatott formászerű ellenzéki törekvés is jótékonyan hat a közdolgokra, edzi az egyéni erőt, fejti a szellem képességeit, tevékenységet költ fel, ébren tartja a közszellemet, sok ballépéstől óv meg, biztosabbá teszi a siker elérését; de a midőn veszély fenyegeti sőt éri a közjólét legfőbb kezességeit, midőn a társadalom szenved, midőn a hazát ért csapások megingatták vagy épen aláásták a magán jólétet is, szóval, midőn ugyszólván parázson áll az egyén, vulkán felett a társadalom : ekkor kisebb adag egyéni vagy nemzeti hiba is, minők az önzés, közügyek számba-nem-vevése, a társadalom minden osztályával közös főbb érdekek föl-nem-ismerése, nem gyámolítása, ellenkezési vagy épen pártoskodási hajlam, tapintatlanság a politikában kiméletlenkedés a társas, életben stb., ezen hibák közül akár több együtt, akár egy-kettő a legnagyobb veszélynek vihet elébe, jövendő századok gyümölcs-bimbóit elforrázhadják, a bűnök büntetését az ártatlan utódokra hárinthadják.

Ezen, az időket és helyzetek különbözőseit számba-nem-vevési s önkeblében, önmagával, gyakran mások érdekéért egyenetlenkedési gyöngeségen — sőt mondhatnók, bűnön — éri nemzetünk egyeseit — nem az egész nemzetet — igen gyakran az, a ki akár történeteinket s ezeknek rózsás és tövises szálaiból szőtt életünket, akár pedig egyéni természetünket mélyebben vizsgálja. Nem mondom én, hogy nálunk minden közérzésű tehetségesebb ember lángésznek s a nemzet közvetlen boldogítására hivattnak képzelet m agát — ez igazságtalan vád lenne, — de hogy vélemény-

nyűnkre kelleténél többen, kelleténél többet tartunk, ezt állítani merem. Nem mondom, hogy a magyar csak vezérkedni, parancsolni, első lenni szeret, ez dologbeli ellenmondást foglalna magában, — de azt igen, hogy csak alig középszerű képességű emberek, valódi vezérnek termett férfiaknak — kiket arra néha a Gondviselés úgy látszik már eleve kijelölt, máskor a közvélemény valami kimagyarázhatlan, de kétségkívül létező titkos sejtelem alapján elválasztott, máskor meg a dolgok kényszerűsége, vagy tán éppen személyes előnyök ilyenén tesznek — ritkán hajlandók a kiengesztelődés és béke jobbját elég jókor nyújtani; ritkán s kevesen bírnak lélek-erővel arra, hogy saját zászlójukat, mely alatt elvesztését de nem egyszersmind ügyet veszítettek, félretéve, nézeteiknek közügyet kockáztatható érvényesítéséről — még ha azok ellen egy fél ország nyilatkozott is — lemondani s a többség akarata előtt meghajolni elég önmegtartózkodásuk legyen, — ilyenforma eseményeket nagyon ritkán láttam, ritkán olvastam. Ellenben azt, hogy a kezdetben egyszerű nézetkülönbség kölcsönös hidegséggé, ez gyűlöletté, ez ismét egymást kiirtási hajlammá fajult, hogy az elv és rendszer helyett annak képviselőjét, a személyt vették üldözőbe, egyénekért megtagadták, önérdekek miatt ellenséghez folyamodva áruba bocsátották a hazát, hogy a politikai tér vitája át lön vive a társadalomba, annak következményei megmérgezik a családi életet, személyes tekinteteknek feláldoztaték az ügy, egyesek elfajultsága miatt kockára tétetett az alkotmány, szóval, rossz útra vezetettvén, rossz sugalmak által azok, kik magukat a haza barátinak vallák, elvonák az egyenes útról, magukkal sodrák a hívő nemzetet is.

Valóban az olyanféle jellemek, minő I. Béláé volt, ki kötés által biztosított következményi jogát önkéntesen Endre király fiának engedte át, nagyon ritkák évtalajainkban, míg az ellenkezők igen is nagy számmal vannak. Almus, Kálmán testvére saját királyi testvére ellen, — azért hogy ez őt a horvátországi kormányról visszahívta, melyet a vitéz király csak imént csatolt vala birodalmához, s az ildomtalan hercege attól újra elidegenítette, — előbb Henrikkel szövetekezett, később görög császári zászló alatt vívott ellene s nyílt csatában esett el. II. Géza testvérei István és László ismét boszúból, mivel a rájuk bízott tartományok kormányzásától alkalmatlanok voltak miatt elmozdította, szintugy idegenhez folyamodtak, fegyver élére bízták az ügy eldöntését, magukkal sodorván

a nemzetet: magyar állott szemben magyarral, testvér küzdött testvérrel, mindkét részről a mi vértünk omlott, míg a király győzven, a lázadók bújdosókká lőnek. III. Béla ellen megint testvére Géza lépett fel, összejárta, szövetségöket koldulva, a német, cseh, görög udvarokat, elment a lengyel királyhoz is, ki a helyett, hogy neki adjon segítséget, őt adta a király kezébe. Az Imre és (II.) Endre között két ízben kitört s másod alkalommal oly regényesen végződött versenygés ismeretesebb, hogysen említnem kelljen. Az is tudva van, mint szállott Endréről a czivakodási szellem fiára (IV) Bélára, s erről ismét saját szülöttére (V) Istvánra: mindkét apának meg kellett elvégre is osztani az uralkodást nagyravágyó fiával. . . . És ez még mind indokolható, mert hiszen az uralkodási vágy mellett részint dynastiai, részint önfentartási érdekek vezethették mindeniket, és aztán az az uralkodás — úgy tanítja az élet és történelem — valami bűbajos erővel bír! De hát Kupával mi emeltette kardját szent István ellen? Gyula erdélyi herczeg miért nem hajolt meg szent koronája előtt? Vatát, Borsot és Ivánt mi lázasztotta II. István ellen? Tán történetiróink azt mondják: az elsöket az ős vallás fentartási vágya, tehát ellenkező meggyöződés s conservatív érzület. Én azt hiszem, hogy István koronájának szemökbe igen vakítóan ragyogása s törzsvezéri hatalmuk megszorításától való tartás. S hát az utolsókat mi, ha nem a főhatalom utáni vágyakodás?

S mást látunk-e — kérdem — a magyar királyság második korszakában? Teljességgel nem. Itt is a régi drámát látjuk játszani, csak hogy több tragikai elem vegyül belé. Csák Máté és Záh Feliczán esetei, Erzsébet és Mária vérrel beszennyezett uralkodása, Széchy Dénesnek egy-két társával Erzsébet könyeire az ország nagy többségétől különszakadása, a választási szerződésnek széttépése, Garának és Újlakinak Hunyadi ellenében örökös cselszövénye, s azon szerencsétlen politikának, mely „Dobzse“ Lászlót Nagy-Lajos és Mátyás királyi székébe ülteté, eszeveszett konoksággal érvényesítése, nem mind ilyeneknek tekinthetők-e? Nem átok volt-e a magyarokon akkor, midőn Hunyadi Jánost, korának legnagyobb hadvezérét, Magyarország legmesszebb látó államférfiát, a nemzet kedvenczét a vele vetélkedő nagyoknak egy része folyvást lenézte, nagy céljaiban gátolta, közjólétre s a haza dicsőségére czélzó kezdeményeiben egész őszinteséggel

soha nem segítette? Midőn Hunyadi Újlaki Miklós egykori vajdátársával az ország megmentése végett 1445-ben szövetkezett, következő év elején azt a törvényt hozták, hogy a régi hét vezér példájára akkorban beállított hét kapitányi kormányzás helyébe egy országkormányzó választassék; midőn 1446-ban ő lön megválasztva, már azt végezték, hogy tiszte csak egy évig tartson s akkor ismét letehessék, hogy a pénzügyet két egyházi s két világi főúr vigye, s a nemesség hadi segélyt adni köteles ne legyen; később megint, hogy a haderő szervezését egy 18 személyből álló tanács intézze; midőn a várnai és rigó-mezei vereségeket, — melyeket nagy részben az országban létező belviszály és széthúzás idézett elő, — tíz szerencsés csata s százezer töröknek fegyver miatti halálával helyrehozván, a haza sebeit mármár begyógyítja vala, a kormányzóságról (1452.) lemondatták; midőn Mohamed Konstánczinápolyt 1453-ban bevette, s az egész keresztyén világot megfélemlítvén, dicsősége első mámorában hódítása céljául Magyarországot tűzte ki s egyenesen Nándor-Fehérvár ellen indult: a király megrémült, az országnagyok egybegyűltek, törvényeket hoztak, hadi segédelmet, zászlóik kiállítását ígérték, nemesi fölkelés lön hirdetve, Hunyadi fővezérré választatott.... S még is mikor mindezeknek teljesedésbe kellett vésni, az ország összes főurai közül hárman állították ki zászlóikat, a király Czilley kíséretében Bécsbe távozott, a nemesek közül kevesen keltek föl, s az illetők kárörömmel jósolták, hogy már most csak ugyan megbukik gyűlölt ellenségek. A haza nagy fia csaknem egyedül maradt. Ön költségén 7,000 vitézzel erősítette meg azonnal Nándor-Fehérvár várórságát, a hős Kapisztrán gyűjtött 60,000 kereszttest zászlói alá, az ütközet napja eljött, a győzelmet kétnapi vérontás árán s 40,000 török elestével szerezte meg Hunyadi, — s tudósítván a királyt az eredményről, belső keserűségét e rövid szókbán fejezte ki: „Felséged ugyan parancsolt a zászlós uraknak, hogy mindnyájan hozzám gyűljenek: de tudja meg Felséged, hogy csak a keresztes nép volt velünk és Koroghi a mácsói bán.“ Megfoghatlan! Vesztere hagyni a bazát, csakhogy ezerek, tán százezerek közt az is elveszeszen, a kit gyűlölünk....

Menjek-e tovább történeteink során? Elmondjam-e, minő indokokból, hogyan és kik segítségével lett király II. Ulászló,

mint küzde alatta önmaga ellen idegen érdekeknek szolgálva a pártokra szakadt nemzet, s később mint temetteték el Mohácsnál hazánk régi dicsősége? Elmondjam-e, hogyan tört Báthori Zápolya ellen, mint szakította két felé pártviszály az egy hazát, mint ontá magyar magyarnak véré János, Zsigmond és Svendi alatt, Békési mennyire nehezítette Báthori István uralkodását, mikkel kelle küzdeni Bocskainak és Bethlennek? Mint vérezének el a nemzetnek ezerei, mint lőn össze-vissza marcangolva a hon Tököli és a Rákócziak hiú kísérletei miatt? Nem akarom ezt tenni. Nyugodjanak békében a balsorsnak amaz áldozati ott, a hová őket a szenvedélyek forgószele, az idők romboló vihara temette. Nincs oly philosophi nyugodtságú lélek, mely, azokra csak emlékezvén is, fájdalmat ne érezzen, s e fájdalmat nem érezheti a nélkül, hogy ahhoz némi keserűség is ne vegyüljön.... Tán ez is igen sok czé-
lomra, a mit korábbi időkből felhoztam; de ennyit szükségkép el kellett mondanom, hogy ki legyen mutatva a forrás, melyből annyi rossz áradt ki eleitől fogva hazánkra.

Hogy e hibák más nemzeteknél is éppen úgy megvannak, hogy e gyászos példák csak egyeseknél és nem minden időben fordultak elő ily mérvben, hogy szent István, I. Béla, sz. László, Kálmán, II. Géza, I. Károly, Nagy-Lajos és Mátyás alatt századokon át szabad, dicső és nagy volt a magyar, hogy amaz árnyvonasokat sokszorta fölülmúlják nemzetünk jellemében a szép és ragyogó jellemvonások, a nagy és dicsőséges események, s hogy a nemzeti erkölcsök olykori alásülyedésének oka eleitől fogva kiváltképen a mi politikai viszonyinkban volt, hogy olykor az idők szelleme, a dynastiák változása, a szomszéd népek forradalmi s fejedelmeknek hazánk birtoka után sovárgása, s csak olykor-olykor idézte elő min-hibánk: mindez nem ment föl minket a beszámítás súlya alól, mert más nemzeteknek mások kül- és belviszonyai, s a mi náluk nem, nálunk lehet halálos veszélynek szülő-okává.

Értsük meg jól egymást. Én nem mondom, hogy e viszálykodási bűn nemzeti jellemvonás a magyarban, sőt határozottan csak egyének bűnének nevezem; hanem abban látom a bajt, hogy ezen egyének száma olykor kelletén túl nagy volt. Nem állítom, hogy hazánk történetét a nemzetnek ez eredendő bűnével való folytonos tusakodása alkotta, de azt igen, hogy túlon túl gyakori jelenség annak folyamában. Nem kívánom, hogy oly angyaltermészetet

váltson nemzetünk, mely kizár magából minden salakot és nemtiszta, fölülemelkedik minden emberi gyöngeségen; de azt igen, hogy legalább válaszsza meg az időt, mikor ilyes szeszélyeinek hódol. Ismét visszatérek a történetekre. Sz. István, László és Kálmán korában is voltak viszálykodások, de a kormány gyeplője erős kézben, a nemzeti test ép erőben volt s nem következett baj: míg II. Endre alatt szinte sirba dönté országot és nemzetet. I. Károly és Mátyás alatt is voltak egyenetlenkedések, de e két király egyénisége oly villámhárító volt, mely távol tartotta a hazától a vészt, nem engedte diadalra jutni a gonoszt: míg II. Ulászló és II. Lajos alatt ismét szinte végkép kiirtatott ősi földéről a magyar. E század első felében is voltak erős bellhareczok nemzetünk kebelében, de azok az alkotmányos élet természetes nyilatkozványai voltak, s a nemzet életereje fentartotta a nemzetet: míg ha most kezdenék egyenetlenkedni, ha napjainkban nem tudnók érdekeinket egyesíteni, ha most kezdene akár egyén, akár valamely osztálytöredék a nemzet többségének közérzetével, meggyőződésével és mindenek fölött ama nagy feladattal, melyre a magyar nemzet hivatva van, ha, mondom, most mutatkoznának ilyes törekvések: akkor igazán el lehetne mondani, hogy mi a történetekből semmit sem tanultunk, mi régi gyöngeségeinkből semmit el nem felejtettünk, mi nemzeti rendeltetésünknek megfelelni soha nem fogunk. Külön pártfelekezetek hiszen vannak Angolországban is, de vannak idők, midőn mindenki egy zászló alá gyűl.

Elevenítsük fel mindezeket emlékezetünkben, gondolkozzunk mélyebben, nyomozzuk ki a viszálykodásnak okait, s irtsuk ki, ha még most is léteznek; ha pedig nem léteznek, ne hagyjuk magunkat okozásaik átkos befolyása alatt. S ugyan hol lehet — kérdem — most gyökéroka a viszálykodásnak? Tán a politikai jogosultságban, a vagyon által föltételezett társadalmi befolyásban, vagy az egyéni jogok egyenlőtlenségében? Hiszen az elsőt 1848-ban mi magunk szüntettük meg, felvevén az alkotmány sáncaiba minden arra politikailag érett fiát a honnak; birtok és polgári előnyök szerzésére szabad mező nyílt minden polgárnak, s az osztályi előjogok tényleg el lőnek törülve: törvényes különbséget nem tesznek, sem előnyt nem adnak születés, nagy birtok stb. Az idő szelleme s az események kemény ítéletet tartottak a népek fölött, s mi fölöttünk is. . . . A nemzetiségi kérdésekből szintugy nem vehetni többé

viszállkodásra és szétvonásra észszerű okot; mert hiszen ezt már ma oly szent tulajdonnak tekinti a világ, mit elvenni, elnyomni nem szabad, de nem is lehet. Ez ellen a világ lelkiismerete szólal fel s az emberiség polgárisodása tiltakozik. A mi az egyéni nagyravágyást illeti: e fölött is pálezat tört korunk műveltsége s a jogok közössé-válása. Kihúzta a alapot a nagyravágyó jellemek alól az idő. — Valóban, éretten gondolván meg a dolgokat, schol, egy téren sincs ok féltékenységre, irigykedésre, viszállkodásra. Sőt én kivált a mi időnket egyenesen olyannak látom, melyben szükség, hogy osztályok, felekezetek, népfajok testvérileg kezét fogjanak, a közel múltakat kölcsönösen elfelejtsék, magánérdekeik mellett a közérdekekre főfő-figyelmet fordítsanak, azokat felismerni és erősíteni igyekezzenek, a haza és honpolgárok egyetemének anyagi és szellemi erejében, műveltségében, közjában keressék saját erejüket; elhívén, hogy ettől függ önnön politikai súlyok s jövődjök is.

Vétkes dolgot tesz azért, a ki a régibb időkből származó politikai pártok egyikéhez vagy másikához tartozást, az akkori gondolkodásmódot és eljárást a mai időkre is áthozza, s egyént és egyéni cselekedeteket, nemzetet és osztályokat azon mértékkel mér; gyűlöli a conservativet vagy szabadelvűt, az aristocratát vagy democratát, a magyart, horvátot, száaszt stb. azért, mivel e vagy ama részen állott. Nem a kölcsönös hidegség, feszes magatartás, kibékülni nem-akará, szétvonás és különködés, magán érdekek bálványozása az, mit tőlünk önjavunk, a józan ész és a haza helyzetének elgondolása megkíván. — Egyéb, egészen egyéb!

A megoszlás ellentéte: egyesség; a széthúzás és különködés orvossága: egybetartás, lelki egybeolvadás. Legyünk azért egyesek, összetartók, legyünk egymás testvérei. A különérdekek és célok ápolásának villámhárítója a közös hazai és nemzeti célok felismerése, lelkes ápolása. Ismerjük meg azért ezeket, csoportuljunk ezek körébe, szeressük ezt mindnyájan és minden egyebek fölött. Ezek együtt erősökké tesznek, sokszorozzák a hatást, biztosítják a sikert, szülik a közjót. Ha nincs ok egyenetlenkedésre, ne képzeljünk, ne teremtsünk; ha nincs üdv az egymást lenézésben, idegenkedésben és egymástól elszigeteltségben, lássuk át s szüntessük meg azokat; s ha ellenben az élet oly

szembeszökőleg mutatja, hogy külön-külön is eltengődhetünk ugyan de vajmi szebben és jobban élhetnénk együtt; hogy kevesek is tehetnek valamit, de mindnyájan vajmi többet és üdvösebbeket tehetnénk; hogy sorsunk javítását erőmegosztva, önző úton bizony nem eszközölhetjük, — ha — mondom — mindezeket a mindennapi tapasztalás tárja elénk: ugyan nem kell-e, nem halaszthatlan szükséges-e a vérségi és sorsegység, a teljes rokonszenv, az érdekek, a czél, erő és akarat egyesítésének útját választanunk? Igen, egybe kell forradnunk szívben és lélekben, ha akarjuk, hogy mind magunk mind hazánk javát nagyobb mérvben munkálhassuk, mind pedig a jelen és jövő nemzedékek boldogságára valamicskét telessünk.

Az egyesülés, mint csupa fogalom is, egyike a legfelségesebbeknek. Nézd meg a mező bérezeit, rónáját és völgyeit, a hullámzó szirtes vagy szigetekkel megrakott tengert, a csillagos eget, a társadalmi élet nagy tarkaságát, a szellemvilág egyetemét: nemde mindeniknek összeségében, együtt-voltában, e g y s é g é b e n v a n a legnagyobb szépség? Törd darabokra a tükört, szaggasd szét a virágfüzért, szórd el aranyláncod gyémántját s más ékességeit, különítsd el a legremekebb Madonnakép egyes darabjait: megmaradnak-e — kérdem — előbbi szépségeik? birnak-e régi belértékökkel? gyakorolják-e az addigi hatást lelki természetekre? Nem. — A nyáj szétozlása annak végveszélyeztetése, a társadalom ziláltsága elgyengülésnek, pusztulásnak előjele. Okuljunk a mások és magunk példájáról . . . Az egyesülés, mint tény is, egyike a legnagyobbbecsülendőbbeknek, áldáshozóbbaknak, jóraavalóságra mutat, fél-elérését teszi a czélnak, kezessége az életnek: míg ellenkezője bizonyos halál. „Concordia res parvae crescunt, discordia maxime dilabuntur.“ Fentebb már hivatkoztam történeteinkre. Ismét rájok kell térnem; felhívom mindazokat, kik előtt e nagy és tanulságteljes életkönyv nem volt zárva, tegyenek bizonyosságot a felől: vajjon a mi szép és örvendezettő volt történeteinkben, mikor hatalmas volt hazánk, virágzott nemzetünk, koronánk fénye messze országokra terjedett, a mikor hadi dicsőségünket beszélte a világ, jóllétünket irigyleték szomszédaink, — vajjon mindez nem az egyességnak volt-e műve, nem összetartásnak vala-e gyümölese? És mikor vesztettünk, mikor gyász és szégyen borult hazánkra, mikor elgyöngültünk, halá-

los sebekben vérzettünk, — nem többnyire az egyenetlenség, egymás gyűlölése, külön vágyak, érdekek és czélok ápolása volt-e a szülő-ök?

Egy hajótörést szenvedett útassereg, vagy leégett falu népe, egy vert hadsereg, vagy árvíz elöntötte helység lakói, ha a veszélyen átestek : vajjon a tétlen bámulást, hideg daczot s egymás iránti részvétlenséget tartják-e első dolognak, vagy éppen egymásra kezdenek támadni és lármázni; ha egyiknek valamivel többje maradt mint a másiknak, azért neheztelni, s a hajó megmaradt romjait is habok és szélvész által elsodortatni, a tüzet tovább éledezeni engedik, az árvíz pusztításait romjaiban hagyják, a kapott sebeket ismét és ismét felszaggatják? stb. Vajjon — ismétlem — ezt fogják-e tenni mindezek? Vagy pedig magukat összeszedik, helyzetüket nyugodtan megfontolják, a vész rombolásait felszámítják, megmaradt vagyonukat összegyűjtögetik, új czélt tűznek ki, eszközöket választanak, s a múlt sérveit feledve, egymásnak — ha van miért — megbocsátva, új szövetségbe állva, új hittel és reménnyel, kettőzött munkássággal útra kelnek, czéluk felé indulnak? Én azt hiszem : önérdék, ösztön, eszély, kötelesség, minden, mi az emberi természetben nemes és jó, ez utolsót parancsolja.

Kérdem már most, nem megrázá-e az idők szele nemzetünk életfáját? Nem romlott-e össze a hajó, melyben századokon át emberi s polgári rendeltetésünk partjai felé eveztünk? Nem összetörött-e társadalmi szerkezetünk előbbi rájája? Helyén van-e, illik-e, eszélyes és szabados-e ily állapotban egymástól elfordulni, egymás iránt idegenséget táplálni, sőt akár a múlt akár a jelen miatt felekezetekre szakadni, a közérdekről, hazáról, közös feumaradásról és közboldogságról megfeledkezni? Nem, teljességgel nem! Ennek ellene szól a józan ész, ezt rosálja a történet és tapasztalás, mást tanácsol az önérdék; őseink, gyermekeink, késő utódunk, hazánk és nemzetünk iránti minden kötelességek mást kívánnak, egyebet parancsolnak. Igen, parancsolják azt, hogy mind annak, a mi fenmaradásunkat biztosítja, mind pedig annak, a mi semmivé tehet bennünket, tiszta tudatára jutván, mint érett, jóra való nemzet, úgy cselekedjünk; és parancsolják azt, hogy a múlt sérvekre fartyolt vessünk, a jelent türrhetővé, a jövőt vidámabb kilátásúvá, boldogabbá tenni vállvetett erővel igyekezzünk, egymásnak kezét nyújtsunk, legyen szívvel-lélekkel mindenki hű fia a honnak; ne

oszlassanak meg múlt emlékezések, és jelen előítéletek, képzelt sérelmek és véletlen társadalmi előnyök : nemes, polgár, földész, gazdag és szegény egyesüljön a hon szeretetében, a közügyek buzgó szolgálatában. Hiszen mi rokon nélkül állunk a nagy világon ! Ki szeret minket, ha mi nem szeretjük egymást ? Kitől kívánhatunk rokonszenvet, ha mi gyűlölködünk saját véreinkre ? Miben remélhetünk, hogyan várhatunk jobb napokat, ha azt, a mi erre vezet, a mi fenmaradásunk és jobblétünk föltétele, magunktól eltaszítjuk ? Hogyan kívánhatnók a szerencse kedvezését, a Gondviselés pártfogását, fölöttünk örködését, ha mi azt, mit egyedül jónak és üdvösnek lenni tudunk, végrehajtani lelkiezővel nem bíránk ? Sehogy, Sehogy !

Egyesülés azért szívben és lélekben, czélban és akaratban, érdekekben és munkásságban : ez, a mire nekünk először, másodszor és örökké mindenek fölött nagy szükségünk van. E benső lelki egybeolvadásban látom én fenmaradásunk legfőbb biztosítékát. Én ezt tartom teendőink alphájának, ezt kiindulási pontnak. Ha ez meglesz : sok lehetséges. Enélkül kevés, vagy semmi. Ha ez meglesz : a magyar még soká, soká fog élni, s a birodalmi népek mellett becsülettel meg fog állani ; különben tartós fenmaradásra, múltjához és nemes tulajdonihoz illő sorsra ne számítsan, mert arra valóban — bár mily fájdalmas is kimondanom. — se nem képes, se nem érdemes.

GRÓF MIKÓ IMRE.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY. — A XIX-İK SZÁZAD. *)

Karöltve századunk nagyszerű iparmozgalmaival s a közgazdasági állapotok átalakulásával a nemzetgazdasági eszmék és elméletek szakadatlan továbbfejlődését s mindinkább rendszeresb egészszé alakulását találjuk. Smith művének bűvös hatása a társadalmi tudomány és bölcsélet képviselőire mindinkább fényesebben és határozottabban kezdett nyilvánulni; az európai nagyobb népek mindegyikének szakemberei, indítatva a mindinkább életfontossá-gúvá váló s megoldatást sürgető anyagi és társadalmi kérdések által, érdeklél és lelkesüléssel vették fel a nagy britt államphilosoph által oly fényes sikerrel megindított tanulmányok megszakadt fonalát; s századunk elejétől egész maig valóban oly kitűnő sorával találkozunk a legalaposb, legszellemdúsabb és legmélyebbelmű szakbúvároknak, a melyet felmutatni talán az egyetemes tudományos irodalom bármely ága is alig képes. — Nem kell egyébiránt hinnünk, mintha Smith Ádám ezen utódai és követői az általa meg-

*) V. ö. az ókorra vonatk. a VII. köt. 3. s k. lapj. s az újkorra nézve a VII. köt. 254. s köv. lap., meg a VIII. köt. 15. s k. lapj.

alapított és kifejtett rendszernél egyszerűen megmaradtak, annak mint pusztá utánzó epigónok vakon hódoltak, s a mester tanai öntudatos és minden irányú továbbfejlesztése szükségességét be nem látták volna. Ellenkezőleg. Ha valahol, bizonyára e tudományról állíthatni, hogy képviselői a szakadatlanul előrehaladó gyakorlati és elméleti élet s a kor követeléseit teljesen méltatva, a tudományt a legnagyobb erélyvel, önálló szellemi iránynyal és teremtő munkássággal folytonosan továbbvinni, rendszeresíteni, kül- és belterjileg tökélyesbiteni törekedtek, s hogy épen a Smith utáni időszaknak, vagyis a nagy mester nagy tanítványainak köszönhetni egész sorát azon valóban messzeható tudományi vívmányoknak, melyeken a nemzetháztartástan mai bámulatos magasságú fejlődési polezon álló rendszere emelkedik. Bizonyítja ez utóbbi tényt egyebek közt korunk legnagyobb politikai irodalomtörténetírója, a független gondolkozású és önálló nézetű Mohl, midőn azt mondja, hogy nem csak alapfogalmai vannak e tudománynak valóban bámulatos éleseszsűséggel, logikai finomsággal és következetességgel kifejtve, hanem egyáltalában az egész tudományon keresztül az analysis oly mélységével, a felfogás oly tisztaságával és határozottságával, az elvek és igazságok kapcsolatának oly meglepő egyszerűségével s matematikai bizonyosságával találkozhatni, hogy a nemzetgazdaság alaptanait okvetlenül az összes emberi szellemi munka és szellemműveltség legsükeültrebb részei egyikének nevezhetni. ¹⁾

A Smithféle rendszer e mindenoldali tökélyesbitése és fejlesztése körül fáradozó iskolák mellett nem hiányoztak azonban e század folytán oly nemzetgazdasági iskolák és irányok se, a melyek egyenesen és határozottan a Smith rendszere ellen nyilatkoztak, a nagy tudomány alaptanait és elveit, jelesen az érték, a szabad ipar, verseny és forgalom, a pénz, a földbirtok felszabadítása, a korlátlan mobilisatio, a jobbágyi és hűbéri ügy eltörlésére vonatkozó nézeteket megtámadták, s egészen új, vagy legalább lényo-

¹⁾ Hason értelemben nyilatkoznak Clément: a nagy francia „Dictionnaire de l'Économie Politique“ bevezetésében; Sismondi: Études de l'Écon. Pol. II. k. 210. lap; Molinari: Cours d'Écon. Polit. I. k. 29. lap. és mások.

gesen eltérő alapokon és elveken felállítandó tudományi elmélet szükségességét még ma is fennen hirdetni meg nem szűnnek. Legyen elég e helyütt a socialistákra és communis-
táakra, a kik az összes fenálló ipari és társadalmi rendet meg akarják változtatni, — a merkantilistákra, kik a nemzetközi kereskedést s az összes ipari életet újlag állami gyámság alá helyezni különböző megszorításoknak alávetni szándékoznak, — a hűbéri aristokra-pártra, mely (főleg Németországban) az egykori hűbéri jobbágyi állapotokat a főrendiek kiváltságos előjogaival akarja visszahozni, — végre az egyházivagytheologiai irányra utalnunk, mely utóbbi Smith rendszerét s vele az összes újkori nemzetgazdaságtant rationalisticus, anyagi hasznossági jelleműnek nevezi, s a középkori egyházelveket és tanokat ohajtja tudományunkban érvényre emelni. Ezen a Smithianismus elleni viszhatást képviselő iskolák mellett meg kell különböztetnünk azon tudományi irányokat, melyek szintén a Smithféle tanrendszernek némely alapelveit elvetik vagy módosítják, de azért ellenséges állást annak irányában nem foglalnak el, s csak a tudomány továbbfejlesztése és tökélyesbítése érdekében működnek; ilyen például: a) az ugynevezett újangol iskola, mely leginkább Ricardo és James Mill nyomain haladva, Smith ár-, érték- és forgalomszabadsági elméletét iparkodott tökélyesbiteni, illetőleg megváltoztatni; b) a társadalmi-erkölcsi irányú iskola, mely a népek gazdaságában s így az arra vonatkozó elméletben az anyagi javak és érdekek mellett a fensőbb erkölcsi társadalmi és politikai javakat és nemzetérdekeket is iparkodik figyelembe venni; végül az újabb időkben oly kitűnő jelentőségűvé vált s Németországban a híres lipseai tanár Roscher által megalapított történeti iskola, mely a tudományi haladás minden eddigi nagy vívmányait és igazságait egy magasb egyetemiebb szempontból kiinduló rendszerben foglalja össze, s a nemzetek gazdaságát és az arra vonatkozó tudományos elveket az összes állami, erkölcsi, társadalmi, történeti és nemzeti állapotokkal és fejlődési viszonyokkal kapcsolatban tárgyalja és fejtegeti.

II. AZ ANGOLOK.

A nemzetgazdaságtannak valódi classicus hazája Anglia, melynek tudományunk megalapítása és kifejtése tekintetében századunk folyamában is legtöbbet köszönhetünk. A mi ugyanis a szemlélődő doctrinair-jellemű németeknek a philosophiájuk, az a gyakorlati irányú és iparos szellemű angoloknak a politikai gazdaságtan, s pedig oly mértékben, hogy korunk egyik legnagyobb szakembere pár évvel ezelőtt teljes joggal mondá, „hogy mindazon nagyszerű szellemi hódítmányok sorában, a melyekkel az angolok a legújabb korban a rendszeres buvárlat terén a tudomány országát gazdagították, okvetlenül a legkitünőbb helyet a politikai gazdaságtan foglalja el.” Ezen egyébiránt legkevésbé sem esdálkozhatni, ha tekintetbe vesszük, hogy Anglia roppant terjedelmű világforgalma és műipara, nagyszerű államháztartása és gyarmattigye, hajózata és összeköttetései, valamint kedvező államalkotmányi és társadalmi viszonyainál fogva mindazon föltételeknek birtokában van, melyek megkívántatók arra, hogy valamely ország egy oly tudománynak, mint a „nemzetgazdaság,” valódi szülőföldévé és hazájává válhassék. — Nem kell mindazáltal hinni, mintha a britt nemzetgazdasági elméletnek és irodalomnak hiányai és árnyoldalai nem volnának. Bármennyire elismerjük ugyanis, hogy az angol nemzeti jellem minden nagy tulajdona, a mély gyakorlati tapintat és világtapasztalás, a férfias határozottság és értelmi érettség, a teremő eredetiség és sokoldalúság fényesen vannak nemzetgazdasági irodalmában is képviselve: azt sem lehet elhallgatnunk, hogy épen e nemzeti jellem árnyoldalai sem hiányzanak szellemi terményeikben, s hogy jelesül a szűkeklő önelégűtség s a külföldi hódítmányok semmibevétele, a mélyebb bölcséleti vizsgálat és a rendszeresség hiánya, a pusztá hasznossági tekintet túlméltánylása, s a nemesb erkölcsi és társadalmi érdekek mellőzése nem kis mértékben gyakorol visszahatást tudományos működésükre s kölcsönöz e szakbeli irodalmuknak oly rideg majdnem fagyasztó jellemet, hogy sokszor egész okoskodásuk és fejtegetésök csak egy nagy elmésen illusztrált algebraikus számvetéspéldaként jelenkezik, melyben az ember és az emberiség csak mintegy lelketlen gazdasági tényező, mint

gépi mennyiség szerepel, a fensőbb s nemesb érdekek pedig hátterbe szorítvák s figyelembe alig vétetnek.

A mi a Smith rendszere tulajdonképeni továbbfejlődését illeti, ez leginkább a következő kitünő s részben világhírűvé vált irodalmi tekintélyek által megvetett alapokon ment végbe. — Az első nagybefolyású szakember, ki rövid időre Smith halála után föllépett ¹⁾ s messzeható tudományi fölfedezéseivel a nemzetgazdasági elméletet valóban nagy mérvben gazdagította, Malthus Róbert, ki 1798- s azután 1806-ban közzétett „Essay on the principle of population,” valamint „Principles of Political Economy” című s több más kisebb terjedelmű munkáiban egy egészen új, eddig figyelembe alig vett tárgyat vont tudományunk vizsgálatkörébe. Malthus, ellentétben az ez időtájban felszólalt socialista író Godwin nézeteivel, ki minden társadalmi nyomort és bajt egyedül a kormányok és államintézmények hiányos voltának tulajdonítja, a következő elveket iparkodott kimutatni. Az oly nagyterjedelmű társadalmi bajok, jelesen a szegénység egyik fő-főoka az emberekben, szenvedélyeinkben és vétkeinkben keresendő. Az uralkodó népességelvi tan, mely a nemzetek anyagi boldogságát a lehető legnagyobb népszámban véli rejleni, föltétlenül hamis, sőt inkább épen egyik fő kútfeje az oly óriási mérvben jelenkező tömegnyomornak; miután bármely népességnek is bizonyos örök természeti törvény meg nem törhető uralma szerint folytonos irányzata van a számára megkívántató fentartási eszközökkel aránytalan mérvben szaporodni, a mi azután számos balkövetkezményt szül. Az ember erkölesi és érzéki önszaporítási ösztöne (Malthus szerint) oly hatalmas és általános, hogy a népességszám nemzedékről nemzedékre geometriai arányban növekszik, míg a fentartási eszközök szaporodási mérve a földtermékenység és terjedelem bizonyos korlátai, s az emberi ipar- és forgalomüzlet számos természetszükségességi akadályánál fogva csak arithmetikainak nevezhető. E tény elvitázhatlan eredménye Malthus szerint, hogy ott, hol eszély, mértékletesség és önlegyőzés a nemzgerjnek és így a népszám-

¹⁾ Hogy itt mindenkor csak a legnagyobb befolyású írókról s ezeknek is csak alapeszméik- és vezérelveikről lehet szó, említeni tán nem is kell.

növekedésnek gátokat nem vet, túlnépesedés áll be, melynek ezer meg ezer kínjai és fájdalmai sanyargatják azután az országot; sőt rendszeren az tapasztalható, hogy ép az említett természet törvényeknél fogva minden aránytalan népszaporodás mindennemű sorscsapások, sűrű halálozás, kórok, nyavalyák, járványok, éhség stb. által szokott természetes medreibe visszaszoríttatni, és így a megbomlott rend óriási válságokkal és szenvedésekkel járó rázkódtatások közepett a természet által helyreállíttatni. — A gyakorlati következtetések, melyeket Malthus ez alapelvekhez csatolt, kiválólág Anglia szegényügyi törvényhozása, gyárviszonyai s dolgozó néposztályára nézve jelentékenyek, a mennyiben egyfelől a gondatlan szegénységélyzés és jöltevőség káros oldalaira útál, az alsó néposztályokat a könnyelmű gyermeknemzéstől visszaretenti, másfelől pedig mind egyeseket mind a kormányokat a társadalom e nagy horderejű tüneményei figyelemmel követésére iparkodik indítani. Malthus elrendszere egy szóval mindinkább továbbfejlesztve s egyes hiányaiból és tévelyekből kitisztítva, tudományunk alapjai és főfontosságú alkatelemei közé helyezendő, s annyival jelentékenyebb, minél nagyobb és tágasb azon nemzetgazdasági feladat, a melynek megvitatása és megoldására alapúl és kiindulási pontúl szolgált. — Malthus után Smith rendszere tökélyesbitői közt századunk második tizedében a nagy mester legnagyobb tanítványával, szakkérdésekben a britt parlament oraculumával, Ricardo Dáviddal találkozunk. Egyike hazája legnagyobb pénzembereinek, felruházva bámulatos észtehetséggel, buvárkodó szellemmel és tapasztalatbűséggel, Ricardo valóban kitűnő mértékben vala birtokában azon tulajdonoknak, melyek tudományunk sikeres műveléséhez és tökélyesbitéséhez megkívántatnak, s oly befolyássá is vált, hogy nemcsak rideg elvont szövevényes okoskodása és következtetései hanem összes hatásánál fogva tudományunk alakulására méltán a nemzetgazdaság Hegeljének neveztetetik. Mint honának minden nagy államtudósa, úgy Ricardo is közvetlenül a gyakorlati napikérdések, jelesül az akkortájban az angol parlamentet foglalkodtató bank- és pénzügyi viszonyok vizsgálatából indul ki, s 1817-ben közreboocsátott világhírű „Principles of Pol. Economy“ s egyéb dolgozataiban a következő eszméket fejtegette. Ricardo szerint a javak csereértéke azok

ritkasága, meg az előállításukhoz megkívántató munka mennyiségétől függ, s nem azon munkamennyiségtől (mint Smith tanítá), melyet valamely jószágért a cserében és forgalomban kaphatni. E tételekkel némi kapcsolatban áll Európaszerte híressé vált telekjövedelmi elmélete (Grundrentenlehre), mely Ricardo művének egyik fénypontját képezi, habár némely igazításokra és módosításokra szorúl is. Azt mondja ugyanis, a földjövédék (rente) nem áll kapcsolatban a földtermények árával, nem nyeretik minden telken, s nem is függ a termény mennyiségétől és piaczi árvíszonyaitól. A földrente a földtulajdon kifejlése után csak akkor támad, ha már földfoglalás és új telkek művelés alá vétele nem pusztá kényüinktől függ. A népesség szaporodása ugyanis kapcsolatban az ezáltal előidézett termelési szükséglet növekedésével, vagy az ily termelvények mindig rosszabb telkeken előállítását, vagy pedig azt hozza magával, hogy egy és azon telkeken az eddiginél belterjesb, nagyobb munka- és tőkeerőkön alapuló művelésmód vétetik alkalmazásba. Minthogy tehát a „rente“ a termelésből vett jövedelem azon tisztán megmaradó része, mely az összes előállítási költségek levonása után a tulajdonos vagyonszaporodását képezi: következik, hogy az utolszor művelés alá vont telek rosszabb osztálya szerint, vagy pedig az utolszor alkalmazott munka- és tőkeerők jövedelmezősége alapján emelkedik és növekszik is. Az említett utolsó telek vagy munka s tőketényező „rentét“ nem hoz, mert csak az előállítási költségeket fedi; ellenben a jobb vagy jobban művelt telek annál nagyobb „rentét“ hoz, minél inkább meghaladja jövedelme a legrosszabb vagy legrosszabbul művelt telekosztályét; úgy hogy minden telek földrentéje egyenlő azon különbséggel, (Differenz), mely a maga és a legrosszabb földosztály jövedelme nagysága és minősége közt tapasztalható. — A másik nagyobb jelentőségű tan, mely Ricardo által fejtetett ki, a nemzeti vagyonomegosztási elvek, (jelesül a tőke- és munkajövedelem elméletének) új alapokra fektetése, az ár-, papírpénz- és adóügyre vonatkozó tudományos állítások tüzetesb elemzése, főleg pedig a szabadforgalom és a bankelmélet új elvek szerinti megállapítása, mely utóbbi tekintetben Ricardo egyebek közt azt igyekvék megmutatni, hogy a papírpénz mértékfölötti kibocsátása számos balkövetkezményekre vezet; hogy a bankok papírpjegyeik biztosítékául mindenkor elégséges

nemesérczet, és pedig nem vertpénz alakjában hanem rudakban tartanak pinczéikben; hogy a pénz akkor legtökélyesb, ha egészen papirból van, de olyanból, mely azon pénzmennyiséggel, a melyre szól, árában egészen egyenlő ¹⁾ stb., meg annyi nézetek, a melyekben legújabb időkben a híres Peel Róbert miniszter banktörvénye alapszik, s a melyek egyebek közt jeles hazánkfia Dessewffy Emil pénzügyi kérdéseket tárgyaló tartalomdús munkájában is némileg elismerésre jutottak.

Ricardo utódai és tanítványai közt kitűnő tudományi tekintélyekül James Mill, Macculloch, Torrens és Senior ismertettek el. Millnek különösen „Elements of Political Economy“ (1821.) című munkája által szerzett érdemei abban állnak, hogy mestere tanítványait népszerűbben fejtette ki, főleg pedig azt az elvet iparkodék megállapítani, hogy a népek kereskedésében és termelésében nem kell tartani túlteléstől, s a forgalom azt követő általános fenakadásától. Kiváló jelentőségű befolyást gyakorolt tudományunk fejlődésére Torrens ezredes „Production of Wealth- és The Budget, or commercial and colonial policy“ című (1821. és 1844. köztett) műveivel. Torrens ugyanis első volt, ki az újabb nemzetgazdák közül az oly nagyfontosságú gyarmati ügyre vetette figyelmét, s iparkodott az arra vonatkozó elveket kifejteni. — Macculloch, a még jelenleg is élő hírneves szakember, azáltal lőn egyikévé tudományunk legtekintélyesb műve-

¹⁾ Megjegyzendő itt, hogy Angliában a bankügyre vonatkozó két egymással éles ellentétben álló iskola létezik. Az egyik, mely a birminghami „Currency Principle“ pártnak neveztetik, s Ricardo tanítványait Torrenst, Normant, lord Overstonet, Peelt s másokat számolja soraiban, abból az elvből indul ki, hogy vertpénz a legtökéleteseb forgalmi eszköz, s hogy épen azért a bankjegyek mennyiségének mindenkor szorosan a bank birtokában levő nemesércz mennyiségének kell megfelelnie, s hogy a mint a bank kész ércztömege megapad, azonnal hasonló mérvben kell csökkenteni a forgalomban levő jegy mennyiségét. A másik párt, melynek élén a nagyhirű Tooke, Fullarton, Wilson áll, ellenben azt tartja, hogy a bank, jegyeinek kibocsátásánál csak a forgalomszükségletet tartozik figyelembe venni, s főgondja csak oda legyen irányozva, hogy mindenkor elégséges érczrel birjon a beváltásra.

lőinek, hogy 1825 óta már többször megjelent kézikönyvében a nemzetgazdaságtant lehetőleg szorgalmasan egybegyűjtött statisztikai és történeti adatok alapjára fektetvé, rendszeresb alakba öntve, s több jelentékeny igazság kifejtésével (milyen például a nemzeti fogyasztás-, az adóügy- és a szabadforgalomra vonatkozó tan) gazdagítá. — Eredeti felfogást és tárgyalási módot találunk ezeken kívül még J. Rea d n é l, ki 1829. napvilágot látott nemzetgazdasági tankönyvében főfigyelmét a tőkeelméletre s a jövedelemtanra fordítá; továbbá R a m s a y n á l „Essay on the Distribution of Vealth“ (1836.), Q u i n c e y n é l, a ki „Logik of political Economy“ (1844.) című művében Ricardo amugyis túlzott elvont jellemű tanait még ridegebb módorban tárgyalá; főleg azonban W. N a s s a u S e n i o r n á l, kit az angol irodalom legjelesb szakképviselői egyikének joggal nevezhetni. Ő ugyanis több kisebb-nagyobb nemzetgazdasági értekezést, meg egy igen csinosan irt vezérfonalat „Outlines of Political Economy“ (1836. 1850.) bocsátott közre, a melyben a tudomány alapelveit úgy, a mint a nagy mesterek által megállapítottak, kapcsolatban öntanulmányai eredményeivel fejtegeti. Fő érdeme abban áll, hogy egyebek közt a nemesércek előállításí és világforgalmi törvényeit, Hume Smith és Ricardo nyomain tovább haladva, tüzetesben kimutatá, az ár és jövedelem elméletét több lényeges kiegészítéssel tökélyesbíté, s az általa ugynevezett nemzetgazdasági alapigazságok körében mint legfontosbikat azt emelé ki, hogy bizonyos adott telekre alkalmazott nagyobb munkamennyiség és tőke bizonyos ponton túl viszonylag mindig csekélyebb jövedelmet ad. stb.

Az eddig említett angol szakférfiak jobbára a Smith-Ricardo-féle irányban haladván, a nemzetgazdaságban kiválólag csak a pusztá anyagi momentumot vevék figyelembe. A legújabb időkben azonban, alighanem francia művek befolyása következtében, a brítt szakembereknél is nagyobb nyomatékot látunk helyezni a társadalmi és erkölesi érdekekre, a szegényügygyel, dolgozó néposztályokkal, gyárviszonyokkal, pauperismussal, gépüzlettel, stb. kapcsolatban álló tanokra, úgyhogy alig akadunk már egy kitünőbb buvárra is, a ki még föltétlenül ragaszkodnék a régi iskola irányához e t e k i n t e t b e n. Legjelesb képviselői ez újabb iskolának a democrata szellemű s az alsó néposztály meleg pártfogolása miatt ismeretes S c r o p e a „Principles of Pol. Economy“ (1836.)

szerzője; Th. Chalmers, ki többrendű munkáiban a vallási és erkölcsi elemnek szentelt nagyobb tért; Edmonds Thompson és Bray, kik majdnem socialistikus következtetésekig hagyják magukat elragadni; J. Eisdell, egy igen kitűnő de az európai continensen nem igen ismeretes kézikönyv „Industry of Nations“ (1839.) nagytehetségű szerzője; Banfield, az „Organisation of industry“ (1844.) című remek dolgozat által (melyben különösen Ricardo földjövedelem felüli elvei támadtatnak meg), nevéssé vált szakember; O' Connor, az „Egyedárússág“ című munka írója; Jennings „The natural laws of political Economy“ (1854.) szerzője, főleg pedig az európai hírű John Stuart Mill, a ki 1847-ben megjelent s azóta már négy kiadást ért classicus kézikönyvében „Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy“ (a Pol. Gazdaságtan fő elvei, tekintettel azoknak a társadalmi böleselet szentpontjából alkalmazására) minden eddigi angol szakmunkánál kimerítőbbet adott, a mely lényeges eredeti fölfedezéseket nem foglal ugyan magában, de azért kitűnő jelességű dolgozat, mivel tudományunk minden eddigi nagy hódítmányait és igazságait eléggé világos, alapos és rendszeres módon tárgyalja, s a mellet még több oly tárgyat is megérint, a melyeknek kivált honfitársai műveiben hely ritkán engedtetik.¹⁾ Legújabbban mint nagyobb rendszeres munkát közrebocsátó író még Wilson, Humprey, Potter, Chambers, Sargent, főleg pedig Dunning Macleod tüntette ki magát jelesül az által, hogy „Elements of Political Economy“ című könyvében igen sok eredetiséggel és önállósággal az eddigi tanok némely főpontjait megtámadta, s egyebek közt ép úgy mint lángeszű Eötvösünk, és előbb már nagy Széchenyink, a Baconféle inductió módszerének alkalmazását követelte.

E nagytekintélyű szakférfiakon kívül voltak azonban még némely kitűnő nemzetgazdák Angliában, kik a Smith rendszerétől eltérő úton haladva, tudományunkat némileg ellenkező szempontból igyekvének tárgyalni. Így többek között a nagybefolyású

¹⁾ Angolul nem értők érdekében szükséges itt megjegyeznünk, hogy Mill e műve igen jeles fordításban németül Soetbeer hamburgi könyvtárigazgató által 1852., francziául pedig 1854. Courcelle által bocsátattott közre.

L a u d e r d a l e, ki „Nature and origin of public Wealth“ (1804.) művében a magán és nemzeti érdek különbségére, a csereérték elmélete hiányaira, a tőkeszaporodás bizonyos hatáira, stb. tőn figyelmessé, s számos becses felvilágosítással gazdagította tudományunkat. Kisebb jelentőségű szakírók C o t t e r i l l, A l i s o n (a történetíró), C a y l e y és S o l l y, kik leginkább merkantil eszméket pengetnek; ép így W a k e f i e l d is, meg R a e („Statement of the Principles of political Economy“ 1834.), mely utóbbi Smith legkérelhetlenebb és szenvedélyesb ellencinek egyike. Sokkal kitünőbb ellenzéki szakférfiú lépett azonban fel napjainkban W. A t k i n s o n b a n, a ki egy nagyterjedelmű s 1858-ban megindított „Principles of Social and Political Economy“ című munkában az eddigi nemzetgazdaságtant egyenesen hiányosnak, tévesnek, egyoldalúnak nevezi, s egy új, az eddigiekkel ellenkező alapeszmékre fektetett elméletet akar megalapítani és kifejteni. A sok elmeéllel és tapintattal írott mű egyik fő vezérelve, mely minden okoskodáson keresztülvonúl, az, h o g y A t k i n s o n mindenekfölött a vallási és keresztyén tanoknak tüzetesb figyelembevételét ajánlja; a korlátlan szabadkereskedelmi és szabad versenylvet elveti; a tudomány tárgyalásánál nem az inductiv hanem a synthetikus módszert kívánja alkalmaztatni; főleg pedig, hogy az általa állítólag fölfedezett s úgynevezett „viszonyosságok és arányok törvényét“ (Law of definite proportions) az egész tudományban mindentűt érvényre emelni, s alapján az összes vagyonomegosztási és termelési tant átalakítani törekszik. Nézetünk szerint, habár a kissé igen is elbizakodottan föllépő szerző, célját nem érte el, és sokra, a mi előtte már sokkal tudományosabban és tüzetesebben (jelesül Franciaországban és a németeknél) kimutattatott, kelleténél nagyobb nyomatékot is helyez: mindenestre figyelemreméltó szakember, a ki szóló tanúságul szolgál arra, hogy már Angliában is sok oldala kezd tudományunknak nagyobb mértékben méltányoltatni, mely eddig Smith rendszere föltétlen követői és hódolói által tudományunk nem csekély kárára igen is gyakran egészen el volt tévesztve szem elől.

III. A FRANCZIÁK.

A második helyet tudományunk fejlődésében a francziák foglalják el. Ezeké ugyanis az érdem, hogy a nemzetgazdaságtan legújabb időben oly általános elterjedésnek kezd örövendeni, s hogy

a kissé nehézkes és elvont írmodorú angolok művei mellett a legciszosb, legvilágosb és legszellemdúsabb szerkezetű nemzetgazdasági dolgozatok birtokába jutottunk. A francziák voltak jelesen azok, a kik tudományunk elvont alapjait és elveit népszerűekké, a tanulmánytárgyat könnyűvé és kellemessé tették, a mellett hogy számos igen becses fölfedezéssel és észlelettel is gazdagíták a tudomány valamennyi részeit. E fényoldalok azonban igen is elhomályosíttatnak, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen a francziák által a tudomány némely tekintetben felületessé is vált, hogy mindazon hiányok, melyek e nép nemzeti jellemén tapasztalhatók, irodalmukba is átszivárogtak, s hogy nem ritkán a lényeg formának, az igazság a phrázisnak, az észhiggadtság az elmésséghajhászatnak igen is nagy mértékben feláldoztatik, s ekkép az amugy is nem nagy bölcselői mélységgel és történeti tapintattal tündöklő szakférfiak munkái tudományi maradandó becsükből nagyon sokat vesztenek.

A mi az uralkodó iskolákat illeti, Franciaországban is három főirányt különböztethetni meg tudományunk XIX. századbeli irodalmában. E három irány: a Smith-féle, a socialis és az ellenzéki irány; mindegyik több-kevesebb kitűnő képviselővel és követővel. Az első s valóban európai hírre szert tett nemzetgazdasági író J. B. Say, többrendbeli jeles dolgozatnak, főleg pedig az 1803-ban megjelent „*Traité d' Économie Politique*“, meg az 1826-ban közrebocsátott terjedelmesb *Cours pratique d' Économie politique*.“ című kézikönyv szerzője. Say egyike azon szakembereknek, kik tudományunkat nemcsak népszerűsítették és rendszeresb alakba hozák, hanem több maradandó értékű észleletekkel is gazdagították. Fő érdeme jelesen abban áll, hogy a Smith által kevésbé méltatott természetet mint tényezőt, mint nemzeti vagyonforrást tüzetesebben vette szemügyre, az érték és forgalom tanát bővebben kifejté, a jövedelem elméletének némely újabb s azelőtt tekintetbe nem vett oldalaira útalt, s az ipar- és kereskedési szabadság alapjait némely új fölfedezésekkel tökélyesbítette. Leghiresbbé vált az ugynevezett „keletpiaczkok elmélete“ („*Theorie des Debouchées*“) fejtegetése által, hol egyebek közt a vámtörvények és védrendszer hiányos voltát bebizonyítani törekvék; a nemzetek érdekeit összhangzóknak (s nem, mint eddig fölvétetett, elleneseknek) hirdeté; a pénzt forgalomban csak pusztá javak képviselőjének nevezte, és azt iparkodott megmutatni, hogy a világforgalomban

javak javakkal vásároltatnak; hogy a nemzet csak akkor adhat el, ha másoktól viszont vásárol; hogy minden forgalmi tilalom magának a védett nemzetnek is ártalmára válik; szóval, hogy egyik államnak jólléte és nyeresége nem tételezi fel a másiknak veszteségét vagy károsodását, hanem inkább gazdagodását és anyagi előmenetelét eszközli. — Saynek nyomdokaiba léptek Franciaország majdnem valamennyi kitünőbb szakemberei. Így jelesül Destutt de Tracy „Traité d' Économie Politique“ (1823.) című könyvével, Droz „Économie Politique“ (1829.) szellemdús vezérfonalával, Rossi, a híres államférfiú „Cours d' Économie Politique“ című, négy kötetben megjelent s a tudomány alapkérdéseit kitünő szakavatottsággal és mélységgel tárgyaló kézikönyvével, és mások.

Say nyomdokain haladva, de a már előbb említett társadalmi és erkölcsi szempontra nagyobb súlyt helyező irányban, művelik Franciaország újabbkori szakemberei a nemzetgazdaságtant. Ezek sorában kitünőbb hely illeti Blanquit, a ki tudományunk történeti fejlődéséről, s egy másik munkában általános elemeiről értekezett; továbbá Fixet, Joseph Garniert, kinek „Éléments de l' Économie Politique“ című s 1848. megjelent jeles compendiuma több európai nyelvre is áttétetett, mindenekfölött pedig Dunoyert, Chevaliert, Baudrillartot Bastiat és Courcellet, kik tudományunkat több becses fölfedezéssel tökélyesbítették. A mi jelesül Dunoyert illeti, ez „Économie Sociale“ (1830.) és „La Liberté du travail“ (1845.) című dolgozataiban először kezdé tudományunkat honában egyetemiebb szempontból tárgyalni, a szellemi javak jelentőségét a nemzetgazdaságban tüzetesebben figyelembe venni, s kiválólág a munkaszabadság áldásos termékenyítő hatását a forgalmi és ipari élet minden körei- és nyilvánulásaira kimutatni. Dunoyernek köszönjük e mellett korunk anyagi érdekei-, irányai- és műveltségének tudományos szempontból védelmezését, igazolását; — a nemzeti iparágak új, az eddigitől eltérő felosztását, valamint azon fontos történeti tény tüzetes bebizonyítását is, hogy a népek gazdasági és ipari haladása mindenkor magával a személyi szabadság és az emberi jogegyenlőség elvének diadalával szokott karöltve járni. — A mi M. Chevaliert a „Collège de France“ európai híré szaktanárát s III. Napoleonnak közgazdasági ügyekben meg-

hitt tanácsosát illeti, ez Franciaország legnagyobb tekintélyeinek egyike, kinek fő érdeme abban áll, hogy több jeles dolgozatában, milyen péld. a „Cours d' Économie Politique“ (III. köt. új kiadás 1856.) „Intérêts matériels de la France,“ „Le Système Protecteur“ „Question de l' or“ — a tudomány elméleti elveit a gyakorlati élettel kapcsolatba hozni igyekvők, s e mellett a szabad ipart és kereskedést, a pénz- és nemeséreczügyet, az associatiót, a katonai seregnek a közmunkáknál alkalmazását több ilyenmű tárgyakra vonatkozó kérdéssel tüzetesen fejtegeté, s mint egyike azon szakembereknek ismertette meg magát, kik korunk iparos műveltsége és a szabad forgalom legbuzgóbb védői- és pártolójának nevezhetők. — Az említettek mellett az utolsó évtizedben mint kitűnő tehetségű és tudományunk tökélyesbitésére befolyást gyakorló szakférfiú Frédéric Bastiat lépett fel „Harmonies Économiques“ „Sophismes Économiques“ (1850.) s több más kiváló becsű dolgozatokkal. Bastiat iránya sok tekintetben egészen új és az eddigiektől eltérő, jelesül annyiban, a mennyiben ő Smithnek és követőinek érték-, csere- és forgalomelméletét új alapokra fektette, a szabadkereskedési elvet minden következményeiben és folyományaiban kimutatta, a védvámi rendszert a socialismussal és communismussal egy forrásból eredőnek nevezte, s Ricardo földjővedelmi tanát megtámadta és lerontani igyekvők. A gyönyörű irányáról, genialis fejtegetéseiről és meglepő következtetéseiről ismeretes és buzgó tudós ezeken kül még egyike vala a socialisták legalaposb, legmerészebb s legkérlelhetlenebb elleneinek, s jelmondatát, mely egész rendszerén mindenütt keresztülvonúl, a világhírtűvé vált eszme „tous les Intérêts légitimes sont harmoniques“ (Minden jogos érdekek öszhangzók) képezi, s ez is volt azon alapfeladat, melynek a nemzetgazdaság körében megoldását, illetőleg bebizonyítását a lángeszű férfiú írói munkássága legfőbb céljául tekinté. Művei a jeles de a tudomány egéről, fájdalom, nagyon hamar letűnt bűvárnak Európa majdnem minden nagyobb nemzetei nyelvére áttétettek s közkézen forognak. — Napjainkban még két nagytehetségű képviselője állott elő tudományunknak Franciaországban, kik rendszeres dolgozatok által vonták magukra az általános figyelmet. Az egyik Courcelle-Seneuil a „Traité théorique et pratique de l' Économie Politique“ (II. köt. 1859.) című munka szerzője, ki nemzetgazdasági fejtegetéseiben sok

tekintetben önálló irányban halad, s a legelső francia szaktudós, a ki tudományunknak a németek által megkezdett szétválasztását elméleti és gyakorlati részre elfogadta. — A mi Baudrillardot illeti, egy pár év óta mint felette termékeny és szellemdús szakember ismertette meg magát, jelesen pedig azáltal is csakhamar valódi tekintélylyé vált, hogy dolgozataival már több ízben a tudós Akademiák által kitűzött nagy díjakat elnyerte. Művei közül mint ide tartozót a kiváló jelességű „Manuel d' Économie Politique” című vezérfonalát említjük, mint egyikét a legjobb s legtekintélyeseb compendiumoknak, melyeket az összes európai szakirodalomban ismertünk.

Mielőtt a francia irodalom átnézetét e helyen bezárnók, még egy futólagos pillantást kell vetnünk azon kitűnő szakképviselőkre is, a kik Franciaországban a Smithféle rendszert megtámadták és vagy egészben vagy egyes részeiben és elveiben hiányosnak és módosítandónak nyilvánították. Az e körbe tartozó írók jelesen három oskolát képeznek, t. i. merkantilistát, egy theologiait, és egy fél-socialisticait. Az elsőhez tartoznak mint legnevesebbek és legtekintélyesebbek: Ferrier „Du Gouvernement dans ses rapports avec le commerce” (1804.) című munkájával, a melyben Smith szabadkereskedési rendszere tévelyesnek, károsnak és alaptalannak nevezetik, s a védvámi intézmények fentartása ajánlatik; Ganilh „Theorie de l' Écon. Polit” (1809.) szerzője. — Louis Say, a fennemlített J. B. Say testvére s több szakműnek, jelesen „Traité de la Richesse” (1827.) „Considérations sur l' Industrie et la Législation” (1822.) szerzője. L. Say szintén a merkantil oskolához hajlik, Smith csereértéktanát úgy mint Lauderdale a használati értéktannal ajánlja fölcserélni, s annyiban valóban figyelemreméltó szakember, a mennyiben az egykorúlag író olasz Scudéri-vel a híres német nemzetgazdának Listnek valódi előhírnökétül és elvrokonaként tekinthető. A francia védvámrendszer szószólói sorában kitűnő helyet foglal még Esménard Mazet a „Nouveaux Principes de l' Économie Politique” (1849.) kiadója, Richelot List fordítója, Lestiboudois „Économie Polit. des Nations” (1847.) írója, Lebatier „Theorie de l' Équilibre économique” (1856.) szerzője, Thiers, a volt miniszter s jeles történetíró, továbbá Mimerel, Dupont-White, Goldenberg, Röderer, főleg pedig Saint-Chamans, a nagyterje-

delmű s „*Traité d'Économie Publique*“ (1852. 3. köt.) című munka szerzője. Ez utóbbi figyelmet annyiban érdemel, a mennyiben mindent, a mi csak a Smith rendszere, jelesül pedig a szabad forgalom és kereskedés ellen felhozható, a legpontosb lélekismerelességgel összeállított, nem kerülhetvén ki egyébiránt, hogy számos ellenmondásba ne keveredjék, miután több oly nézetet és eszmét is fejteget, melyek a tudomány általánosan elismert és megingathatlanul álló főelveivel a legkiáltóbb összeütközésben állanak.

A mi a második vagyis a theologiai középkori iskolát illeti, ennek célja a vallás elveinek a nemzetgazdaságba fölvétele, azonban olyféle irányban és következtetésekkel, hogy e fölvétel által tudományunknak tulajdonképeni jelleme és alapja veszélyeztetnék; miután egyik főpontja ez iskola tanainak az, hogy az egész újkori nemzetgazdaságtan racionalistikai és anyagi irányai és alapjai miatt elvetendő, s csak azon egyházi és politikai elvektől és intézményektől várható gyökeres javulása korunk iparviszonyainak, melyek a középkorban általános elismerésnek és alkalmazásnak örvendtek. — Ez iskola szószólóihoz tartozik az ismeretes *Demaistre*- és *Bonald*on kívül *Villeneuve* „*Économie Politique Chrétien*“ (1833.) című művével, *Morogues*, *Moreau* s némileg *Buret* a szegényügyre vonatkozó dolgozataikkal, a már megemlített *Saint-Chamans*, *Abbé Decoux*, *Abbé Gerbet*, főleg pedig a nemrég betiltott „*Universel*“ című politikai hírlap szerkesztője, *Veuillot*.

Vége a harmadik iskolához vagyis a félsocialistikaikhoz több igen kitűnő tehetségű szakbuvár tartozik, kik közül mi e helyütt csak a jelesebbeket emeljük ki. Alapítója s vezére ez iskolának a nagyhírű történetíró, irodalombuvár és államtudós, a genfi eredetű *Simonde de Sismondi*. A mi e szelleműs és nagybefolyású férfiút illeti, ez kétrendbeli remek munkájában „*Richesse Commerciale, ou principes de l'Économie politique*“ (1803) s „*Nouveaux Principes de l'Économie Politique*“ (1819.) azon nézetből indulván ki, hogy az anyagi vagyonosság a nép általános jóllétével bizonyos viszonyba hozandó, s hogy a pusztán magára hagyott, állami segedelem és vezénylet nélküli egyéni érdek és tevékenység igazán eredménydusan és az összeségre is áldásosan nem hathat: mindenekelőtt az követeli, hogy a közhatalom nagyobb mérvben és tüzetesebben foglalkodjék a nemzeti

közjö előmozdításával, a nemzeti ipar és forgalom vezérletével, szóval a lakosság anyagi érdekei ápolásával, mint az egyoldali Smithféle iskola, helyeselhetőnek tartja. — E mellett Sismondi, (a ki első munkájában még meglehetősen Smith pártján állott) az iparos élet számos bajai tanulmányozása közben mindinkább elidegenedvén a tudomány eddigi irányától, egyebek közt a szabad iparverseny elvét is elveti, a gépek száműzését javalja, a nagy gyárüzleti és termelési módot határozottan roszalja, s oly állapotokhoz visszatérést követel, melyekben az újkori iparműveltség minde közegei, formái és kinövésai még ismeretlenek valának. A vagyonszaporodást Sismondi csak akkor tartja valódi jónak, ha a megfelelő fogyasztással áll kapcsolatban, s ha a termelési eljárásnál megtakarított összegek a termelő és dolgozó néposztály élveit nem csökkentik. Szerinte az egész újkori ipar-irány a nagytőkebirtokosok gazdagsága növesztésére czéloz, míg a munkásoknak, az európai industrialismus e nyomorú fehér rabszolgáinak állapotát napról napra nyomasztóbbá változtatja, úgy hogy az úr és munkás, a gazdag és a szegény közt tátongó lézag mindinkább tágabb és nagyobb lesz. Mindezekkel kapcsolatban áll Sismondi hitel- és papírpénzre vonatkozó tana, a melyben egyebek közt a hitelüzlet árnyoldalait, a bankok rabláshoz hasonló üzletét támadja meg, s pálczát tör mindazon közigazgatási intézmények fölött, melyek, bármennyire ismerjük is el némely hiányait és árnyoldalait, mindenesetre korunk iparműveltsége leghatályosb emeltyűinek s legfényesb nyilvánulásainak tekintendők.

Az említett irányban, ámbár határozottabb czélokat követve s még határozottabban közelítve a socialisták elveihez és rendszereihez, haladnak legújabb időkben R a m b o t „De la Richesse publique„ (etc. 1846.) czimű munkájával, O t t kitünő jelességű „Traité d'Économie Sociale“ (1851.) czimű dolgozatával, s legújabban V i l l i a m é „Nouveau Traité d'Économie Politique“ (1857.) kézikönyvével, mely utóbbi annyiban is igen figyelemre méltó mű, mennyiben a nemzetgazdászati és a socialistikai iskola közt mintegy közvetítő szellemben van szerkesztve, s némi átmenetet képez a két egymással éles ellentétben álló irodalmi tábor közt. ¹⁾

¹⁾ Némely itt megemlített műről tüzetesebben szólottunk a Budapesti Szemle V-ik kötete 119. s k., meg 306. s k. lapjain. Oda utaljuk olvasóinkat.

IV. A NÉMETEK.

Ha a német nemzetgazdasági irodalmat századunk folyamában részrehajlatlanul vizsgáljuk, azon meggyőződésre jutunk, hogy a németek, előképeiket az angolokat és francziákat sok tekintetben nemcsak elérték, hanem a mi az alaposságot és bölcselői felfogást, a rendszerességet és tudományos készüléket, az irodalmi ismeretet és egyetemies egységes nézetre törekvést illeti, némileg fölül is múlták. A német nemzetgazdasági írók e mellett mind az erkölcsi és társadalmi irányt, mind a történelmi, nemzeti és politikai elemet egész terjelmében méltányolják, s innen van azután, hogy a pusztai anyagi hasznossági szempont mellett műveikben arra is fordítanak figyelmet, a mi a népek fensőbb, nemesb érdekeivel és életfeladataival áll kapcsolatban, s a mi által a nemzetgazdaság pusztán anyagias iparüzleti és forgalmi elméletből, valódi fensőbb jellemű államtudománynyá lesz. — Hogy azonban a német szakirodalomnak több lényeges hiányai is vannak, tagadni nem lehet. Így jelesen csekély mérvben találjuk náluk a teremtettséget és pályatörő fölfedezési tehetséget; a gyakorlati életirányt és a kiterjedt világtapasztalatot, másfelől a tárgyalásban a formaszépséget s azon izlést és művészetet sem találjuk a tudomány előadásában, mely a francziák műveit jellemzi.

A mi magát a tudomány kifejlődését illeti, e tekintetben egyik főérdemök a németeknek, hogy ők a tudomány anyagának az angolok és francziák által kevés figyelemre méltatott belső rendszerezését kitűnő sikerrel vették fogantatba, s hogy kivált a földművelés és a műipar nemzetgazdasági elméletének a tárgyalásba fölvétele és tüzetes megalapítása csak nekik köszönhető. — A mi a kitűnőbb szakférfiakat illeti, ezek Németországban is több iskolára oszlanak, s következő sorozatban méltányolhatók legjobban. — Smith művének megjelenése után azonnal találkoztak tudósok, kik azt Németországban meghonosítani, s egyes részeiben tökélyesíteni is törekedtek. Így 1796-ban Sartorius „Handbuch der Staatswirthschaft“, (1804-ben) Lüder „Nationalindustrie und Staatswirthschaft“, (1809-ben) Jakob „Grundsätze der Nationalökonomie“, (1813-ban) Weber „Lehrbuch der politischen Oekonomie“ és (1807-ben) Schlötzer „Anfangsgründe der Staatswirthschaft“ című dolgozataikban. Mindezeket

azonban jóval fölülmulta mind alaposság mind önálló nézetmód tekintetében H u f e l a n d : „Neue Grundlegung der Staatswirthschaftskunst“ czimű (1813-ban megjelent) művével; L o t z : „Revision der Grundbegriffe der Nationalwirthschaftslehre“ és „Handbuch der Staatswirthschaftslehre“ (1811. és 1821. megjelent) munkájával, kiknek mindegyike a tudomány alapfogalmait, jelesen az értékre, árra, pénzre és vagyonra vonatkozókat igyekvék ép oly szakavatottsággal mint mélyenható bölcselői szellemmel kifejteni. Az utóbbinak 1837. második kiadásban megjelent kézikönyve még ma is jól használható vezérfonal sok tekintetben, egyedüli hiánya, hogy nagyon is föltétlenül tisztán Smith rendszerének hódol, s nem ritkán egészen téveszti szem elől azon követeléseket, a melyekkel a magasb fejlettségű elméleti és gyakorlati élet a tudomány irányában föllép. — E nyomokon halad az orosz trónörökösnek (a legújabbban meghalálozott Miklós czárnak) egykori tanítója S t o r c h „Cours d' Économie Politique“ czimű (s 1816. megjelent) nagyobb terjedelmű munkájával, a melynek egyik fősajátságát az képezi, hogy a szellemi javaknak is tért enged, s hogy az anyagi és ipari műveltség elméletét kapcsolatban tárgyalja az összes társadalom erkölcsi és szellemi polgárosulása elméletével. Legnagyobb tekintélynek örvendett azonban honában századaharmadik és negyedik tizedében a még most is élő érdemekben megöszült heidelbergi tanár R a u H e n r i k , a ki „Lehrbuch der politischen Oekonomie“ czimű munkájában, mely 1826. óta már hat kiadást ért, tudományunk összes rendszerét mind elméleti mind gyakorlati szempontból tárgyalá, s előadásának tudományos, alapos és higgadt jelleménél fogva oly elismerésre talált, minővel korunk kevés szakembere dicsekedhetik. ¹⁾ Rau volt jelesen az első, ki a nemzetgazdaságtanban az elméleti (Volkswirtschaftslehre), gyakorlati (Volkswirtschaftspolitik) és pénzügytani részt tudományosan különbözteté és megalapítá, ki a mezei gazdaság, műipar és forgalom elméletét tüzetesen kifejté, és sok oly fölfedezéssel gazdagította irodalmunkat, melyek maig is kiváló becsű alkatrészeit képezik tudományunk rendszerének. Hiánya Rau művének, hogy napjainkban a tudomány óriási haladásának már

¹⁾ Hogy Akademiánk is külföldi tagjai sorába fölvette, tán említenem sem kell.

meg nem felel, s az előadás rendkívüli szárazsága és monoton jelleme miatt a nemzetgazdaság tanulmányozásától, kivált a nem szakembereket, inkább elidegeníti mint ahhoz vonja.

Ez volt körülbelül a német nemzetgazdaság első fejlődési időszaka, mely még annyiban is megérdemli figyelmünket, hogy éppen ez időszak folyamában a Smithianismus elleni viselkedés is befolyást kezdett a tudomány alakulására gyakorolni, jelesen Müller Ádám iskolája által, melynek célja nem más volt, mint Smithnek s vele az újabb nemzetgazdaságtannak harezot izenni élethálálra, s mindazon elveket és nézeteket megezáfolni, illetőleg kiirtani, melyeken az összes újkori iparműveltség és közgazdasági elmélet nyugszik. Bármennyire hibásnak s egyoldalúnak tartjuk azonban Müller hűbéri és középkori állapotokat bálványzó irányát, műve megérintését még sem mellőzhetjük azon számos új eszme miatt, melyeket tartalmaz, s azon több igen is alapos észrevétele miatt, melyekkel a Smithféle rendszer föltétlen követőit és bámuloit helyenkint czáfolja és helyreigazítja. — Müller államgazdasági nézetei „Elemente der Staatskunst“ (1809.) „Neue Theorie des Geldes“ (1816.) és „Gewerbepolizey in Beziehung auf den Landbau“ (1824.) czimű munkáiban találhatók s következő főpontokban foglalhatók össze: Az álladalom lénye fensőbb szempontból veendő tekintetbe, s feladata nem az egyesek érdekei előmozdításában, hanem az egésznek biztosításában és céljai megvalósításában rejlik. Az álladalom nem mulékony ideig-óráig tartó, hanem századokon át élő és létező egész, melyben mindenkor az összeségnek haszna határozó. A politikai gazdaságtannak a népelet erkölcsi, politikai és szellemi érdekeire és céljaira is kell tekintettel lennie, mert egyébként pusztá anyagi élvphilosophiává törpül, mely magasztos hivatásának megfelelni képtelen. A szakember (Müller szerint) ne vesződjék mindig csak a nemzeti vagyonnal és gazdagodással, hanem vegye tárgyalás alá a nemzeti erőket, a nemzetegészségre rendelkezésére álló szellemi és társadalmi tényezőket is, mert csak ezen úton juthatni valódi alapos, létszeres felfogására az idetartozó tüneményeknek. Az állam újkori szerkezete az ember egyéni és társadalmi rendeltetésének meg nem felel, a középkor intézményeinek megsemmisítése mind ekonomiai mind állami tekintetben sok baleredményt szült, s éppen azért keresni kell utakat és módokat, melyek által azon intézmények jó oldalai

és előnyei visszaszerezethetnének, s az emberiség az örökös hányattatások helyett nyugottabb, minden irányban megfelelőbb állapotokba helyezethetnék. stb. stb. Végre Müller szerint korunk egyik főfeladata az volna, a történeti, nemzeti és jogi viszonyok, sajátságok és intézmények folytonos tekintetbevételével a középkor rendi alkotmányát, jelesen a közgazdaság terén is életbe léptetni, a minden történeti jogaitól megfosztott néposztályokat előbbi jogaikba visszahelyezni, az anyagi, tőke- és társadalmi hatalom mellett a szelleminek és erkölcsinek túlnyomóságát visszaállítani, főleg pedig az egyháznak visszaadni azon fényes állását, a melynek egykor az emberiség javára oly nagy mérvben örvendett, de a melytől a nacionalismus és szabadelvűség véstetjes diadalai következtében megfosztott.

E kis kitérés után visszatérünk a német nemzetgazdasági tudomány második időszaka ismertetéséhez, a mely körülbelül 1830-czal veszi kezdetét és 1845-ig terjed. E korszak folyamában több igen kitünő és valóban európai jelentőségű szakférfiúra akadunk. Így mindenekelőtt a még most is (Münchenben) tanító és tevékeny Hermannra, a „Staatswirthschaftliche Untersuchungen“ (1832.) című munka szerzőjére. Hermann egyike nemcsak Németország hanem Európa legalaposb szakbúvárainak. Említett művében (mely rég óta nem kapható könyvkereskedésben és minden alapos szaktanulmány nélkülözhetlen segédeszköze), tudományunk alaptanait, jelesen a munkaágak termelőségére, az árakra, a tőkére, a jövedelemre, a fogyasztásra, stb.-re vonatkozó elveket fejtegeti, és pedig bámulatos combinációval, éleselműséggel és mélységgel. Alig van a művében tárgyalt részt illetőleg kérdés, melyet lényeges fölvilágosítással és egyszerű elemekre visszavezetéssel nem tökélyesbített volna; nem említvén különösen azt, hogy minden előtte írt szakember állítmányait és értelmezéseit is mindenoldalulag bonczkése alá veszi, és vagy tüzetesebben megalapítja, vagy megezáfolja. — Ez időszakban még tekintélyes nevet vívott ki magának Steinlein „Handbuch der Volkswirthschaftslehre“ (1831.), Krause „Versuch eines Systems der Nationaloekonomie“ (1831.), Rotteck „Oekonomische Politik“ (1835.), Barth „Vorlesungen über Nationaloekonomie“ (1843.), Prittwitz „Die Kunst reich zu werden“ (1840.), Zachariae „Staatswirthschaftslehre“ (1835.) című munkájával; sok tekintet-

ben új utat tört és új irányban haladott azonban. Schön, Smitthenner és Riedel, kiket itt pár szóval tüzetesebben kell megemlítenünk. A mi jelesül Schönt illeti, ez „Neue Untersuchung der Nationalökonomie oder der natürlichen Volkswirtschaftsordnung“ (1835.) művében egy magasb közvetítési szempontból kiinduló s fölötte figyelemreméltó „egyezményes rendszert“ állított fel, mely minden eddigi iskola alapirányait egymással összhangba hozni volt hivatva, s habár a tudomány minden követelésének nem is felelt meg, mindenesetre igen is méltatlaúul adatott áta feledésnek. — A mi Riedelt illeti, ez „Nationalökonomie“ (1841.) című háromkötetes művében egy lehetőleg kimerítő kézikönyvet szolgáltatott, mely a tudomány minden alapkérdését magában foglalja, sok önállóságot árul el, s annyiban is érdemes nagyobb figyelemre, mennyiben a nemzetgazdaság történeti fejlődésének és irodalmának is szentelt néhány szellemdúsan írott szakaszt. — Schmitthenner közismeretű „Zwölf Bücher vom Staate“ című s 1839-ben megjelent munkája első kötetében a nemzetgazdaságtan általános részét szinte kitűnő alapossággal és meglepő élesésszel tárgyalta, s az által valóban fényes-érdemet vívott ki magának e tudomány körül, hogy egyike volt a legelső szakembereknek, kik a „létszeres vagy organikus nézlet mód“ jelentőségére utáltak, tudományunkban a társadalom, a jog, a nemzeti és a természeti és történeti elem figyelembevételé szűkségességét kimutatták, s egy magasb erkölcsi és politikai felfogásnak törtek útát. Schmitthenner maga az ő rendszerét és irányát organico-syncretikusnak nevezi, a melyben a nemzetgazdaság nem mint pusztá esetleges gyűledéke és halmaza a magángazdaságoknak, hanem mint egy magasb létszeres és egészetes egysége a nemzet ipari és forgalmi törekvéseinek, céljainak és munkálódásainak jelenkezik. Egyik saját szerű vonása még Smitthenner szellemdús művének az, hogy benne a francia és angol írók vakbuzgó smithianismusa megtámadtatik, s egyebek közt a szabadkereskedelmi iskola, meg Say „keletpiazci elmélete“ elvei czáfoltatnak, s egy mérsékelt merkantilismust tartalmazó új forgalmi politika általános iránypontjai kitűzetnek.

Harmadik és legújabb időszak a német nemzetgazdasági elméletek és rendszerek fejlődésében századunk negyedik tizedével veszi kezdetét s napjainkig terjed. Ez időkör Német-

országban tudományunknak két különböző de fölötte nagyfontosságú irányban továbbfejlődését tanúsítja, jelesen egyfelől *List* nek, a védvámrendszer világhírű apostolának, és *Roscher* nek, a történeti nemzetgazdasági iskola főnökének föllépte következtében. — A mi *List* *Frigyest* a „Nationales System der politischen Oekonomie“ című s 1841-ben (magyarul Sárvárytól 1843.) napvilágot látott munkának szelleműs szerzőjét illeti, ez annyival is nagyobb figyelmet érdemel részünkről, mivel hazai közgazdasági irányainkra is befolyást gyakorolt, s mindekkoráig majdnem az egyetlen külföldi szaktudós, ki honunknak is engedett tért tanulmányozásai s tapasztalatai körében; a miért is e helyütt bővebb ismertetésbe bocsátkozunk.¹⁾ — *List* mindennekelőtt a nemzetiség fogalmából indulván ki, azt állítja, hogy a nemzet az egyéniség és az emberiség közt mintegy középállást foglal el, s hogy kifejllesztése, anyagi, szellemi, politikai biztosítása a nemzetgazdaságnak is egyik feladata. Az ipari és a nemzeti művelődés és jóllét mindenkor kezettfogva haladnak s oly szoros viszonyhatásban állanak, hogy az egyiknek virágzása és előmenetele szükségképp a másikat is előidézi, egyiknek hanyatlása és enyészete a másikat is maga után vonja. A politikai nemzetiségnek kifejtése *List* szerint a főczél, a minek minden más, tehát az ipari és forgalmi célok és érdekek is alárendelendők, hogy igazán szilárd s erős alapokon nyugvó nemzeti államépület emeltethessék. Ezek után átmegy tulajdonképeni közgazdasági nézeteire s azt tanítja, hogy a nemzeti erőknél egységes egybefoglalása és kifejlése nemzeti munkamegosztást s a productiv erőknél szövetkezését követeli, a mi csak úgy valósítható, ha az egyén s az egymást követő nemzedékek mind föltétlenül egy és ugyanazon közcél felé törekcsenek, s ha az erőegyesítés nagy elve a nemzeti ipar és gazdaság összes szervezetére alkalmaztatik. — A nemzeti vagyon *List* állítása szerint nem a csereérték mennyiségében áll, mint

¹⁾ Ezt annyival is inkább kívánjuk tenni, minél mélyebben érezzük magukat kötelezetteknek: a szigorú (pártokat nem ismerő) tudományoság szempontjából azon túlzó bámulás helyes arányokra visszavezetésére, melylyel ez egyébként jeles és termékenyítő befolyású de egyoldalúságaiban igen is messzemenő író, hazánk számos kitűnő szakemberénél valóban érdeme fölött találkozott.

Smith rendszere tanítja, hanem a productiv erő kben, azok változatosságában, belterjében és egyensúlyában; a miért is nem a csereérték, hanem a termelő erő k szaporítása, növesztése legyen valódi feladata a nemzetgazdaságnak. Minden rendes állapotnak örvendő s kifejlett nemzetnek három fő termelő ereje van, melyeknek egyarányos kifejtése múlhatlanul megkívántatik, s ezek: a földművelés, műipar és kereskedés. Ezek közül a műipar az, mely a nemzet összes műveltségére, gazdagságára és fejlődésére a leghatályosb befolyást gyakorolja, a miért is a legnagyobb gondot, ápolást és figyelmet érdemli; főleg azért is, miután pusztán földművelő állam se anyagi, se társadalmi, se politikai tekintetben nem bír azon erélylyel, rugalmassággal, életszivóssággal és hatalommal, mely a műipari államnál tapasztalható, s a mely egyedül képes egy nemzetnek ipari és politikai önállóságot, függetlenséget szerezni, azt fentartani, biztosítani. — E műipari műveltség kifejlésére azonban csak a mérsékelt égövi tartományok alkalmasak, a miből azután azt a következtetést vonja, hogy minden mérsékelt égalti ország közgazdasági világfejlődésében olyforma fokozatot tanúsít, mely szerint a barbár, vadászati, halászati s pásztorsági stadiumból a földművelésibe, ebből a földművelést és műipart kifejtő stadiumba, ebből pedig végül a földművelést, műipart és kereskedést magábanfoglaló szakba történik az átmenetel, illetőleg fölemelkedés. — E történelmi fejlődés eszközlésében és előmozdításában fölötte fontos szerep jutott List szerint az államhatalomnak a gazdasági és kereskedési politika tekintetében. — A nemzeteknek ugyanis különböző időszakaikban különböző forgalompolitikai elvekből is kell kiindulniok. Addig is, míg gazdasági fejlődésük (említett) első szakában állanak, legcélszerűbb, ha szabadkereskedelmi irányban haladnak, de ha már műiparuk meg kezd alapúlni, akkor jobb az ugynevezett védvámrendszer alkalmazása, melynél fogva a sarjadó iparvirágok, a nagyobb műveltségű s könnyen versenyezhető iparállamok ellenében mindennemű beviteli akadályok, vámadók stb. által védetnek, s mindaddig ily forgalmi irány követtetik, migcsak a belföldi műipar, a kézmű- és gyárosság oly tökélypolcra nem emelkedett, a hol már a külfölddel kiállhatja a versenyt, s védtelre többé szüksége nem levén, a szabadkereskedelmi elv életbeléptetését lehetővé teszi. A védvámrendszer tekintetében ezek után List

különösen kifejtette azt, hogy a védvámok tagadhatlanul fölemelik ugyan a termelvények és iparcikkék árait, de ez csak ideiglenesen érezhető, mert rövid idő múlva a gyarapodó belföldi versenyzés következtében ismét csökkenni az árak; míg másfelől mint főfontosságú tényrt azt kell számbavenni, hogy azon csekély veszteség, mely a nemzet egyesit anyagi csereértékek tekintetében éri, azok helyett nyert szellemi és ipari termelő erők által sokszorosan helyreüttetik és kiegyenlítettik. — A gyakorlati következtetések mindezekből abban állnak Listnél, hogy hazája, Németország, csak erős és közérővel fogatosított védvámrendszer által a biztosíthatja politikai, nemzeti, de főleg közgazdasági függetlenségét az oly óriásilag túlnyomó angol verseny és iparbefolyás ellenében; továbbá, hogy Németország váme gy es ü l é s i s z e r k e z e t e (Zollverein) legbiztosabban e célra vezető mód; s hogy a kor ipari követelményei mindazon intézmények, üzleti és forgalmi eszközök, szállítási, kereskedelmi és közlekedési emeltyük megvalósítására terjednek, a melyek nélkül mainap. már virágzó, élet-erős és a haladás alapföltételeivel bíró nemzetgazdaság nem is gondolható.

Ez List tanainak, eszméinek és elveinek rövid kivonata, lényege és irányzata. A tagadhatlanul nagytehetségű, gyakorlati tapintatú és nemeskeblű férfiú, ki életének minden percét egy nagy nemes eszme kivitelének szentelte, e munkájával a nemzetgazdaságtan szerencsés továbbfejlesztésére okvetlenül befolyást gyakorolt, s egyike azon kevés (kivált német) szakembereknek, kik a tudományt kapcsolatban az étellel, az elméletet viszonyhatásban a gyakorlattal szemlélték és művelték. List elvitázhatlan érdeme továbbá, hogy a politikai gazdaságban egyrészt a n e m z e t i s é g i és a p o l i t i k a i, másrészt a történeti és gyakorlati momentumot tüzetesebben szemügyre vette, a népek háztartását mint egy nagy, sajátyszerű, természeti, szellemi és nemzeti alapokon nyugvó eleven szervezetet tekintette, az erkölcsi tényezők fontosságát a pusztán anyagiak ellenében kimutatta, a művelődési fokok különfelesége és jelentőségére figyelmessé tön, s a műiparnak mind nemzetgazdasági, mind állami, társadalmi és erkölcsi fontosságát és nagybefolyású szerepét a népek háztartási rendszerében bebizonyította és minden kétségen fölül helyezte. — Mindez koránsem menti meg azonban Listet azon szemrehányásoktól, melyeknek magát a szigorú

tudományosság részrenemhajló ítélőszéke előtt oly nagy mérvben kitette. Mindenek előtt mellőzve azt, hogy List legtöbb elve már más előtte élt írónál is felfedezhető, el kell ismernünk List rendszere alapos vizsgálatánál, hogy nagyrésze mindazon vádakra, — melyekkel a túlságig szenvedélyes, néha elbizakodó s mások hasonlíthatatlanul alaposb, tudományosb készülségét semmibe nem vevő férfiú a Smithféle iskolát megtámadta, azt a materializmus, individualizmus és kosmopolitizmus tévútra vezető képviselőjének nevezte, — épen ő reá magára esik vissza. A mi mindenek előtt nemzetiségi eszméjét illeti, ez épen a maga által kárhozott atomistikai és gépies államfogalommal áll List rendszerében kapcsolatban, mert minden fensőbb, eszményibb tartalom hiányát tanúsítja, csak mint puszta eszköz és rügó anyagi célok elérésére vétetik figyelembe, miután az egész ugynevezett nemzeti államban nem más, mint egy nagy hasznossági intézet, melynek feladata az egyének anyagi boldogítását eszközölni, a népet csupán iparilag növelni, s kiválólag a szűkeblű gyárurakat és tüzereket gazdagítani. Hogy továbbá az általa oly tagadhatlan joggal megrótt egyoldalú kosmopolitizmus Listnek művében magában szintén képviselve van, csak hogy más t érre vitetett által, nem lehet félreismerni. Midőn ugyanis tanát a négy fejlődési fokról minden tekintet nélkül a népek természeti, politikai és történeti sajátosságaira és különféleségére, föltétlenül mindnyájokra (vagy legalább egy nagy részre) alkalmazza, mindeniknek egy és ugyanazon növekedési schemát írja elébe: nemcsak önmagával jó ellenmondásba, hanem még egy fölötte félszeg és egyoldalú világpolgárisági nézetre is jut, mely minden alapos történeti felfogással is ellenkezik, s annyal veszélyesb, minél elrejtettebb s a figyelmet kikerülőbb módon van beleszőve rendszerébe. Ép ily hiányos és minden mélyebb alapot nélkülöző Listnél a termelő erők elmélete, mely azon félszeg szempontból van felállítva, hogy védvámrendszeri kedvencz-eszméje vele támogattathassék, s a tudomány egyik alaptana, t. i. az értéktan, átalakíttassék. List ugyanis e helyütt fölötte könnyelműen és fölületesen szakasztja szét a természettől összekapcsolt tüneményeket, elválasztja az okozókat az okoktól, s észre nem veszi, hogy az anyagi értékek szellemeket, a szellemiek anyagiakat szülnek, hogy a nemzeti termelési mozgásban a termelő értékek folytonos viszonyhatásban vannak,

melynél fogva minden valódi érték productiv erőt, minden productiv erő értéket szül, s hogy e két elem egymást koránsem zárja ki, hanem inkább kölcsönösen föltételezi, képviseli és reprodukálja. — Nem kevesebbé egyoldalú List felfogása, illetőleg túlbecsülése a közhatalom hatásköre feladatának és erejének. Midőn jelesül a népet mint együgyű tömeget az államnak mintegy növelési felvigyázása alá helyezi, az államot mint hasonlíthatatlanul magasabban álló lényt tekinti, a dolgok természetes önfejlődése szabad menetében nem bízik, s a nemzeteknek a legmesterségesb utakon és eszközökkel vezetését ajánlgatja. ¹⁾

Listnek 1846-ban történt kimúlta után egészen napjainkig több kitünő és tekintélyes szakember lépett fel Németországban, meg az ausztriai birodalom német tartományaiban. Így például Thünen „Der isolirte Staat“ (1842—1850.) című művével; 1846-ban Kudler, volt bécsi egyetemi tanár „Grundlehren der Volkswirtschaft“ című kétkötetes (magyarul is megjelent) munkának szerzője, ki a nemzetgazdaságtan főelveit világos és könnyen érthető nyelven tárgyalta ugyan, de a kor tudományos színvonalán még akkor sem állt, midőn könyvét kiadta, s így ez utóbbi mai nap legfelebb már csak hézagpótlóul használható. Sokkal alaposb és önállóbb dolgozat Schütz „Grundsätze der Nationalökonomie“ című műve, mely 1844. jelent meg, s az által is figyelmet vont magára, hogy az eddig eléggé figyelembe nem vett erkölcsi elemet tudományunkban rendszeresen és tüzetesen érvényre emelte. Napjaink irodalmi mozgalmában mint figyelmet érdemlő szakmunkák szerzői kitünőleg említést érdemelnek: Schulze (jénai tanár) „Nationalökonomie“ (1856.) című dolgozatával, mely tekintettel a gyakorlatemberekre, különösen a mezői gazdákra, iratott; Glaser (königsbergi tanár) „Handbuch der politischen Oekonomie“ (1858. 1. kötet) munkájával, mely négy részből álland, s kitünő kritikai tehetséggel van irva; Kosegarten „Übersicht der Nationalökonomie“ (1856.), mely czélszerű elrendezéssel és alapos készültséget eláruló világossággal és szabatossággal van kidolgozva, de nagyon is középkori irányú mű; Mischler (prágai szaktanár) „Grundsätze der Nationalökonomie“. (1858.), melynek

¹⁾ A List által ujonan fölélesztett merkantilismus hiányairól már máskor szóltunk.

lényeges hiánya unalmasságig kiterjeszkedő tárgyalási módjában rejlik; Hasner „System der politischen Oekonomie“ (1860. 1. kötet), mely önálló nézetet és tanulmányt tanusít, meg Stein (bécsi szaktanár) az ismeretes „System der Staatswissenschaft“ (1852), meg az 1858-ban megjelent „Lehrbuch der Volkswirtschaft“ című munka szerzője, kinek főérdeme abban áll, hogy a nemzetgazdaság több alapfogalmát tüzetesebben határozta meg, s hogy a hitel, a bankügy és a nagy részvényüzlet-társaságokról szóló tant igen szellemdúsan tárgyalta; mindazáltal módfelett elvont száraz irány- és néha majdnem nevetségesseé váló öncélűtisége és más nála hasonlíthatlanul magasabban álló szakférfiak semmibevételénél fogva dolgozatának sikeres hatását lényegesen csökkenti.

Mindezeket nagy mérvben fölülmúlja és háttérbe szorítja Németország jelenkori legnagyobb szakférfia, a történelmi nemzetgazdaságtani irány megalapítója s korunk okvetlenül legtudósabb, legtebboldalú és egyik legfigyelemreméltóbb szakképviselője, Roscher Vilmos, lipesei egyetemi tanár, több rendbeli pályatörő értekezésnek, főleg pedig az 1854. óta megjelenő terjedelmes „System der Volkswirtschaft“ című kézikönyvnek szerzője. — Mintán Roscher föllépte és tudományos iránya által a nemzetgazdaságtan eddigi alakja és szerkezete lényeges változásokat szenvedett s ugyszólván fejlődésének egy egészen új szaka nyílt meg, szükség, hogy itt legalább némely alaponalokban e rendkívüli egyéniségről tüzetesebben is szöljünk.

Ha az eddigi fejlődési folyamat tudományunk irodalmában figyelmesb szemmel áttekintjük, csakhamar azon meggyöződésre jutunk, hogy (kevés kivétellel egyes momentumokra nézve) valamennyi eddig fölmerült nemzetgazdasági rendszer és elmélet föczélja és iránya volt, minden népre, minden korra és minden társadalomra egyaránt alkalmazható, általános értékű, változhatatlan elveket fejteni ki, föltétlen jellemű fejlődési törvényeket állítani föl, szóval, mindenütt és minden időben egyaránt alkalmazható, czélszerű és jótékonyan ható életformák és intézmények összegét alapítani meg tudományosan. Ez irányzat következtében félreismertették azon nagy, valóban világfontosságú, emberiségi és történelmi igazság, hogy az ember, valamint az egyes nemzetek, daczára annak, hogy bizonyos mértékig

az anyagi vagyonvilággali viszonyukban bizonyos egyenlőséget és maradándóságot tanúsítanak, mégis mindenkor és szükségkép csak térben és időben létező szervezetek, hogy az őket környező kültermészeti és műveltségi befolyások és viszonyok hatalma alatt állanak, s hogy már maguk a nemzetek geographiai, ethnographiai, physikai és történeti állapotai is határozott vetot tartalmaznak az elmélet azon egyoldalú absolutismusa ellen, mely minde döntő hatályú körülményeket semmibe se veszi, s egy oly elvösszeget merészel kifejteni, mely minden időre s népre, minden műveltségi fokra és államra egyaránt alkalmazhatónak vallja magát, és így az örök történeti haladás törvényével, az emberi nemnek s a nemzeteknek folytonos átalakulásaival, meg azon nagy világtörténeti igazsággal jó összetütközésbe, mely szerint nemünk fejlődése szakadatlan mozgás- és hullámmatban nyilvánul, s a világ- vagy nemzetélet egyetlen egy perezében, egyetlen egy szakában sem áll a physikai világrend változhatlansági és azonossági törvényének uralma alatt. — Valamint az egyes ember, úgy a nemzet is, melynek az egyén alkateleme, mindenütt valami concrét, sajátzerű életirányokkal, feladatokkal, szükségekkel és intézményekkel bíró egész, a melynek nemcsak egyes életnyilvánulásaiban, hanem összes történeti fejlődésében bizonyos, más nemzetekétől eltérő sajátosságos, műveltségi fokaival változó nézetei, vágyai, képességei vannak; a honnan azután szükségkép foly, hogy oly tanrendszer, melynek elvei és törvénye minden nemzetre, minden időkre egyaránt alkalmazhatónak nyilváníttatnak, se a szigorú tudományosság, se a gyakorlati élet követelményei irányában meg nem állhat; s hogy e szerint az elméletnek, tudományunknak, ha magas hivatásának meg akar felelni, mind e körülmények tüzetes figyelembevételére nyomán lényegileg át kell alakíttatnia, tökélyesbítettnie és tágabb, mondhatnók, egyetemiebb, világtörténeti alapokra is fektettetnie. — A ki ezentúl a nemzetgazdaságot mint tudományt a'aposan művelni, nagyszerű világküldetése szempontjából méltányolni akarja, annak nem szabad szem elől tévesztenie: hogy a népek háztartásában absolut, föltétlenül alkalmazható, minden időkre és körülményekben egyaránt czélszerű elvekről és intézményekről szó nem lehet; hogy ha valahol, a nemzetgazdaságtan terén lehet és kell korunk veszélyes s minden nemzeti individualis elemet, minden nemzeti, sajátági és műveltségfoki különbséget

megtágadó és nivellirozó iránya ellen tiltakozni; s hogy tudományunkban csak oly elvek és fejlődési törvények állíthatók fel, a melyek a gyakorlati élet ezer meg ezer különbségeit szemmeltartó, nemzeti, történelmi és természeti viszonyokat méltányló buvárlat útján alaposaknak találtnak, melyek nem abszolút, hanem csak viszonyos értékűek, azaz mindenkor csak bizonyos megszorítások, föltételek mellett állhatnak meg, szóval, a melyek azon meggyőződésből indultak ki, hogy egy és ugyanazon igazság vagy intézmény az egyik korban vagy népnél valóban jótékony és áldást hozó lehet, míg egy másik korra vagy népre nézve nem alkalmazható, vagy éppen veszélyesnek is nevezhető. ¹⁾

Ez alapokon és elveken, melyeket Roscher 1838. óta megjelent számos értekezésében kifejtett, nyugszik az ugynevezett „historiai irányú nemzetgazdaságtan“, mely jelenleg már több kitűnő követőre (Franciaországban Volovsky, Olaszországban Costa és Messedaglia, Németországban Knies, Mangoldt, Makovitzka, Schäffle és mások) talált, s némileg ugyanazon nézettel és tudományi módszerrel tanúsít némi rokonságot, melyet a legújabb időkben az összehasonlító nyelvészetben, vagy a történeti jogiskola működésében láttunk érvényre emelkedni. ²⁾ Roscher nemzetgazdasági iránya mindezek szerint lényegileg abban áll: a nemzeti háztartást egy nagy, bizonyos fejlődési törvények uralma alatt álló szerves egészül tekinteni; azt mint az összes nemzetélet egyik önálló sajátzerű oldalát, mely azonban minden többiekkel, jelesen

¹⁾ Felvilágosításul csak egy példát hozok fel. — A mily nevetséges a középkori közgazdasági életformákat és intézményeket az akkori népek szerencsétlen vaksága és esztelensége kifolyásának tartani: ép oly szánandó rövidlátás és tapintatlanság volna korunkban, a viszonyok gyökeres megváltozta után, azon rég alapukat vesztett intézményeket újolag életbe idézni és megvalósításuk után törekedni.

²⁾ Hogy mennyiben ismeri el e sorok írója ez új irányt s egyáltalában a Roscher által kifejtett elveket, arról bővebben „Die Nationalökonomie als Wissenschaft“ (1858.) című nagyobb munkájában nyilatkozott, a hol ugyanis tüzetesen mindezeket bővebben kifejtette, de azon hiányokra is utalt, melyek a történeti iskola rendszerében szintén megvannak, s a melyeknek mellözése képes egyedül megnyugtató eredményekre vezetni.

a politikai, társadalmi, szellemi oldalokkal szoros kapcsolatban is áll, venni vizsgálat alá; a gyakorlati közgazdaság történeti viszonyaira és állapotaira szintugy mint magukra a koronkint fölmerült nemzetgazdasági elméletekre és tanrendszerekre a folytonos fejlődésben és mozgalomban létező s különféle műveltségi, nemzeti és physikai tényezőktől függő történeti jelenségek mérvét alkalmazni. Ezen módszernek egyik főérdeme és fényoldala tehát onnan is kitetszik, hogy általa a tudomány az eddiginél hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben alaposabbá, sokoldalúbbá, gyakorlatiabbá és teljesebbé leszen, hogy ezen az úton sok eddig megoldhatlannak látszó vitakérdés, (milyen például a nagy és kis jószágok, a minimum, a ezérendszer és iparszabadság, védvám és szabadkereskedés) fölötte egyszerűen és minden nehézség nélkül eldöntethetik, s hogy a politikai és nemzetgazdasági pártok elvileg ellentételes nézetei és törekvései is, bizonyos határok közt, egymással összhangba hozattathatnak, s egyfelől a mérsékelt conservatív = fentartási, másfelől a progresszív = szabadsági iránynak és elvnek történeti és társadalmi jogosultsága, jelentősége és alapja tudományosan kimutattathatik.

De még más tekintetekben is valóban nagynek és termékenyítő befolyásúnak kell elismernünk Roscher irányát és irodalmi működését. Roscher ugyanis egyetlen szakembere korunknak, a ki a tudomány négyszázéves történeti fejlődése minden nagy vívmányait, a nemzetgazdaság legnagyobb képviselőinek (egy Hume, Smith, Malthus, Ricardo, Sismondi, Hermann, List, Thünen, Dunoyer, Bastiat, St. Mill és Seniornak) minden nagy eszméit és felföldözéseit valóban bámulatos összhangban és synthesisben egyesíti magában; a ki a nemzetgazdaságtan minden szükséges és jogos elemét, az anyagit épen ugy mint a szellemit, a természetit valamint az erkölesit, a politikait mint a nemzetit és a történetit, tüzetesen figyelembe veszi; ki századunk valamennyi nagy feladatát, minden nagy és világtörténeti közgazdasági kérdést mindenoldalulag von tárgyalás alá; ki a nemzetek fejlődése törvényeinek kutatásában a legsükekesb eredménynyel és szerencsével jár el; s a kivel, ha még nagy terjedelmű olvasottságát, roppan nyelvészeti, politikai, földíratí, ethnographiai, jogi, historiai, classicai és kameralistikai ismereteit is számba vesszük, s előadásának világos, könnyen érthető, szabatos modorát is tekintjük, — mindezek sze-

rint az eddigi nemzetgazdasági összes irodalomban csak igen keveset hasonlíthatni össze, korunk szakembereinek pedig egyikét sem hozhatni párvonalba. ¹⁾

Midőn e rendkívüli irodalmi egyéniség fényes érdemeit ily készségesen elismerjük, legyen megengedve egy pár szót azon hiányokra és árnyalatokra is vetni, melyek Roscher irányában és rendszerében is találhatók. Így mindenek előtt lehetlen osztani Roscher azon nézetét, mely szerint tudományunknak egyedüli és kizárólagos feladata csak abban állana, a nemzetgazdasági jeleneteket, tényeket és intézményeket egyszerűen megfejtani, okaikkal, eredményeikkel együtt megismertetni, a lettét és létezőt megmagyarázni, arra pedig, hogy hogyan és mikép kellene lennie, s arra, mikép lehessen a lettét és létezőt egy szebb jövőnek elébe vinni, egyáltalában nem is ügyelni. Épigy nem helyeselhető a nagy szakférfiú azon nézete, mely szerint a rómaiaknak és görögöknek minden időkre kiterjedő tipikus jelentőség tulajdonítatik, vagyis fejlődésök úgy tekintetik, mintha az összes újkori emberiségnek fejlődése és világsorsa abban valódi mintáját és előképét bírná; a mely állítással azután Roschernek azon sötét komor pessimistikus világnézlete is kapcsolatban áll, mintha az emberiségnek egy elért bizonyos fejlődési foknál okvetlenül és

¹⁾ Roscher életrajzi körülményeit illetőleg e helyütt annyit akarunk csak megemlíteni, hogy 1817-ben Göttingában született, szülétől, kik a vagyonos s előkelő rendhez tartoztak, Göttingában és Berlinben neveltetett, s pedig oly fényes sikerrel, hogy a nagyhirű tanítóinak (Ritter, Ranke, Ottfried, Müller, Schleiermacher és Gervinus) bámulatát magára vont fiatal ember már 1840. göttingai egyetemi történettanárrá, később pedig a nemzetgazdaság rendes tanárává nevezetett ki, s 1848. mint ugyane szaknak, meg a politikai és statisztikai tudományoknak tanára a lipcei főiskolához tétetett. Számos munkái közül itt csak a következőket említjük a már megérintett kézikönyvön kívül: Grundrisz zu Vorlesungen über die Staatswirthschaft 1843. Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides 1841. Kornhandel und Theuerungspolitik 1852. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 1858. Über den Luxus 1847. Geschichte der englischen Volkswirthschaftslehre im 16—17-ten Jahrhundert 1851. Statistik und Politik der Ackerbausysteme. 1850.

s z ü k s é g k é p ismét hanyatlania kellene, mely Roschert oda is viszi, hogy ő épen úgy, mint a világtörténet néhány legnagyobb szelleme: Aristoteles Macchiavelli és Hegel, nemünk fejlődésében nem a szakadatlan haladás és tökéletesbülés nagy elvének, hanem inkább az ismeretes történeti k ö r f o l y a m csiggesztő elméletének látszik hódolni. A mi végre kézikönyvének belszerkezetét illeti, erre nézve is nem csekély hiánynak tarthatjuk a tárgysorozat tökéletlen elrendezését s az elvfejtegetés fonalának gyakori közbeszakasztását, melynél fogva szakértőkön kívül mások, legalább eleinte, bajosan használhatják, s magának a gondolatmenetnek s az egész összefüggésnek felfogása is akadályoztatik. Végre nem egészen ok nélkül emeltetett Roscher ellen azon vád is, hogy tárgyalásában sok helyütt a pusztán történeti momentum igen is nagy mértékben jelenkezik, míg az oly nagy fontosságú dogmatikai elem háttérbe szorúl; valamint azt is el kell ismernünk, hogy tudományunk némely alapfogalmainak tüzetes meghatározására és kifejtésére a tárgy nagy momentumainak szemléletébe elmerült tudós nem fordított sok helyütt annyi gondot és figyelmet, a mennyit a tudomány jelen álláspontján, főleg oly jeles főtől, megkívánhatnánk.

A többi népek s hazánk nemzetgazdasági irodalmáról közelebb.

KAUTZ GYULA.

FERENCZY ISTVÁN

EMLÉKEZETE.

(Emlékbeszéd, mely a M. Tud. Akademia folyó évi márcz. 31-kén tartott összes ülésében olvastatott fel).

Valamint egy részről megtiszteltetésnek veszem, tisztelt honfiak, a t. Akademiának kegyes megbízását, úgy más részről némi aggodalommal lépek fel oly férfiú emlékének örökítésére, kit egykorúí oly különböző véleményekkel ítéltek meg. Remegnem kell, hogy miként többen honfitársai közül, nem méltatva kort és körülményeket, tán tévesztett felfogási szempontokból, tán szenvedélyek zajlakodásaiból túlhajtott követeléseikkel, ócsárló, olykor épen gúnyos gáncsaikkal túlszigorúk, gyakran méltánytalanok valának a boldogútlanak irányában: úgy engem a barátságnak azon szoros kapcsál, melyek honunk ezen művészéhez hosszú évek sorain kapcsoltak, vesztegethetnek meg, s túlhajtani leendek hajló azon jeles tulajdonokat és művészi érdemeket, miket elbűnyt barátomra jogosan rubázhatni vélek. És még inkább kell tartanom attól, hogy az alkalom visszaidézővén emlékezetembe a múltnak azon számos méltatlanságait, mik e művész pályáját és életét vértanúságiakká tevék, epés keserűség fogja elfogni baráti keblemet, s mi sem célom, sem akaratom, tisztelkedő emlékbeszédemben vádlóul lépendek fel. — És mégis mélyen érzem, hogy egyike vagyok azon szűkkeveseknek a hazában, kiket a boldogúlt

művész emlékének örökítése jogosabban illet meg. Jogom s egy-
 szersmind kegyeleti köteleztetésem ez nekem, kinek 33 évi szoros
 barátság s majdnem naponki meghitt társalgás milliók fölött
 nyújtottak alkalmakat, kiismernem a többség előtt nem kevésbé
 zárt és áthatlan keblű művésznak erőit, ellesnem inkább mint
 kikérdezni művészi elveit, nézeteit, tanulmányozni műveinek
 sorozatát, becsét, nyomozgatni a rája és művészetére kedvező-
 leg vagy gátlólag hatott körülményeket s méltatni ritka szilárd
 jellemét, becsülni kristálytisza erkölcsét, szeretnem baráti meg-
 hitt körökben csaknem gyermeketeg kedves kedélyét. Ugy van,
 tisztelt honfiak! különösebben engem illet Ferenczy emlékének
 mind örökítése, mind — kimentése Mert, fájdalom! oda jutottunk,
 hogy honunk első szobrászának, a hazájáért lángolt keblű honfi-
 nak emléke honfitársai előtt, kikért nemesen hevült, kimentésre
 szorult s rám azon bús kötelesség súlyosul, hogy emlékbeszédem-
 ben egyszersmind mentőbeszédet legyek nyújtani kénytelen!

A művészet termékei körül az a balsors lidércelkedik, hogy
 azoknak megbírálásaihoz, gáncsolásaihoz úgy avatatlan mint
 avatott, úgy a kaptás varga mint a mély műtész Viukelmann,
 egyaránt jogosítottaknak vélik magokat; mert, ugymond, a mű-
 ítészetnek főalapját mégis csak az ízlés teszi, s ki lenne túlszerű
 vagy eléggé bárgyú bevallani maga felől azt, hogy ízléssel nem
 bír? Nincs ez máskép hazánkban is. Így egyik gáncsol, hogy
 műértést negéljen s ne láttassék vakon csodálni; másik, nem
 bírván önálló véleménynyel, tekintélyhez szegődik; harmadik, mint
 vagyonos, bentazván Olaszhoz, látta annak ő és újabb műreme-
 keit s hazájába térve, elhozta magával a nagyszerű műízlési
 mérszereket, s itthon borúra-derűre — nem törődve azzal: joga-
 san-e? — művészeinktől ezen nagyszerű mérszerek után követelget,
 büszkeséget keresván annak nyilvánításában, hogy őt nem könnyű
 a művészetben kielégíteni; negyedik, nagyja a hazának, más okból
 nem lévén rokonszenven a művész személyisége iránt, ürügyül
 veszi a pártfogás megvonására azt, hogy kétségbe vonja a művész-
 nek tehetségét. Vegyük ezekhez netán a többségnek még ki nem
 fejlett műtapintatát s e miatti közönyösségét, és végsőül egye-
 sek szenvedélyeinek dülakodásait: — s nem fogunk csodálkozni,
 hogy annyi művész lebágyad pályájáról, s köztök ez lön végzete
 Ferenczynknak is. Neki bőven kijutott mindamazokból osztály-

része; ő, mondhatni, éveken át czéltányára s végre is áldozata volt a balsors és jóakarathíányok üldözéseinek.

A pályanyitók, újítók, kezdeményezők eleitől fogva minden korban és országban számos gátokra, ellenzésekre találtak, mikkel megküzdeni valának kénytelenek. Számos jeles, ki ragyogó csillaga volt hazájának, mint a Luside énekese és az ermenonvillei böles, szegénységgel, nyomorral küzdött; mert az érdem ritkán találja meg érdemlett jutalmát, s ehhez is, mint mindenhez, mibe ember kezd, a szerencsének fürésze van. A jeles Columb dicsőségét egy gyáva Americus bitorolta el. — Mindezeket jól tudta, érezte Ferenczynk, midőn azon merész határozatra birta őt hazájáért epedő szíve, hogy elhagyva a művészet éltető hazáját, szülőtt földén, mely művészetére nézve még parlag volt, telepítse meg azt; el volt készülve a gátokkal megküzdésre, a szegénységhez szegődésre; de hogy tizenkét millió magyar közül századokon keresztül csak egy birjon akadni, ki egy szép ágát a művészetnek az árva hazában meghonosítani törjön, s ezen egynek is, hazája, hosszú évek fáradalmaiért, fel-feleszállamlott s ismét eltűnt remény s kétség közt szorongott kebelkinjaiért, lángoló bon- és műszertetért — fagyhaló hideg keblekkel, részvétlenséggel, sőt gáncs és ócsárlás mellett gúnnyal is fizessen: erre elhúnyt barátom készülve nem volt, ezt nem hitte, ezt nem hihette, s alig fognak himni az utódok is, ha mi egykorú, kik megértük, nem tanúskodnánk a történetnek valósága felől. Ez törte meg művésztünk szívét, ki azon tapasztalással és gyűződéssel szállt sírjába — bár ne szolgájon ez műtődinak visszariasztására — hogy hazánkhoz a szobrászatra nézve az ígéret földé még távol fekszik!

Szeretett hazámat vádoljam-e e részben egyesekért? vagy egyes nempártolókra süssem a roszakaratnak, kajánságnak bélyegét? hiszen ezek közt tisztelt nevek is állanak, melyekről egyebet mint félreértést, vagy tévesztett szempontokat feltennem egy neme fogna lenni a szentségtörésnek; s a gáncsolók nagy részben elég ovatosak is valának nemesebb ürügyeket adni nempártolásuknak. Nem vádolok tehát senkit, de baráti és emlékszőnoki szent kötelességemnek ismerem, elhúnyt hazai művésztünk érdemeit és emléket az utóvilág előtt teljesen igazolni; s ez, hála az égnek! módomban áll csak a kellő szempontok kitűzésével is, mikből elhúnyt művészbátyómat tekintetni méltányosnak itélem.

Legyen szabad gáncsolóit mindenek előtt a méltányosság azon főszabályára emlékeztetnem, hogy kitkit a maga korában és körülményeiben szükség megítélnünk. Igazságosnak, méltányosnak ismernék-e azt, ki hajdani Görögország gyermeki korának hét bölcsét a későbbi Platoval vagy Aristotelessel, vagy éppen korunk mély Kantjával tenné párhuzamba? ki a nyomorral küzdött és üldözött Camoënstől annyit követelne, mint a minden kényelemben úszott Göthétől? a nyomorú sajkákkal gőzerői zsenge kíséreteket tett Foultontól már Európából Amerikába szárnyaló nagyszerű gőzhajókat, óriási Leviathánokat követelne? És ha Ferenczynknél kort és körülményeket annak kivívott érdemeivel egybevetünk, birni fogjuk a vezérfonalat az utóbbiaknak fényes méltatására.

Olaszhon közel hat század óta hazája, központja a művészetnek, mely halmazokkal bir művészi jelöltjeinek kiképeztetésére műremekeket felmutatni. Hogy csak a szobrászatnál maradjak, tanulmányozhatják abban a jelöltek az örök szépségű görög Laokoont, Apollót, torszót, az újabbak közül Pisániak, Angelo Mihály, Sansovino, Cellini, s a legújabbak közül Canova és Torvaldsen remekeit. Olaszthonnak még lége is művészi élenynyel terhesült, mit az olasz gyermek csaknem anyja tejével szív be, bölcsőjéből kikelve régi görög s római műemlékek s újabb műremekek közt üzi játékait, korán művészetre adván magát, mindenfelé rokon keblekre talál hazájában, abban mindenki, részint beszitt izlési tapintata, részint kifejlett műértése, részint érdeke és pártfogása által közönségévé lesz a művésznek, míg másfelől a külföld a művészet ezen hazáját látogatja, hogy remekeket láthasson s azokból egy-kettőt drága áron sajátjává tegyen. Csoda-e, ha ily kedvező körülmények közt az olasz művész korán fejlődhetvén, magasabb művészi fokot ér? ha Angelo Mihály már 16-éves korában hét mestert tanulván ki, jeles műveket alkot?

Ferenczynk — egy, művészetére nézve még parlag hazában született. Nem volna hatalom, mely e kínos szavakat ki bírná sajátolni keblemből, ha imádott hazámnak oka lenne pirúlnia ezért. De jó hazám századokon keresztül előbástyája volt a keresztyénségnek a pogány ellen, s míg mi Európától örök hálát érdemelve, érte és önmagunkért vérzettünk, míg bennünket nem egy viszály rongált, addig más nemzetek a béke malasztjában gátok nélkül

haladhettek tudományban és művészetben elő. Ferenczynk, mondom, műpariag hazában született, melyből ki kelle mennie, hogy műremekeket láthasson, vagy csak nagyaink műgyűjteményeiket is látogathassa. Szobrászati művekből néhány darazsközből faragott kerti Faun és Szatyr volt minden, mi lelkében némi ferde fogalmat költhetett. Fiatalsága korában nem robogott még gőzkocsi útainkon, nem hasította még gőzhajó vizeinket, csak egy bécsi út is nem kirándulás volt korában, mint most, hanem hosszú és költséges utazás, mely művészünk anyagi tehetségét haladta. Így történt, hogy körülbelül 24 éves korában látott először Bécsben Canova művében, Krisztína síremlékében szobrászati remeket, mely varázs hatással volt rája s mely lelkesült keblében azon elhatározást szülte, hogy szobrászszá képezze magát; 26 éves korában került Rómába; 32 éves korában tért hazájába vissza, hol márványkutatóssal, műteremfelállítással és szereléssel újra pár évet vesztvén el, csak 34 éves korában kezdhetett első szobrászati művébe, szent István martyr szobrába; tehát oly korban, melyben már a szabad reptű és lángoló phantazia hűlni szokott. Mennyi drága idő ment így veszendőbe tőle! Mennyit nem nyeltek el abból mellékes kiképzési tanulmányozásai, melyek, habár némi rokonsággal valának is szobrászati művészetéhez, de attól sokban térének el, legalább arra egyenesen nem tartozának. Egész római laktáig, még Bécsben is, a híres Turiet acélgyárosnál lakatosmíves volt Ferenczynk, s ennél kezdé először délutáni óráit már egyenesen szobrászati tanulmányoknak szentelni. Most fájlalva s utánpótolni vágyva az elmulasztott időt, minden ereje megfeszítésével eredt szobrászi kiképzetésének; de az idő már nagy részben elhaladt, s a művészt abban, mi többé kipótolható nem vala, saját keblében élő geniuszának erejére hagyta.

És ez még hagyján! Mellőzzem-e azon anyagi sanyarokat, mikkel művészünknek kiképztetése éveiben küzdenie kellett s mik arra csak hátrányosan hathattak? Nem említve, hogy mint lakatosinas gyalog vándorolta be egy részét a hazának, s Rómába is Bécsből gyalog tette útját, mind Budán Balás András jeles lakatosnál, mind Bécsben Turietnél úgy volt kénytelen egyezni mestereivel, hogy délig élelme megkeresése végett műhelyeikben dolgozzék, a délutáni órákat pedig Rauschmann rajzi, Zauner szobrászati, Fischer anatomiai és Elmaurer műtörténelmi leczkéik-

nek szentelhesse. Nyert ugyan Rómában József nádor ő feuségétől és később Vay gróftól némi segélyzéseket, mik azonban csak fentartási első szükségait pótolák, kiképeztetési és műgyakorlati szükségleteire nem valának elégségesek; s azért Canovától és Torvaldsentől bérért, s az utóbbitól csekély díjazásáért csekélyebb munkákat is elvállalni kényszerült, az éjnek és ünnepeknek óráit szentelhetvén egyedül magán tanulmányozásainak.

Hazájába térve vissza, oda is követte őt hű barátja, a — szegénység. Anyagot kelle a hazában keresnie művészetének s az első szobrászi műtermet állítania fel annak kebelében, s nem volt költség sem arra, sem erre. Szerencsére Rudnay herczeg-prímás-ban nagylelkű pártfogójára talált, kinek előlegezései — miket később munkáival rótt le, tették őt módba, fölfedezhetni ruszka-bányai márványbányáját, megnyithatni azt, elkészíttethetni szállító-szekereit, s töltést csináltathatni a bányától az országútig. Csupán a márvány ezen kiaknázásai közel nyolcezer forintjába kerültek. Azonban Ferenczyinkre, kit korán sanyar és nélkülözés edzetek, nem volt leverő a szegénység. Nem ez volt a sújtó kar, mely rája és művészetére átkosan nehezült, hanem azon műzlési tapintat és érdek hiánya s némi hidegség, melylyel hazájában nagyobb általánosságban, mint vélte, találkozott. Nem azon fogékonyságot, mely általában a szépnék fogalmaiban alapszik, sem a művészi képességet kívánom itt értetni, mely hogy nemzetünknel nem hiányzik, bizonyítják már is több jelesen kitűnt művészeink, mint a festészetben Mányokynk, Barabásunk, hogy többeket ne említek, a zenészetben világhírű művészeink s a szobrászatban maga Ferenczyink példája is; hanem azt a vágyat, mondhatnám szomjat, mely a művészetet szellemi szükségnek tekintí, mely a szemlélő közönség lelkében rokonosan tükrözteti vissza azon érzelmet, lelkesedést és lángolást, melyet a művész műve alkotásánál érzett volt; azt az érdeket, mely a művészre nem csak mint honfitársra büszke, hanem annak műveiből gyönyört és élvezetet is merit. Ez hiányzott még — s miért ne vallhatnók ezt be szépen indúlt jobb jövőnek reményében? — hazánkban.

Mily fontos a művészet felvirágoztatására nézve ezen műzlési tapintat, bizonyítja a világ egyik leghíresebb, legnagyobb nemzetének, a régi rómaiaknak példája. Számos görög városnak meghódítása, különösbbe Carthago és Korinth lerombolása után

egész halmazait rabolták össze a rómaiak a remek műemlékeknek, a festészet és szobrászat örök becsü műveinek, s előzönlötték azokkal városukat. De ebben a műízlési tapintat hiánya azt okozta, hogy a római hideg csodálattal állt meg azok előtt, s legfőlebb más idegenek ítélete után becses bútoraraboknak tekinté azokat. S a műízlési tapintat ezen hiánya miatt több mint ezer év lefolyása alatt sem támadt Rómában kitünő festész vagy szobrász, a zenében pedig rabszolgák kontárkodtak.

Ezen műízlési tapintat hiánya, mely hamar becégedett azzal, hogy honfi szobrászt birunk, s napjaink túlkövetelései, mik ürtügycül használtattak nem-pártolásokra, valának inkább, mint roszakarat, okozói annak, hogy hazánkban a szobrászati első telepítés oly szomorú véget ért.

Nem kell felednünk, hogy a szobrászat legköltségesebb ága a művészetnek. Anyag, hosszas munka, melyben hetek, hónapok haladásai alig tetszhetők, segédek bérei, felállítási költség, hogy egyebeket ne említsek, oly költségesekké teszik a szobrászi műveket, hogy azokat csak tehetősebbjeink és nagyaink birhatják meg. És épen ezen nagyaink valának inkábbára azok, kik kegyeikkel nem fordulának művészünk felé. Őt Rómából, karöltve a szegénység-gel, egy rém kíséré vissza hazájába. Rómában tartózkodása korában ott két csillag ragyogott a szobrászat egén, de a melynek fényét élénk, olykor epés vetélynek ködfátyola homályosítja. Canovát és Torvaldsent értem. Mindkettőt világhírű művésznek vallja Európa; fájdalom, hogy szíveik közé hideg feszültség, nemesebb versenyek közé irigységnek némi moccanatai is vegyültek! A közönség, mint ily esetekben szokott, megoszlott véleményével és kegyével a két művész közt, s a nemzetiségnek közbevegyült érdeke, büszkesége még merevebben állita fel közfalat közöttök. Torvaldsen mint dán születés, a német, Canova az olasz elemhez tartozott. Miként előbb és utóbb a zenészetben a német nemzetiség Mozártot, Haydent, Beethovent, Webert és Wagnert s általában német oskolát állita szemközt Rossinival, Bellinivel, Donizettivel, Verdivel s általában az olasz oskolával: úgy most Torvaldsent pártolá, emelé Canova ellenében. Ferenczy pártfogóinak nyílt akaratából Torvaldsen műtermében dolgozott, de szíve, kedélye, tanulmányozási vágya őt Canova felé hajlíták, kinél szintén vállalt munkákat, s kinek művészeti tanácsait,

utastításait sok sikerrel élvezte. Torvaldsen zárkozott keblü, szótlan s kissé nyers volt, parancsosztó inkább mint tanácsadó, e mellett szükmarkú a díjazásban; Canova ellenben nyájas, közlékeny, Ferenczy tehetségét méltató, s bővebbkezü díjazó. Canova ezen nyájassága azt okozta, hogy háza és műterme gyűlhelyévé vált az olasz ifjúságnak, művészeknek és műbarátoknak, kik közt fordultak meg olyanok is, kik az azon korban Olaszországban elharapódzott ugynevezett Carbonári politikai párthoz tartoztak. Torvaldsen, kit bántott az, hogy Ferenczy Canovát is látogatja, gyanúba vette e részben az ifjút, s gyanújával épen nem titkolódzott. Következménye az lett, hogy már Rómában kimaradt művészünk segélyeztetése, s a gyanú átszivárgott hazájába is, hol nem kevésbé hűtötte el, főkép magasabb körökknél, fogadtatását. Mi, kik a boldogútnak életét, elveit, gondolkozásmódját hosszú évek során ismertük, tudjuk s jó lélekkel bizonyíthatjuk, hogy ő testestül lelkestül művész volt s minden politikai pártszínezettől sőt beszélgetéstől is még a legválságosabb időkben is távol tartotta magát; a minthogy később — noha rája nézve elég későn — el is foszlott ellene e részben minden gyanú.

És elhallgassak-e még egy másik rémet — mely bár körülte ejtette volna ki utoljára kezéből az olajágot! — egy rémet, melyre gondolni sem tudott? Ferenczy nem azon közönség egy részének szülöttje volt, mely nagyrészben nemtője a szobrászatnak, s melynek ez az újabb századokban csaknem kizárólag köszöni felvirágzását. A két rém, mint gondolhatni, nem lépett nyílt sisakkal és fegyveresen a sorompóba, hanem nemesebb ürügyet keresett nem-pártolásainak, s mi lehetett erre alkalmasabb és kényelmesebb, mint a művész tehetségét vonni kétségbe? Ezen rémek akkor riaszták el Ferenczytól nagyaink kegyét, mikor erre legnagyobb szüksége fogott volna lenni, s csak később eszméltették őt azon tapasztalatra, hogy neki, épen neki, nem kell vala szobrásznak lennie!

És mindezen óriási gátok, nehézségek, küzdelmek és viszályok közt is mit nem nyújtott Ferenczynek hazájának és művészetének! Nem követelem magának azt, hogy műértő vagyok; ezért azoknak ítéletéhez csatolom magam műzlési tapintatát, kiket műértőknek s pártatlanoknak ismerek. Kevesen lesznek, kik Ferenczynek sz. István mátyrjától, pástorlánykájától, s különösen a

Szánthó-féle kecskeméti emléktől elvitázni lennének hajlók a kitünő költői eszmét és művészi érdemet. Eurydicéjén pedig, mely az 1847. évi rimaszombati tűzvészben a művész szörnyű fájdalomra darabokra repedezett, oly ritka báj és tükély özönlött el, hogy arra nem csak én, hanem mindenki, ki a művet látta, elragadtatással emlékezik. Kétségtelenül Eurydice volt művésztünknek fő, de szomorú emlékezetű remeke. Azon tizenöt mellszobor közt, mik műterme gyűjteményében maradtak hátra, több kitünő tükélyű példány áll, mint Rudnay herczeg-pimásé, Kazinczy Ferenczé, — melyhez az Akademia példánya nem is hasonlítható, — Nagy Pálé, Pólya Józsefé, Schodelnéé, Szécsy Máriáé, s többeké, mikre nézve minden honfi fájlalhatja, hogy még sincsenek a nemzeti Muzeum vagy tud. Akademia birtokában. Mentsen meg honunk nemtője bennünket azon pirulástól, hogy honunk első szobrászának azon művei, mikkel jeleseinket dicsőíté, előbb-utóbb külföldre vándoroljanak ki. Ferenczynek többi műveitől sem tagadhatni meg a csínt, az izlés nemességét, egészben vagy részletben. Csaknem általánosnak tapasztaltam művésztünk felől azt a véleményt, hogy mellszobrok faragásában, izlés és arcok nemességében, csiuben, redővésésben, szebb styl követésében, kitünőleg jeles volt. — Hatalmasan tanúskodik ritka művészi tehetsége mellett Canovának iránta fogytig tartott kegye és bizalma, melynél fogva a nagy művész halála után Ferenczynek még két évet töltött Rómában, hogy Canova végakarata szerint annak némely félbenmaradt dolgozatait, örökösével Baruzzival — középszerű művészszel — elkészítse. S ha tekintetbe vesszük, hogy Ferenczy lakatossági felszabadulása alkalmára remekben egy ládikát és lakatot készített, melyet az egész czéh nem birt kinyitni; hogy Turietnél ritka aczélműveket állított elő; Bécsben a képző akademiánál Solon arczképének pályametszéseiért az első jutalmat nyerte; Rómában VII. Pius pápának tiszteletére oly jeles érmet vésett, hogy azt Ő szentsége, gyűjteménye számára megvévén, magát a művészt érdempénzzel jutalmazta meg; hogy ugyanott Hunyady Jánost véste ki, a mint iramló lovon Drákula vajda ellen indul; hogy mindjárt Torvaldsennél történt beállásakor egy márványdarabkából, előrebocsátott minta nélkül, egy Amort faragott ki, mely az alvó Venust meglepi, mely munkája bámulatot gerjesztett nézőiben; és hogy szép eszméjü és kivitelü pásztorlánykája művészetének első zsengei közé tarto-

zik: nem fogunk kételkedhetni abban, hogy Ferenczy ritka művészi hajlammal, tehetséggel, tapintattal született és birt, miket kedvező körülmények és kellő pártfogás csodálandó nagyszerűségig fogtak volna kifejthetni.

De az igazságnak tartozom azzal, hogy ne hallgassam el azon gáncokat is, melyek itt-ott Ferenczy művészeté ellen tétettek, s ha nem alappal is, de kisebb-nagyobb valószínűségekkel hitegettek.

Első gáncs volt ellene az, hogy, mint kiadott ősi képei s Mátyás-szobrai, domborművei mutatják, a rajzolásban gyöngé volt.

Megvallom, 33 év lefolyása alatt nem láttam egy teljesen apró részletekig kivitt rajzolását is, tehát tulajdonképen mi tökélyi fokán állhatott a rajzolásniak: ítéletet nem mondhatok. Azonban jól tudom s e részben hivatkozhatom többi barátaira is a művészek, kik ennek elveit ismerék, hogy ő a rajzot szobrászati művészetére nézve mindenkor úgy tekintette, mint segélyét a művészi és költői eszme vázlatolásában és compositio előállításában; azért fölöslegesnek és idővesztésnek tartotta az alakok és csoportozatok teljes festéski kivitelét, elégnek vélvén, ha a rajz a művészek költői eszméjét és compositioját általánosságban előtűntetni képes. A többi, ugymond, a szobrász czirkalma, pontos kimérése és vésője pótolják ki. Hogy ebben van valami, bizonyítja az, hogy márványokba véssett művein a rajz értésének hiánya épen nem vehető észre; az alakok és tagok aránya mindenütt megtartva tűnik azokban elő. Tévesztett volt-e művészünknek ezen nézete, vagy helyes: nem vitatom.

Mások azt a hiányt vélték fölfedezni Ferenczy dolgozataiban, hogy azokban a költői eszme és compositio szegények.

Noha különösebben a kecskeméti siremlék, a pásztorlánya és Eurydice, hogy többet ne említsek, jóformán képesek megcáfolni ezen gáncsot, mégis nem mellőzhetem el egy megjegyzésemet rája. A költői eszmék kivitelére nézve a szobrász sokkal korlátozottabb, mondhatnám, mostohább helyzetben van, mint más ágú művész, nevezetesen festész. Ez utóbbi, például, könnyen ecsetelhet vásznára alakokat, csoportozatokat, ezek mellé környezetet, léget, tájt s egyebeket, míg az eszme költőibb előtűntetésére szolgálhatnak; míg ellenben a szobrásznak szerfölött költséges minden mellékalakja s más mellékzete, a csoportozatok pedig

csak kivételképen állanak módjában és hatalmában. Ő kénytelen a maga költői eszméit mindenkor a megrendelés anyagi erejéhez alkalmazni sőt olykor zsugorítani össze. Minek az a következménye, hogy phantáziájának szabad szárnyalást nem engedhet. Ferenczynek, mint hazánkban első telepedésű szobrász, jól tudta azt, hogy hazája mindenben inkább gazdag, mint pénzben; érezte, hogy neki, ha művészete iránt abban fogékonyságot terjesztene, érdeket ébresztene a forgalmat szerezni kíván dolgozataira nézve, telhetően jutányos árakat szükség szabnia. Ezt tévé is. Vállalt emlékeket oly díjakért, mikért külföldön alig egy-egy mellszobrot állított volna elő a szobrász, vállalt emlékeket, miknek, holta után, csupán felállításukért csaknem annyit követeltek, mennyit az egész munkai kialkudott bér tett volt. S megtörtént az is, hogy a kialkudott bérnek is egy része kimaradt, mint például Virág Benedek emlékének utolsó pár száz forintját művésztünk nem kapta meg soha. Honunk pénzszegénységében fekszik tehát főalapja művésztünk költőisége vélt szegénységének, vagy ha az némely művein észrevehető volna.

És itt vagyunk, tisztelt honfiak, azon átkos viszálynál, mely Ferenczynek hazánkban művészetét és szívét megtörte! Midőn művésztünk már a részvétlenség fagypontján állott, munkahiányban vesztegett, s azon jártatta elkeseredett elméjét, hogy elereszse legényeit és műtermét bezárja: néhány barátja és pártfogója, féltve az enyészésnek indult honi szobrászatot, azon gondolatra jött, hogy egy nagyobbserű szobrászati vállalatot indítványozzon, mely díszét emelje a hazának, annak háláját fejezze ki egy nagy király irányában, s egyszersmind húzamosabb munkát nyújtson a hon első szobrászának, megmentésére művészetének, s egy Mátyás királynak emelendő nagyobbserű emléket hozott indítványba. Ezen indítványt a közönség hazai ügynek tekintvén, mint vala is, közte mindenki, avatott és avatatlan, jogot tartott a beszólhatáshoz, s át-átcsapott a művész birtokába is; tarkábbnál tarkább tervezetek, gáncsok, sőt gúnyok kerültek szőnyegre, olykor kevés vagy semmi kimélettel Ferenczy irányában, s a vállalat elnépszerűlennítvén, ellenzői öröme megbukott; Mátyás emlékéből semmi sem lett, semmi a hazai szobrászat ügyéből is; hacsak némely későbbi szobrászati böngészetet annak venni nem akarunk.

Nem szándékom újan földézni a bús emlékezetű vitát és hosszasan mentegetni a tervezett vállalatot, melynek, ha nem első

eszméjében is, de későbbi folyamában magam is részt vettem. Legyen elég csak azt jegyezni meg róla, hogy azok, kik fonáknak, sőt meg nem férhetőnek állíták egy nagy király emlékét egy kezdő boni művész érdekével hozni kapcsolatba, egyik hazafiságot tölték ki helyéből a másik hazafisággal, s túlhajtott hazafüti büszkeségnek áldoztak fel egy közel állott jelentékeny hazai érdeket. Hogy a hazai szobrászat veszélyben forgása idézte elő az indítványt, az való; de fonáknak mondható-e azon eszme, hogy magyar királynak magyar művész — olyan a milyen létezett a hazában — készítsen emléket? és szentségtörésnek kiáltható-e ki azon buzgó hazafias szándék, hogy ezen emlék a művészetnek egy szép ágát alapítsa meg egyszersmind hazánkban? Kárhoztatható-e bár kisebb de szent czélt, bár ha csak nyomatékául is a másinak, kötni össze nagyobbikkal, hogy többszöröztessék érdek és pártfogás? Nincsenek-e gyakran csekély erők, mik lényegesen vágnak az egésznek gépezetébe? s épen oly csekélység-e a művészet egy új jeles ágának honunkbani megtelepítése, hogy az még csak súlynyomatékra se lehessen érdemes? — Mátyás szobra, ugymond a gáncsoló, nem korszerű eszme, nem áll a teendők sorozatában! — S a nemzeti hála és művészet emlékei, kérdem, lehetnek-e valaha korszerűtlének és sorozaton kívül állók? Nem forgácsoltunk-e már el ezeket korszerűsége és sorozaton kívüliekre is, mik tagadhatlanul csekélyebb fontosságúak valának, mint a szobrászat honunkbani megtelepítése?

És legyen szabad Ferenczy élesebb gáncsolóitól kérdezni: mi jogosíthat fel bennünket arra, hogy majd mindenben elmaradt hazánkban — habár ezért pirúlnia nines is oka — akkor, mikor senkinek sem jut eszébe serdülő irodalmunkat, iparunkat, gazdaszatunkat, intézményeinket az angoléval és francziáéval tenni párhuzamba; mikor nálunk még senki sem keres egy Shakespearet, egy Göthet, Newtont, Cuviert, Humboldtöt, s manchesteri óriás gyárat, nem a festészet pályáján Rafáelok, Correggiokat, Vernet Horázokat: egyedül a boni szobrászattól s annak első zsenge képviselőjétől követeljük oly tökélyt, mely a többszázados művészetű hazákban is ritkaság, s benne Angelót, Canovát Torvaldsent keressünk? Oly sokat tettünk-e pártfogásainkkal érte? Nincs-e elég okunk megelégednünk vele, ki mindenestre

sok jeles és nemesebb ízlésű művekkel gazdagítá e részben előtte még szegény hazánkat?

De legyen elég a bús képekből, miket baráti fájdalom sajtolt ki keblemből, s mikkel fárasztani valék kénytelen tisztelt hallgatóim türelmét. Mentsen ki az, hogy kimenteném kelle a művészt; most derültebb, mosolygóbb képekre térek át, mert elhúnyt barátomban az embert és hazafit kell magasztalnom; s ezt nyugodt lélekkel tehetem, remegése nélkül a baráti részrehajlás vádjának.

Midőn kitűnt, vagy éppen csillogó tulajdonokkal birt férfiakról emlékezünk, megvésztegettetve amazok által, rendesen könnyen simúlunk el nem csak emberi gyarlóságaik mellett — mit a kegyelet méltányossága meg is kíván — hanem erkölcsi foltjaik, sőt jelleműledéseik mellett is. — Ferenczyknak nincs ily engedékenységre szüksége. Az ő jelleme és életfolyama feddhetlen s kristálytisztaságú vala; keblének nemes ízlése mivelt, érzelme magasztos, miket ritkán birt ugyan szavakba önteni, miket azonban biztosabb baráti töredékesen is becsülve értettek meg. Fiúi, testvéri, baráti érzelmei lángolának keblében, s azok iránti kegyeleteinek nem volt határunk. Kevés barátit annyira kímélte kegyeletével, hogy velük társalkodva soha sem búsította őket körülményei kedvetlenségeivel, küzdelmeivel s azon sebek meguyitásaival, miktől keble vérzett. Mindenkor csak vidor derült kedélyét forgatta baráti felé, úgy hogy balsorsa körülményeit rendesen csak akkor tudták meg ezek, mikor már azok senki előtt titkok nem valának. Ezen kegyeletessége nemcsak barátira, jóakaróra s a hon jeleseire, kiket forrón tisztelt, hanem általában minden ismerőseire, alárendeltjeire, sőt háziállataira is kiterjedt. Tisztelve mosolyogtuk meg egy pár ily kegyeleti jellemvonását. Nagyobb körökben művésziünk zártkeblű és szótlan volt; túlszerénység mellett, tán azért is, hogy miként a csiga, ha csápjával kemény tárgyakra tapint, héjába húzza be azt, úgy ő is saját magába vonult vissza azon nemjóakaratok elöl, mikkel gyakran találkozott. Ezen túlszerénysége nem keveset ártott tekintélyének a közönség véleményében. Sokan sokat helyeznek a külsőkben, s a túlszerény rendesen hátrányban marad. Követelnie szükség az emberek közt olykor-olykor az érdemnek is; arról, ki nem követel, azt hiszik, nincs is követelnivalója. Ezen túlszerénység művésziünkben annál ritkább és becsülendőbb tulajdon volt, minél általánosabb azon megjegyzés,

hogy a jelesebb írónál, művészeknél rendesen élénkebb a hiúság és büszkeség, mint másoknál. És ez igen természetes. A keblökben élő genius, mely őket ezerek fölött tünteti ki, a köztisztelést és csodálat adaja, melylyel a közönség ritka tulajdonaiknak s tán érdemeiknek is hódol, könnyen túlragadhatja őket a szerénység korlátain. Ferenczynél e hiúság sem ment az öntudaton, önérzeten túl soha. — Kegyelettel tisztelte ő minden jelesét a hazának. Ő volt az, ki egy nálam gyűlt kis baráti körben, barátját Kazinczy Ferenczet, egy szomorúfüzgalyból font koszorúval tán előszőr koszorúzta meg, előbb az ősznek homlokára, majd annak mellszobrára tűzvé fel a koszorút. Ily biztos kis baráti körökben megnyíltak Ferenczynél a kebel kincsei s meghitt barátait meglepte annak gazdagsága. Lelke volt ő ekkor a társalgásnak, tréfás, mulattató; nemvárt ismerettel és találó észrevételekkel szólt külföféle tárgyakról — csak embereket nem szólt meg soha — s élénkülven a társalgás, régi magyar, vagy olasz népi, vagy operai dalokra nyitá meg ritka szép zengzetű torkát, s örömeleletre villanyozta fel a társaságot.

De ha Ferenczyt méltattuk mint művészt, szerettük mint embert: tisztelnünk, csodálnunk s forró honfikebellel ölelnünk kell őt mint hazafit. Ez az ő jellemének, életének, érdemének főpontja, fénye.

A művészeknél oly divatos azon közmondást: „a művészeknek nincs hazája“ nem tekinthetem egyébnek, mint az önzés hangszerén eljátszatni szokott változatoknak ezen themára: „ubi bene, ibi patria.“ Igaz, hogy közös birtok a művészet az egész világgal, de nem közös kincsei-e annak a tudományok, különösebben minden széptudományok is? És mégis nem jellemzi-e hazai költőinknél s más szépirodalmi íróinknál termékeiket bizonyos hazai zamat, mely tárgyakban, jellemzésben, életjelenetekben, sőt kifejezésekben is annyira nemzetinek mutatkozik, hogy azt más nyelvben alig s csak tökéletlenül adhatni vissza? S nem képeznek-e a festészetben és zenészetben olasz, francia, német, niederlandi stb. úgynevezett oskolák határozott nemzeti jellemvonalakat? Elég van-e azzal téve hazafiúi hálánknak és nemzetiségünknek, hogy bölcsönket e vagy ama hazában ringottnak valljuk? Nincs-e a hazának joga megkívánni azt, hogy azon fáklya, melyet ő gyújt meg, kiválólag, vagy legalább nagy részben inkább neki

világítson, mint idegen tájakra? Kétségtelenül van; s e tekintetben legfőlebb azon európai vagy világhírű zenészeinket menthetjük fel, kik inkább játszó, mint zeneszerzők lévén, művészetük gyakorlatát körvándorlással kénytelenek összekötni. Annál fontosabbnak, méltatásra vagy megrovásra méltónak tűnhetik fel nekünk ezen nemzeti szempont, hogy a múlt századokban nem kevesen valának honfitársaink közül olyanok is, mint Sylvester, Janus Pannonius, s némileg Dürer, kik egy vagy más tudományos vagy művészeti ágban kiképezvén magokat, még becsületes magyar neveiket is idegenekkel cserélték fel, mintegy áttalva akkoron még hátramaradt hazájokat. Hogy hazánk még ma is sem Eldorádója a művészetnek, tagadhatlan, de éppen azért, hogy a hazai némely mostoha-ságokkal való megküzdéshez erős hazafíú elszánás, érte forrón dobogó kebel, erély s türelem kívántatik: kétszeres érdeműl s tisztelettárgyúl kell fogadnunk azon művészeinket, kik mellözve a kedvezőbben ajánlkozó idegen hazákat, honunkban ütök fel műtermeiket, köztünk kezdeni, küzdeni, türni, ha kell, nélkülözni, de hon légét szíva, emelni annak dicsőségét!

Ferenczynek e kevesek közé tartozott, s még inkább, mint bármely más művész; mert művészete ágára nézve még parlagabb volt hazánk, mint a többire nézve is. De hazájaért lángolt keble túltéve magát minden nehézségen és visszariasztó rémen. Legyen szabad felhoznom saját szavait, miket a „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. és 23. évi folyamaiban megjelent leveleiben szüleikhez és a debreczeni collegium előjáróihoz intézett volt:

„Igyekeztem, nyomd ő, oly nemes hazának fiává érdeme-síttetni, mint a milyen az enyim, és teljes reményem vagyon, hogy az isteni gondviselés ezen szándékomban el nem hagy.“
Továbbá:

„Tudom, hogy Európának majd minden tartományi büszkélkednek jeles ősi emberek oszlopaival. Nem szűkölködött kedves hazánk is különböző időkben kitűnt jeles férfiakban; de mégis a sok háborúság, viszontagságok, irigység, viszálykodás, tán részrehajlás miatt is, nem érdemelte ki csak egy is, hogy neve (bár csak időre való emlékre is) érezbe vagy köbe metszessék. Melyre nézve gyöngye igyekeztem: magamat a képfaragásban valamenynyire kipallérozni, vele hazámnak szolgálni, derék embereinek

egy seriesét faragni, a képfaragási műveket szávozni, és senkinek semmit sem szólani.“

Ezeket írta ő, mik azonban csak szavak, melyek gyakran nyom nélkül repülnek el, s csak annyit bizonyítanak, hogy művésziünk kiképeztetési irányának lelki fő rúgója már korán a haza szent szerelme volt. Lássuk miként váltotta tettekre szavait.

Rómában még küzdött az anyagi szükséggel, midőn megvonva mindennapijától a költséget, meglopva drága idejét, már második dolgozatában hazájára gondolt, s annak számára ingyen Csokonai mellszobrát s csakhamar utána pásztorlánykáját készíté. Ugyanott Hunyadi Jánost metszé érembe. Elhagyva a jövőjére több kegygyel mosolygott művészeti hazát, szülött hazájába vontatta őt epedő vágya. Itt, hogy hazája még művészetének anyagára nézve se szorúljon külföldre, hosszas, küzdelmes fáradozással Ruszskabányán fehérmárványt, Kokován Gömörben képfaragásra használható követ, — mely utóbbiból a Forray- emléket készíté, — kutatott fel; olykor cres levén a ruszskabányai márvány, s eldírítólásokról is tartva, a bányában minden törésnél jelen lenni és felügyelni kénytelenítettet; műtermeket állított és szerelt fel, kőfaragó legényeket tanított be szobrászati fogásokra, és szegénységgel s ezer nehézséggel küzdve, gazdagította művekkel s emlékekkel azon honát, mely előtte Dobó egri szobrán kívül alig birt más jelese emlékével. Elkészíté sz. István martyrt, gr. Brunzvik és Forray, gr. Rhédeyné, gr. Károlyné és Szánthó Márton síremlékeit; több jeleseinknek, mint Kisfaludy Károlynak, Kölcseynek, Virág Benedeknek, Schuster tanárnak és Kulcsár Istvánnak szobraikat; szép számú mellszobrokat, melyek szintén több jelesünket adják az utóvilág haláljának által. Elkészíté végre remekét, Eurydicéjét, melynek romjai felett búsan meredező szemekkel állott művésziünket látni szívrepesztő vala! Hogy jeleseink seriesét, mint nevezé, többekkel nem nevelheté, nem rajta múlt. Elvitáztatlan érdeme az is, hogy hazánkban a szobrászati fogékonyságot, műizlési tapintatot, nemesebb művészeti ízlést és műemlékek iránti vágyat ő költögette, hol nem találta, ő fokozta, hol találta azokat, némikép szellemi szükségékké.

Ez vala, ezeket tevő Ferenczy István első hazai szobrászunk, s mi lőn jutalma?

Egy czikk jelent meg, tisztelt honfiak, az Athenaeum 1841.

évi folyamában, mely Ferenczy személyét, működését és művészetét igazolja és méltatja, s azoknak némi elégtételt szolgáltat. Ezen czikk vala az ő tövises pályájának, élte minden kiállt sanyarainak egyedüli vigasztalása. Halálos ágyában meghagyta rokoninak, hogy ezen czikk koporsójában feje alá tétessék, remélve, hogy e csekély méltatás jele legjobban nyugtatandja porait. Akaratát teljesíték rokonai.

Ez tehát a jutalom, tisztelt honfiak, egy egész élet kinteljes küzdelmeiért, ernyedetlen fáradalmiért, romba dőlt reményeiért? jutalom egy házatól, melyért lángolt kebele, melynek fiává érdemsittetni volt lelkének minden vágya, forró törekvéseinek kitűzött czélja? egy iveszke papír, mely melegebben szólt szívéhez, mint hazájának vele egykorú fiai!

Ferenczy már a sirban nyugszik, hol a szenvedélyek pihennek, hol béke uralkodik. Ő annyira vesztett reményekkel szállt abba, hogy szeretett művészete jövődjének egy sugárkája sem mosolygott az imádott hazában feléje. Mi már, tisztelt honfiak, utódihoz tartozunk, s rája nézve rajtunk a történelem kezdődik; és utódok s történelem mindenkor igazságosabbak mint az élő egykorúak, kiket szenvedélyek hullámoztatnak. Legyünk igazságosak és áldjuk emlékét egy férfinak, ki egészen sajátunk vala, ki hon és művészet dicsőségeért sértő tövisek közt lépdelt, ki mint ember és honfi egyaránt tiszteletes volt, s ki hazánkban a maga művészetére nézve még eddig — adja a hon nemtője, hogy ne sokáig — meghaladva nincs!

FÁY ANDRÁS.

FÜGGELÉK „FERENCZY ISTVÁN“ EMLÉKEZETÉHEZ.

Ferenczy István életrajzának, — mely pályája derekán 1832-ben a „Közhasznú Ismeretek Tárában“ Döbrenteytől megjelent, — kiegészítéséül a következő adatok szolgálhatnak.

Ferenczynek, Rómába érkezésekor, Canova azt tanácsolta, hogy ne álljon szobrászi műhelyben bérbe állandó segédlegényül, hanem miután a bécsi szent Anna akademiától bizonyossággal van ellátva s attól versenyjutalmat is nyert, adja ki akademikusnak magát, s mint ilyen külön szállásoljon és étkezzék. Ferenczy elfogadván a tanácsot, általa, noha költség tetemesebb s csak nagy megerőtetésével lön

kiteremthető, módja lett több időt szentelhetni művészi tanulmányozásainak, s nem lévén egy mesteri műteremhez kötve, munkákat vállaltatni Torvaldsenen kívül Canovánál is. Amaz maradván azonban rendes mestere, nem jó szemmel látta Ferenczynek Canovával tartott szívélyesebb viszonyát, s elhidegülésében gyakran csekélyebb vagy válságosabb munkákkal bízta meg őt. Így történt, hogy egy pár magyar utazónk Ferenczyt láb- vagy kéztágok, újjak faragásánál találván, azzal a hiedelemmel, mely tovább terjedt, távozott tőle, hogy fiatal művészünk csak láb- és kezűjjakat tud faragni, — mi, mellékesen mondván, nem mindenkor kezdő szobrászlegény munkája, — s egyebet semmit.

Rómában több magasabb rendű mágnásunk is meglátogatta Torvaldsennél Ferenczyt. Így Széchenyi István, Sándor Móríc, Szapáry grófok, stb. Az első éles, beható eszével így szólott a dolgozó ifjúhoz: „Sajnálom önt fiatal barátom! Ön szép tehetséget árul el; de művészete, hazánknak még korai!” — Ferenczy megfordulván: „De valakinek csak kell kezdeni” felel. A grófnak igaza volt, a szobrászat csakugyan korai volt még hazánknak; de Ferenczy feleletéből kitetszik, hogy már ekkor el volt erősen határozva, kezdeni a hazában s megküzdeni abban minden nehézségekkel, gátokkal, sanyarokkal.

Ruszkabányán a márvány kiaknázása sokkal veszélyesebb vállalat volt, mint némelyek gondolnák. Némely történet előlegezések mellett is alig lett volna művészünk képes boldogulhatni ezen vállalatban a Hoffmannok és Madersbach, ruszkabányai lelkes gyártulajdonosok számos sziveskedéseik és utasításaik nélkül. Irántok mindenkor is hálás kegyelettel viseltetett. Gondolhatni, hogy a megnyitott bánya fölületén még nem igen akadhattak alkalmas márványtörmre, miután a ruszkabányai márvány különben is gyakran eres volt s mélyebb ásásokat kelle tenni.

Ferenczynek ezen márványból készült művei e következők valának:

1. Szent István martyr, mely szobor 1831-ben, még Rudnay herczeg-primás halála előtt, az esztergami basilikában állíttatott fel.
2. „Idvezült lélek” Ürményi József megrendelésére készült, s fia által a váli templomban 1832-ben állíttatott fel.
3. A művész atyja és anyja hamvainak szánt ravatal, maga és testvére József (most kassai lelkész és esperes) nevében.
4. Károlyi István gróf elsőbb nejének síremléke, mely Fótra vitetett.

5. Brunzvik gróf siremléke, Korompán állíttatott fel.
6. Rhédey Lajos grófné (szül. Kácsándy Terézia) siremléke, N. Váradon állíttatott fel.
7. Kulcsár István siremléke, a pesti nagy templomban áll.
8. Schuster tanár siremléke.
9. Szánthó Mártoné, Kecskeméten.
10. Kisfaludy Károly emléke. Ehhez, mint tudom, egy jeles gránit hengertalapot is készíttetett, mely azonban Ferenczynek elköl-tőzése után más célra fordíttatott.
11. Kölcsey Ferencz emléke, a Muzeumban áll.
12. Virág Benedeké ugyanott.
13. Eurydice. Remek mű mind költői eszmére mind kivitelre nézve, mely egyszersmind Ferenczy pályájának és sorsának emblemája volt. Tudniillik Eurydicének, Orpheus nejének, lábán kigyó tekergőd-zött körül. A nő egyik kezére támaszkodva erőködik fölkelni fektéből, de egy, a földből felnyúlt hatalmas kar visszatartóztatja őt. A szobor talapzatán az ország ötvenkét vármegyéjének neve volt kivésve, fölfelé fordítva azoké, melyek a diétán Mátyás szobra létesítése mellett, és lefelé fordítva azoké, melyek ellene szavaztak. Ezen egyetlen mű azok véleménye szerint, kik azt látták, elégséges fogott volna lenni kit-kit meggyőzhetni a felől, hogy Ferenczy valóban jeles művész volt.
14. Pásztorlánykáját Rómában carrariai márványból készítette. Ezeken kívül készítette Csokonay, Kazinczy Ferencz, Teleki József gr. mellszobraikat és azon 15 mellszobrot, melyek Rimaszombatban (most Kassán) gyűjteményében hátramaradtak.

Mátyás tervezett emlékéből csak egyes ködarabok, öntött basreliefek s Mátyás márvány mellszobra láthatók a Nemzeti Muzeumban. Mátyás király emlékének költségvetése mintegy százezerre tétetett, mi valóban egy hazára nézve, oly szép czélokra, nem fogott volna tetemes áldozat lenni, — de csak mintegy 17 ezer jött be, s ez részint szükséges előkészületekre, részint anyagokra, részint öntökemenczékre, üstökre stb. nemcsak fölment, de pótoltatott is. Ártott ezen vállalatnak az is, hogy Ferenczynek irigyei, vagy legalább nem-baráti, Mátyás szobrának tervezésére Casagrande idegen művészt sarkalták Ferenczy ellenében, ki használni kívánván sok nem-értőnek azon gyöngeségét, miszerint szemre-főre szoktak műtárgyakról itélni, fényesen és szemrehatólag illuminált emlékmintákat terjesztgetett el a közönség közt hirdapi mellékletekül. És sokan ámultak, noha a

tervezett minták inkább kertbeli dísz-állványoknak, portáléknak, pavillonoknak stb. illének vala, mint egy nagy király szilárd emlékének.

A Mátyás-emlék vállalatának megbukása után nem tarthatván fen Ferenczy többé hazánkban műtermét és művészetét, budai házáat, minthogy az kizárólag szobrászati czélokra rendeztetett és szereltetett fel, megtört szívvvel olesó áron adta s többé nem használható szereit potom árakért vesztegette el, s 1846-ban szülő városába, Rimaszombatba költözködni kényszerült. Alig ötezernél nagyobb összeg még őt és művészetét megmenetheti vala, s mint testvérének panaszlá, fordult is előlegezés vagy kölcsön végett némely vagyonosabb urainkhoz, de azoktól vagy végkép, vagy hideg biztatásokkal utasított el.

Rimaszombatban szüléitől örökölt kertjének pár szobából állott házaeskájában rendezte el magát, hol apróbb szobrászati munkákkal, inkább szenvedélyének ámitására mint művészete folytatására gondolva, tengette napjait. Egyébiránt szerető nővérénél lakott és étkezett. Azonban ezen elvonúlt magányában sem szűnt meg üldözni őt a szerencse. 1847-ben márczius 22-kén, midőn Ferenczy épen Pesten nálam időzött, iszonyú tüzvész támadván Rimaszombatban, belekapott Ferenczy kerti épületébe is, s annak egy részét elhamvasztván, művei közül is többeket megsemmisített. Ezek közt volt nagybecsű Eurydicéje is, melyet a nemértő oltó emberek, midőn azt lángok tüzesítették át, hideg vízzel locsoltak, mi miatt a mű nemcsak összevissza repedezett, hanem darabokra is töredezett. Darabjai a művész sírjába tétettek le.

Az egyetlen nagyobb mű, melyen Ferenczy Rimaszombatban dolgozott, a Forray-emlék volt, melyet kokovai kemény kőből készített el. Egy föld golyójához lelánczolt deli ifjút ábrázol, kinek lánczeit egy megjelent angyal oldja fel.

Azon kevés úri házak közt, melyeknek melegebb részvéte és szívessege magányának unalmait enyhíték, kitűnő volt Borbély László jánosi birtokos úri háza, melynél szívesen időzött s melynél halálos betegségében is több napon át feküdt; hanem kevésel halála előtt Rimaszombatba vitette át magát. Meghalt 1856-ban július 4-dikén egy sérvés következtében, melyet Korompán kapott.

Nagy hálával emlékezett a boldogúlt mindenkor Rudnay herczeg-primásról, a Brunzvik és Forray grófi családokról, kik fogytig lelkes pártfogói valának.

Kazinczy Ferenczczel nálam jött először össze, ha nem esalatkozom, 1831-ben. Az öreg széttekintvén bejövetelekor a társaságon s

gyanitván leírás után Ferenczyt, mellőzte a többi társaságot, egyenesen feléje sietett, s megölelvén őt, szokott francia modorában bókokkal halmozta el. Azontúl folyvást becsülték, szerették egymást.

Hátramaradt 15 mellszobra ezekből áll: 1. Pannonia. 2. Rudnay herczeg-prímás. 3. Szécsy Mária. 4. Vesselényi nádor. 5. Kazinczy Ferencz. 6. Nagy Pál. 7. Pólya József. 8. Fáy András. 9. id. Balogh János. 10. Mátyásy József. 11. A művész atyja. 12. Maga a művész. 13. Schodelné. 14. Róbert Károly (nem egészen kész) és egy Bachus-fő. Mindezeknek gyönyörű faragású talapjaik is megvannak.

Miután Salamon Ferenczcel egyetértek abban, hogy nem kell egyre halmozni különben sem pénzes hazánkban az adakozásra szólításokat, s ne másra addig, míg az egyik cél fedve s bevégezve nincs: nem akarom ezúttal rögtön szólítani fel ezen gyűjtemény megvásárlására vagy adakozásgyűjtésre a lelkesebb honfiakat és honleányokat, annyival kevésbbé, minthogy az én mellszobrom is köztök áll; teljes reménnyel vagyok azonban, hogy a jelenleg folyamatban levő szent célú adakozások bevégeztével akadni fognak, különöbben a lelkes honleányok közt — kik eddig is annyi jónak, szépnek valának buzditói — oly erélyesek, buzgók, kik felfogván ez ügyet is, összegyűjtendik azon körülbelül 10—12 ezer forintot, melyekért az említett mellszobor-gyűjteményt Nemzeti Muzeumunk számára megvásárolhatni; mi által meg lennénk óva azon szegýentől, hogy első szobrászunknak azon művei, mikkel honfiakat s honleányokat kívánt dicsőíteni, külföldre vándoroltak ki.

F. A.

SCHILLER.

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZ.

Schillers Leben und Werke von Emil Palleske. Zwei Bände Berlin, 1859. — Schiller und seine Zeitgenossen. Eine Gabe für den 10. November 1859. Von Julian Schmidt. Leipzig, 1859. — Schillers Beziehungen zu Eltern, Geschwistern und der Familie Wolzogen. Aus den Familien-Papieren mitgetheilt. Stuttgart, 1859. — Schiller und Göthe Übersichten und Erläuterungen zum Briefwechsel zwischen —. Von Heinrich Düntzer. Stuttgart, 1859. — Schiller több rendbeli levelezései.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

I. Vissza kell térnünk kissé az életrajzi fonalon, hogy a mit tárgyunk szükséges csoportosítása végett előlegeztünk, elhagyva, a költő életének más oldaláról keressük össze a még rajzunkra váró adatokat. Jelesen most, tudományos működésének vázlatos előterjesztése után, családi élete változásaira térünk, mert e szűkebb medrű folyam is fontos változások képeit tárja elénk.

A Kalb Charlottával oly melegen sőt ábrándosan kezdődött viszony foszladozóban van s még csak az tartja össze, hogy nincs más, mely azt helyettesítné, a szív pedig nem akar üresen maradni.

1787. nyarán ment legidősb nővére Christophine, Reinwaldhoz nőül, s ezáltal az egymást rég nem látott testvérek tényleg sokkal közelebb jöttek egymáshoz. Mi természetesb, mint a viszontlátás vágya s a sürgető levelek, melyek testvére és sógora

részéről a költőt látogatásra sürgeték. Hasonló felhívást kapott Bauerbachból Wolzogenétől, s a két látogatást egyúttal meg lehetne tenni. Bármennyire el is volt Schiller halmazva munkával, szeretete s kötelességérzete erősebb volt, s novemberben az utazásra elhatározta magát. Azon ábránddal is áltatá magát, hogy midőn viszontlátja azon helyet, a hol három év előtt csaknem mint remete élt s mint nagyravágyó ifjú dolgozott: akkori érzelmei újraszületnek s költői megifjulás szállja meg lelkét. De hajb! törve volt a varázs, mi őt egykor Bauerbachban körüllebegé; egykor kedvencei helyei megváltoztak, legalább reá nézve, s egyik sem tudott semmit mondani szívéhez. Hisz annyi minden feküdt az akkor és most között! Mannheim és Weimar, Kalbné és Körnerék! Ő maga is egészen megváltozott, — csak hálája maradt ugyanaz!

Tíz nap maradt ott. A visszaútra Wolzogené fia, Vilmos, szegődött útítársául. Ennek vezetésére bizta magát — s ez elég baj volt, mert az ifjút a szerelem vezette! Rudolstadt felé lovagoltak. Ott Wolzogenék rokonai éltek, Lengefeld egykori erdőszövegye, két leányával, Karolina és Charlottával. Vilmos amabba volt szerelmes.

E két nővér neve szövődik fénykoszorúként Schiller életének legboldogabb időszaka körül. Lelke legnemesebb hevületeit — s a mi több, házi boldogságát e napnak köszöni, mely őt Rudolstadtba vezette.

A két leány élete eddig csöndesen, s bár nem kora bánat nélkül, de olyas nagyobb rázkódásokat nem ismerve folyt, minők Kalbnét oly nagy mértékben sujtották vala. Idejüket házi munkák s olvasás vevék igénybe, — gyönyöreik is csak a családi öröm körében maradtak. Zene és rajz voltak műkedveleteik, s az irodalomért és annak Apollójáért, Götheért, rajongtak. A társaság is, melyben forogtak, a legválogatottabb lehete. A rudolstadti kis udvarnál egykor atyjok s most anyjok is nem kis becsülésben részesült. Sőt a weimari udvarnál is volt annyi ismeretségök, hogy az anya, a nélkül hogy légvárok építésével vádolhatnák, tervezhette kisebb leányának, Lottchennek, Luiza hercegnő által udvarhölgygé fölvételését. A fiatal leány meglehetősen ábrándos volt s midőn teljes kiképezéseért anyja őt a franczia Schweizba vitte, — a Rajnazuhatag, Lavater — kihez Göthe által voltak ajánlva s ki őt szokott rajongásával „angyalnak“ nevezte, az oltni dalárda

szabadságdalai, a Tell-rege hagyományos helyei, a genfi tó bájos partvidéke, oly mélyen hatottak szívére s egyszersmind képzelődésére, hogy csak azt sajnálta, miért nem élt St. Preux és Julia valóban! — Egy év múlva tértek vissza. Karolina Beulwitz báróné lett, de férjével együtt az anyai háznál maradt. Lottchen szívét egy érdekes angol foglalta el, Heron Henry kapitány, de a kit hivatás és kötelesség csakhamar Keletindiába szőlített, s az ifjú, midőn búcsúzik, elég kegyetlen volt, egyszerre vallani be Lottchennek, szerelmét s a lehetlenséget, mely egyesülésök közt áll. Örökre elváltak s a viszony csak a szívek fájdalmas ábrándja maradt.

Igy jött az ősz, közelgett a tél, s egy kora deczemberi napon két ifjú lovag az országúton. A hölgyek alátékintettek s egyikben csakhamar megismerték a rokont. A másik idegen, s csak kíváncsiságot költhetett. De annál több érdeket, midőn nevét megtudák, mert mely német leány szíve ne dobogott volna a Haramják és Müller Luiza költője elé? — Schiller, bár akaratlan, sőt némileg kedve ellen jött, egyszerre otthonosnak érezte magát. Szíve melegült; fölolvadt az édes körben, s midőn Lottchen zongorázott, mi másképp írta volna meg most az egykori „Laura am Klavier“ ódát! Reggel tovább mentek, haza Weimar felé; de az ifjú tanár a történelem poros könyvei közé egy fiatal lány üde képét vitte magával.

A következő tavaszon Lottchen Weimarba ment. Kalbné is itt volt épen ekkor; csakhamar megismerkedtek és Schillernek elég alkalma volt őket egymás mellett látni s összehasonlítani. Az egyenetlen női harez mindig az ifjúság diadalával végződik. Schiller csakhamar érte, hogy veszve van, vagy legalább rabbá lett, s midőn Kalb Charlotte valamit sejteni kezdett: már minden késő volt. Lottchen azon biztos és édes reménynyel ment baza, hogy Schiller nem sokára, már a közelgő nyáron, követni fogja őt.

Még addig sem várhatott. Május végén már ő is Rudolstadtban volt. Lakást bérelt a várostól kissé félreeső magányban, s a nyarat itt akarta tölteni, munkának és ábrándnak, — talán szerelemnek — élve. Nappal szorgalmasan dolgozott s könyvei közül csak az est szabadította ki. Akkor csöndes, virulatos völgyön át vezette sétája a Lengefeldék lakáig, hol mindennap várták s gyakran a két testvér elébe sétált a szelid alkonyban. „Ha őt —

írja Karolina — az estalkony fényében a völgyön alájöve felénk közeledni láttuk, belsőkben vidám, eszményi élet nyílt meg s önté el jóltevő fényét.“ Oh szép, költői szerelem, melynek nem a szemben gyúlnak meg első sugarai, hanem a szívben!

Egyébiránt a két nővér a szemnek is elég tetszetes látványt nyújthatott. Karolina, az idősb, a már nő, nem volt szépnek mondható. Alakja is kicsiny; de a benyomás, melyet tőn, kellemes és maradandó vala. Szemeiben szenvedélyes bú ábrándja borongott s arczán emberszeretet és olvadékony rokonszenv kifejezése ült; rendkívül finom kezei szelíden és tündérileg tudták vegyíteni környezetének sorskártáit; társalgása vonzó, hangja varázsos vala; és tömérdek tökély volt benne, miáltal nem csak a „művelt nő“ czimére nyert igényt, de a művelt férfiakat is elbűvölbette. — Egészen különböző tőle húga, Charlotte. Magas, karesú, feltűnő s megnyerő alak, kék szemű s a mellett határozottan barna. Egy előttem fekvő leánykori profilja Pallas-Athenét juttatja eszembe. A természet volt anyja, a polgárisúltság dajkája, a költészet játszó társa, a tudomány nevelője. Hajlott az ábrándra s szeretett elmélkedni. Szépen rajzolt, meglehetősen metszett rézbe, értett a műphilosophiához, s a Haramjákat élvezni s Julius és Rafáel leveleit bírálni egyaránt hivatva volt. — Kézírása (miért ne hoznám fel jellemzésére azt is?) mindig egyenlő, finom, apró volt; míg nényéé szabadabb s ziláltabb vonásokban folyt szét. Ugy beszélt a mint irt, — úgy, mint Cordelia, inkább keveset, mintsem érzése ellen, vagy csupa látszatból. De ha érzései áradnak, ha szerelem vagy bánat túlózönlik szive szűk edényén: kifejezései is követik érzéseit s a szenvedély igaz és elragadó ékesszólásával bir. Levelei világ előtt vannak s megmagyarázzák és kétségtelenné teszik azon sokáig kétségbe vont igazságot, hogy Lengefeld Charlotte nem áll hátrább nővérénél, s hogy ő Schillernek valódi és méltó költő-szerelme.

Most már nincs többé kérdés alatt, hogy Schiller hajlama egyenesen és határozottan Lottechen felé fordúlt. E tényt soká tagadták, vagy félreismerék Schiller életirói. A magyarázat ez. A ház középpontja a tapasztaltabb, tanultabb s azért eszesebbnek és szellemdúsabbnak is tartott Karolina volt; ő vezette mindig a társalgást, ő szabta a napi rendet, ő irányozta magának Schillernek is hajlékony kedélyét; nem volt-e neki is hajlama e nemes és

ábrándos költőszívhez? — örök talány; de hogy ő hamar átlátta Schiller valódi vonzalmát s nemes elhatározással magának a jobb részt — a barátságot választotta, bizonyos, és hogy e barátság nem a hidegek közé tartozott s nem volt szenvedély nélküli, természetes. A viszony rejtélyességét növelte Schiller magaviselete, ki az egyik nővér iránt szívében támadt szerelmet mindkettő iránti szenvedélyes barátság álarczába rejtette s csaknem egyenlő ragaszkodással fordult, nem csak mások előtt, de néha leveleiben is, mindkettőhöz. A fenmaradt levelek közt nem egy van, melyről ma sem lehet egész bizonyossággal eldönteni: a kettő közül melyikhez íratott.

A szívek valódi állapota először akkor tűnt ki félreismerhetlenül, midőn Schiller bírálata Göthe Egmontjáról megjelent. A bírálatot a nővérek, Göthe forró tisztelői, zokon vették s kellemetlen szemrehányások következtek. De hányszor vezet a titkolt érzések neheztelésben kitörő keserősége a legédesebb nyilatkozatokra! S Lottechen nem titkolhatá többé, hogy Schillert szereti. Azután csakhamar el kelle válniok. De csak hogy szíveik örökre összekötve legyenek s maradjanak halálig, neveik az örökkévalóságig!

II. Hát Kalb Charlotte örökre feledve van ifjabb névtársa mellett? Mielőtt képe örökre elmosódnék emlékezetünkéből, vessünk még egy rövid pillantást e mindig szerencsétlen asszonyra, kivel a sors csak azért izlettette meg a boldogságot, hogy annál boldogtalanabbá, s a folytonos csapások egyhangú eltompultságából kiragadva új szerencsétlenség iránt fogékonyabbá tehesse.

De tekintsünk kissé vissza. Midőn Schiller Drezdából Weimarba jött, Kalbné itt lakott és Schiller attól feltételezte Drezdába, Körnerék körébe, visszatérését, ha őt Charlotte is követendi. Ez azonban csakhamar lehetlennek bizonyult be. E nő viszonya férjéhez megérthetlen volt tán Schiller, — tán enmaga előtt, is; majd váltak, majd ismét félretették a válási szándékot; időről időre, ha nem is mint férj és nő, de mint rokonszenves testvérek, vagy mint érdek-kapcsolta rokonok együtt éltek. S a nő anyja is volt és bár férjhezmenetele, mint tudjuk, nővére-javáért s a családi vagyon érdekében történt, most fia sorsa azon névhez tartotta őt kapcsolva, melyhez egykor nevét kötö; a családi vagyon a hosszas s véget érni nem tudó pör daczára sem volt még elveszve, de megtartásá-

hoz az utolsó remény szálai is megszakadnak, ha a fiút természetes védjétől, apjától, megfosztja az anya vég elválása. — Mikor Schiller Rudolstadtból 1787. decemberben Weimarba visszaérkezett, Kalb urat ott találta, — s talán már Lottechen által elfoglalt kedélyében csodálatos féltékenység támadt — a férj ellen. „Nem tudom, — így ír mindjárt Körnerhez, — vajjon a férj jelenléte nem változtatja-e meg érzéseimet? Sőt már is érzek némi változást magamban, — mi még többre mehet.“ A drezdai terv egyszerre félre lön téve. A viszony észrevehetőleg tágult. Lottechen ekkor jött Weimarba.

Charlotte előbb könnyen látszott magát azon gondolatba beleadni, hogy Schiller ne legyen több, csak barátja. S meg is elégedett volna a legtisztább, legnemesebb s egészen szellemi barátsággal, ha más szerelemtől elfoglalva nem kelle látnia azon szívet, mely egykor egészen övé volt, s melyet nem birni is elszánta volna magát, melyet csak féltetni nem akart, holott nem féltetni nem tudott.

Mikor Schiller a nyarat Rudolstadt közelében tölté, annyira elfoglalta őt új szerelme, hogy Charlotte levelei válasz nélkül maradtak s személyes találkozásra hagyá fön a lelkeik közt támadt szakadást kiegyenlíteni, — vagy jobban mondva még gyógyíthatlanabbá tenni. Körnerhez írott levelei akaratlanul is elég őszinték arra, hogy érzései fokozatos változására világot vessenek. „Nem vonom vissza, a mit egykor róla ítélttem; nemes és szellemdús nő, — de reám nem volt jóltevő befolyással.“ — „Csodálatosan változékony teremtés; minden hivatás és tehetség nélkül a boldogságra. Hogyan adhatna hát olyat, mivel maga sem bír?“ — „Szenvedély s beteges ingerlékenység néha végletekre, csaknem az örvöngésig ragadják.“ — S midőn Charlotte mindent tisztán átlátva, midőn vég elhanyagoltatása miatt elkeseredve, leveleit visszakérte, — Schiller személyesen nyújtotta át azokat s elég gyöngédtelenül, majdnem gúnyosan tudósítá, hogy Lottechent eljegyezte. Büszkeség és fájdalom szaggaták a csodódott nő szívet s túlságos, szenvedélyes kifejezésekre ragadták. Schiller mindent megírt a két nővérnek s így végzi tudósítását: „E nő soha sem volt irántam igaz, hacsak egy két szenvedélyes órában nem. Eszélyes ravaszság által igyekezett szívemet behálózni. Nem nemes többé, sőt még annyira sem udvarias, hogy becsülésemet érdemelje!“ — Ime egy új szenvedély üvegén nézve, rövid idő alatt mi lett az egykor „nemes, szellemi teremtésből!“

Vessünk még egy futó pillantást Charlotte további sorsára. Házassága nem bontatott föl; de férjét politikai ármányok, melyekbe Franciaországban, a király részére, vegyült, — többnyire távol tartották. Később Schillerrel is, úgy a hogy, helyre állott a barátság, bár előbbi melegségét s bizalmasságát természetesen nélkülözte. E kibékülés korában írta egyszer Schiller hozzá e sorokat: „Nem a mi voltam, hanem a mivé tán lehettem, tett egykor kegyed előtt becsessé engem. Ha sikerült akkori reményeit valósítanom s irántami érdeklődését igazolnom: soha nem feledem, mennyivel tartozom ezért ama szép és tiszta viszonynak!” Az irodalmi körökben, a kor nevezetességeinél, azután is becsült sőt nevezetes nő maradt Charlotte, s Göthével, Hederrel, Fichtével folytonosan viszonyban állott. Jean Paullal még melegebb s közelebbi volt összeköttetése. E genialis humorista Titanjában, Linda de Romeiró, a Titanide, fölismerhető vonásokkal van csaknem portraírozva Kalbné után; de ez se egyik-se másiknak díszére nem válik. — 1804-ben dült el, még pedig vesztésre, vagyona ügye. Berlinbe vonúlt, beteg, megtörve, vakulással küzdve, mi végre be is következett. Itt a legszigorúbb anyagi helyzetben élt, de a nyomor árnya csak emelte szelleme fényét. Még 1828-ban is így ír róla egy kortársa: „Mindazon nők közt, kiket valaha ismertem, ő a legszellemdeusabb. Lelkének valódi szárnyai vannak, melyekkel bármely pillanatban tetszése szerint emelkedik a tér s idő korlátaín fölül. A testi szerencsétlenségben ez abszolút boldogság, s ő ezt érzi és él vele.” — Végre 1843-ban halt meg, 82 éves korában. „Charlotte” cím alatt hagyá hátra önéletrajzát művészi rajzolatban, azonkívül egy regényt „Cornelia” címűt, de mely nehézkes, formátlan. De írmódoráról, minden kortársa egyező bizonyítása szerint, igaztalanság volna lelkületére, társalgására s módorára hátrányosan következtetni. Jeles és alapjában jó asszony is volt; de sorsa nem enged más érzelmet támadni bennünk, mint a legmélyebb szánalmat a fölött, hogy ferde nézetek az egyéniség jogáról s tisztulatlan erkölcsi viszonyok megsemmisítének s szétromboltak egy oly életet, mely a kötelesség szent korlátai között környezetére csak áldást és termékenységet árasztott volna. Nem a való fölébe emelkedő szárnyak, hanem az abba mélyedő bensőség az, a mi a nő boldogságát alkotja.

III. Schiller tehát, mint önmagától értettük, Lengefeld Lottchen jegyese lön. De még addig sok küzdelmen kelle átmennie. Egyfelől az anyagi lét gondjaival s a szigorú jövő aggodalmaival, másfelől magával szerelmével is. Tudja Isten! közönséges emberek közt két oly egyező szív s jellem, mint Schiller és Lottchené, hamar és minden nehézség nélkül még találta volna a szívek zárát fölnyitó szócskát s akkor már az oltárnál állt volna, mikor ezek még kételkedtek, reméltek és reszkettek. Ha Schiller leveleit olvassuk, csodálatos belső harcok tanúivá leszünk, minők csak istenverte költői kedélyekben támadnak, mint némely parányi fengerszem oly viharoktól látogattatik, minőket rátekintve senki sem képzelne, s melyekről a völgyi tó fodrozatlan, szunyadó tükrének sejtelme sincs. Sajnos, hogy e viharok miatt a szegény Lottehennek is eleget kelle szenvednie, ki ugyan, — mint tudjuk, elég ábrándos volt arra, hogy a költői szerelem szeszélyeit szívesen elfogadja s gyönyörrel kiszenvedje, de kétségtelenül még fogékonyabb lett volna a csendélet zavartalan, bár földi örömei iránt. Mig Schiller, a magasztaltabb Karolinával fellegek közt jár s az életen túl gondol: Lottechen még ábrándjaival is az élet kertében maradt, s a megelégedés forrásainál szeretett merengeni és pihenni. Szerencse, hogy Karolina, fenlengései mellett is ismerte nővére szívét s nem csak szellemmel de szívélyes érzéssel is kezelte a Schiller és Lottechen közötti viszony sorsfonalát. Neki is kétségkívül belső harcot kelle kiállania. Benne eszély, a viszonyok iránti kegyelet, ábrándozási hajlam, kötelességérzet s végre a legerősebb szerelmi szükség küzdöttek; de mivel szerelmet nem találhata, egyben mindent kipóttolt: csodálatos erővel tudta szeretetét egyszerre többekre kiterjeszteni. De bármelyik volt benne túlnyomó amaz érzelmek közül: a tény áll, hogy úgy vezette s döntötte el a sorsot, a mint minden félnek legjobb s legohajtottabb vala. Nővérenek ő saját szíve szerint való férjet adott; Schillernek nemes és hozzá méltó nőt; magának pedig megtartotta a mit birt, Schiller barátságát a legmagasb értelemben, mely csak testvérek közt nem adhatott feltékenységre okot, s csak oly ábrándosan tiszta szívnél mint Schilleré, oly gyermetegen ártatlannál, mint Lottechené s oly magasztalt szellemnél mint Karolináé, nem válhatott veszélyessé, — kivált midőn ez, később férjétől elválván, éveken át velők együtt lakott. Bizonyára e viszony egyetlen a történetben,—

s valamint a lélekbuvárnak a legérdekesebb vizsgálódási tárgyat adja, úgy a benne szereplőknek legnagyobb dicsőségére szolgál.

Azonban mondtuk, hogy anyagi gondokkal is kelle Schillernek küzdeni. Alig bontakozva ki első ifjúsága s viszontagságai alatt rá nehezült adosságaiból, „most oly jövővel kelle szembe nézni, melyben már családot volna alapítandó s mely annak fenntartására még semmi biztosítékot nem nyújt. Tanársága kezdetben csak tiszteletbeli volt s valamit ugyan, — de keveset és mindenekfelett bizonytalan jövedelmezett. S midőn tanítványai lelkesedését a fizetés idejénél elpárologni látta, — midőn tanártársaitól kellemetlenségeket kellett szenvednie, — megunva Jénát, más egyetemekre gondolt. Dalberg coadjutor tett is elhelyezése s biztosítása iránt Erfurtban némi ígéretet; de az a valósuláznál hajótörést szenvedett. Minden remény ismét csak Károly Ágost maradt, s ha ő valami bizonyos évdíjt rendelne a jénai egyetemen. Leginkább Stein báróné közbenjárása által volt remélhető ennek kieszközlése, kinek mind Göthére, mind az anyahercegnőre legtöbb befolyása volt. Lottchen egész bizalommal fordult e nemes-szívű barátnéhoz s mindent közölt vele. De Stein báróné határozottan ellene volt a házasságnak; előadta Lottchennek, hogy Schillerben beteg, megtört, majdnem haldokló férjet nyerend csak. Azonban midőn Lottchen hajthatlan vala, midőn kijelenté, hogy tanári fizetéssel vagy a nélkül, elhatározottan Schiller nejévé lesz, — a báróné egész lélekből ígérte tettleges segítségét. A herceg nem soká késett, s néhány nap múlva meg volt adva a tanár úrnak 200 tallérnyi évdíjs eddigi címéhez ameiningeni udvartól is „udvari-tanácsos“ cím. Hisz Lengefeldék nemesek voltak s e nemességgel szemben is kellett valamit a mérlegbe dobni. Schiller szülői s Lottchen anyja nyugodtak és túlboldogok valának — s a hirdetés kezdetét vehette!

1790. február 22-kén volt az eskü, egyszerűen csak a szükséges tanúk jelenlétében. Schiller, ki a házassági esküt előre igen röstellte, Körnerhez írott levelében utóbb igen mulatságos jelenetnek nevezi azt. Lottchen pedig a kis kápolnát, melyben az egyház áldását vevék, nem felejtette emlékkönyvébe rajzolni.

Mikép élvezte Schiller a forrón ohajtott boldogság első gyönyörét, fesse önmaga. Leveleiből számtalan erre vonatkozó hely közül csak néhányat idézünk. Hat nappal házassága után:

„Mily szép most életem folyása! Vidám lélekkel tekintek magam körül s szívem folytonos szelíd kielégítettést talál önmagán kívül; szellemem édes táplálékot s nyugalmat.“ — Azután: „Csak más az élet a kedves nő oldala mellett, mint oly egyedül s elhagyatva, még nyáron is. Még most tudom egészen élvezni a természetet, — s benne élek! Költői alakokat ölt ismét előttem s szívem megmozdul láttára!“ — „Jövő sorsom elébe örömmel nézek s vidám bátorsággal; most a czélnál szinte bámulok, mily különös jól ment s mily szerencsésen ütött ki minden. A sors maga győzte le helyettem akadályait s mintegy vállán vitt a révbe. A jövőtől minden jót várok! Kevés év, s szellemi erőim egész birtokához jutandok, sőt azt hiszem, meg is ifjúlók, ifjúságomat a benső költői élet visszahozza.“ — Két év múlva: „Ha dolgozom, jól esik a gondolat is, hogy ő (Lottchen) közelemben, édes sürgés-forgása körülém életet lehel, lelke gyermeteg tisztasága, szerelmének bensősége nekem is nyugalmat s összhangzatot ad.“ — És nyolcz évvel utóbb: „Ti, Humboldték s feleségem, vagytok csak, kikre szívesen gondolok költés közben s kik munkámért megjutalmazhattok.“ stb. stb.

Nem szükségtelen volt-e tán mindennapiaknak látszó nyilatkozatokat felhozni, mintán Schillerek házi élete nem egy gyanúsításnak volt még az irodalom útján is kitéve. Egy hűtlen és hálátlan házi barátjok, ki tán egy-két kellemetlen szónak volt tanúja, nemtelenül használta fel azokat annak megállapítására, hogy szeretetlenül sőt ellenségesen élnek és Schiller féktelen szelleme a házi élet szűk rájája nem fér, nője pedig sokkal alantabb fokán áll a szellemiségnek, mintsem őt méltányolni s megérdemelni tudná. Mit eddig közöltünk is elég e nem tisztá forrásból eredt, de meglehetősen elterjedt rágalmak czáfolatára. Álljon még itt végül két nyilatkozat; egyik magáé Schiller nejéé, másik állandó és nemes barátjok — Körneré. Mindkettő oly időszakból, midőn már színlenni semmi érdekök nem lehetett.

Schillerné így ír férje halála után s nem férje valamely rokonához, hanem egy közös barátjukhoz: „Senki e nemes, magas lelket úgy át nem érthette mint én, ki előtt egyetlen árnyalata sem maradt észrevétlen. Én jellemét, cselekvése rüگویت úgy tudám megmagyarázni, igazolni, mint senki más. Ah! ha sorsosa iránt még azon részvételt van, mint itt e földön, ha életemet úgy érzi még, mint emberek szeretteikét: úgy gyászolnia kell a szükséges-

séget, mi őt tölem elszakítja. Mert éreznie kell, hogy nélküle nem élhetek, s mégis élnem kell, míg sorsom parancsolja. Az évek mindig szorosabban csatoltak egymáshoz, mert ő is érzi, hogy a vele együttélés által nézeteit, életelveit, — a magam módján elsajátítottam. Létére oly szükségessé váltam, mint az enyémre ő. Örült, ha vele elégytél valék, ha őt megértettem. E szellemi együttmunkálás, együttthaladás, napról napra szorosabb kapocs lőn köztünk, költői pályája lényűnkét csak szorosabban csatolta össze. — De legyen ön tanúm! hogy nem vagyok méltatlan arra, hogy ily szellem élettársa valék, hogy most bátorságom, önmegettagadásom által fogom megmutatni, hogy Schiller példáján lelkem megszilárdult.“ A Schiller. testvéreirez irott levelekből tán érzékenyebb, szívrerhatóbb helyeket is idézhettem volna, de nem akartam, hogy a színlés vagy hízeltgés gyanúja férhessen e nemes keblű nő nyilatkozatához.

Körner pedig, sok idővel ezek után, midőn már nem csak Schiller sírja fölött ment át két évtized, de nője is ott porladozott, így írt ez utóbbiról (a Schiller összes művei előtt álló életrajzi vázlat köztudomás szerint e ritka jellemű s elméjű férfi tollából folyt): „Charlotte egészen Schillerben s egyedül érte élt. Ennek lelki szüksége volt birni közelében egy lényt, ki tiszta, szellemi fogékonysággal birjon eszméi iránt; az pedig férje közléseiben találta legfőbb boldogságát. Szívesen engedett, mert könnyű volt engednie. Lelki tehetségei őszhangzatában biztos izlés volt veleszületett tulajdona. Érzése nem ritkán volt elhatározó befolyással férjére is. Mindkettőben egyaránt megvult az ellenszenv minden neuntelen, minden aljas ellen. — Azon nő volt, kire Schillernek szüksége vala. Beláthatott ő e tiszta lélek fenekéig, melyben előtte semmi rejtve nem maradt, melynek lehetlen volt egy szót is máskép mondani, mint érzései hű és soha nem csaló viszhangját. A virágzó képzelet üdítő lehe fuvalt át e nő életén, s kísérrője, a remény, főtartá benne azon vidámságot, mely Schillerre oly jótékonyan hatott. Önállóság s jellemerő küzdhetnek néha a sanyarú szükségesség ellen, — de az élet bája csak ama mennyei erők forrásából ömölhet. — Charlotte levelei saját bűverővel birnak. Minden komolyt és nagyot felfogni képes, — a mellett az élet kicsinységeit finoman érző és vidám, kedélyes élelnézettel párosító lélek mosolyg azokon, s teszi a pillanat tiszta és kellemes tük-

reivé. — Schiller halála után egészen gyermekei nevelésének élt.“ stb. — „A ki — mond végül Körner — vonzalmat érez e kép szellem- és kedélygazdag vonásaihoz s nyomon akarja kísérni jótkony befolyását a nagy költő életére : Charlottet Schiller életében, a családi levelekben s baráti emlékezésekben bővebben megismerheti.“

Ha még az olvasó türelme e tárgyat egy pár perczig kísérheti, hogy egyszerre végezzünk vele, csupán Schmidt Juliánból idézünk még néhány sort: „Mit Schiller remélt, az a legszebben ment teljességbe. Lottehen jó, hü neje volt a szerencsében és balsorsban, valódi megbizottja szellemének, eszméinek és gondjainak. A szép láncolatban, mi a költő körül képződék, — Göthe, Humboldt V. Körner, — nem lényegtelen tag volt ő, sőt tulajdonképi középpontja érzéseinek, legszebb koszorúja életének. A gyermetegség, mely Schiller kedélyében volt, általa ébreszteték föl; ő győzte le benne a haragot s kötötte össze a költészetet az élettel.

Karolina leghübb barátnéjok maradt. Mi viszonyukban eleinte rejtélyes vala s tán túlzott is, utóbb föloldást nyert. 1794-ben végkép elvált férjétől, és Schiller régi barátjához, Wolzogen Vilmoshoz ment nőül, ki őt oly rég szerette, ki Schillert is először vitte a Lengefeld-házhoz. 1797-től kezdve ők is állandóan Weimarban laktak. Karolina költői kísérletei nemes izlésre s eszményi törekvésre mutatnak.

Humboldt Vilmos, ki Lengefeldék egy közel rokonát, Dacheröden Karolinát tartá nőül, nem sokára Körnerrel egyenlő rangot foglalt Schiller barátságában s ennek hajlamát classica tanulmányok s az eszményi philosophia felé vezette. A nők minden részről nemesíték s szorosabbá tették a viszonyt.“

IV. Azonban Schillert a boldogság nem tette hanyagabbá. Soha sem volt lángész szorgalmasabb és kevésbbé idegen bármely nemű munkától, mint ő általában mindig s különösen ez időben. Kenyérkereset s életszükség miatt megkezdett dolgozásait ernyedetlenül folytatta, s bár házassága első négy éve alatt egyetlen lyrai költeménye sem készült el: a költészettől sem fordult el komoly történelmi és philosophiai tanulmányai mellett. A classicusokhoz mindig több-több kedvet kapván, ekkor s részint kevéssel ezelőtt fordította versekben Euripides Iphigeniáját s a Phönici Nők egy részét, továbbá Virgil Aeneisének második és negyedik

könyveit, szabad átdolgozásban inkább mint szoros fordításban. Az eredetinek plastikai egyöntetőségét nem egészen szabályozott nyolczas stanzákba oldotta szét, melyekben a sorok majd páros, majd keresztrimekkel váltakoznak. Kétségtelen, hogy ha az egész mű, mint tervezve volt, elkészülhet, e fordítás sokkal népszerűbbé teendé Virgilt Németországon, mint Vossé Homért; s e szempontból, az olvashatóság s honosúlhatás szempontjából csak dicséretet mondhatunk a föltünő szeretettel dolgozott munkáról. De másfelől nem tagadhatjuk, hogy az csak a latin nyelvben egészen járhatlanok előtt kárpótolhatná az eredetit. Virgil előadásának báját, választékos de soha sem nehézkes szabatoságát hiába keresnők e nyolczasokban, miknek még azon érdemök sines, hogy aztán valódiilag németek volnának, mert hisz a stanza-alak maga olasz utánzás, s bármily mesteriek és tetszetesek is Schiller stanzái itt s egyéb eredeti költeményeiben, mégis csak utánzások. Hol a fordító az eredetinek erejét kísérti visszaadni, jelesen Trója pusztulásának iszonyaiban, Priamus halálában, Acneás hős keservében s kibujdosásában, — ott többnyire darabossá válik, tán még darabosabbá, mintha német hexameterekben írta; de ezt kimentheti azon körülmény, hogy az utolsó simítás még hiányzik a munkán. Hol pedig lágy, édes, vagy a szerelmi szenvedélyt s neheztelést festené (mert a negyedik ének ezekkel foglalkozik), — nem oly varázsos csengésű, nem oly sima és meleg, mint az eredeti.

Euripides „Iphigenia“-jában azon különös újítást tevő, hogy a karokat rimelte. Utószavában azzal menti ezt, hogy a görög versek harmoniája a német rimetlen jambusokban majdnem egészen elvesz, mi különösen a karoknál, hol drámai szenvedélyek nem működnek oly elevenen mint a személyek beszédeiben, annyival nagyobb baj, mivel a tartalom sem ad kellő kárpótlást a forma hiányaiért; és továbbá a karokban némileg lyrai és epikai elemek is vegyülvén a drámaiakhoz, azokkal a rimes forma jobban megfér. De mindezek mellett ez újítást még sokkal kevésbbé hagyhatjuk helyben, mint Virgilnél. Már magok a könnyedebb ötös jambusok sem kellő ruhái a görög tragödia méltóságteljes lényének, — a rimjáték pedig épen ellenkezni látszik annak egyszerű s azért oly imposant természetével.

Egyébiránt e fordításokon is, bármi hiányt találjunk bennök, egy dolog félreismerhetlen: a lelkiismeretes gond, melylyel

Schiller mindent dolgozott, a szigor, melylyel sohasem engedé meg magának, valami dolognak könnyebb oldalát választani; maga az, mit fordításaiban hibáztatánk, a felesleges rimelés — e mellett tanúskodik. — Ez önmaga iránti szigor, s azon körülmény, hogy az ítészet részéről ő kiméletlen keménységgel bíralták meg nem egyszer, jogosíták őt arra, hogy mások iránt is szigorú legyen s az irodalmi művek iránt tartalom- és formában követelő. Láttuk fenebb, mint ítélte meg Göthe Egmontját. Ez időben, melyről szólunk, írta bírálatát Bürger költeményeiről. Elismerte e könnyű és vidor életnézetű író genialitását, — el erejét és megragadó hatályát némely komoly alapú költeményeiben is, el a népies formák kezelésében rendkívüli szerencsését; — de kimondta bátran s határozottan, hogy a mi a tömegre hat s népszerű, még azért nem bír múlhatlanul irodalmi jogosultsággal is; hogy a ki a közönséget nemesíteni és növelni akarja (s szabad-e az írónak egyebet akarnia?), annak első kötelessége növelni és nemesíteni önmagát s kiméletlenül kiutasítani eszmeköréből mindent, a mi nemtelen, közönséges vagy éppen aljas. Kimondotta, hogy a tehetség sőt a lángész sincs föloldva a szép törvényei alól s a társadalom, állam, műveltség és haladás kíváncsiak csak annyival inkább kötelezik őt; s a tanulmány nem felesleges sőt múlhatlan mindenkinek, a ki — ha csak a nap, annál inkább a század eszméi fölött uralkodni s nemzedékek előtt vezérszeretét viselni akar. Senkinek ezeket Bürgerrel, a kor legnépszerűbb énekesével szemben elmondani több joga nem lehetett mint Schillernek, a tanulmány s önbírálat szigorú emberének, és ő azt el is mondta tanulságosan s az összes irodalomra és közönségre nem csekély hatással. — Kevesebb igazság s méltány van a feleletben, a mit Bürgernek ellenbírálatára adott; de ezt ingerülten, halálos betegen, a láz izgatottságával írta Schiller, s hibája megbocsátható.

Még nem múlt el házassága első éve, midőn 1791. januárban nagy betegsége leverte. Borzasztó lázak s az azok ellenében alkalmazott erős gyógyszerek annyira összetörték nehány nap alatt testét, hogy csak azon csekély mozgás, míg ágyából gyöngéden egy dívánra áttették, ájulásba ejtő. Lázeit mély magánkívül-létel s zajos félrebeszélések kísérték. Csak lázai megszűnte után nyolczad nappal ültetett egy pár órát ágyán kívül karszékben, de annyira el volt gyöngülve, hogy bot segélyével is csak sok idő

múlva vánszoroghatott a szobában. Melle s azzal egészsége örökre meg volt rongálva. És egyedül környezete s különösen nője szeretetteljes gondjai hosszabbíthatták még életét s pörölhettek el valamit napról napra, évről évre a halál jogából, mely ekkor már reá tette kezét. — Tavasszal új rohamok jöttek, melyek alatt néha oly nehezen lélegzett, hogy tüdejét megszakadástól féltette; ilyenkor érverése elállt, kezei megfagytak s dermedt tagjaiba csak erős dörzsöléssel lehetett ismét életet hozni. Hányszor vélte maga is, hogy ily rohamot túl nem él! Hányszor látta már szentül szemben a halált! De lelki erejét, sőt vidámságát és rugékonyságát sohasem vesztette el. Csak neje látása töltötte el fájdalommal és aggodással. Ha a kereső férj beteg, ha meghal, — iszonyú jövő!

Nyomorában s aggodalmai közt megadá a sors a legnemesb vigasztalást, a jó emberek s barátok részvétét és segélyét éreznie. A herceg sietett szivességeivel enyhíteni a költő betegségét, erősítő borokat küldött neki s azon vigasztaló izenetet, hogy a nyárra fölmenti az előadásoktól. Körner nem tagadta meg magát, írta, hogy szerencsésebb anyagi helyzetben van mint valaha, kérte, ne erőtesse magát kiadói számára pénzért dolgozni valamit, hanem előlegezzon tőle. Schiller ezt nem fogadta el, hisz régi adósságát is csak imént törleszté nála. Azonban orvos a Karlsbadot ajánlá s július végén neje és Karolina társaságában el is ment oda a beteg költő. Költségei fedezésére Károly Ágost rendkívüli díjpótlékot rendelt. Egy régi, sürgető és tetemes adósságát, mely a prolongatiókkal mindig többre növekedett, Körner titkon kifizette s midőn Schiller utána tudakozódott, hitelezőjétől érté meg, hogy nem adós. — Azonban a legnagyobb, legmeglepőbb segély, az idegenből jött felé.

Schillernek egy túlzó, rajongó tisztelője, a dán Baggesen, Koppenhágában egész kört szervezett a nagy költő tiszteletére, a beteg segélyezésére. Sikerült különösen a nemeslelkű Augustenburg herceget a hozzá oly hasonló Posa marquis által egészen meghódítani s a demokrat gondolkodású hercegnőt és több Schiller iránt különben is tisztelettel viseltető vagyonosokat s főrangúakat a körbe vonni. Ezek Hellebekben (Koppenhágához közel, regényes parti helység) akkor nyáron Schiller-ünnepélyt rendeztek. Most a herceg s a szintoly gazdag gróf Schimmelmann elhatározzák a szűkölködő költőt a jövő gondjától s a munka szükségétől feloldani s hűzamos időre biztosítani. Ajánlatuk valóban nemes, sőt

nagyszerű; három évre, évenkénti ezer tallért ajánlottak neki, hogy azalatt dolgozni nem kényszerülve, egészsége helyreállhasson. Az ajánlatot oly nemes gyöngédséggel, oly kiméletesen tévék (s tehették, mint ismeretlenek), hogy lehetetlen volt el nem fogadni. — Schiller egyszerre meg volt szabadulva nyomasztó gondjaitól. Szerencse, mert a következő télen ismét előjött betegsége. Azonban ekkor megint új örömek várták; „nektár csöppek“ — mint a herceg- s gróf ajánlatára irt válaszában a hasonló meglepetéseket maga nevezé. Rég ígérte már Schiller, rég is készült, hogy szülőit meglátogatja. Tíz éve nem látta már s azok napról napra öregedtek. De az anyai szív aggodalma nem várhatott tovább a bizonytalanra, s midőn fiának új betegségét hírül vevé, a zord téli idő s rosz utak daczára, a kis Nanette tizenötéves kedélyétől kísérve s vidítva, reá szánta magát, betegesen bár, betegbb fia látogatására. Tavaszra ismét a gyógyulás állott be, s most már ő sem késett tovább megaggott, bár még életvidor atyja (most már őrnagy Schiller) látogatásával. A honvágy s a gyermeki szeretet egyaránt vonták őt haza. Aztán az egészséges hegyi légtől várt üdülést. Lottija is szenvedő volt; a bú, gond kimerítették szegényt. Hozzájárult bajához, hogy anyává lenni ígérkezett. A sok örömhöz e boldogság kelle még! — Egyetlen keserű csöppet az vegyített az örömhelybe, hogy Károly Jenő herceg a „hálátlan élve“ ellen még mind tartotta a haragot s őt elfogadni sem akarta. Különben a herceg meg volt törve, erélye s nagysága elhagyta, és nem sokára az élet is elhagyandó vala. Még azon évben, októberben meghalt.

E kis kedvetlenséget, melyen Schiller könnyen túltette magát, bőven kárpótolta nem sokára fia születésén érzett apai öröme, boldogsága. A félelmes január is, mely időben már két évben jöttek mellbaja rohamai, most szerencsésen múlt el, változás nélkül. A beteg ismét jobb napokat remélhetett. Neje és gyermeke egészségesek valának. Stuttgartba települt a boldog család s itt a kerti lakban, a most rendkívül kora tavasz enyhe üdítő szellői visszahozák gyermekkorra emlékeit, vidámságát. Bizonyos, hogy ily kedvező benyomások sokat tettek arra, mikép ítélje meg Mathisson költeményeit, kit itt s ez időben bíralt, kedvezőbbben mint tán más-kor tette volna. Így elégszűlten, életvidoran s teljes reménynyel, hogy kedveseit még mind viszontlátandja, hagyá el május első

napjaiban Stuttgartot, s Nürnbergben át 1794. május 15-kén ismét Jénába érkezett.

V. A ki e kor irodalmi viszonyait akarja vázolni, ne mellőzze kellő figyelmet fordítani azon időszaki folyóiratokra, melyek Schiller szerkesztése alatt, habár csak rövid ideig éltek, mélyen benyúló hatással bírtak az irodalmi körökre s a nagy közönségre. Nem mondhatjuk ugyan, hogy Schiller nevének s népszerűségének használtak volna, de sokat tettek az eszmék kitisztázására, az irodalmi iskolák csoportosítására s befolyásuk nem enyészett el magokkal.

A Thaliát már az első közleményben említettük alkalomszerűen. Most „Die Horen“ és „Der Musenalmanach“ következnek a sorban.

A Horák kimondott célja volt a német irodalom minden tekintélyes erőit egy zászló alatt egyesíteni. De e zászlóra az „idealismus“ volt fölírva, s iránya — a régi görög művészet elveit a kanti philosophia skémáihoz szabni, s ily úton, lassanként, — de mint Schiller hívé, elég biztosan — arra hatni, hogy a német olvasó közönség a humanitás azon fokáig emelkedjék, hol versenyezhesen ama néppel, mely az olympiai költőversenyeket tapsaival és koszorúival kíséri.

A vállalatra kezdetben a legszebb jövő mosolygott. Nem tudva egészen a program irányát, minden tan jelesei sereglettek s önték el nevök varázsát a kitűzött zászló körül. Göthe, Herder, Wieland, Humboldt, a két Schlegel, Mathisson, Tieck, Novalis, Dalberg, Jakobi, Garve, Engel stb. — egyik sem tagadta meg közreműködését oly vállalatnál, melyről Schiller Körnerhez írt levelében egész őszinteséggel mondá: „Folyóiratunk időszakot foglalkotni, s a ki csak ízléssel bírni akar lenni, előfizetni s olvasni kénytelen.“ Ő s vele minden részvevő társ így számított: minden, valamirevaló írónak van bizonyos közönsége, s ha minden ily író egyesül, az egész közönségnek össze kell gyűlnie azon vállalat körül, mely mindenki kedvenczét magái közé számítja. A szerkesztő neve oly általánosan jóhangzású volt, hogy a pusztá hirdetésre megteltek az aláírási ívek s a folyóirat még meg sem indult, midőn 2000 előfizetője volt. Kotta (a kiadó) a szerkesztésért 1000 tallért fizetett s felhatalmazást adott 6 Louisdorig ívenként tiszte-

letdíjazásra. Göthe egyesülése Schillerrel mint szerencsecsillag ragyogott a még meg nem született vállalat fölött.

De a szép reményeknek mi hamar vége lön! s kitűnt a legkülönbözőbb elemek szövetségének belső tarthatlansága. Herder volt az első, ki a „széptani levelekben“ kanti bünt látott, s a „naiv“-ról irt értekezés még inkább elkedvetlenítette. Göthe s többen ellenkezőleg Herder levelei fölött a humanitásról botránykoztak meg. — A közönség szintoly hamar elkedvetlenedett, magát reményeiben csalódottnak érezvén. A tömeg kenyeret, tápláló, egészséges, valószerű olvasmányt kért az új műphilosophiától, s követ, eszményeket kapott helyette, miket meg nem emészthetett. A régi társadalmi rend, irodalmi nézetek s tudományrendszerek minden pártolói, ha magok közt birtak is különbségekkel, a Horák iránti indulatban megegyeztek.

Ha az ó és új iskola közt támadt eme harc a dolog természetében fektűt: annál kevésbbé igazolható, hogy magok az új iskola emberei közt is, kik a földologban megegyeztek, csakhamar tömérdek ellenkezés támadt. Minden forradalom, — sőt minden szellemi reformatio sajátos jellemvonásai közé tartozik, hogy a vezetők még ellenfeleiknél is nagyobb elkeseredéssel fordulnak azon hozzátartozóik ellen, kik tekintélyöknek magokat mindenben alárendelni nem akarják s tőlök a részletek kérdéseiben eltérnek. Schiller az általa Göthe szövetségében megkezdett munkát egész komolysággal úgy tekintette, mint reformatiót, s birt is a reformator egész erélyével, — de a mellett érdességével is. Ez csakhamar eltaszítá tőle azokat is, kik előbb elvbarátai valának. Egyedül Göthét kimélte, részint valódi szeretetből, részint mert érzé, hogy legtekintélyesebb szövetségese iránt tisztelettel kell viseltetnie, de annál türelmetlenebb volt oly tanítványok iránt, kik a mestert szakadásra biztatták vagy külvéleményeiben erősítették.

Szóval a vállalat belső, mély ellenmondásban szünyelt, s kívülről erősítést nem kapván, természetes, hogy betegségében el kelle halnia. Az összes időszak irodalom ellene fordult; egyes röpiratokban tekintélyes szavak emelkedtek ellene. Schiller maga is érezte, hogy ennyi kedvezőtlen ítéletet nem lehet, nem szabad ignorálni. A kilencedik füzetben költeményeit adta, hogy kedvezőbb hangulatot idézzon elő. Iliába! az ellenpárt erősebb, indulatosabb s helyeként durvább volt, mintsem bárminő csalétek által megszeli-

dült volna. Schiller sem akart a záporzó nyilakra adós maradni, s a tizedik füzetben egy kis „nyúl vadászatot“ kezdett, melyben a sentimentalis költőkre s a hivatlan kritikusokra szintoly vastag, de találóbbról élceket csinált, mint a milyenekkel maga ostromoltaték.

Az év végéhez közeledett s az állapot tarthatatlannak bizonyult. Maga Göthe is átlátta, hogy az írók s ítések közt reményt és félelmet gerjesztő ítélszék et kell emelni, a barátok jutalmazására, az ellenségek lesújtására. Ez irodalmi s művészeti ítélszék a Xeniák. E néha maró, majd emelkedett, majd mély értelmű és tanulságos epigrammok, mik a két nagy művész s költő tollából valódi phalanxként rohantak elő: még nagyobb irodalmi vihart költöttek az előbbinél.

„Musenalmanach“ szelid czíme alatt, ártatlan Terpsichore-vignettel homlokán, jelent meg a harczos csoport. Elül mintegy fedezetül komoly, szép költemények állottak, mint Göthe Idyllje (Alexis és Dora), Schiller „Ceres panasza“ s mások: Azután komoly epigrammok személyes vonatkozások nélkül, mikben az idealismus és classicitas széptani elvei vannak fölállítva. Az ingerkedő Xeniák mint mérgezett hegyű nyilak jöttek utóbb. — A hatás roppant nagy volt. A 2000 példányos első kiadást rögtön elkapkodták s azt nyomon követte a második, harmadik. Kik találva érzék magokat, dühöngöttek; kik érintve, — sohajtottak; a kárörvendők nevettek s az egész olvasó Németország forrongásban volt. Képzeltetők, mennyi ellenkező véleményre adott alkalmat a gyűjtemény! Ha igazságosak akarunk lenni: nem egyes élczekben s találásokban kell a Xeniák érdemét keresnünk. Becsök a kellemben és a formák könnyű változataiban, eredeti s erőteljes fordulatokban van. Érdemök: hogy az idealismus — és ellenségei közti különbséget határozottan kifejezték, a tant tisztán állították fel s classicus formákban jelzették az irodalmi pártokat. De ha következtéseiket tekintjük, ha az irodalmi harcok azon durva elfajulásaira emlékezünk, miket a korbácsolt szenvedély s a kiméletlenül leleplezett gyöngeségek a Xeniák ellen viszontorlással támasztottak: — meg kell vallanunk, hogy a viharok természete szerint nem csak tisztították a láthatárt, de károkat s rombolást is okoztak. Göthe maga az ellenzékét hideg és néma méltósággal tűrte, de Schillert fájdalmasan sebezte az, s végre is ő volt, a ki leginkább megkeserülte szigorát és ellenséges fellépését.

Másfelől bizonyos, hogy e harez fejtette Schiller erejét s buzdította őt daczból és nemes ellenbizonyítványúl oly lyrai művek alkotására, melyek (balladáin kívül) költeményei legjelesbjei közé tartoznak. „Az ének hatalma“ — „Pegazus járomban,“ — „Az árnyak országa (az ideál és élet)“ — az „Ideálok“ — „A nők méltósága,“ — „Columbus“ — „A saisi fátyolzott kép,“ — s mindenekfölött a remek „Elegia (a séta)“ — e korból valók. Ezek némelyikére mindjárt visszatérendünk.

A Horák 1798-czal szűntek meg; az utolsó évben alig fedezték már a nyomtatási költségeket. A Musenalmanach további folyamai sem arattak, a Xeniaiák után, reménylett sikert. Füzetekben jelentek meg Schiller leggyönyörűbb lyrai költeményei; az utolsóban (1800) a „Dal a harangról.“

VI. Épen itt lesz helyén Schiller teljesen kifejlődött lyrai költészetéről szólni s annak és egyes remekeinek illő helyüket kimutatni az irodalomban.

Schiller nem született lyrai tehetség mint Göthe és Bürger. Ő egészen eszmék és tanulmány embere; az érzés örök frisesége s azon tehetség: mindent, rögtön kimondani, a mi szívét mozdulásba hozta, — nincs meg benne. Lyrai költeményei sem festik tulajdonképen saját élményeit s érzései állását valamely adott perczben, — hanem azon lelki állapotok tükrei, melyek benne az eszmélkedés által határozott és állandó alakokat vettek föl, — vagy felesigázott képzelődése által nyertek színezetet.

Göthe volt az első, ki a classikai formáknak (melyeket előtte ugy használtak a német költők is, a mint a görögöknél s rómaiaknál találtak és így az újabb kor ízlésével össze nem férhetőleg, mint nálunk magyaroknál is e század elején s a múltnak végén, bár nyelvünk azokhoz hajolni végetlen sokkal képesebb a németnél), — Göthe volt, mondjuk, első, ki a classikai formáknak új életet adott azon virtuózi művészet által, melylyel kezelte, s azon utánozhatlan kecs és újszerűség által, melylyel azoknak komoly alapját előnteni tudta. — Bürger, e kiválólág lyrai tehetség, a német és angol népdal alakjait választá s a formákat gondos kidolgozás s zenei érzék által gazdagítván, a népdal szakadozott szökéseit kerek műegészsze szépítette.

Schiller átlátta mindkét eljárás előnyeit s azokat magában egyesíteni törekedett. Majd eszméit öltözteté a régiség s a közép-

kor finomított műformáiba, majd a régiséget ruházta fel a kecses, könnyed és népszerű alakokkal. Vele ez úton találkozott s együtt-járt utóbb Göthe is annyira, hogy például balladáik tárgyait együtt válogatták ki, osztották fel magok között, a végkidolgozás előtt közlék egymással, tanácsot és utasítást cseréltek s így némileg egyik a másiknak művében részt nyert; mint ezt a többi közt Schiller „Ibicus darvairól“ történetileg is ki lehet mutatni, — valamint „Wallenstein táborában“ vannak sorok, melyek egészen Göthééi.

Schiller némely tankölteményeit említettük már első közleményünkben. Ifjúkori, tisztulatlan, túlterhelt, kinnal írt s kinnal olvasható verseivel ellentétben, itt a leghatározottabb világnézetet, a legerősebb természetbölcseletet találjuk. S ha a műgond, melylyel írt, az olvasóval is érezteti magát azon nehézségekben, melyekkel küzdenie kell, míg a költő lélekvilágába mintegy bedolgozza magát s eszméi mélységeit áthatja, e fáradság sohasem kínzó, mert jutalmát találja az elért gyönyörben. „Görögország Istenei“ — tán a világirodalom minden bölcselmi költeményei közt a legtökélyesb művészi bevégeztséggel bír, úgy hogy az olvasó feledí, hogy az tanköltemény; s kész leíró, vagy akár lyrai mű gyanánt elfogadni. S mily mély és fölséges eszme mozditja meg szívét! A költő fájdalma a régi istenek elvesztése fölött két körülmény által van indokolva. Először az újkori természetszemléletben a természeti élet egyéni eleveenségét s mozgalmát nélkülözi, mert a tudomány mindent erőkre és törvényekre vitt vissza; másodszor azt fájlalja, hogy a természeti és erkölcsi (szent) élet közötti öszhangzás elveszett; a görögöknél erény volt a természeti erők s hajlamok nemesített és korlátozott kifejtése, ma az erény valami földöntúli s a természeti hajlamokkal küzdő és ellentétes. És ez eszmék mint vannak a hitrege képeivel fölékesítve! a részletek mint szolgálnak az egésznek s mint emelik azt! Végét durva fordításban adjuk:

„Nem ismerve a gyönyört, melyet nyújt,
Nem érezve ön-szépségeit, —
Nem értve a törvényt, mely szerint fut,
Nem hevülve, míg engem hevít, —
Mint a hideg óramű harangja,
Érzéketlen mestere iránt:

A súly törvényének gyáva rabja
Az isteneitől fosztott világ!

Hogy holnapra kelve újra szüljön:
Sírt magának ma önmaga ás.
Mi leszáll itt, ott megint felül jön,
Magát hajtja nap- s holdfordulás.
Tétlenül, a dalvilágba szálltak,
Pórázt veszve, amaz istenek.
— A magában lebegő világnak
Ők ezentúl szükségtelenek!

Visszaszálltak -- s magokkal vivének
Mindent, a mi szép, nagy, égi volt,
Velők szállt a bájszín s mesterének,
S lélekvesztve hagyták itt — a szót!
Az időből kiragadva, ottan
Űlnek ők, Olympon, magasán.
És a mi a dalban halhatatlan:
Az életben veszve, oda van.

Pedig e dicső költemény Schiller egy korábbi időszakából való, s ereje teljében csak újra dolgozva van. Azon időszaknak, melyről itt szölünk, középpontját az „Ideál és az élet“ (előbb: az árnyak országa) című mythoszi költemény képezi, mely körül szépen s összes benyomásukban érthetően csoportoznak azon költemények, melyeket már eddig említettünk. Az idealismus, tetőpontját a „Columbus“ című epigrammban éri el, melyben az eszme és akarat erejének oly hatalom van tulajdonítva, hogy a költő így biztatja Columbust: a partnak elő kell tűnnie!

„Csak higgy a vezető istennek s hallgatóg árnyak:
Ha nem volna is ott, most part buknék föl a vízből.
Mért örök a szellem s természet közt a szövetség,
A mit az egyik ígér, a más meg is adja bizonynyal!“

De ez év (1795) legérettebb gyümölcse az „Elegia“ — (előbb: a séta) a legnemesebb, a legbájosabb művek egyike. A költő ebben az összes műveltség-történetet fölkarolja s miudennek kimutatja kellő helyét; nem elvontan, hidegen formulázott eszmékben, hanem azon benyomásokban, miket reá bizonyos természetnézlet gyakorol, melyben kellemes képek csoportosúlnak, az ellentétek kiemelkednek, s az emberi szellem fejlődési története változatos képek-

ben vonúl el szemei előtt. E költeményben az élet friss és mozgalmas, az eszmék ragyogók, s a kifejezés csodálatos szépségű; és ha a classicismus egyebet nem nyújtott volna a német irodalomnak, mint e fényes képet, melyben Homér „fénydús ege” mosolyg a hidegebb ég alj s késő század gyermekére, adománya elég becses volna. E költemény elfelejteti, mit a több hasonneműeknél mindig érzünk, hogy a classicaei formák kezelésében Schiller távolról sem bir Göthe virtuozitásával.

Új osztályát képezik Schiller költeményeinek a balladák s rokonneműek. Minden ide tartozót nem szándékozunk fölemlíteni, de a nevezetesebbeket egyenkint elemezni el nem mulaszthatjuk. E költeményeken is többnyire meglátszik a hajlam, természetbölcsészeti és széptani nézeteket vegyíteni festményei alapszínébe. Mindenek közt legvilágosabban az „Ibycus darvai”-ban látszik ez irány. A balladák közt bizonyos tekintetben ez érdemli az első helyet, mert az idegenszerű tárgyat szellemdúsan és ritka szerencsével állítja az általános emberi érzés elé. Hibája csak, hogy egyes mozzanatok nem elég élénken vannak érzékitve az előadásban s a kidolgozás helyenként megtartotta első durvaságát. De fő jelessége abban áll, hogy a görög életnézet, a természet beleszólása az emberi sors folyamába, nem elbeszélve hanem tökéletesen jelenítve, valóvá téve van. Ellenkezőleg a „Polykrates gyűrűjében”, hol az ember szerencsáját irigylő istenek érzéklésünk körén kívül maradnak s azért meg sem is indíthatják szívünket, képzelődésünket. „A diadalünnepe” lyrai hangulata által bájol el. „Cassandra” eleven, tüzlángú festésével, sejtelmes s mély bánatú elegia hangjával. „A kezesség” élénk cselekvénydús elbeszélés, magasabb költői becs nélkül. S mindeniknél gyöngébb „Hero és Leander” — hosszadalmas előadásával, melynek egyhangú s egyszínezett homályában az alakok ki nem domborodnak, a részletek elmosódnak.

Azon balladaiban, melyeknek tárgyát a középkorból vette, a régiség iránti előszeretete daczára, kedvezőbb sikert mutathat föl. Hasonlitsuk bár össze a „Vashámorba menetelt” — Polykrates gyűrűjével. Az erkölcsi nézet mindkettőben egyaránt képtelen, mert a középkori istenitélet nem kevésbbé ellenkezik mai fölfogásunkkal, mint az istenek irigysége. De Schiller mindenütt azon igyekszik, hogy tárgyához szabja előadását és festéseit, s ez

igyekezett a vashámornál annyira sikerült, hogy valódisága által, például a katolikus szertartás részletes leírásában (mint Stuart Máriában a misében), némely itéseit azon tévedésbe hozta, hogy katolikus rokonszenveket gyanítsanak. Legsikerültebb az egész költeményben magának a hámornak leírása; ily leírásokban Schillert egy költő sem múlta fölül. A „Buvárban“ a tenger mélye, a víztölcsér torka :

És sutorog s fő, s forrong és zubog,
Mint a mikor tűzárra víz ömöl;
Gőzölgve csapnak égig a habok,
Hullám hullámot üzve, tolvá föl.
Igy zúg, nem szűnve és ki nem merülve,
Mintha a tenger egy új tengert szülne.

De a zсібajra végre csönd terül;
S a kétfelé-nyílt habtajték közén
Ásítva nyílik mély fekete ür,
Feneketlen, a pokolig lemén.
S a szörnyű tölésér árral vonja ott
Örvényibe a rohanó habot.

Hajh! hány hajó, mit örvény megkapott,
Rohant a sodró víztölcsérbe le!
Árbocz, vitorla, törve lógtak ott,
Mig a setét sír mindent bényele.
. . . És jobban s jobban, — mint ha vész süvölt,
Tolong az ár s mind szörnyebb arcot ölt.

És sutorog s fő s forrong és zubog,
Mint a mikor tűzárra víz ömöl.
Gőzölgve csapnak égig a habok,
Hullám hullámot üzve, tolvá föl.
S mint távolról viharzó forgatag,
A mélyből dörgve, zúgva forranak.“ —

a sárkánybarlang a „Sárkányviadalban,“ — a vadállatok a „Keztyűben,“ — mindezek örök remekei a leíró költészetnek. Igaz, hogy a legtöbb esetben nehéz volna kimutatni, hogy a plastikai tökélyű leírások az egész irányával szükségkép függnének össze; majd

mindenütt két elemet találunk, melyek egymásba eresztve, de nem összeolvadva vannak. — Egészen különfajt képvisel „Toggenburg lovag,“ — a legtisztább stílusú románcz, oly jóhangzatú és édesbűs hangulatú, mint egy sem. De az érzés benne túlfinom s az erőtlenségig gyöngéd, halvány. Magyaroknak még kevésbbé élvezhető, mint saját közönségének. A „Habsburg gróf“ jelentéktelen adoma, mely csak azért látszik elbeszélve lenni, hogy az ének hatalmát dicsőítő nagy hatású helynek tért nyújtson.

A szemlélet s érzés legnagyobb gazdagságát Schillernek minden, vagy legalább német hangon tartott költeményei közt, a „Dal a haragról“ tárja elénk. Dallamos, néhol elragadó nyelven vannak benne azon érzések, élmények és eszmék festve, melyek ha köznapiak, de annál hatásosabbak, mert azokat mindenki tapasztalásból ismeri s rajtok minden szívnek át kellett mennie. A mellett a kettős allegoria, mely az egész költeményen átvonul, az emberi élet érzései s eseményeinek összehasonlítása egyfelől a harangöntés műfolyamával, másfelől a kész harang működéseivel, csodálatos művészettel s egyszersmind valóságossággal van kivive. Ha a költő néhol saját festménye bájától elragadtatva, a dal rhythmusával saját érzése változatait követé : meg kell vallanunk, hogy ezt a művészet öntudatával vagy a lángész helyes ösztönével tette, s e tekintetben a „Dal a haragról“ eleven életközelsége által még az „Elegiánál“ is elsőbb rangot érdemel. Mert bár az „Elegiában“ a rhythmus a versmérték egyöntetűségénél fogva összehangzatosabb s azért nyugtatóbb és enyhébb hatást gyakorol : — másfelől a „Harang“ — jelképes előadás a képzelődést, változatossága az érzést jobban foglalkoztatja. Hogy a harang egyházas jelentőségét, mely mintegy önként tolakodott volna elébe, felhasználatlanul hagyta, saját szempontunkból tán nem helyeselhetjük, de Schillerből helyeselnünk kell. Azon kornak nem adatott a kedély hangulatát az erkölcsi meggyőződéssel összehangzásba hozni ; a költő pedig maga erején ezt nem tehetve, megelégedett azzal, hogy a gondolatok komoly erkölcsi tartalmát a vallás szentesítése nélkül kösse össze a mindennapi élettel. Ez oka, hogy ő, ki a görög hitrege képeivel oly szívesen színezte ki eszméit, sőt a katolikus rítus jelenetei előadásától sem volt idegen, — ott, hol saját egyháza eszméiben meggyőződését kellett volna előtűntetnie, inkább mellőzte azokat s megelégedett azon hit érzéki benyomásai visszaadá-

sával, mely gondolkodásával nem egyezett, bár jelvényei sejtelmes hatását ő is érezte.

VII. Most már Schiller írói pályájának fénykorára s jelesen drámai remekeinek vizsgálatára megyünk át, melyek sorát Wallenstein nyitja meg, e terjedelmileg is egyetlen s legnagyobb költemény, három részben, u. m. Wallenstein táborá, előjáték egy felvonásban; a két Piccolomini, dráma 5 felvonásban; és Wallenstein halála, tragédia 5 felvonásban.

Mint Németalföld elszakadásának története II. Fülöp korára s Don Carlos drámai földolgozására vezette a költőt, úgy adák a harminczéves hadra fordított tanulmányok először azon gondolatot, hogy e háború főhősét, Gusztáv Adolfot, hősköltemény tárgyává tegye. De e gondolatról hamar lemondott s helyette Wallenstein eszméjét karolta fel egész lelkesüléssel. A történeti érdekhez nem sokára a művészeti járult: megküzdzeni a drámaalkotás minden nehézségeivel, kifejezni minden erejét s egy lehetőleg tökéletes mű alkotásával szolgálni azon czélnek, mely a Göthével való egyesülés óta mindketőjük által életök feladatául tekinteték: nemzetöket magasabb költői műveltségre emelni és pedig azon úton, melyen nézetök szerint egyedül vala lehetséges, t. i. a görög művészet eszményisége által. Nincs helye itt e nézet általános érvényességét vitatni, vagy azt, mennyiben egyezett a német szellemmel, mennyiben nem? Annyi bizonyos, hogy ez a weimari két nagy költőnél elméleti úton meggyőződésévé vált, s erélyök és erejük elég volt az új irányt gyakorlatilag is behozni. Tagadhatlan, hogy erőszakkal tevék azt a saját magok által előbb követett iránynyal, a közönség kedvével és a még akkor divó francia műízléssel szemben; de a nehéz feladatot jelesen oldák meg. Az új irány, mint az erőszak minden műve, gyorsan s fényesen fejlődött, hogy a mozgató erők megszűntével szintoly gyorsan ismét semmivé váljék. S az elvadulás, a visszahatás még hamarabb és rombolóbban állott volna be, ha azon különös és soká félreismert de tagadhatlan körülmény nincs: hogy Schiller határozott eszményi elméletei daczára szintoly határozott bajlammal s ösztönnel bír a valóság (real-) irány felé színművei gyakorlati kivitelében. Mindjárt Wallenstein ezt bizonyítja. Bár eszményítve, de egészen a tényleges való köréből véve tárgya, jellemei, a mozgató eszmék s szenvedélyek.

Történeti tanulmányai, mik a drámának alapul szolgálnak,

sokoldalúak és lehetőleg teljesek. A főszemély alakja, általános körrajzaiban elég tisztán áll a történetkönyvekben,

a mint ismerjük őt, merész hadak
Teremtőjét, bálványát táborának,
Országok ostorát, császára védét
S irtózatát, kalandos gyermekét
A szerencsének, — ki a kedvező
Kor által fölemelve, hirtelen
Hágá meg a dicsőség lépcséit,
És telhetetlen többre, többre vágyva,
Korlátlan dicsszomj áldozatja lőn.

De jegyezzük meg, hogy a drámában a részletekig hivebben és az eszményítés daczára emberileg valóbban van előállítva a történet Wallensteinja, mint a költő „Harminczéves aáborújában“; jegyezzük meg, hogy ha a fő alakot ennyiben bármely történeti műben föltalálta is, a korfestés azon élénk színezetéért, mit a „Táborban“ találunk, egyenesen forrástanulmányokra volt szükség. És ezeket oly szerencsével is alkalmazta, hogy a „Tábor“ — történeti s természetűsége az eszményi irány legszigorúbb ellenségeinél is teljes elismerésre talált.

A fő alak ellen azonban azt veti e párt, hogy az eszményítés elgyöngíté annak erőteljességét. Bővebb s részrehajlatlan vizsgálat azonban le fogja e vádat fegyverezni. Annyi igaz, hogy a kivitel néhol túlságosan elszélesedik a költő azon törekvése miatt, hogy hőse lelkületét, cselekvései indokait minden részletekig fölvilágo-sítsa, tudván hogy a színpad csak teljes megértés útján hathat valódiilag a nézőre; de felejtvén, hogy a megértést néha a kitalál-tatás által hatályosabban lehet elérni, mint retorikai fejtegetések-
kel. De hogy a költő hőse belső indokait emberileg magyarázza ki s az erkölcsiség általános elvével hozza kapcsolatba, oly vád, mely a drámai művészetben a legnagyobb járatlanságra mutat. A mellékszemélyeket szabad a drámaköltőnek bevégzett s árnya-latlan gonosztevéskül tüntetni föl, de hősében azon pontot kell kijelölnie, melyen vele együttérezhetünk, bukását kimenthetjük, különben a tragicum subjectiv föltétele, a részvét, hiányzik.

Más oldalon van Wallensteinban az eszményiség hibája. Ha Schiller nem félt hősét bűnösnek festeni, — átallá őt bűne kicsi-nyes ármányaiban kísérni. S míg Wallensteinnak Illo csalásában

és a grófné ármányaiban való bűnrészessége csak elbeszélve van, a vén Piccolomini sokkal kisebb bűnü árulása szemeink előtt, cselekvényképen történik s azért sokkal undorítóbb benyomást tesz reánk, mi pedig a költőnek czélja nem lehetett, mert Octavio czélja jobb s eszközei sem rosszabbak mint ellenfeléé. Azonban a néző rokonszenvének ezen egy tévedésbe-hozatalán kívül az összes benyomás a legmagasabb tragikai méltósággal bír.

A később oly divatosakká vált s annyiszor és oly méltán megrott „Schicksals-tragédiák” eredetét némely ítések egyenesen Wallensteinban akarják keresni, mert Schiller e műben a csodást, a sorsvégzéseket, jóslatokat stb. helyenként nagy hatással használta. De e tekintetben minden a feldolgozástól függ, s költőnk gondoskodott róla, hogy az elfordíthatlan birjon belső valódisággal és azért nem iszonyatos hanem tragikai legyen. A történelem adta neki kezére azon adatot, hogy Wallenstein mindig megkérdezte határozatai s tettei előtt az astrologia sorsjóslatát. De a költő e tárgy körül is egész pártatlan önállósággal járt el; egyik jóslat teljesül, másik nem, — mert czélja nem az, hogy közönsége higyen a Wallensteinra mért sors elfordíthatlanságában, hanem csak hogy Wallenstein maga legyen rabja annak. Lehetlen eléggé bámulniuk azon finom tapintatot, melylyel a való és a csodás közt az egyensúlyt föntartotta, — s a darab kezdetétől végig átvonuló sejtelmeket, előjeleket, majd megdöbbenő majd kicsinyes alakjokban mutatta föl. Magas erkölcsi erővel emelkedik fölül a vak fatalismus pogány fogalmán s az astrologia fölhasználását, bár a történetből kölesönözve mintényt, biztos költői erővel fejt ki maga a hős jelleméből. Wallenstein rendkívüli akaraterővel bíró ember, ki azért a közönséges erkölcsi s világi állapotok és viszonyokon fölül érzi magát, de érzi azt is, hogy akaratának sem sikerülhet minden s azért inkább a sorsnak mint embereknek rendeli alá magát. — De éppen e bűnös tülemelkedés az erkölcsi világrendet okozza bukását; nagyságában van vesztének magva. Vakbító nemesak lelkiismeretét hanem okosságát is meghomályosítja. Bolond fölfuvalkodottságának esik áldozatul az ifjú Piccolomini, kit igazán szeretett, lesz szerencsétlenné leánya, életének egyetlen engesztelése, jó angyala, s vesz el végre önmaga is.

A tulajdonképeni történeti jelenetekben, ellenkezőleg a jellemek eszményi fölfogásával, tökéletes realismus uralkodik; a törté-

nelni anyag gondosan van földolgozva, az indokok a valóságból véve, s mégis minden oly költői! Mindjárt a „két Piccolominiben“ a tábornokok első találkozása, azután az ebéd stb. oly jelenné, oly érzékelhetővé van téve, hogy az ember csaknem visszadöbben e kemény, érdes alakoktól. Maga a beszélgetés és minden szokás annyira magán viseli a tizenhetedik század bélyegét, hogy semmit sem kételkedhetünk kimondani, hogy a subjectivnek nevezett Schiller oly objectiv erővel bír minővel Göthe soha.

Ez óriási drámai költeményen Schiller hét évig dolgozott s fáradalmasan hágtá meg a drámai művészet magaslatait. A mű első előadása természetesen Weimarban ment véghez. És pedig a „Tábor“ 1798. okt. 12-kén az új udvari színház megnyitási ünnepélyére, a két Piccolomini 1799. január 30-kán és Wallenstein halála ugyanazon évi ápril 30-kán. A többi fővárosi színpadok siettek megszerezni a művet s az nem sokára diadalútban járta be egész Németországot. A lelkesedés nagy volt, de megérdemelt.

VIII. Wallenstein után még el sem hangzott az örömjaj, midőn a weimari s több színházak figyelmé Shakespeare-ra fordult. Schiller már 1800 kezdetén készen volt Macbeth ismeretes fordításával, mely Weimarban azon évi május 14-kén elő is adatott. E fordítás erőteljesebb s színpadiasabb a Schlegelénél, míg ez hívebb. Azóta azonban Schiller fordítása gyakran túlságos gáncsolásnak is volt az ítézet részéről kitéve. Macbethet megelőzte már a berlini színpadon Hamlet (Schlegel szerint). Követték Julius Caesar (Schlegel) Weimarban 1803, Othello (Vosz, de Schillertől átnézve) Weimarban 1805., továbbá János király, Velencei kalmár, Coriolan. Tagadhatlan, hogy Shakespeare minden színirodalomra átalakító és gyökeres befolyást gyakorolt; de tán soha és sehol szükségesebb nem volt, mint Németországon és éppen ekkor. Az eszményi tanok ellensúlyozása, a valóság, a hús és vér által, — különösen oly erejű költőkkel szemben, mint Göthe és Schiller, sőt éppen általok, az ő kezükben, csak üdvös lehetne s valóban nagy mértékben annak is bizonyult.

De míg így az idegen elemet is segíté érvényre s diadalra jutni, két gyorsan következő eredeti tragédiában új, határozott lépést tőn Schiller saját műelvi keresztülvitelére. Wallenstein hosszas és fáradalmas kidolgozása a tragédiai technikában egészen biztos erőre juttatá őt s most „Stuart Mária“ (tragédia 5 felvonás-

ban) és „Az orleansi szüz“ (5 felvonásban, előjátékkal), aránylag rövid idő alatt követék egymást. Amaz már 1800. júniusban, — egy hóval Macbeth után, emez 1801. novemberben. E két művet, szomszédtestvéreket a születésben is, egymás mellett s némileg összehasonlítva kell vizsgálni, — hogy ellentéteik s a költői kedély átalakulásai világosan kitünjenek.

„Mária Stuartot“ illetőleg mindenek előtt két félreértés ellen kénytelen tiltakozni az elfogulatlan ítészet. Máriát rendesen „háladatosabb“ szerepnek tartják művészek és nézők egyaránt, s a mi ezzel összefüggésben, a főszerepnek is, — maga a költő is róla nevezvén el darabját. Ha ezt elfogadjuk, úgy méltánytalanok leszünk ítéletünkben e drámai műről, mert St. Mária Schillernél nem egyéb mint védtelen áldozat, kinek sem akarata sem tehetsége nincs elég a sors elfordítására, mit szintén nem maga idézett elő. Schiller csak a görög „sors“ eszméjének befolyása alatt tehetette e szerencsétlen nőt főszemélylyé, mert érzésünk drámai érdekekkel csak ahhoz fordulhat, ki legalább némileg munkás sorsa előidézésében; szenvedni nem elég a tragikai hősnek, mert így az érdek csak külső, csak szájalom; hogy tragikai, hogy részvét legyen, szükség tennie is.

Gondoljuk csak Erzsébetet főszemélyül s a cselekvény középpontjául, a darab drámaivá válik. Kezdetben Erzsébet haboz Mária megöletése vagy életben-hagyása közt; mindkettő mellett egyenlő fontosságú okok szólnak. Azonban összejövetelek, mely által a fogoly királynét megalázni akarta, ellenkező eredményű lesz, s felkölti benne a gyűlöletet, féltékenységet. Most már csak a lelkiismeret tartja még, hogy szenvedélyének föl ne áldozza a szerencsétlen ellenséget; de ezt is álokkal, — a közbejött gyilkossági kísérlettel, — elnémitja. Így hát a cselekvő személy egyedül Erzsébet, övé az intéző kéz, s hogy az érdek mesterségesen mégis Mária felé van fordítva, annak oka : hogy a költő kiváló előszeretettel, kedvező vonásokkal festette ezt, míg Erzsébetet nemcsak szeretetlenül, nemcsak minden enyhítő, szépítő vonás nélkül, de, mondhatjuk, a gyűlölet kikeresett finomságával rajzolja elénk. És ez annyival nagyobb hiba, mert nem csak valótlan, a történelemmel ellenkező, — hanem egyszersmind a költői igazságtétellel sem fér meg s megfosztja a költőt a legjobb alkalomtól, mely neki e tárgynál önként kínálkozott arra, hogy képzelődése erejével

Erzsébet jellemét is sokoldalúvá teremtse és így határozottabban egyénítse. S ezen annyival inkább csodálkozhatunk, mert máshelyt Schiller egészen méltányolja Erzsébet királynét, — és a protestantismusnak Angliában alatta kivívott diadalát; itt pedig éppen azt kell vala kitüntetnie, hogy Erzsébetnek nem csak a személyes gyűlölet s féltékenység, de más nemesebb s különösen mellőzhetlen közjóléti indokai is voltak Mária megöletésében. Ez eszmét ha nem is előtérbe hozva, de legalább az indokolásba fölvéve, a közönséges bűn teréről magasabb érdek s valódi erkölcsi összeköttetés terére emelkedett volna a cselekvény.

És a protestans Schiller a képzelődést s általa némileg az érdeket is a catholicismus eszméi sőt külsőségei által igyekszik foglyúl vinni. Érti maga, mily drámai vétség, hogy Mária mit sem tesz sorsa előidézésére, mert egykori bűne mostani szenvedésével nem áll egyenes viszonyban; e viszonyt csak azon eszme által lehet helyreállítani, hogy nem-érdemelt szenvedés által előbbi bünt elmoshatunk, mostani ártatlanságunk akkori vétünkért elégtétel. S hogy e tannak, mit protestáns kedély nem fogad el, a képzelődés útján érvényt szerezzen, fölékesíti azt (mint a Vashámorba mentelben) a katholikus ritus fényével, mely itt a misében tetőz. Ez a jelenet, melyet többnyire kihagynak, itt nem cifraság, sőt a cselekvény megértésére, a költő szempontja igazolására ép oly mulhatatlan, mint az inquisitor jelenete Don Carlosban.

Azonban e hiányok daczára, — ugymond Schmidt Julián, — „Weimar und Jena“ című művében, mely Literatur Geschichtejének pótlékkötetétül szolgál s melyet itt többnyire követünk, — Stuart Mária oly felséges mű és a roppant akadályok daczára technikai tekintetben is oly mesterileg van dolgozva, hogy az a német szinköltészet első rangú és nélkülözhetlen termékei közt áll ma is.

Wallenstein férfias jelleméről egyszer a hősnők terére lépve, Schiller az Orleansi szüzben tovább folytatta, mit a skót királynővel kezdett.

Az eszményt, melynek diadalára Schiller törekedett, e műben még határozottabb iránynyal mutatja föl, mint St. Máriában. A tárgy és fölfogás idegenebb a német élettől, s a regényességi elemek nagyobb terjedelemben vannak fölhasználva, mint amott. Az orleansi szüz kedélyállapota ugyan magában nem lehetlen,

nem természet-elleni. Hogy az istentől küldetés gondolata, rajongási hajlam által táplálva, látások alakját veszi föl; — hogy a tiszta lelkesedés oly korban, midőn a physikai erő nem hiányzik s csak az elhatározás és bizalom rugalom-erejére van szükség, győzelmeket idéz elő: — mindez csoda nélkül is megeshetik s a mellett oly lelkiállapotokat és oly küzdelmes beléletet föltételez, mi a költészetnek s jelesen a drámai költészetnek igen is kellő anyagot nyújt a feldolgozásra. De költőnk ennyivel meg nem elégedve, a rendkívülit a csodaig fokozta, — delejes erővel tárván föl a látnok szüz előtt a király legtitkosabb gondolatait, s drámai hősnő helyett hit- és néprege hősnőjévé tevén őt. Az erkölcsi harcznak itt természet-feletti hatalmak által siettetni eldöntését, s a bonyolulást és föloldást az emberinek korlátain túl helyezi. Ily helyzetet lélektanilag indokolni föltötte nehéz volna, a nélkül pedig benső valóságában érthetlen marad; s ily indokolást e regényes tragédiában hasztalan keresnénk.

A szüz sorsa magában tragikai, azaz belső szükségességgel s magasabb valódisággal bir. Egyszerű falusi, sőt rajongó, babonás neveltetése megfoghatóvá teszi jelleme alapszínétét s természetessé élete kiindulási pontját. — Midőn lelkesültségével fölgýújtja nemzete alvó bátorságát s a lankadt hadakat diadalra vezeti, — immár nem ő, hanem ezek vívják ki a győzelmet s az idegen járom alól magok szabadítják föl magokat; ha ő túléli a győzelem napját, — melyet megnyerni egyedüli küldetése vala, visszas helyzetbe jó; szent s jósnő, kinek többé nincs, mi csodát tegyen; a nép lelkesülése iránta elpárolg s visszahatást von maga után. Sőt e visszahatás bensőleg maga a hősnő kedélyében is föltámad azon ellenmondás által, mely benne a természet és a hit szava közt van. Azért kell meghalnia. Ezt érzi ő maga is, midőn természeti hivatása ellenére a csodaszózatnak engedve vért ont, s először ekkor látja át küldetése rettenetes voltát; mert ekkor érzi először, hogy nő. Holott felsőbb hivatása szerint nő-létéről le kelle mondania. Az eszménység első kíváncsi: a mi vagy, légy egészen, osztatlanul, árnyalatlanul. S mert a természet törvényeit megtapodni az eszménység is csak bizonyos határig adhat erőt: itt a belső, szükségképi s egészen tragikai ellenmondás a szüz kedélyében. Apja átka csak saját belső meghasonlásának ad kifejezést, az iszonynak, mit önmaga iránt érez. Bár egy újabb lelkesedésben

ismét visszatér bátorsága, midőn a szüz jól kigondolt ellentéte Talbot, az ész és erő hitetlenségre vezető elbizakodottságának e megtestesülése, épen hitetlensége miatt bukik el. De a szüz e lelkesültsége csak arra szolgál, hogy a diadal perczében hazája győzelmes lobogóival fedve, neki dicső halált adjon.

E tragikai szükségesség azonban csak vázlatilag van Schiller művében jelölve, nem kellőleg kivive. A hangulat fordulatai csupán melodrámai alappal bírnak. Képzeldésünket foglalkoztatják, szívünket hidegen hagyják. Minden csoda és megérthetlen marad előttünk. Annál bámulatra méltóbb azon költészet ereje, mely eme regényes és valószínűtlen elemekből képet, alakot alkothatott s azt helyenként, jelesen a reál-irányú részletekben a valódiság hatalmával ruházta föl. A harczi jelenetek Shakespeare Richard-jaira és Henrikjeire emlékeztetnek, de az utánzás nem marad mögötte eredetijének. A közszükség leírása, melyen csak csoda segíthet, föltűnő. A hatás folytonos emelkedése a végkitérésig, szintoly hibátlanul tökéletes, mint a középkori regényesség színezete, mely az egészen átvonúl.

IX. E két nagy hatású mű után, melyekkel az eszményi oszlopa diadala örökre biztosítva lenni látszott, soká habozott Schiller új tárgy választásában. Gondolatában több fordult meg. S határozni nem tudva, jobbnak látta, mintegy pihenésül, eredeti helyett Gozza bájos tragikomédiáját, Turandot chinai hercegnőt dolgozni át.

Időközben fájdalmas csapások is látogatták. Apja, a derék öreg, már előbb (1706.) meghalt, most a szerető ídes anyára került a sor. Második leányánál, a csak imént nőül ment Lujzánál volt, midőn egyszerre veszélyesen beteg lőn. Érezte, hogy eljött órája, de volt még ereje szeretett fiának istenhozzádot írni. Halála előtti nap elkérte fia arczképét s azt forrón szorította szívéhez. 1802. april 29-kén halt meg, gyermekeitől megsiratva. Schiller, halálát még nem is tudva, épen e napon költözött be saját új házába, mit drámai jövedelméből építtetett. Első vendége hát a szomorúság volt. Második mindjárt a betegség; görcsös köhögései ismét előjöttek, azokkal együtt aggodalma övéért s ragaszkodása az élethez, mely tulajdonképen most kezdett reá s a világra nézve magasabb jelentőséggel birni. Még annyi nagy eszme derengett

agyában leiratlanul, alakot, kifejezést keresve. A dicsőség annyi koszorúja zöldelt még láthatárán, őt várva, hogy homlokára fűzze.

E tavaszon először fordult figyelme Tell Vilmos hősrégéje felé. De annak kidolgozására később került sor. A „Máltai lovagok“ töredékei, „Warbeck“ csaknem egész vázlata — megvoltak már; de ezek, valamint a még korábbi „Embergyülölő“ — többször elővették s ismét félretették. A költő kifáradva, azon ponton volt, hogy elkedvetlenedjék. Lelkét azonban egyszerre az ókor azon hatalmas szellemű költője ragadta meg, ki vele leginkább rokon: Aeschylus. Ifjú erőt ivott e forrásból; és miután a fájdalom, panasz és sejtés érzelmeit „Cassandra“ című balladájában kiöntötte, az év nyarán még hozzá kezdett a „Messzinai hölgy, vagy az ellenséges testvérek“ című sorstragödia kidolgozásához. Próbát akart tenni: megbirja-e az új korszellem a görög sors súlyos eszméjét, — az elfordíthatlant, mely nem csak lélektanilag az, nem is csak az erkölcsi világrend szerint, hanem általánosan, végzetszerűen is. A kísérlet mindenestre csak kísérlet maradt, s egyedül áll az újabb irodalomban, mert Göthe Iphygeniájának, mint máshol kimutattuk, szelleme egészen modern; mindazáltal a kísérlet Schiller óriási költői erejéről tanúskodik.

A „Messzinai hölgy“ a legellenkezőbb hatásokat idézte elő. A nagy közönség, mely Schiller iránti elragadtatásában „en vogue“ volt, természetesen újabb lelkesedési rohammal fogadta ezt is. A tulajdonképi ítések, jelesen pedig a romantikai iskola, elvetették a darabot; voltak ellenben s jelesen Humboldt Vilmos is, kik Schiller legremekebb művének mondák azt. És ha a műszabályok általánossága szerint mérjük, ha formák és elvek rájárába illesztjük, — ugyanazt kell nekünk is mondanunk. Schiller egy művében sem oly világos, oly művészi tökélyű a szerkezet; a styl sehol nincs oly öszhangzatban önmagával s a tárgygyal, mint itt. A nyelv csodával határos nemességű és választékosságú. A tragikai jelenegek a legnagyobb erejűek a nélkül, hogy a szép határain túlesapnának; és végre az idegenszerű költői illat, mi a cselekvény fölött elárad, sajátos elragadó hatást gyakorol az olvasóra.

És ennyi tökély mellett mégis hiányzik valami, minek pedig minden valódi költészet éltető, mozgó erőt kell képeznie: a kedély részvéte. Költőnk egy művében sem vitte ki oly szigorral a művészet és élet elkülönítésének elvét, — kere-

sett ügyességgel van elmetszve minden fonál, mi rendesen a költői művet szívünk érverésével összeköti s e miatt az egész nyomasztó hatást tesz kedélyünkre, mint az építészeti nagyszerűségek tömege a kellem és mozdulatok kecsessége nélkül. És ezt Schiller öntudatosan, akarva tette. A műhöz írt előbeszéde kihívó hadizenete az idealismusnak a realismus ellen. „A művésznak (így írt többi közt) a valóság egyetlen elemét sem szabad úgy használnia fel, a mint találja. Művének minden részletében eszményivé kell lennie, ha mint egészvalódi s a természettel öszhangzó akar lenni.“ Első tekintetre van e nyilatkozatban ha nem is a teljes igazságnak, de a nemes-ségnek valami látszata. Jobban vizsgálva azonban szemünkbe fog tűnni, hogy Schiller itt fogalomzavarba esett, a tartalom és a forma kívánalmait összekeverte. A formában igenis, művésznak nem csak szabad sőt általában (genre-festéseket kivéve) kötelessége is az eszményítés, a nyers természetesnek a műszabályok- s az általános széppel fölcserélése; de a tartalom más törvény alá esik. Ha a cselekvénynyel, mit előad, megindítani, megrázni s fölemelni akar a művész szükség, hogy azt erkölcsi és természeti indokaiban egészen világossá tegye előttünk. Már pedig mint a physikai világban, úgy a lélek világában is csak az megérthető, mi az ismeretes törvényekkel megegyez; a műtárgy tartalmának gondolkodásunk és lelkiismeretünk törvényei szerint valónak kell lennie, hogy érzéki-
 hető, aztán hihető, s végre megható legyen. Nem azt akarjuk mondani, hogy a tragédia mindennapi érzéseket s útszéli cselekvényt fessen: de igenis egészen igazán kell mutatni, hogy mikép kell éreznünk, tennünk nagy és megrázó pillanatokban, — s ez a költői valóeszményítés titka.

Schiller azonban az eszményítést egészen ellenkezőleg értette; s hogy őt félre ne érthessük, az elvet nem csak a mű kivitelében alkalmazta, hanem ki is mondotta. Elég lesz erre előbeszédéből csak egy példát idéznünk. Igazolni akarván magát azon merészségért, melylyel a keresztyén hittant, a görög hitregével és a mór babonával vegyítette, így szól: „A költészet jogának tartom a különböző vallásokat, mint oly összesített egészet tárgyalni, melyben minden külön jellemű fölfogás s külön érzelmi sajátság megkapja a maga helyét s részét. Minden vallás külseje alatt maga a vallás, az isteni eszméje rejlik, s a költőnek szabad ezt mindig azon alakban mondania ki, melyben legkényel-

mesznek és legtalálóbbnak véli.“ — Szükségtelen hosszasan bizonyítgatni, hogy e nézet mind a vallás mind a költészet teljesen hibás fölfogásán alapul. A vallások nem csak külsőségekben s képzelődési czafrangokban különböznek, hanem lényegökben, életerőkben, legbenső magokban is; és ellenkező sőt egymást végkép lerontó elveket köz-formában egyesíteni, magában lehetlen. De a költészetnek sem lehet joga, több létezőből egy nem-létezőt vonni el s azt úgy állítani elő, mintha létező volna. — Szólnunk kell a „karok“ alkalmazásáról is a „Messzinai hölgy“-ben. Maga az, hogy Schiller a „kart“ két egymással ellentétesen szembeállított részre osztja, ellenkezik a görög kar alapeszméjével s céljával. Bár ez eljárásra nézve Schmidt Julián is megelégszik Schiller mentségével, hogy a két fél-kar minden végítéletben megegyezik, — mi mégis azt helyesnek nem tarthatjuk, miután a kar szerepe : a felsőbb hatalmak itéletének, vagy az erkölcsi örökvaló elvnek, vagy végre a közérzületnek hű kifejezésévé lenni, ez csak egy és osztatlan lehet. De a mi főök, miért nem lehet a „Messzinai hölgyben“ a kar a közérzület kifejezése, az, hogy e darabban ily közérzület nincs; nincs s nem is lehet oly műben, hol a költő nem csak a közönséges tudalmat, a bevett és közérvényű nézeteket s elveket, hanem saját erkölcsi meggyőződését s hitét is eldobja, hogy képzelt viszonyokat s eszményi fölfogást teremtsen, — merő művészeti célokból!

Különös ellenmondás van abban is, hogy Schiller, ki Egmont bírálatában oly határozottan tiltakozik a zene bevitele ellen a drámába s oly helyesen és meggyőzőleg védte a realismus kívánalmait s jogosultságát a művészetben, lassanként oly műalakra jutott, mely közelebb van az opera, — mint a dráma természetéhez. Az opera — mint olyan — ellen csak a legvastagabb realismus szólhat, mely egyedül a nyers valót fogadja el s nem engedi meg, hogy a művészetnek e részről engedményekre s bizonyos előfeltételekre van szüksége. Jól van, de ez engedmények s előfeltételek legyenek egy s ugyanazon műnemnél összhangzók, egy neműek. Minden műnem alapja a költészet, de annak zenci kivitele más érzéket kíván, mint a drámai kivitel, más hangulatot költ fel s a kettőt egyszerűen csak mechanice összekeverni nem szabad. A „Messzinai hölgy“-ben ugyan a tévesztett elv a kivitel csodálatos szerencséje által jó

eredményre vezetett, a benyomás, a hangulat, mit a mű minden részlete ébreszt, egy, s az egész céljának szolgál; a kar maga, kivált azon helyeken, hol a tragikai hangulatot fejezi ki, oly megrázó erővel van kezelve, hogy idegenszerűsége mellett sem tartjuk korunk drámai irodalmában is alkalmazhatlannak és végkép elvetendőnek. Az egész mű egyöntetű, a legnemesebb formákban, s azért gyönyört támaszt, bár e gyönyörben a kedély benső megindulásának semmi része, és csak olyas, mint valamely merőben idegen, csodás, soha nem látott fölötti bámolat öröme.

Hosszasabban mulattunk Schiller e művénél, mint olvasóink tán ohajtották; de azért láttuk szükségesnek ezt tenni, mert azon széptani irány, melynek a költő, drámaírói működése második, classikai korszakában hódolt, e műben van mind formailag, mind tartalmilag legbatározottabban keresztülvive. E határozott következetesség vezette a költőt azon hibába, hogy a görög sors-eszmét, mi a hellén tragédiákban idegenszerűsége daczára ma is oly hatalmas benyomást tesz reánk, — mi a k o r az eszményi világról általában divó s közérvényű vallási s bölcselmi fogalmakkal összefüggésben állott, — ő a lovagi középkorba is átültetni s itt testesíteni igyekszik, melylyel pedig benső, valódi összhangzásba nem hozható, mert a sors eszméje fölött, mely egykor az isteneknek uralkodott, ekkor már az Isten eszméje lőn uralkodóvá. Szóval Schiller költői eszméje, tárgyával nincs összhangzatban, sőt egyenes ellenkezésben. Az újabb kor drámai irodalma az egyén s ó r s á t tetteivel, bűnével, általán szólva jellemével, oly benső, létszeres összefüggésbe hozza, hogy az ezeknek bizonyos, bár néhol körülmények által ideiglenesen gátolt, de végre ellenállhatlan — mert természetes — következménye. Ezt látjuk Shakespearénél mindennütt, kinek cselekvényei megannyi jellemfejlődési képek, melyek belülről kifelé vannak fejtve, bonyolítva és feloldva. Igaz, hogy ez elv alkalmazásának is van határa, a tragicumhoz hozzátartozik bizonyos aránytalanság a tett (vagy bűn) s következményei között; de az aránytalanság csak ráviteles lehet s nem állhat abban, mint a pogány sors-fogalomé, melynek szabad bűn nélkül is büntetnie, botlás nélkül is elejtenie, vagy merőben idegen bűnért sujtania. S pedig az eszményiség elve egészen ez utóbbi tan elfogulásáig és alkalmazásáig ragadta azon nagy költőt, ki eredetileg tehetsége által a realismus irodalmi diadalának előmoz-

dítására volt hivatva, de önmaga s túlságai elleni visszahatásból most a másik túlság legszélső határaig tévedt.

X. S e túlzás ismét visszahatást gyakorolt önmaga ellen! A költő következő (s fájdalom, utolsó bevégzett) drámájában, *Tell Vilmosban* (dráma 5 felv.) egyszerre ismét a realismus kellő közepében találjuk őt, — nem állván ellen egyes alkalmazásai az eszményi elvnek, minőt első közleményünkben az öreg Melchthal megvakittatásáról magunk is idéztünk. — Lehetlen tartalomban és formában nagyobb ellentétet képzelni, mint a minő a „Messzinai hölgy“ és „Tell“ közt van: amabban egy elvontan fölfogott műformának kedvéért csodálatos, a kedélyt semmikép nem foglalkoztató tárgy van kigondolva; emitt a valódi tárgyat egészen s minden irányban kedély hatja át. Szerkezetben, melyre itt szigorún véve a költő súlyt sem fektetett, — Tell leggyöngébb műve Schillernek, — de erkölcsi s kedélyes tartalma oly nagy, oly való, oly hatályos, hogy ama gyöngéjét szívesen elnézzük.

A tárgyat tulajdonképen Göthe választotta s adta Schillernek. Különös! Göthe művészetinézetei elvei, tanai sohasem tudtak az elméletek meggyőző ereje által termékenyítőleg hatni barátjára, de világosan látó szeme tudott számára oly tárgyat találni, mit ez soha nem választott volna s mi maga gyakorlatilag többet tett minden elméleti elhatározásnál arra, hogy az eszményiség hiva valóélvileg kezelje azon tárgyat, mit belső természeténél fogva másképp kezelni nem lehetett. — Ha Göthe, Schiller e művéről szólván, azt állítja, hogy a költő neki egyebet nem köszönhet, mint az első indítást e tárgy fölvetelére, — úgy hisszük, ez igen is szerény nyilatkozat. A legtöbb jellem — és helyzet olyan, mi Schiller rendes fölfogási s kiviteli modorától fölötte elüt, és pedig — csodálatosan! — épen azon irányban, hol Göthe elméletei és gyakorlata állanak. Ha Schiller egészen magára van bízva tárgya fölfogásában, kétségtelen, hogy Tellből marquis Pósa-féle szabadsághőst teremt, ha gyakorlottabb kézzel rajzolva is a kivitelben, de nem kevésbé elvont eszményiséggel. — Így sem állt ugyan meg Göthe felfogásánál, ki a tárgyat, a kornak, melyben játszik, egész naivságával s kezdetleges erkölcsi fogalmaival javaslat kidolgozni. De ez már igen közvetlen eljárás modornak látszott a kanti erkölcsphilosophia hiva előtt s ő saját kora eszméit rejtette el titkon a cselekvény természetesen egyszerű szövedéke alá.

Fogalmaink szerint az orgyilkosság bármely körülmények közt is ocsmány tett, és erkölcsi érzetünk visszaborzad tőle s elítéli látszólagos indokltsága daczára és semmi mentséget nem veszte elég érvényesül számára. Azért újkori eszmék alapjára téve, a színpadon szemünk előtt végrehajtva, csak fölötté kétséges sikerű lehet. Epikai előadást azonban megtűr. Azon rendkívüli s valóban még senki által utól nem ért művészet útján, melylyel Schiller e művében a történeti tényeket érzékíti s egészen jelenné és előttünk lefolyókká varázsolja, sikerült volna neki szintoly őszinte helybenhagyást, teljes feloldozást nyerni a drámai Tell részére, minőt különben csak eposzi vagy történeti hősnek adhatnánk meg; azonban a költő maga költ kételyeket a nézőben, hőse által hosszú monologban elemeztetvén tette indokait, erkölcsi becsét s mentségeit. Igaz, hogy e monolog gyönyörű, eszméiben s kivételében egyaránt; igaz, hogy az erkölcsphilosophot meggyőzi vagy legalább elhallgattatja: de végre is, ha a tettes maga érzi szükségét, hogy tettét már előre mentegesse, — ha azt egyenesen szükségesnek, szabadosnak sőt erkölcsi becsűnek ő sem tartja: — mit mondjon reá az idegen? A mivel ezt helyrehozni akarja, a parricida jelenete még inkább ront rajta. Bármily undok is a parricida tette s egy napon nem is nevezhető Tellével, — ennek még sincs joga vele szemben erényt predikálni s őt gyűlöletessé tenni, hogy magát tisztára mossa s fénybe állítsa. Ezt tenni joga volna a költőnek hőse érdekében vagy eszméi s tana kifejtésére — regényben, de nem magának a cselekvő személynek a drámában.

Schiller tévedése itt általában az, hogy a sikerre s a tett következésre túlságos súlyt fektet s nem egyedül a történelmi következményeket, — de némileg az erkölcsi becsét is azzal hozza kapcsolatba. Igaz, hogy a politikai életet eszmék mozgatják s azoknak az indokolásban tagadhatlanul van helyök; de mit változtat valamely egyéni tett erkölcsi becsén a politikai következmény, mit belőle eredni látunk? És az ilyes érdekek nem is tökéletesen érzékíthetők a drámában. A túlsó oldalon Geszlerre is éppen ezt mondhatjuk. Őt egyszerűen erőszakoskodó zsarnoktermészetű embernek kell vala festeni s mint ilyet gyűlöltetni meg; Schiller egész rendszer képviselőjévé tette őt, s ezáltal rokon- és ellenszenvünket úgy fordította, hogy Geszler estében a rendszer bukásának kell örülnünk.

De ha ezeket leplezetlenül hibáztatjuk — s az olvasó azonnal láthatja, hogy ezek ismét az eszményi irány következményei, — nem lehet ki nem fejeznünk legnagyobb bámulásunkat azon talán ösztönszerű szerencse-, — talán öntudatos mesterfogással szemben, melylyel Schiller, Tell helyébe s alája tulajdonkép más hőst csúsztat, s ez — maga a schweizi nép, — a rütlíi éjszaka szövetséges összeesküvői és mindnyájan, kicsiny s nagy, az utolsó halászgyermekekig, pásztorbojtárig és alpi vadászig, kik a mű kezdetén gyönyörű dalaikkal festik a helvécziai bércek vidékét, legét, szellemét. Csodálatos szemlélhetőség, csodálatos valóság van e jellemzésben, e festésekben. Ha Schiller Tell kortársa, ha Schweiznak hazája földét imádó gyermeke, — nem lehetett volna igazabb, — és nem költőibb. A természeti leírások ereje, melyre — mint Schiller egyik kiváló és öt ezerek előtt jellemző tehetségére már a balladáknál figyelmeztettünk, — itt ismét teljes fényében tündöklök, megvilágítva a képzelődés csodatevő napja által; mert ő sohasem látta e helyeket, miket oly híven fest le, mint festő alig tehetné. De ha ez érzékitési tehetség bámulatos diadalokat ül Tellben, — nem kevésbbé érdemli méltánylásunkat az erkölcsi állapotok éles jellemzése, és e tekintetben Schillernek minden megtámadói s ítészei ellenében épen Tell alapján lehet s kell leginkább igazságot szolgáltatnunk. — Oh! hány Tell-utód zúgta színpadainkon utána az egyéni szabadság tanait s a sértett igazságérzet méltó haragját, — hány az önzetlenség nemes önfeláldozását; — hány könnyelmű, magába nem mélyedt Rudenzi Ulrikot térítették meg már lelkes Berthák; hány halász-, pásztor- s vadászdal zengett már e vagy ama táj szellemében! de ilyes, hatásvadászó darabok, üres árnyképek s szenvedhetlen köznapiságok, ama magvas valóság, lélekteljes rajzok, a népélet ama mély áthatása, s a tragikai jelenetek erős és a mellett nemes fölfogása mellett, melyeket „Tell Vilmos“ oly gazdagon mutat föl.

Lehetetlen e lélekhez szóló és minden szerkezeti hiányai mellett is szeretetre méltó műtől megválnunk addig, míg azon három kis, de végetlen bájú dalt fordításban adni meg nem kísértjük, melyekkel a költemény kezdődik. Ha olvasónkra hatást nem tesznek, okozza fordításunk darabosságát:

Halászfiú (csolnakban, dalol).
 A tó mosolyog, vize fürdeni szólít,
 Zöld partja fűvében alvó fiú bólint.

S hall hangot, oly édest,
 Mint lágy fuvola, —
 Mint paradicsomban
 Angyalka dala.

S hogy arra fölébred, gyönyörbe merülve:
 Keblére fut a hab, — suttogva körüle.

És hangzik a mélyből:
 „Légy, gyermek, enyém!
 Behívom az alvót,
 Bekésztetem én!”

Pásztor (a hegyoldalon, dalol).

Isten veletek, rét,
 Napsütte határ;
 Húzódnak a nyájak,
 Nyarunk oda már!

Majd visszajövünk hozzátok a nyárral,
 Ha szól a kakuk, ha kél a madárdal.
 Ha újra virágba felöltözik a föld,
 Ha újra föloldva, a bérczi patak csörg.

Isten veletek, rét,
 Napsütte határ;
 Húzódnak a nyájak,
 Nyarunk oda már!

Alpvadász (átellenben a bérczen).

Fenn dörg a magasban, hogy reszket az örvény;
 Nem fél a vadász a bérczek meredekjén.

Jéghegymokon által,
 Megy gondtalanúl,
 Hol nincs soha zöld lomb,
 Tavasz se virúl.

Alatta a köd, mint kékes vizű tenger,
 Eltűnve a mélyben a város, az ember.

Felhők hasadékan
 Látszik csak a föld:
 A kék vizek alján
 A távoli zöld!

XI. Tell, Schiller utolsó, bevégeztet drámája meggyőző, hogy
 ha életét a gondviselés tovább nyúltn engedí, folytonos fejlődése,

s tagadhatatlan jó ösztöne arra segítette volna őt, hogy gyöngeégeit legyőzze, tévelygéseit helyrehozza s széptani elveit, nézeteit egészen tisztázza. Ő a sors görög fogalmának elfogadása s némely drámáiba alkotó elemül fölvétele által arra csábította követőit, utánzóit, hogy a realismus elvétől elfordúlva, idegen szellemű eszménység után törekedjenek; és ez kétségkívül nem csekély kárt okozott a német drámairodalom további fejlődésének; azonban a felelőséget egészen Schillerre vetni igaztalan volna, — mint ki geniusa erejével szabadon választotta azt a pályát, mit egyéniségével leginkább öszhangzónak vélt, s utóbb tévedéseit helyrehozta volna ismét geniusa erejével, s a természet által számára valóban kijelölt útra tért volna kétségkívül.

Hátrahagyott töredékeiben új biztosítékot birunk erre. S jelesen Demetrius, történeti dráma első felvonása és egészen kész terve mutatják, hogy Schiller még nem érte el művészete magasságát, még folytonos emelkedésben volt. Bár nem tagadhatjuk, hogy Demetriusban ismét, és pedig egész erejében találjuk azon sötét végzetszerűséget, mely a „Messzinai hölgyben“ oly nyomasztó; csak hogy itt a valóság ruhájában, a történelem nagyszerűen tanúságos tényeiben. Demetrius azon jóhiszemben él s cselekszik, hogy joga áll s trónkövetelése alapos; — és egyszerre meg kell értenie, hogy e hit tévedésen nyugvék, s mert a történeteket, melyekben subjective nem bűnös, többé vissza nem fordíthatja, új, valódi bűnnel terheli lelkét; így a sors által fordul a jellem ellenkezőre. Nagyszerű eszme s a legerősebb költőhöz méltó.

Azonban Schiller tehetsége nem ragyog a merészebb és szabadabb lélektani indokolásban. Míg jellemek s helyzetek festésében föltűnőmulhatlan, ha ezek bizonyos nyugalom és állandóság állapotában vannak: egyénítő ereje elhagyja őt a szenvedély s mozzgalom megkezdődésével. A szenvedélyt is nagyszerűen, nemesen festi, de nem egyénítve, hanem az általános emberire víve át; s ez oka, hogy eszményi alakjai éppen ilyenkor mennek át az eszmélkedés s reflexiók útjára, a helyett, hogy természeti ösztönök által vezetetté nének.

Demetrius félbenmaradt, a halál — munka közben lepvén meg s ragadván el költőjét. Göthe első gondolata volt, a kész és egészen jelenetezett terv szerint folytatni s bevégezni a nagyszerű

torsót. Nemes lelkére oly dicső fényt vet, mit e szándékaról maga ír, hogy meg nem tagadhatjuk közlése gyönyörét :

„Első gondolatom volt Demetriust bevégezni. Az első alapeszmétől mindvégig sokszor át meg átvitattuk a tervet; mert Schiller, míg valamit dolgozott, szerette magában s másokkal meghányui vetni, mit hogy tegyen? S így minden művét, Wallensteinon kezdve, alakulásában kísértem, többnyire békésen s barátságosan, bár néha, kivált előadáskor, némely dolgokat hevesen vitattam, míg végre egyik vagy másik engedni jónak látta. Így, föltörekvő szelleme Demetriust is föltötte széles alapon gondolta ki; utóbb, meggyőződven, öszvébb vonta tervét, a fő mozzanatokat világosan megállapította, s itt-ott kidolgozni kezdte. . . . És most már égtem a vágytól, közlekedésünket a halál daczára is folytathatni; eszméit, nézeteit, terveit, részletekig megőrizni, saját és idegen művek szerkesztése körül kezdett régi együttmunkálásunkat itt egész teljességben valósítani. Elvesztése fölött kárpótolva éreztem volna magamat, ha létét folytathatnám. Közös barátinkat lekötelezhetni reméltem; a német színtígyet, melyért addig együttműködtünk, a végelárvulástól, addig is míg helyette más támad, megmenthetni véltem. Szóval mindazon lelkesülés, mit nagy vesztes szokott ébresztetni, feltámadt bennem. Munkament valék s hittem, hogy föltételemet néhány hó alatt kivihetem. A művet egyszerre minden színpadon előadni: ez lett volna a legnagyobb szerű emlékünnepe, mit maga vagy baráti kívánhattak. Egészségesnek, vigasztalva érzém magam. De most a kivitel elébe akadályok gördültek, melyeket tán higgadt meggondolással elháríthattam volna, de szenvedélyes rohammal akarván legyőzni, még növeltem; önféjüleg és elsielve fölhagytam szándékommal — s most sem gondolhatok vissza azon állapotra, melybe magamat ez által helyezém. Most vesztettem még el Schillert igazán, most valék társaságától egészen megfosztva! Művészi képzelődésemnek tiltva lőn azon ravatallal foglalkozni, mit neki állítani készülék, — s a helyett a sir ürébe kísérte a hullát! Most kezdett igazán enyészni ő rám nézve! . . . .“

Bizonyára a két nagy szellem ily együttműködéséből érdekes mű született vala, mely már csak úgy is, mint barátságuk jelképe, a legnagyobb bécsü leende; — de vajjon lett volna-e, mint drámai mű, tőkélyes? — más kérdés, min szabad kétkednünk.

Mi a történeti alapvetést s a dráma expositióját illeti, Demetrius készen álló első felvonása a legtökélyesebb, mit csak Schiller valaha írt. Göthének egészen más modora volt népállapotok egyénítésére s a különbség igen érezhető lett volna. A darab terjedelmességén s széles alapján Göthe nem segíthetett volna, részint mert célja volt a jelenetezett tervet minden részletben megtartani, részint mert ő tán még hajlandóbb volt széles kidolgozásokra, mint barátja.

Igy maradt örökre bevégezetlen töredék e mű, emlékszobor gyanánt, mely törve is mutatja nagyszerűségét a sir fölött, miben e nagy lélek gyöngye teste porladoz.

XII. 1803. decemberben halt meg Herder, alig tudva megválni az élettől, mely oly sokszor nehézkedett súlyosan reá. Kevéssel azután végezte be életét a meiningeni herczeg, kit Schiller igen szeretett s nagyra becsült. E halálesetek komor gondolatokat támasztottak benne: a halál, mondá, hirtelen lép az ember elébe! Pedig ő élni kívánt még. Tervei, költői eszméi nem kevesebb erővel köték az élethez, mint családi boldogsága: Fiai növekedtek s ő azoknak a legjobb növelést adá. De övéi sorának elgondolása, halála esetére, iszonyú aggodalom felhőjeként borongott lelkén. Jövőjük anyagilag sehogy sem volt biztosítva. Dalberg, — most már aschaffenburgi választó, — mindig megújítja ígéreteit, de a gyakori megemlékezésnél s kisebb-nagyobb becsű ajándékoknál egyebet mindeddig nem tett. Schiller évenként mintegy 1200 tallért szerzett s az elég is volt szükségeire, de semmit sem nyújtott a jövő biztosítására.

Most Berlin felől a porosz udvartól jött egy reménysugár. Kotzebue, Müller (a történész), biztos elhelyezést találtak az udvarnál s egy-két jóakarató barátja által Schiller is hasonlóval lön biztatva. Hamar elhatározta magát körütekintés végett odautazásra, s nejével s fiaival együtt 1804 tavaszán megindulván, május 1-jén Berlinbe érkezett. Baráti körök, női társaságok s a tudós urak rendkívül kitüntetve fogadták. Ifland, St. Máriát, a Messzinai hölgyet, Tell színre hozta tiszteletére. Egyik királyi herczeg udvari körébe s asztalához méltóztatta. De az ajánlatok, mikkel biztatva volt, egyre késtek még. Pauli és Ifland útján értesére esett Beyme kabinettanácsosnak, hogy Schiller hajlandó volna Berlinben telepedni le. Beyme magához kérte s barátságosan

fogadta őt és egyenesen nyilvánítá, hogy a királynak ohajtása volna Schillert állandóan Berlinhez csatolni. Fölszólítá feltételei egyenes nyilvánítására. Schiller hazúlról ígérte azokat megküldeni s így ért május 21-kén ismét Weimarba. Lottchen örömtől könyezett, hogy a berlini szomorú, ködös táj után ismét a mosolygó otthonban lehetett. Schiller ekkor a weimari herczegnek világosan s leplezetlenül előadta a dolog állását s hozzátette, hogy csak családja sorsa kényszeritené távozásra őt — s bár némileg javított körülmények közt szívesebben maradna Weimarban. A herczeg szívéből ígérte, hogy a mi tőle telik, megteszi s kérte: adja elő kívánságát. Schiller, valóban szerényen, 400 tallérnyi évi díjpótlékot kért, mi azonnal meg is adatott. A közben Berlinből is sürgették az ígért feleletet. Schiller válaszóla, hogy nagy családjával együtt állandóan csak is oly feltételek alatt települhetne oda át, melyeket szabnia szerénysége nem engedi. De a király azon nagylelkű czéljának, őt munkaképes és kedvező helyzetre segíteni, úgy is elég tétethetnék, ha ő évenként néhány hónapot élne Berlinben s 2000 tallérnyi évdíjt nyerne. — Schiller rövid időn választ remélt; várta azt még az év végén is, — tán mind halálaig, — de hiába! Válasz sohasem érkezett; a berlini udvar el akarta ejteni az ügyet.

Költőnknek tetszett volna Berinben a nagyobb személyes szabadság s fesztelenség, de Weimart végkép oda nem hagyhatta volna nagy fájdalom nélkül. Megszokott ő már itt; boldogsága minden emlékei ide köték, s hogy mást ne említsünk: Göthe társasága a világ minden tudósa és művésze által sem lehetett volna kárpótolva szívének, lelkének. Mindennap szilárdult e két nagy szellem közt a legnemesebb viszony kapcsa s magoktól soha a legkisebb felhő sem eredt, mi barátságuk derült egét homályosította volna. Göthét ez időben épen családi bajok nyomták, mik közt annyiak félreértése könnyebbülés helyett csak nehezebbé tette szívét; de Schiller ezekben is őt bizonyos határig szabadon engedé mozogni, azonkívül részvétével enyhítette. Göthe, Hermann és Dorotheája után, Schiller írói munkásságának épen legtermékenyebb s legfényesebb időszakában; keveset dolgozott, de annál nagyobb gyönyörrel, s mint már tudjuk, folytonos tettelegességgel kísérte barátja teremő lelkének működését. Humboldt is így ír Schillerhez ez időtájban: „Számodra a sorstól csak életet kell kérnünk;

erő és ifjúság magoktól jönnek.“ Valóban, Tellben újra megifjúlni látszott e különben is örök ifjú szellem. Összeforrott az nemzetének közszellemével, behatott a nép szívének belső magváig. Megérte műveinek diadalát, nem hosszú idők várakozása, nem nehéz küzdelem után kivívott elismerésben, hanem előállásuk után rögtön, egyszerre gyűjtő hatalommal. Ily diadalmi örömet érhetett volna még Demetriusával is, ha a sors ki nem veszi a tollat kezéből.

Szeretett nője, már két fiú és egy lány anyja, negyedik szülésehez közelge. Az előbbi iszonyú kínok közt csaknem megölte volt a gyöngye anyát, s most Schiller kétszeresen aggódva, Jénába vitte, hol jobb orvosi segílyt remélhetett, betegülendő nejét. De a várt esemény még be sem következék, midőn (1804. július 24-kén) maga Sch. lőn hirtelen beteg. Szokott görcsei gyötörték több napig, akkor is öntudatlan volt, midőn neje másnap utolsó leányát (a ma is élő Emiliát, Gleichen-Ruszwurm bárónét) szülte. Midőn megtudá, hogy neje túl van minden veszélyen, midőn újszülött kisedét beteg melléhez szoríthatá, enyhülni látszottak szenvedései. — De a felgyógyulás reményével csak októberben kezdé újra biztatni magát. Ekkor ismét foglalkozhatott, bár félbenszagatva, egy-egy kis ideig, sőt Demetrius és más két drámai tervezés közben még egy kis lyrai színművet is írhatott. Ez „a művészetek hódolata“ — a nagyhercegnő tiszteletére, mi november 12-kén ünnepélyesen hozatott színre. Az ünnepélyek öröme új roszülléttel sújtotta a beteg költőt, hülés s erőtetés és kimerülés következtében.

A rájött tél rendkívül sanyarú, hideg volt. A gyermekek is mind betegek voltak. Betegebb apjok, s a szegény Lottinak minde-niket ápolnia kelle. De szerencsére vagy szerencsétlenségre e jó léleknek, e bizó szívnek sejtelve sem volt, mi vár reá! Annál aggodóbb volt Göthe. Érezte, vagy előre látta a közelgő csapást; hallgatott és magában zúgolódott. Új-év napján üdvözlő levelkét írt Schillerhez; vétségből, önkénytelenül e helyett : „a megújult új-év“ — ezt írta : „az utolsó újév.“ — Észrevéve, megdöbben s szétszakítva újra kezdi, az előbbi helyre érve, alig tudja visszatartani kezét, hogy újra az előbbi baljóslatú szót ne írja.

Újabb csapás érte Schiller szívét. Huber, Körner egykori sógora, halt meg, s bár viszonyuk rég megszakadt, most a haláleset fölötte megzavarta. Betegebb lőn. De betegen is dolgozott

még. Luiza hercegnő születésnapja ünnepére Racine Phaedráját huszonhat nap alatt fordítá le. „Legalább, — így ír Göthéhez — e szomorú napok alatt is éltem s dolgoztam.“ — Megkísérté újra felvenni Demetriust. De az erőtetés igen nagy volt. Az idő egyre súlyosítá baját. Január 24-kén új tervet kezdett, — „A ház gyermekei“ ezimű drámát. Valóban, mint hős küzdött a halállal. Hiába! Idegláza fejlődött. Göthe is ekkor súlyos beteg lön, türelmetlen, haragos beteg; Schiller szelid, bár iszonyúan szenvedett, kínait környezetétől gyöngéden eltitkolni tudó.

A kora tavasz első szellői egy kissé felüdíték. Felkelhetett, kimehetett. Első látogatása Göthét illette, ki még szobáját el nem hagyhatá.

Ápril csöndesen, türethőleg telt el. 24-kén írta utolsó levelkáját Göthéhez. Utolsó sora így szól: „éljen boldogul, egyre boldogabbul!“ — 28-kán az udvarnál volt. 29-kén színházba is ment. Épen indulóban volt oda, midőn a lábbadozó Göthe belépett. Nem engedé, hogy érette Schiller honn maradjon, gyöngesége miatt pedig nem kísérheté színházba őt. A ház előtt váltak el. Nem sejtették, hogy utolszor látták egymást. Sógorasszonyának, ki vele volt, mondá Schiller, hogy igen különös állapota van: baloldáiban, hol évek óta folytonos fájdalma volt, most semmit sem érez. De a darab végéig oly láz lepte meg őt, hogy midőn baza akartak indulni, fogai vaczogtak.

Másnap reggel bágyadtan, csüggedten hevert nyugágyán. Május elsején nagyobb lázrohama volt. Hat nappal ezután ismét nyugodtabban volt. 8-dikán sokat beszélt félre. Este felé napfényt kívánt, s midőn a függönyt félretolták, vidáman mosolygva tekintett a lemenő napra. Éjjel többnyire Demetriussal képzelgett. Nehányszor istenhez fohászzkodott, hogy őrizze meg lassú és hosszasan haldoklástól. 9-kén reggelre öntudatlanság állapota következett. Összefüggéstelen egyes szavakat mondott, többnyire latinul. Délután a halálharcz borzadozásai futostak rajta. Magas termete összegörnyedt; arcát göres torzította el. Lottchen kényelmesb fekvést igyekezett adni a szenvedő fejének. Egyszerre eszmélete visszatért, megismerte nejét s mosolygott. Lottchen reáomolt, s a beteg gyöngén megcsókolta őt.

A nehéz görcsök után kimerülve aludt el. Egy reménysugár lopózott halvány homlokára, s onnan Lottchen szívébe. A nők a

mellékszobába vonultak s a beteg mellett csak hű szolgája maradt. Neje azt mondá Karolinának: a természet győzni fog. E perczen jött s szólítá be őket a szolga. A beteg a végtusában volt. Kezét nője hasztalan igyekvék melengetni. Egyszerre mint villanyütéstől rázkodék meg; feje hátra esett; nyugalom ünnepelet arcán, mint szelíden szunyadónak.

Meg volt halva.

XIII. Göthe ismét beteg volt és barátja újabb veszélyesebb betegségéről mit sem tudott; halálát is soká eltitkolák előle, nem mervén a nagy csapást tudtára adni. Az udvar nem volt Weimaranban. Szegény Lottchen csaknem eszméletlen volt keserve súlyától. Az sem volt jóformán, ki gondoskodjék. A háznál alig volt valami pénz.

A temetés szomorúan, ridegen, szegényesen ment véghez. Az elhagyottság, a nyomor iszonyú alakja jelent meg a még el sem temetett koporsó fölött. A temetést követő nap volt egy kis lelkészi beszéd s Mozart requieme a kiszenvedett felett, — kinek hulláját egy félig fölhagyott kriptatüregbe, egy esomó idegen koporsó közé, — csaknem azt mondhatjuk, belökték.

25 év múlva bontaték föl az üreg s emeltetett ki belőle a költő rothadozó maradványa, — alig fölismerhetőleg s csak kaponyája után megismerve. A herczeg és Göthe indításából, a nemes eszmék egykori fészket, a kaponyát, a Dannecker által készített óriási szobor alapjába tevék némi ünnepélyességgel. Teteme többi maradványát összeállítva koporsóba zárták s a herczegi sírboltba temették.

Schiller ohajtása, hogy hátrahagyottjai sorsát biztosítsa, egyrészen a weimari udvar, Dalberg és a nagyhercegnő által teljesítették; főleg azonban a költő műveinek jóvedelme által.

Születése századik évnapját, tanúi valánk, mily ünnepélyekkel üllötte nemzete. Mint mi Kazinczykét néhány nappal előbb.

Vázlatunkat Göthe emlékkölteményének, mit terjedelme és nehéz volta miatt egészen nem adhatunk, egyikét töredékével zárjuk be:

„Láttátok : hogy jár a be óriási
Léptekkel az akarat s tett körét;
Népek s korok erkölce és szokási
Hogy vidíták föl szeme tükörét;

Majd kín közül, a lassu gyógyulásig,
 Hogy tengeté lankadó szív-erét :
     Mindezt, saját szívünk keserveként
 (Mert ő mienk volt,) vele szenvedénk !

Mert ő mienk volt ! Hadd kiáltsa túl
 E büszke szó a fájdalom jaját !
 Vad vész után itt fájdalomtalanúl
 Adhatta szívét nyugalomnak át ;
 De lelke többre törve, lángra gyúl,
 Keresve a nagy, szép, igaz honát.
     S mögötte, a mi ím hozzánk tapad, —
 A köznapi — mint bágyadt árny marad !

És arcza egyre jobban fölpirult :
 Ifjúságtól, mely mindörökre él, —
 Bátorságtól, mely küzdésben tanult
 Főlebb szállni e föld vak gözínél, —
 S hittől, mely mindig tisztább lángra gyúlt,
 Mely majd merész, majd szeliden beszél ;
 Csakhogy a jó viruljon, hasson, álljon,
 S a nemes, a hü, jutalmat találjon.

És sok szellem, ki együtt vitt vele,
 S hódolt előtte akaratlanúl,
 Most érzi : mint hat az ő ereje,
 És arra megy a merre ő vonúl.
 Ó a legmagasabbig röptüle,
 S mindennel, a mi szent, nagy, — rokonúl.
 Mint üstököst látók őt, lángövezve,
 S fényével végtelen fény olvad össze !

SZÁSZ KÁROLY.

A

TÖRÖK URALKODÁS

MAGYARORSZÁGON.

I) Történelmi Tár VI. köt. Adalékok a török-magyarkori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adós hódítások körül Borsodban a XVII. század első felében. A megye levéltárában levő eredeti után. — II) A györmegyei hódoltságról. Ráth Károlytól. Olvastatott a M. Tud. Akademiában. 1859. — III) Nagy-Kőrös városa török levelei. A város levéltárában levő eredetiekből fordította Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta Szilágyi Sándor, 1859. — IV) A törökök a Jászságban. Kempelen Győzöttől. Az 1858-ki jászberényi iskolai programmban. Repiczky törökből fordított levelei nyomán. — V) Török-magyar történeti kútfők. A M. Tud. Akademia megbízásából fordította Repiczky János. (Kéziratban, a M. T. Akademia levéltárában). — VI). A dévaványai 64 darab török oklevél. Fordítva Eberl Ferdinánd által. (A M. Tud. Akademia levéltárában)

NEGYPEDIK KÖZLEMÉNY *).

Azon átalakodott és szakadatlan harezban, mely Magyarországon örökös volt az egész török uralkodás alatt, a török „ellenség földének“ nevezte a be nem hódolt magyar vármegyéket, a magyar ritkán adott más czímet a gyűlölt ozmánoknak a „pogány török“-nél. Már nem vallásos fanatizmus ingerelte a magyart: a kereszt

*) Lásd a VII. kötet 53. l., a VIII. köt. 144. l. és ugyanezen utóbbi kötet 304. l.

és félhold kérdése elenyészett, vagy alárendelt vala. Az ingerlések, a folytonos kölesön rovások, melyek valamelyik; részen mindig hagytak fen megtorlanivalót, csak magokban is megörökitették a háborút, s nem volt a feleket elválasztani képes hatalom. Az ország akkori lakosai két ellenséges táborra oszoltak, s maga a föld állandó küzdhomokká vált. — Alig találunk oly évet e százötvenesztendő háborúban, melyben a hosszú határvonal több pontján ne esett volna rablás, égetés, gyilkolás.

De ezen kártételeken kívül folyton folyt egy másik irtó háború, melyben a török vérengzés nélkül nagyobb pusztításokat tett. A csatázások nem sanyargatták annyira az országot, mint a török adózás. — Maga a tatárjárás, ha rémitőbb volt is, nem rontott meg oly nagyon. Az ily futó csapás egy életre termett népnél, mint a jégverés, nagyobb borzalmat ébreszt, pedig egykét év alatt kiépüli a föld és a nép. Minden „carmen miserabile“-k daczára, melyek oly nagy és hihetőleg nagyított pusztulásról beszélnek, az 1242-iki tatárfutás után nem egészen húsz esztendővel a magyar nemzet hatalmas serget küld a cseh király ellen, mely a gallicziai szövetségesekkel együtt százezer emberből áll. — A török uralkodás nem egyszer hozott ránk tatárjárást is. Általán mindennemű nyomort, még a nagy pestiseket sem feledve ki, bokrosan hozott országunkra a török; de mindezekkel összesen fölér azon lassan de folyton és mindenütt hervasztó pusztítás, melyet az ázsiai gazdálkodás hozott a magyar földre magával. A török uralkodás alatt a mit egyszer a háború és más csapások pusztán hagytanak, ritkán és hiányosan tudta kipótolni a béke. A helytelen adóztatási rend az, a mi az évek hosszú során keresztül tartó országos szárazság, mely megvonja a földtől a termékenyítő erőt, gyümölcsteleenné teszi a fáradságot s sokkal bizonyosabban hoz éhséget, mint a futólagos és ritkán általános jégverések.

Magyarország azon része, melyben a török legkevesebbet gyűjtött és rabolt, hanem békésen szedte adóját, egyszersmind a legtermékenyebb fele hazánknek, mely nem egy országnak, hanem távolabbi szomszédoknak is képes juttatni áldásaiból. Az ugynevezett Bánság, a Duna és Tisza roppant síksága, szóval az egész magyar alföld a török birtoka volt. Midőn a török levonult róla, a kisebb nagyobb falukkal egykor sűrűn benépesített rónaság úgy elváltozott, hogy Mátyás korabeli emberek nem hittek volna sze-

mőknek, hogy Magyarországon vannak. Igen sokan csak nevét találták volna népes helységöknek. A hajdani falu határát még kimutatták volna az egykorúak; de nem magát a falut. Még maig is csak „puszta“ nevet visel számos egykori magyar falu. Ezen puszták a legmaradandóbb emlékjelei a török uralkodásnak!

Ez volt végső eredménye főleg adózási rendszerének — s ez az oka, a miért oly terjedelmesen tárgyalom a török adózási rendszert, azonkívül, hogy adataink is ezt derítik föl legtöbb oldalról.

Volt a török uralkodásnak egy általános elve, melyet kicsiben láttunk azon vázlatból, melyet a szipáhik rendjéről adtam előbbi cikkemben, s ez elv, hogy minden tartománynak el kellett tartania az őrizetére rendelt katonaságot, a nélkül, hogy a konstánczinápolyi kincstárnak csak egy fillérébe kerüljön. A kincstár csak a fővárosban levő igen nagy zsoldos hadserget fizette. A helyett, hogy a magyar adó megtegye a hosszú utat Konstánczinápolyig s zsoldul újra visszaküldessék, a magyar várakban tanyáztott török a helyszínén vette meg a zsoldot. A magyar népnél állott e katonaság országos és koronai kincstára. Ez elv merő ellentéte a centralisatio elvének. A kormány levette gondját a tartományi katonák és tisztek eltartásáról. Kijelölte számukra a birtokot, melyből kinek-kinek el kellett magát tartania. De ezen a hűbériséggel oly rokon elv magával hozza az ellenőrzés gyengeségét is. A mint a szultán levette gondját a katonatartásról, levette egyszersmind az adóztatási rendről is. Maga a régi keresztyén földesúr sem igen volt zabolázható tiltó és szabályozó törvényekkel e részben, s leginkább az örökösödésből származó családi érdek, a jobbágyokkal való közelebbi érintkezés s csaknem együtt-lakás és a kettő közt közbenjáró vallás tesz oly nagy különbséget egy keresztyén és egy török hűbéres közt. A kormány maga, bármily hatalmas volt, csaknem oly nehezen tudhatott volna kimért rendet tartani a jobbágy és földesúr közötti belső viszonyban, mint a mily kevésbé képes ellenőrizni a gazda és cseléd viszonyát.

Az adóztatásban elkövetett visszaéléseket, melyeket a szipáhik a törvény külső színe alatt hozának be, legsikeresebben a hatalmas bégek és basák gátolhatták volna meg. Nem tudjuk ugyan határozottan, hogy a hadi ügyeken kívül, például a szipáhik

törvényszegésének megbüntetésében mennyire terjedt hatalmuk; mert a szipáhiknak legalább a főbenjáró ügyekben nemesi szabadságuk volt. A szultánnak kellett följelenteni, ha a szipáhi nagyobb polgári bünt követett el. De a törvények megtartásának ellenőrzése nagy mértékben rájuk vala bízva, a mint hátrább kimutatom. A törvények megtartatásában legtöbb tekintélyt adnak a jó példák, különösen a kormányzók részéről. Lássuk tehát a példaadásban, minő védői lehettek a bégek és basák az adózási rendnek és törvénynek.

Voltak a török birodalomban oly basák is, a kik a kinestárból pénzbeli évi fizetést húztak; — de a magyarországi mintegy huszonöt—harmincz basa és bég mindenike számára egy-egy egész vidék jövedelme volt kimutatva fizetés gyanánt. Nem volt ez szipáhi-birtok, mely élethossziglan maradjon az adományozott kezében. A bégek, basák, még oly állandó birtokosok sem voltak, mint a szipáhik, s a XVI-ik század utolján kezdve, először három, később egy évig maradtak egy azon helyen. III-ik Mürád, ¹⁾ ki e rendszert megalapítá, a legbölcsebb előrelátást tanusította. Szeme előtt lebeghettek az utóbbi századok Ali Tebelenjei, a kik egy-egy basasághoz már mintegy családi jogot tartván a hosszú és állandó egy helyben kormányzás által, daczolni kezdtetek a főhatalommal s a birodalmat már-már szétszakadással fenyegették. A török kormány azon rendszere, hogy a tartományi basákat egy-egy nagyszerű birtok független haszonvételével, katonai főtekintélyök jeléül két-három fehér lófarkos zászlóval s igen széles korlátú polgári hatalommal ruházta föl a távolabbi tartományokban, könnyen a birodalom egységébe s a szultáni tekintélybe kerülhet vala, ha nemcsak az örökösödést el nem veszi tőlök, s ezáltal még reményét is annak, hogy hatalmas családok, kis dynastiák fejlődjenek ki, hanem még azon lehetőséget is, hogy valamely kitünő egyéniség, egy kormányzói és katonai nagy tehetség megszerezze magának a szükséges rokonszenvet és népszerűséget. Erre idő kell, s a török kormány nem vett el egyebet, mint a nélkülözhetetlen időt. Egy-két év, néha kevesebb, alig adott elég időt rá, hogy a birodalom más részeiből jött új basa jól kiismerje embereit és a viszonyokat. — A hatalom e féltékeny megőrzése volt a török

¹⁾ III. Mürád szultán 1574-től 1595-ig.

szultánok politikájának egyik legerősebb oldala. Másik főgondja volt a sereg, s [a mi a hadfolytatásra tartozik. Az adózást is a katona szükségéi határozták. De más részben kevés előrelátást mutatott. Ereje abban állott igen sokáig, hogy nem akart egyszerre két dolgot. Katonai hatalom akart lenni, s semmi más.

Igy feledé ki a basákat illető fenebbi törvény alkotásakor is az adózó népet a számításból. A basákban maga azon törvény ébresztette föl leginkább a zsarlási hajlamokat. Azon basa, a ki most Persia szélén, majd Kairóban vagy Aleppóban, s nem sokára Budán vagy a horvát széleken húzott nagy jövedelmeket, nem lehetett gazdálkodó, ha csak nagy erkölcsi érzetet nem teszünk föl benne, a mi többnyire hiányzott e részben a töröknél. — Semmi ösztöne sem volt a kiméletre, mint a keresztyén birtokosnak. A megtelepedett birtokos nemcsak gazdálkodik földje terméseivel, hanem kénytelen a föld termő erejének gyarapításáról is gondoskodni; nem tör le egy ágacskát a félig ért gyümölcsessel együtt, s gonddal ápolja, sőt maga ülteti a csemetéket. Ily szép eredményeket hiában keresnénk a nomád népeknél és embereknél, kiknek élete örökös vándorlás s más-más helyen élösködés. Kiemésztik, letarolják mindazt, a mire szükségük van, sőt annál sokkal többet is; mert ki tudja, mikor kerülnek vissza ugyanazon vidékre. Ily nomádokéhoz hasonlíthatjuk a basák gazdálkodási szenvedélyét az állandó birtokosénak ellenében. — A kormányzói pünkösdi királyság és a birtokjog állhatatlansága megismerszett e hatalmasok uraskodásán is, melyben sok volt az asszonyos. A főurak drága ruhája és egész lova el volt öntve arannyal, ezüsttel, drágakövekkel, s fegyverökön is a czifrázatban találták a főörömet, — ezek adtak olykor roppant értéket a fegyvereknek; — de legnagyobb büszkeségük a minél nagyobb sereg házi cselédekben és rabszolgákban telt. A mi fölösleg fenmaradt, elrejtették szekrényeikbe. Földet nem vásárolhattak. A birodalom földjeinek gazdája az ország vagy a szultán volt, s se pénz, se házasság, se fegyver nem szélesíthette birtokukat, mely semmi tekintetben sem volt állandó. Kapzsiságuk tehát csak ideiglen tartó s hordozható vagyonra terjedt ki. — Egészen más természetű volt a középkori lovagok kapzsisága. Fényűzők voltak ezek is, de legmohóbban kaptak a földbirtokon. Nem csupa hiúság vagy telhetetlenség ösztönözte őket, hanem egy nemesebb szenvedély, melyet már dicsváagnak

nevezhetünk. Maguk és családjuk hatalma és tekintélye függött a földbirtok nagyságától, sőt nagy mértékben ezen alapúlt harezi dicsőségök is, a mennyiben több fegyverest állíthattak sikkra.

A basák földbirtoka még annyira sem volt személyhez kötve, mint a szipahiaké. Mint valamely fekvőségbeli alapítvány, örök időkre volt átadva valamely hivatal számára. Mind a basák mind pedig a tartományi könyvvivők, kik az állam birtokviszonyairól, jövedelmeiről s kiadásairól jegyzőkönyveket irtak, nem az országos hűbéri földekből elégítették ki, hanem azon szultáni magán birtokokból, a melyeket minden új tartomány elfoglalásakor nagy mennyiségben tartott fen a szultán a maga belső kincstára részére, s k h a s z n a k neveztek. ¹⁾ Azon földeket, melyek e birtokokból a basáknak és más nagyoknak osztattak ki, á r p a l i k o k n a k, vagy árpapénzeknek nevezték — igen jellemzően, mert valóban nem a föld maga, hanem annak a basa eltartására és díjazására szolgáló évi jövedelme volt a hivatalnoké. ²⁾

A mi az adózási elvet illeti, ezen főhivatalnokoknak osztott földeken nem uralkodtak más törvények jog szerint, mint az országos hűbériségeken. A fő különbség a birtoklásnak még nagyobb állhatatlansága volt. De volt ezenkívül egy már régi gyakorlat az ozmán birodalomban, mely tényleg bizonyítja, hogy a fő államhivatalnok csakugyan a belső kincstárnak kegyelméből él. Minden ily főhivatalnok összes szerzeményének egyedüli örököse a szultáni kincstár vala. A mint a rabszolga keresménye az uráé, azonképen a főállamhivatalnoké is. Tudjuk, mily gyakran büntették halállal a szultánok ezen főembereiket, s az ily kivégzések gyakorta mily nagy összegekkel gyarapították a szerálj belső tárházát. A szultáni magán kincstár rendes jövedelmeinek számadásában rendes rovatot képeztek a confiscatiók, s habár az ily jövedelem egyenetlen volt különböző években, egyike volt a nagyobbaknak. ³⁾ Ily kerülő úton ment a konstánczinápolyi kincstárba

¹⁾ Khaszinéh = b e l s ő kincstár, mivel a szultán magán kincstára a szerálj belsejében volt.

²⁾ Az előttem fekvő török levelek fordításában többször olvasom e kifejezést „árpapénz fejében Szolnok kormányzója“ (szandzsákbégje.)

³⁾ Marsigli, I. k. 55-ik lap. A jövedelmeket kimutató kanunnáméből 1660 körül.

azon adó, melyet a basák szedtek a tartományokban. Gazdálkodásuk végét tekintve, a basák törvényes jövedelmének és rablásának örököse és orgazdája az uralkodó levén, e főhivatalnokok csak a gereblyék voltak, melyekkel a szultán birodalma minden részéből nagy kincset gyűjtögetett össze.

A basák és bégek faluit terhelte mindazon adó, a mi a szí-páhiakét, sőt azok is tartoztak minden ötezer oszpora jövedelem után egy-egy lovast állítani ki. E kötelezettség alól nem voltak fölmentve a hasonló birtokokban fizetett defterdárók vagy könyvvivők se. — Még röviden sem szólnék külön rovatban az ilyenmü falvak adózásáról, ha az előttem fekvő adatok föl nem jogosítanak azon gyanításra, hogy épen a várakhoz közelebb eső faluk voltak a basákéi. Ezen faluknak közelfekvése, és semmi más nem okozta, hogy kissé eltérő adózási szokás divatozott bennök. Itt a Szulejmán törvényeinek főbb vonásai jobban föltalálhatók. Borsod megyének különösen ónadi és sajó-seznt-péteri járásában igen sok az oly falu, mely nem egy összegben fizeti adóját, hanem minden terménye tizedét viszi Egerbe. ¹⁾

E helységek nagyobb része naga indítványozta a tizedre állást, s habár egy borsodi falu panaszolja, hogy a tizedet szigorral szedi a török, mert a fiatal állatról épen úgy megveszik a díjt, mint a nagyról, ²⁾ e helységek javítani akartak állapotjukon; mert az általános helységi összegek elviselhetetlen rendszere alól akartak szabadulni, hogy a termés minősége és mennyisége szerint arányosan adózzanak. A tizedelés mellett az adók fölverése is lehetlenné vált, s a tizedre állott faluk helyesen fogták föl érdeköket. De a helyes számítás sem sikerült, mert a török úr magára nézve sokkal bizto-

¹⁾ A török adózási rendszert majd eltérések nélkül találjuk Mályiban, Felső-Tárkányon és Sathán. F.-Tárkányon fizet minden ház 1 forintot (harács); adnak minden veteményből tizedet, a tavaszi veteményből tizenötödöt; egy sertéstől négy pénzt. Mályi (ez a miskolci járásban) ad szintén 1 ftot. egy háztól, 50 dénárt (fél ftot.) egy zsellértől; mindenféle mezei és kerti veteményből tizedet, valamint a szőlőtermésből s vajból is.

²⁾ Csókva helységéből egy tanú vallja: „és csak olyan malaczozt is, az ki az rostából kiugorhatnék, négy-négy pénzt veszen érte“ (a török).

sabbnak és kényelmesebbnek tartotta a meghatározott összegeket, melyeket emelni is lehetett, és módot talált benne, hogy a portánkénti pénzen és a terménytizeden kívül, melyeket nem emelt, a summát és emelhető szolgáltatásokat is behozza. Kivetette minden egyében kívül az oly általánosan divatozó vágó- és borjas tehenet, portánként mézet és vaját.¹⁾ De a legnagyobb teher is megmaradt rajtok. Bizonyos számú szekér fát és szénát kellett beszolgáltatniok a várba, mely itt nem a helységre általán hanem minden ökrös gazdára egyenként vettetett ki, s épen e helységekben, mivel közelségüknél fogva inkább kézügyben voltak, vált a legterheesebb robottá az ilyenmő beszolgáltatás, melynek utoljára semmi rendje és törvénye nem volt. A basák még több visszaélést követhettek el a beszolgáltatással, mint a szpáhiák, mert könnyebben összezevarhatták a várépítési robottal, melylyel a birodalom minden jobbágya tartozott. Igaz, hogy a várépítési robot kivetése törvény szerint a szultán joga volt, de a bégek és basák, mint katonai és polgári kormányzók, nem lehettek megkötve e részben, s alkalmassint nem tartoztak számadással minden csekély építésről, melyet a folytonos hadilábon-állás mentegethetett volna, ha a visszaélésekért a kormányzó kérdőre vonatik. A császár mivében, vagy annak ürügye alatt a basa annyit dolgoztatott a közelebbi faluk jobbágyaival, a mennyit a megszökésig elbirtak, s az ily basa még a faluk pusztánahagyását sem vette oly nagyon szívére, mint a szpáhia. Ezen megszökés a nagy terhek miatt oly napirenden volt nemcsak Magyarországon hanem az egész birodalomban, hogy d' Ohsson kiemeli mint sajátságos tüneményt, mily gyakran történik, hogy az aldunai vidéken egy-egy falut azon reggel merőben pusztán találunk, mikor adóját kellene lefizetnie. Magyarországon oly mindennapos volt e megszökés, hogy gyakran nem kénytelenségnek, hanem kiszámított eselnek véli az ember; mert az ily elszéledés új s gyakran kedvezőbb alkut vont maga után. A szpáhiák némelyike e miatt merőben tönkre juthatott volna; a bégek könnyebben tűrhették, nemcsak mivel sok falujok volt, hanem mivel a következő években ugy is más kerületekbe tette át a szultán, s van rá eset, hogy midőn a magyar falu a szokott kifejezést használja, hogy kénytelen elszéledni a nagy adók miatt, a

¹⁾ F.-Tárkány a fenidézett fizetések mellett adja ezeket is.

basa egy szóval sem marasztja, hanem azt üzeni, hogy ha az adó nem tetszik, ám szökjének, pedig nem lehetetlen, hogy a lakosok meg is cselekedték. — A jobbágytól a nagy szolgáltatokat szerződés ellenére követelték. A faluk kikötik többnyire, hogy Sz.-György napjától Demeterig hány napot szolgáljon egy-egy marhás ember. Némelyik tizenöt, más negyvennap robotban egyezik meg; de nem sokára általános a panasz, hogy a császár mivét nem győzik. Egy-egy ember némely borsodi faluból száz napnál is többet tölt el Egerben.¹⁾ Ezen ingyenmunkák igen nagy mértékben befolytak a szpáhiák, basák és általán a kormány gazdagítására. A töröknek majd semminemű munka sem került pénzébe. A mi egyszer zsebébe ment, nem kellett ismét kiosztania a jobbágyoknak munkabérben. A mindennapi szükségeket fedezték az adók készpénzben, terményben, kézi munkában s a pénz, a mi elrejtve nem volt, keletre ment fényűzési cikkekre, — a mi elrejtve volt, a szultán kincstárába; de mindez a mennyire gazdagította a törököt, sokkal nagyobb mértékben szegényítette Magyarországot. Se az adó, se a munka nem lőn megtérítve semmiféle alakban a magyar népnek. Mindent, a mi Magyarországon termett, adóul vetett ki, azaz ingyen szedte föl.

De a lakosság egy részének elszegényítésére és elsanyargatására leginkább befolyt a nagy robot. Azt vonta meg a földtől, a mi legszükségesebb megtermékenyítésére, a munkát, s olyanokra fordítá a török, a mi nem gyümölcsözött, vagy ismét csak ingyen adott élelmet és takarmányt a török hasznára. A jobbágy ezen munka mellett alig győzte megművelni a maga földjét, melynek terméseiből pedig bőven kellett részt juttatnia és pénzt szereznie a török számára.

A faluknál sokkal kedvezőbb helyzetben voltak a török szultán azon magyarországi birtokai, melyeket senkinek sem osztá ki „tisztül,” hanem megtartott a szultáni kincstár részére, s ilyenek voltak, mint előbbi cikkemben mondtam, az alföldi városok, vagy helyesebben falu-óriások, melyek növekedésének alapja a török uralkodás alatt vettetett meg.

Déva-Ványa egyik legszegényebb ilyen város volt, s

¹⁾ Borsodban Harsány, K. Győr, Apátfalva, s a már említett Nyárad.

mindvégig nem emelkedett, talán határa minőségénél fogva. Még árpapénzül is elajándékozta egyszer a szultán a volt boszniai béglerbégnak Szeszuvárnak, mindamellett, hogy különben mindig a ki nem osztott császári birtokok közé van sorozva. ¹⁾ Az új földesúrnak értésére esik, hogy a szolnoki bég adószedője a várostól törvénytelen adókat követel. A volt béglerbég levelet ír a szolnoki bégre, ne engedje, hogy Ványa lakosait gyötörjék. Mert, ugymond, „egy várossal úgy bánti, mint valamifaluvall, egyáltalában nem illik.” ²⁾ E dorgálásban ki van fejezve, mennyivel több a falukban, mint a városokban. Látjuk azt is ama szavakból, hogy a bégeknek és basáknak e városok adóztatásában is volt szerepök. A szultánok rendeletei igen sokszor kimondják, hogy a császári magán kincstárnak fentartott helységek csupán azon kincstárnak fizetnek és másnak nem. De ki volt az adószedő, hol volt a császári kincstár, s mire fordították a jövedelmet? — Bármily nehéznek tetszenek az ily kérdések oly államra nézve, mely beligazgatását telhetőleg el szokta titkolni, nagyában megfelelhetünk adatainkból. — Külön adószedő hivatalnok nem volt. A császári kincstár magán városaiból az adó behajtatásával a bégeket és basákat bizta meg az ozmán törvény.³⁾ A katonai főparancsnok volt a főadószedő. A kincstári alárendeltebb hivatalnokok alatt sem kell polgári személyeket keresnünk.

¹⁾ A szultán néha kegyenczeinek is adott használatul khasz-birtokokból. Még a szultánnők is igen nagy birtokot kaptak, melyet aztán nem árpaliknak, hanem pacsma glíknak, vagy papucspénznek neveztek.

²⁾ Ványai török levelek Eberl fordítása szerint a M. T. Akadémia levéltárában. E levelekben Ivánnak írja a török Ványát. A túri levelekben (Repiczky-nél) Vánnak neveztetik e város. Nem tudom, a török tette-e az I-t a Vány elébe, vagy a két fordító közül valamelyik. A fenebbi levél az Eberl gyűjteményében az 59-ik, s kelte nincs kitéve.

³⁾ Decsy Sámuelnek, ki Ozmanographiája II. k. 135-ik lapján határozottan állítja, hogy a khaszinéh jövedelmeinek beszédese is a basák tiszte volt, nem adnánk föltétlenül hitelt, ha az előttem fekvő török hivatalos levelek nem mutatnák e tény. Nyugtatóványokat írnak alá, adó-beszolgáltatási felszólításokat bocsátnak ki.

Mindamellett hogy az akkori időkben a magyar népnél nagyon ismeretes volt az emin, a kinek nevét Repiczky biztosnak és tizedszedőnek fordítja, ezen eminek a zsoldos katonákból teltek ki: zsoldos szipáhik s legtöbbszörre janicsárok voltak az eminek, vagy, a mint az akkori magyar nevezé, em engek.¹⁾ Tudjuk, hogy minden várban voltak janicsárok s rájuk volt bízva leginkább a vár őrizete. De ime látjuk, hogy polgári hivatalnokok gyanánt is szerepelnek. Ők voltak egyszersmind a kincstár őrői is. — A begyűlt pénz pedig nem mehetett igen messze azon elvnl fogva, hogy minden helytartóság köteles volt eltartani a maga katonáit.²⁾ Azon pénz, melyet a zsoldos katonaság szedett föl a császári birtokokból, ugyanazon zsoldos katonaságnak osztatott ki. Nagyon egyszerű és majd mihe sem kerülő szervezete az adószedésnek! Az eminne külön'fizetése sem volt. A beszedett adónak bizonyos perczentjét kapta díjúl, s így az is tulajdon kezével a nép zsebéből vette fizetését.

Ha mindezt nem tudnók, bajos volna elhatározni, mi volt a defterdárók kötelessége a tartományokban. Kincstárnoknak fordítják némelyek e hivatalnevet, pedig nem tesz egyebet könyvivőnél. A jövedelmek és kiadások lajstromát tán elkészítette minden helytartóságban, de alig volt más, mint irodai tiszte és hatalma. Ritkán fordul elő, hogy az adózás ellenőrzése végett kiadott szultáni rendeletek e defterdárókhoz volnának intézve. Főleg a basák és a kádik szólíttatnak föl a visszaélésekért, s ők tétetnek felelősekké is. Magyarországon valahány helytartóság, meg annyi kincstári iroda volt, s a főkönyvtartók vagy defterdárók rangban, fizetésben a basa után következtek. Nem a kincstárból vették fizetésöket, birtokuk vételkedts néha nagyobb volt a bégekénél. Szintugy tartoztak ők is jövedelmök minden 5000 oszporájából egy-egy lovast állítani ki. 1660 táján a temesvári könyvivőnek hatszáz-negyvenezer oszpóra jövedelme van s meglehetőes csapatot tart a maga költségén, 136 fegyverest

¹⁾ D.-Ványán a nyugtatványokat többször írja alá egyegy c s o r b a c s i (janicsár-százados) vagy bulukbasa (zsoldos szipáhik tisztje), e czím után odatevén még az e m i n szót.

²⁾ Muradgea d' Olsson, VII. k. 256. l. a párisi második teljes kiadás. — Marsigli hasonlókép írja, hogy a tartományok fizetik a a bennök levő török katonaságot.

állít a sikra, míg a budai defterdárnak birtoka csak százháromezer oszporát jövedelmez, melyből húsz lovaszt táplál. ¹⁾ Két ily defterdár van minden basa mellett: egyik a hűbéri földek számára, a kit timár-defterdárnak neveznek. Ennek mellékjövedelme volt az, melyet a szipáhiik fizettek a birtokok átvételekor az adomány-levélért. A másik a kinestári birtokokról vitt jegyzőkönyvet s neve defter-kiajasszi. Minden behódolt helység lajstroma az illető helytartóságból nálok volt letéve, s a mi egyszer e könyvbe beiratott, megmáshithatatlan érvényű volt a töröknél. Minden határpörben nem csak magok a hódolt helységek, hanem a magyar megyék és szandzsákok közt is e telekkönyveket vonták kérdőre. Ebbe volt beírva az adózás minősége is minden helységre, s magok a szultáni rendeletek tiltják mindazt, a mi törvény és jegyzőkönyv (defter) ellenére van. ²⁾ Az adószedés nem fajúlhatott el a császári városokban annyira, mint a hűbéres falukon; mert az adószedő nem volt földesúr, hanem katonai minősége mellett is egyszerű hivatalnok. Felelősséggel tartozott a beszedett adókról, míg a hűbéres maga költötte el mint tulajdonát. Érdekében sem állott emelni a törvényes adókat. Törvénytelen követelései, melyeket személyes fizetéséül tett, sohasem lehettek túlesigázottak. Ily követelésekkel azon kinestárt károsította volna, melyből számosan vonták zsoldjukat és élelmőket rajta kívül, — míg a hűbéri földeken senki idegennek sem állott érdekében ellenőrizni a földesúr adóztatását. Képzelné

¹⁾ Marsigli. Stato Militare I. k. 131—2. l.

²⁾ Ozmán első utódai alatt csak egy defterdár volt. Bajezid, ki Európában is kiterjeszté birtokát, kettőt tett: egyiket az ázsiai, másikat az európai birtokok számára. I. Szelim (I. Szulejmán közvetlen előde), ki 1517 körül Egyiptomot elfoglalja, egy harmadikat nevez ki Egyiptom, Syria és Diarbek számára. I. Szulejmán, ki Budát elfoglalja, egy negyediket tesz magyar birtokaiban. Ez pedig Halil, vagy Khalul bég, ki defterébe jegyzi a magyarországi török helységeket. Deftere igen fontos okmány volt a török kezében, mindig rá esküdött minden birtokviszony felett támadt vitában. — III. Múradelőtt Magyarországon csak a budai helytartóság volt meg utána, ezen kívül az egri, temesvári és kanizsai támadván, mindenik helytartóságban voltak defterdárok. A szolnoki, hatvani szandzsák pl. az egri kinestárhoz tartozott s e szandzsákok jegyzőkönyve is ott őriztetett, mint több m.-túri, ványai és berényi levél mutatja. Vesd ö. Mur. d' Ohsson VII. k. 162—3 l. — Hammer Gesch. XXXIV. könyv. Marsigli az illető lajstromokban, a hol a török helytartóságok jövedelmeit adja elő.

lehet, hogy magok a szultánok is mily aggodalmasan vigyáztak arra, hogy mindig legyen miből fizetni a tartományi zsoldosokat, midőn tapasztalásból tudták, mire képes a janicsár és a zsoldos szipáhi, mikor ki nem kapja illetőségét.

A török kamara városai minden szabadalmukat csupán annak köszönhették, hogy földesurok a szultán s az ő nevében azon kincstár volt, melyből a zsoldosok egész testülete fizettetett; vagy még helyesebben szólva, nem volt földesurok, nem voltak az egyéni kincsszomj és vesztegetési szenvedély kiméletlen körmei közt, hanem országos törvények alatt, melyeket fentartani számosaknak állott érdekében, megsérteni pedig kevés vakmerőnek.

Nem levén hűbéres urok e városoknak, magától értetik, hogy a török-behozta hűbéri törvényeket sem alkalmazták lakosaikra, s adózásuk lényegesb része a mohamedán szent törvényekben volt megírva. Nagy különbség, hogy alföldi városaink nem tartoztak senki egyes konyháját és marháit eltartani; nem váltak egy-egy szívtelen földesúr robottevő rabszolgaivá. Ezen szabadalom, ha oda nem számítjuk is azt, hogy a városok sohasem panaszkodtak a rendes adók fölverése ellen, boldoggá tette őket egy-egy hűbéri faluhoz képest.

A török kincstári városok fizették mindenekelőtt termésök tizedét, a mint a multéka rendeli.¹⁾ Az alföldi városokban a török adószedő kiment aratáskor a mezőre, megszámlálta a kereszteket s minden tizből egyet a kincstár részére jelölt ki. IV-ik Mohamed szultán keményen parancsolja, hogy „régí szokás és törvény szerint a tizedelők tiz dokurcsinból (keresztből) csak egyet vegyenek és többet ne.“ E tizedet pedig a helység közelében rakják kazalba a meghatározott helyen. Miután a jobbágyok ki-

¹⁾ A multékák képezik tulajdonkép az egész mohamedanismus Corpus Jurisát, s előbbi czikkeim egyikében csak képes értelemben vettem, midőn a korán változhatatlanságáról szólék. A korán sokkal általánosabb és homályosabb, semhogy codexül szolgálhasson. A multékák könyve az, mely oly kis részletekig magyarázza és bővíti a koránt, hogy a török minden közjogi ügye, sőt magánélete is körül van írva és szabályozva. Muradgea d' Ohsson könyve e multéka fordítása és szakavatott magyarázata.

csépelelték, megszórták, szállítsák a közelebbi várba,¹⁾ vagy ha a kincstár el akarta adni, a közelebbi oly mezővárosba, melynek heti-vásárai voltak. — „Ezen törvénnyel, mondanak a berényi lakosok 1663-ban, meg volt elégedve mindenki.”²⁾

Fizették e városok szőlőjéről és gyümölcsfáikról is a tizedet.³⁾ Jász-Berény, mely a tizenötéves háború alatt pusztulásra jutott, s tán épen, mivel palánkjában török őrizet lakott, azelőtt is sokat állott ki, s csak 1620 után kezd ismét fölüdülni, később szőlővesszőt szerez, hogy beültesse parlagon maradt szőlőskertjeit. I. Ibrahim szultán, kihez engedelemért folyamodnak, azt rendeli 1640-ben, hogy a berényi új szőlőkről öt vagy akár tíz évig is ne fizessenek földadót és tizedet a lakosok. Enagyylelkű rendelettel elmennek következő évben a hatvani kádi elébe, ki sem öt, sem tíz, hanem tizenhat esztendőre engedi el a tizedet és földadót eme szőlőkről.⁴⁾ Elvileg állott tehát a tizedszedés, csak-hogy az uralkodónak joga volt fölmenteni némely jobbágyságot bizonyos terhek alól, habár a szent törvények rendelték is ezt.⁵⁾ Csak a tizedelés rendje s azon kemény szultáni levelek, a melyek megtartását parancsolják, tanúskodnak a felől, hogy a kincstári városok megtelepítésekor nem írásbeli vagy szóbeli alku kötöttett a kincstár és adózó városai közt: fölösleges volt ez, mert a törvényt magát s a megtartása felőli nagyobb kezességet kielégítően

¹⁾ Repiczky. J.-Berényi levelek, 18-ik, 20-ik és 70-ik szám.

²⁾ Berényi levelek 20. és 70. sz. A tized adására mutatnak még a jászberényi levelek közül a 75-ik, 108-ik és 53-ik számúak. Ez utóbbiban parancsolják azt is, hogy a kiesépelelt gabonatizedet azon városba kell szállítani, a hová törvény szerint kell szállítani. Berényre nézve a katonai vár volt kétségkívül e hely. — D.-Ványa 1673-ig tizeden van. (Ványai levelek 46. sz.); Körösről nem mondatik világosan, de egy 1677-iki levél ugyanazt mutatja. (Körösi levelek 27. sz.) — A túri levelek 49-ik száma is tizedelésre mutat.

³⁾ M. Túr mind szőlőjéről mind gyümölcsfáiról fizeti a tizedet 1681-ig. (Túri levelek, a most említett 49. sz.)

⁴⁾ A szultáni 1640-iki rendelet a jászberényi levelek 11-ike; az 1641-iki rendelet ugyanazok 103-ika. Ez utóbbit egy kincstári biztos (emin) is aláírja, kinek (katonai) rangja a g a.

⁵⁾ Muradgea d' Ohss. V. k. 24. l. a párisi kiadásban.

kedvezőnek és biztosnak találták a lakosok. Nem az eredeti alkura hanem a törvényre hivatkoznak mind a lakosok mind a szultáni levelek. ¹⁾ De a kemény rendeletek és törvény daczára is a tizedszedés nagyon hajlandó a magyar földön mindenütt summás fizetéssé változni át; mert a külső viszonyok az alföldi városokban is ugyanazok voltak, a mik a falukban, s itt sem feledhetjük a magyar hajdút és a huszárt. A n.-kőrösi, berényi és túri levelek még világosabban mutatják mint más források, mily kevés nyugta lehetett a török adószedőnek a maga várán kívül. Tudjuk, mily közel van J.-Berény Hatvanhoz és Mező-Túr Szolnokhoz, mégis, a mint egykét levél bizonyítja, a török biztos nem mer kimenni, midőn halottvizsgálatra híva hívják; mert, ugymond, a hely veszedelmes. Mig Berényben török palánk volt, az emin e városban épített magának házat. A palánk pedig megvolt még a visszatelepedés után is, 1620-ban. 1637 körül már nincs palánk, és a biztos Hatvanban épített magának lakot a berényiekkal. Ugyanaz lehetett eredete a n.-kőrösi háznak is, melyet a város Pesten birt egészen a legközelebbi időkig, ²⁾ s semmi nyoma, hogy Kőrösön bármely török lakott volna. A török biztos, ki mint említettük, janicsártiszt volt többnyire, helyzeténél fogva ép annyira ohajtotta a summálást, mint a török földesurak. Mező-Túrnak egykor ily nyugtatványt ad Musztafa, szolnoki adószedő:

„E folyó 1681-ik esztendőben a túriak a szőleikben s kerteikben termő gyümölcs tizede helyett száz ezüst tallérnak fizetésébe s egy besózt tehén adásába egyeztek . . . s a száz vert tallért lefizették.“ ³⁾

Az adószedő maga kényelmére és néha maga hasznára nem mindig kérte a lakosok beleegyezését, — s az eminek faggatásait tárgyalja a panaszok egy része, melyekkel a lakosok a szultánhoz vagy helytartókhoz folyamodnak. Történik, hogy jegyzőkönyv, a szent törvények és a szultán kanunjai daczára az adószedő pénzü

¹⁾ Említetik ugyan a régi szokás is, de ez a mohamedán törvények sajátoságos műszava. E régi szokás alatt azon világosan megírt törvényeket értették, melyeket nem a proféta, hanem utódjai az életben hoztak gyakorlatba s később lettek a codex részeivé.

²⁾ Balla Gergely említi a n.-kőrösi házat Pesten, mint láttuk. Ezt fedeti egyszer a város török kézművesekkel.

³⁾ Túri török levelek, Repiczky fordítása szerint. 49. szám.

követeli a tizedet, a hol terményben adták. ¹⁾ Megteszik azt is, hogy nem a keresztek tizedelik, hanem a magot hordatják be, s míg a jobbágy magyar kilával mér, a török biztos a tizedet a másfél akkora török kilával méreti föl. De mindannyiszor megparancsolja a szultán a bégnek és kádinak, hogy az ily visszaéléseket meg ne tűrjék. S nem is eredmény nélkül, úgy látszik. A berényieken a biztosok e zsarlása mennyivel csekélyebb kár, mint az, melyet a faluk szenvedtek az adó folytonos emelése miatt! A többi városokban még panaszt sem igen látunk a tizedelés miatt.

A városokon szedett másik törvényes adó, a harács, sokkal természetesebben fejlett állandó meghatározott összegfizetéssé egy-egy egész helységtől, mint a tized. A mohamedánok a fejadó beszédését sohasem is gyakorolhatták pontosan. Ugyanazon szenttörvények, a melyek fejadót vetnek a keresztyénekre, nagy mértékben gátlák e részben az igazság és törvény szigorát. A fejadó kivetése lehetetlen a lakosok pontos statistikája nélkül, s a lakosok számát tudni nem lehet, ha nincsen népszámlálás, ha a születések és halálozások híven bejegyezve nincsenek. De mit tart ezekről a mohamedán törvény? — „A halálozás és születés számbavétele, valamint a népnek fejenkénti megszámlálása tilalmas,” mond a szent törvény. Mohamed követői szerint annyi volna ez, mint ellenőrzést gyakorolni az isteni gondviselés munkálkodásában, s a rendelkezéseibe vetendő vak bizodalom és megnyugvás elleni bűn! ²⁾ Egyébiránt a fejadó nem divatozott a középkori keresztyén államokban sem. Tudjuk, hogy a magyar országgyűlés is jobbágytelkek és házak szerint vetette ki az adót úgy szólva nagyában, s még a helységi adózás elvének is látjuk némi jelét, midőn igenszámos végzés rendeli, hogy a gazdagabbak segítsék a szegényebbeket a telekadók fizetésében. Az adózás nálunk is, mint tudjuk, telkek, vagy a mint latin törvényeink írják, p o r t á k szerint történt, négy és több házat is számítván egy portára. A fejadó és telekadó egy volt a töröknél is, mint előbbi czikkemben a Szulejmán törvényei alapján irtam. De a török a telkeket sem mindig számlálta össze a helységekben. A mint egyszer beírta jegyzőkönyvébe a számot, a szerint vette az egész összeget a helységen, s ily értelemben vette a törvényt. N.-Kőrös városa 1612

¹⁾ Mint J. Berényben 1668-ban. — 75. számú levél.

²⁾ Muradgea d' Ohsson, VII. k. 300. l.

körül apadhatott népszámban vagy legalább portákban, de fejadóban ugyanazon összeget követeli a török a várostól, mint azelőtt. A város panasza megy, elmondván, hogy most csak kilenczven telke van a városnak, s mégis az előbbi fejadót fizettetik velők. A szultán azt rendeli tehát, hogy csak kilenczven portáról fizessenek.¹⁾

Ezen, a népesség és vagyonosság változásait számba nem vevő adóztatás Ványán, egy császári városon, állandóbbá válhatott. E városnak, melyet 1661-ben tíz házra (telekre) becsül a török,²⁾ tizenhárom év múlva csak hét portája van.³⁾ Ezen idő alatt tizedet, fejadót fizet más arányos illetményeken kívül. S ime, 1673-ban arra áll rá, a mitől a szipáhi-faluk egyrésze menekülni akar: a tized és fejadó helyett summásan kíván fizetni minden évben határozott összeget. Maga kéri ezt a szultántól, mondván, hogy azon évben nem termett gabonája, ennél fogva nem adhatja a törvényes adókat és nem adhat tizedet! Csodálatos indokok! Ha felényi gabonájok termett, a tizednek is felényinek kell vala lennie, ha egy szem se termett volna, a semminek adták volna tizedét. Ha portájuk száma leapadt, törvény és igazság szerint annyival kevesebb portáról kell vala fizetniök. A ványaiak panasza tehát csak ugy érthető, ha fölteszszük, hogy a török minden tekintet nélkül a lakosság és vagyonosság állapotjára, folyvást egy korábbi tized mennyiségét s egy korábbi fejadó összegét követeli a helységen. Kérelmököt a szultán meghallgatja s a helység mindvégig, mintegy 1690-ig summált adó alatt van, mely sem nem emelkedik, sem nem apad.⁴⁾ — A császári városokban szembetűnően kevés a

¹⁾ N.-kőrösi levelek, 33-ik szám.

²⁾ Ványai levelek, 6-ik szám.

³⁾ U. a. 10-ik szám.

⁴⁾ Ványai levelek, 46-ik szám. IV. Mohamed intézi e levelet a szolnoki kádihoz és a szolnoki szandzsák adószedőihez. „Tudjátok, iratja a szultán, hogy a szolnoki szandzsákban levő császári uró dal-mak (khasz) közül való Iván (Ványa) helység lakosai Sárkány Pál és Szőke Márton jobbágyok eljövén, elbeszélétek szegénységöket, mondván, a földeken, melyeket bevetettek és megarattak, nem termett semmi, s ők a tizedet s többi tartozásaikat távolról sem képesek megfizetni. Kérik azért, hogy a tized a portióval (harácsesal?) együtt a

panasz a rendes adók ellen, s a ványai és körösi két említett eseten kívül, melyek orvosoltattak, mást nem is találtam. De még a rendkívüli pénz- és gabonaadók ellen sincs panasz. Mert voltak rendkívüli adók is azokon kívül, melyeket a szent törvények világosan rendeltek, és pedig magok a szent törvények engedelmséggel „az uralkodónak joga van, hogy bármely adót kivethessen valamely helységre és tartományra.“¹⁾

Tudva van, hogy nemcsak a török szultán, hanem más fejedelmek is a múlt századokban honnan állították ki a hadi költségeket. A magyar királynak a XVII-ik században oly kevésbé vala bankja, melytől kölcsön vehesse a szükséges ezüstöt, aranyat, s általán a kölcsönpapirokat oly kevésbé ismerte, mint a szultán. A háború költségeit maga az élő nemzedék viselte, s nem maradt az utódokra a nagy költségek súlya. A magyar országgyűlés kivetette a portákra a hadiadót, melynél más adó alig is volt. — A szultánok néha áldoztak magán kincstárukból a háborúra; — de többnyire a keresztyén népre lőn kivetve az izlám szent háborújának minden szüksége. Sőt a mi Magyarországot illeti, ha itt folyt a háború, a magyar nép tartotta el nagy részben a roppant serget élelemmel, zsolddal és fuvarral.

Igy 1673-ban a szultán tizennyolezezer kétszáz tallért vet ki a temesvári helytartóságra, melynek nagyobb részéből szekerek fogadandók az új hadjáratra. A szultáni rendelet fölolvastatik a helységbiráknak, kik az adószedő aga rendeletéből arányosan

a kerületi felosztás szerint maradjon (Kerületi felosztás egyebet nem tehet, mint a szandzsák faluiban uralkodó kivetés). Minthogy ők valóban szegények: a kerületi felosztás szerint 210 ezüst tallért, minden kaputól egy pint tiszta vajat, egy fiatal tehenet és egy éves füstölt ökröt fizessenek adóul.“

Látjuk, hogy ez még az adó minőségét illetőleg is mily nagyon hasonlít a summás faluk adózásához. Csak a széna és fahordás alól vannak kivéve, mint földesúr nélküli jobbágyságok. — Fontosabb azonban, hogy e summálás daczára is adójuk nem emeltetik. Még 1689-ből is van nyugta, mely 105 tallérról szól, mint félévi adóról. (210-nek éppen fele ez összeg.) Ezen tizenhatévi időközből (1673—1689) még több nyugta is van 105 tallérról, melyet Ványa városa fizet adóul.

¹⁾ M. d' Ohsson, V. k. 24. l.

vetik ki egymás közt. ¹⁾ Hasonló kivetést találunk 1686-ból néhány alföldi városra, minő Debreczen, M.-Túr, H.-M.-Vásárhely, Ványa, Semse, Újváros és Torda. Vásárhely 100,000 piasztert, Debreczen csak 4000-et tartozik adni. ²⁾

Némelyek e hadi adót fuvarral rótták le, mások gabonát szállítottak, kivetés szerint, ³⁾ s úgy látszik, a ki gabonában fizetett, nem adott pénzt is hadiadó fejében. M.-Túrnak 1681-ből nyugtatója van, hogy miután az izlám serege részére búzát és árpát szállított, pénzköveteléssel ne háboríttassék. ⁴⁾ E rendkívüli hadi kivetések alól nem voltak mentesek a török szultánnak csak védurasága alatt volt államok se, mint Erdély, Oláhország és Moldva. Midőn 1684-ben a török szultán védhető állapotba akarja helyezni Budát, azt rendeli az erdélyi fejedelemtől, küldjön jó őrizet mellett e várba harmincezer kila lisztet, húszezer kila búzát, negyvenezer kila árpát és tízezer kila kölest. ⁵⁾ Ezen kényelmes de indokolt szükség parancsolta szultáni adók, melyek egész helytartóságokra és egy-egy városra olyformán rovattak ki, mint valamely ellenséges földre a sarczok, nagyon terhesek lehettek; de azzal vigasztalhatta magát a magyar jobbagy, hogy a magyar megyékben, mikor a jó szomszédok segédsereget küldöttek be, ezek sarczai, erőszakoskodásai olykor még több sanyargatásnak tették ki a magyar jobbagyot s néha magát a nemest is. — Az

¹⁾ A „Delejtű“ című temesvári hírlap 1859-ki folyamának 41-ik számában, a hol Repiczky közli Gyulay Lajos gróf török leveleiből fordításban az e tárgyat illető okmányokat.

²⁾ Ványai levelek, 51-ik szám. A császár rendeli a váradi basának és kádinak, hogy az egri kincstárhoz és a szegedi és szolnoki szandzsákhöz tartozó városok ekkép fizessenek : Vásárhely (két teher) 100,000 piaszter, a szolnoki kerületbeli Mező-Túr (egy teher) 50,000 piaszter, Újváros 60,000, (Török)-Szent-Miklós 4000 p., Ványa 42,000 p., Semse 16,000 p., Torda 10,000, Debreczen 4000 piaszter.

³⁾ J.-Berényi 1664-ben a csak imént elfoglalt Érsek-Újvárra 3333 kila kását és 2000 kila árpát szállít az ottani török őrség gabonásába. Berényi levelek, 114. és 127-ik szám. — Néha még vaját is adnak a városok az őrségnek. (Berényi l. 129. sz.).

⁴⁾ Mezőtúri levelek, 41-ik szám.

⁵⁾ Repiczky. Lévay levelek, 4-ik szám.

ozmánoknál e sarcolás törvény volt, s példabeszédök szerint a törvény levágta ujj nem szokott fájni. ¹⁾

A rendkívüli adók közé tartozott a már említett avarisz, melyről elmondám előbbi cikkemben, miben állt. Láttuk, hogy főleg a várban teljesítendő robotok voltak Magyarországon leggyakoribbak ebből, s egyszersmind a legterhelőbbek. A császár mive, vagy ha pénzül fizették, a császári adó általánosan uralkodó volt a falukon. De a császári kinestár városai sem voltak kivéve alóla, csak bizonyos más szolgálat fejében.

Jász-Berény köteles volt negyvennap robotot adni Sz. György naptól kezdve minden év nyarán. Mig e város palánkjában török zsoldosok tanyáztak, a lakosoknak a palánk fentartása volt kötelességökké téve. ²⁾ Miután Jász-Berényben nem volt többé palánk, a hatvani várban robotol. 1646-ban egy rendelet tiltja, hogy Hatvanon kívül még Egerbe is dologra hajtsák a lakosokat. ³⁾ A hatvani bég s az egri basa nagyon sanyargathatta őket, mert panaszosan fenyegetőznek, hogy elszélednek, ha Hatvanon kívül máshová is szolgálniuk kell. — A szultáni rendeletek azonban meggátlák, hogy a vármunkában a lakosok oly rabszolgákká váljanak, mint az Eger vidékén fekvő faluk.

Más császári városok pénzt fizettek a robot helyett, s ezt császári adónak nevezték. Ez már nem egy összegben adatott a helységtől, hanem a telkekhez, vagy inkább a gazdákhoz képest. Ványán, melynek török levelei közt híre sincs a vármunkáknak, fizetik a császári adót is, s noha a helység summásan fizeti hely-

¹⁾ A török törvényben az ily hadi szolgáltatás nuszulnak neveztetik, s ha pénzben rovatik ki, bedel nuszulnak. Hammer. Staatsverf. I. k. 328. l.

²⁾ Husszejn budai basa 1620-ban rendeli, hogy a berényiek éjjelnappal a berényi palánk fentartásán dolgozzanak, s Hatvanba senki se hajtsa az ottani palánk (vár) építésére. — Ez mutatja, hogy miután a berényiek 1618 körül visszatelepedtek is, a török egy ideig még benne lakott. (44. sz. levél). Megjegyzem e levélhez, hogy Gévay a budai basák lajstromából kihagyta Husszejn basát 1620-ról.

³⁾ Berényi levelek, 77. sz. Ezenkívül 1650-ben is panasznak, hogy őket állították Hatvanban a legnagyobb épületekhez, s mégis most más tájra is akarják hajtani.

ségileg más tartozásait, a császár adóját mindig telkeihez képest adja. Másnemű adókról szóló nyugtatványain ki sincs téve a porták száma, csak azokon, melyek a császári adóról szólnak, ellenben az ily nyugtatókról ritkán marad el a porta száma.¹⁾

Ványa, mint mondtam, hét portára van számítva 1674-en innen, s egy portáról állandóul 340 ezüst pénzt fizet.²⁾ E szám nevezetes azért, mert I. Szulejmán idejéből épen maradt fen, sőt alatta csak megújittatik. „Régebb, mond e szultán kanunja, avariszul 300 oszporát adtak a jobbágyok házanként, s ezenkívül 40 oszporát az adószedőnek, összesen tehát 340 oszporát.³⁾ Ugy hiszem, örömet fizette a város a hétszerfe 340 oszporát, csakhogy a személyes szolgálatoktól ment legyen, s általán a várépítési avarisz nem volt szokatlan és új a magyar helységekben. Az egész török uralkodás alatt a magyar végeket is a jobbágyok „ingyen-munkája“ tartotta fen;⁴⁾ már pedig az adózásban igen nevezetes

¹⁾ Néha elfelejti az emin a császári nyugtáról is a portaszámot. Ványa 1672-ben ily írást kap a török adószedőtől :

„A császári adót ma kezembe kaptam
S a császár nevében e levelet adtam.“

A verses formához nem illett a portaszám kitétele. (Ványai lev. 14. sz.). Egyébiránt a györmegyei falukban is a portaszám, úgy látszik, csak a császár adóját illetőleg fordul elő.

²⁾ Több nyugtatvány szól 2380 ezüst pénzről, s ki van téve hozzá, hogy 7 portáról fizeti a város. Érdekes, hogy e robotpótló pénzfizetés mellett lisztet és vajat is ad a város.

³⁾ Hammer, Staatsverf. I. k. 328. I. I. Szulejmán alatt 20,000 házvan a birodalomban, mely avariszt nem fizet, s 100,000, mely fizet. Így 30 millió oszpora gyűlt be robotváltságúl.

⁴⁾ A „gratuitus labor“, mely egész megyékre bizta egy-egy végvár fentartását, ugyanaz volt, a mi az avarisz. Még abban is hasonlítottak, hogy a váraktól távolabb eső helységek pénzüi róttak le. Csakhogy a magyar várak sokkal kevesebb napszámot kívántak, főképp azért, mivel csak a külső erődöket kellett a jobbágyoknak jó karban tartania, míg ellenben a töröknél a város belsejét is igen valószínűen a császári napszámok tartották fen. A gratuitus laborok majd minden országgyűlési végzésben meg vannak szabva, mint a Corpus Jurisból mindenki láthatja.

tekintet, vajjon szokott-e, vagy szokatlan valamely teher viselése.

A török aránylagos lelkiismeretességére mutat e részben a ványai állandó összegen kívül még egy adat, melyet a mező-túri okmányokban találtam. E város is pénzben fizette az avariszt. Egy nyugtatványa maradt fén, a melyen a porták száma tizenhatra van téve : e tizenhat ház 1683-ban negyvennégy fekete tallért fizet.¹⁾ A város később, 1688-ban Gyula várában dolgozván, a török ötven tallért enged el adójából.²⁾ Azon adó pedig, melyből robot fejében elengedtek, nem lehetett más, mint a császári adó.

Még ennél is könnyebb volt azon helységek állapotja, melyek másnemű szolgálat fejében a vármunkák vagy ezek pénzváltása alól fölmentettek. Ilyen volt pedig Körös, Czegléd és Kecskemét.³⁾ E három város minden várszolgálattól szabad volt, annak fejében, hogy ernyedetlenül készíté üstjeiben s „saját tüzi fájával“ a salétromot a Budavára alatti török puskaporgyár számára. Ez volt kötelessége még a hódítás utáni megtelepedéskor, s ebben tartatott meg Budának visszafoglalásáig. Megtörténik olykor, hogy a basák megsértve a szabadalmat, vármunkákra akarják fogni, s többek közt egyszer a dunapentelei palánkhoz kell követ és vesszőt hordaniok; de a szultán parancsa eltiltja az ilyes visszaélést, mert a salétrom igen fontos czikk, s a kincstár három városának lakosai salétromgyártó emberei, ugymond.

Ennyiféle alakban találtam meg az avariszt a császári kincstár városaiban. Senki sem volt kivéve alóla, csakhogy különböző alakban szolgáltatták a jobbágyok. E különböző formák közül legérdekesebb Körös és szomszédai robotja. Világos újabb bizonyítéka, hogy a török, a miben csak lehetett, megkímélte a költséget. Minden lehető a tartomány keresztyén lakosaival dolgoztatott ingyen, s míg Eszterházy Miklós 1641-ben panaszol, hogy a gazdagföldű országban minden hadiszert, még a puskapornakvaló

¹⁾ Túri levelek, 53. szám.

²⁾ Túri levelek, 25. szám.

³⁾ A körösi török levelek nagy részében ismételve erősítettetik meg e szabadalom; különös érdekű a 8-ik levél, melyben világosan belefoglaltatik Kecskemét és Czegléd is.

salétromot is a szomszéd országokból hozatja a királyi kamara,¹⁾ a török itt is követi elvét, hogy a helytartóságoknak a magok erején kell megélniök. S e czélból még alattvalóira nézve is uralkodóvá teszi némileg a munkafelosztás elvét, melyet hadseregében láttunk divatozni. A fen elősorolt adózás két állandó bajtól mentette meg a városokat: egyik az adó kényelmes emelése. A tizedet és harácsot a szent törvények parancsolták, s a szultánnak sem volt hatalma megmásítani, nemhogy a basáknak; — a szultáni kivetések közül pedig a takarmányadó és ezzel a személyes robot alól voltak fölmentve a városok. Az ezekben való megmaradást megerősítették minden új szultánnal, s az adószedők és basák ellen szabadalmi-levelők volt.

Voltak azonban gyakran oly adók is, melyek semminemű törvényben meg nem voltak írva, s ezek ellen van a legtöbb panasz. A basák a törvény és a szultáni rendeletek örei voltak; de épen nem tiszták a zsarlásban. A törvénynek egy gyenge oldalát mint használták föl, tanúlságosan illusztrálja, a mit egyik N.-Körössel elkövetett.

Egyszer a budai basa 1140 tallért követel a várostól, ezenkívül megbizottjai darutollat, szekeret és posztót. Ezt eltiltja a szultán. Ugyanazon évben mindezeket nem követeli a török, hanem kétszáz kila búzát, kétszáz okka vaját, legelési-pénz fejében negyven tallért. A szultán tiltja, hogy a budai basa kétszáz kila búzát, kétszáz okka vaját s legelési-pénz fejében negyven tallért követeljen. Előbb csak az 1140 tallért, a darutollat, szekeret és posztót tiltotta. A későbbi tilalomban sem mondja, hogy egy szem búzát, egy csep vaját se vegyenek. A mohamedán törvények minden esetre külön-külön szabályt állítanak fel, s épen azon ügyekezett, hogy mindent a betűhöz kössenek és a népet a betűre szorítsák, okozta azon gyermekes kijátszást is, melynél fogva, a mi világosan tiltva nem volt, törvényszegés sem volt egészen.²⁾

Csaknem minden külön sérelem miatt külön kellett a váro-

¹⁾ Pestmegye székhelyén, Füleken kész puskaport vesz a várkapitány egy némettől a vármegye pénzéből, a mint az eredeti, németül írott nyugtatvány mutatja.

²⁾ A fenebbi esetet lásd a n.-kőrösi levelek 20-tól 24-ig való és 26 ik számaiban. Ezen zsarlások egy év lefolyta alatt történek.

soknak a szultánhoz folyamodniok a basák ellen, s nem kis adó lehetett a városokon az, melyet a szultán színe elébe küldött követeknek kellett fizetniök. A magyar városoknak Konstánczinápolyban, Jeniséhr-Fenárbán (Larissa), Drinápolyban, az eszéki, nándorfehérvári, párkáni táborban kelt szultáni leveleik vannak. Egy-egy fogadott török volt a szószóló.¹⁾ Kőrösnek, hihetőleg e czélra, külön tolmácsa van 1677-ben, kit Handán csausznak neveznek s sok igazságtalan követeléssel gyötri a várost.²⁾ Hogy a panasznak volt láttatja, magok a levelek mutatják, habár más-más alakban többször fordulnak elő a sérelmek. A basa elkövette törvényáthágások meggátolásában az illető helytartóság vagy szandzsák kádjához van intézve a szultáni levél. Valamint a szultán mellett ott volt a mufti, vagy más néven seikhul-izlám, ki a szent törvények megtartásában az alkotmányos országok parlamentjét képviselte, ugy a basák mellé is a törvény őreül ezen fél papi fél birói hivatalnokok voltak oda rendelve. Az adószedőknek egygyel több ellenőre volt már: a basa és a kádi, s habár nem egy furfangos zsarlás bűnébe estek, ellenök nem volt mindig szükség a szultánig vinni a panaszt.

Sokkal kevésbbé lehetett a zsarlások és háborgatások egy más nemét meggátolni: a katonák olykori rakoncztalanságát; mivel nehezebb volt urát adni a kárnak. A minden fegyveres őrizet nélküli városok ki voltak téve olykor a török vitézek nagyon hivatalan látogatásainak. A várakból és palánkokból néha fölkerelkedett a török zsoldosok alja, s a lakosok szekere, lovain faluról falura ment élösködni. Noha az ozmán törvények minden ház belseje iránt tiszteletet parancsolnak, beültek a szegény ember házába, megették, a mi elesége volt és megitták a borát; a vendégi jognál fogva ajándékban is vettek egyetmást, s e czím alatt a gazdán pénzt, ekét, posztót, kést, róka- és farkasbőrt követeltek; vagy elvitték saruját és lehúzták hátáról a bundát. Négy-öt napig is ellakmároztak egy helyen, s nemhogy fizettek volna az eleségért, mint becsületes mozlímokhoz illett, hanem betörték az éléskamrába és pinczébe; a mit el nem fogyaszthattak, a búzát, lisztet, bort fölrakták a lakosok szekere; az ellenszegülőt elverték s

¹⁾ Berény részéről egyszer egy Juszuf nevű.

²⁾ Kőrösi levelek, 46. sz.

megsebesítették; a kocsin négy-öt napig vitették magokat; olykor kifogták a marhát az ekéből, s a bérést és juhászt verve hagyták ott. ¹⁾

A török kormány a legszigorúbb rendeleteket adta ki ezen rabló-élősködések ellen, s daczára annak, hogy különben a keresztyének nem volt szabad kezét a törökre emelni: „El kell fogni az ilyeneket, mond egy 1657-iki szultáni rendelet s a törvényszék elé állítani.“ Hogy pedig a szultánoknak az ily kihágások elleni boszúja még keményebben nyilatkozzék, egy másik rendelet a török zsitvánt egy fokra szállítja a szabad hajdúval. A berényieket fölhatalmazza a szultán, hogy a keresztyén lakosok a mozlím rablót el akarván fogni, ha ellenáll, agyonverhessék a nélkül, hogy a városiaknak bántódása esnék miatta. ²⁾ A lakosok nem használták ugyan egész terjedelmében e jogukat, mert mindig félhetek a török fegyveresek boszújától; de megtörtént, hogy egy török lovat rabolt J.-Berényben s a lakosok elfogván, a hatvani béghez vitték, ki azt kinos halállal végeztette ki, s a városnak levelet adott, hogy a mozlímok közt nagy sensatiót okozott ezen esetért bántódása ne legyen. ³⁾

Rokon volt az ilyenmű gyötrésekkel egy másik, melyet egyik város lakosai könyhullatásokkal s elszéledési fenyegetőzéssel panaszolnak föl. A mely város vagy falu útban esett, tartozott a kormány átutazó küldötteinek fuvarát és ételmet adni. Mert tudjuk, hogy a török birodalomban még közelebbi időkben sem volt postahivatal, hanem a kormány sürgönyeit ugynevezett tatárok vitték. A magyarországi uralkodás korában ezen csak alkalom szerinti levelezések mellett, a mint csak ebből is látni, nem lehetett szoros központi beligazgatás. A kormány biztosai s főleg a csauszok tartották fen a főkormánynyal a közlekedést. A birodalom többi részeiben sem voltak ugyan vendéglők, hol az utas megszállhas-

¹⁾ J.-Berényi levelek, 5. 23. 26. 39. 41. 42. 49. 51. 56. 59. 60. 61. 62. 65. 71. 73. 102. és 108-ik számú levél. Igen különböző idők-ből. A fenebbieken csaknem száz évek egyes esetei levén összeállítva és közelhozva, nem szükség mondanom, hogy nem kell úgy venni, mintha az efféle egészen napirenden volt volna.

²⁾ Berényi levelek, 61. szám.

³⁾ Berényi levelek, 47. sz. 1639-ből.

son, de voltak ugynevezett karaván-szérájok, azon jótékonyági intézetek, melyek egy-egy nagy csürből állottak, s minden utazó rangkülönbség nélkül köthette bele lovát, s talált benne éjjeli szállást. Magyarországon lihetőleg csak a nagyobb várakban voltak ily nyilvános épületek. Vidéken a magyar jobbágy szállást s élelmet is adott az utazó töröknek a fuvaron kívül. — Azon rendelet daczára, hogy a magyar jobbágy csak olyannak adjon fuvar, szállást és élelmet (de az élelmen kívül egyebet ne), a ki a kormányzóktól aláírt bizonyítványt mutat elő, hogy közügyekben utazik, sok más török hazudta magát kormány küldöttjének s élösködött a helységekben, a mi nem annyira teher volt, mert a kár nem lehetett nagy, mint alkalmatlan azon félelmekért, melyeket a törökkel való érintkezés okozott. Ugy látszik, seholsem volt szívesen látott vendég.

A mellett, hogy az ily alkalmatlanságok mulékonyok voltak s a törvény is szigorúan tiltotta, elképzelhetjük, hogy a faluk mindezt egyenlő mértékben szenvedték a városokkal.¹⁾ A faluk méltán irigyelték a császári városok állapotját. Mindezen előszámláltak csapások voltak, de nem állandó nyomás. A török zsarnokság a falukra nehezkedett egész súlyával, s míg itt az egyesek zsarlásain kívül a rendes, állandó terhek nyomták le földig a népet, ott csak a kiépülhető egyes kárvallások maradtak meg. Az adózásbeli igen különböző rend okozta, hogy a faluk leapadnak és eltűnnek, a városok pedig nőttön-nőnek.

Alföldünk térképét, melyet beláthatatlan puszták, s hozzá itt-ott egy-egy nagy központba sűrűn összehalmazott népségű városok képeznek, a török uralkodás tette ilyenné, s nagyobb mértékben, mint napjainkban látjuk. Ez már rég elfogadott vélemény. Csakhogy okát nem tudtuk adni. Mondták és írták, hogy a lakosok azért bújtak egy tömegbe a falukból, mivel így török-tatár ellen nagyobb biztonságban voltak és jobban védhették magokat. Van igaz benne, de igen-igen kevés; mert e részben nem nagy különbség volt a falu és a város között. Az alföldi városok sohasem védhették és sohasem is védték magokat a török ellen, mintán egyszer behódoltak, legfeljebb egy-két rablónak tudtak volna

¹⁾ Nógrádmegyében a török gyermekeket lopott és templomokat vert föl a hódolt falukban.

ellenállani, a mire föl voltak hatalmazva, és pedig kétségkívül ép úgy a faluk is, mint a városok. A tatár ellen csak menedéklevél védhette mind a várost, mind a falut.

Szóval, e kérdést Repiczky előtt csak hozzátétőleg megfejtteni is lehetetlen volt. — Csak becses fáradozása vet világot e nagy tüneményre, s ha egyéb nem volna is kezünknel, mint azon adózási rendszer, mely a falukon s ezekével ellenkezően a városokban uralkodott, a tény okában kételkednünk nem lehetne. Lássuk, mikép történhetett, eddigi adatainkból ítélve, az átköltözés.

Faluból városba az átköltözés ritkán történhetett egyenes úton. A hűbéri földek jobbágyának az ozmán törvények nem engedtek szabad költözködést, s e törvényhez Magyarországon is ragaszkodtak. Gyakran találjuk a császári városokban a panaszt, hogy a szpáhiák ráfogják valamelyik lakosra, hogy egykor falukban lakott maga, vagy az apja, s erővel vissza akarják vinni. A szpáhia érdekében állott, hogy a míg él, falujában minél több legyen az adófizető; inkább elengedett volna a falu határából egy darabot, mintsem egy jobbágyot. Ha a szpáhia a defterből be tudta bizonyítani, hogy az illető beirt jobbágya volt, megszökése után tíz évvel is visszavilhelte. Sőt nemcsak a szpáhia fordult az ily szökevény ellen, hanem megtörtént, hogy egykori lakhelyének népe is; mert minél kevesebben voltak a lakosok, annál több esett egyre az egy összegben fizetett adóból.¹⁾ Minduntalan alkalmatlankodnak a török hűbéresek ily visszatelepítési szándékkal a császári városokban.²⁾ A nagyobb rész kerülő úton lett városi lakossá. E nagyobb rész a magyar megyékbe egyszer kivándorlott visszatelepedőkből állott, kik iránt a szultáni rendeletek nagyon kegyelmesek. Mind Jász-Berény mind N.-Kőrös újra betelepítését ezen szultáni pártfogásnak köszönheti. [A mi Berényt illeti, II. Ozmán ezt írja:

„Berény városa pusztán maradt a lefolyt háborúk alatt a

¹⁾ Berényi levelek, 95. sz. Nagy György nevű jászberényi lakos a felséges vezírnek Ekef (?) nevű helységében kilencz évig lakott volt. „Jelenleg (t. i. 1632-ben), ugymond, az ekefi lakosok öt Berényben hagyni nem akarván, megüzenték, hogy helységükbe okvetetlen térjen vissza“ a fels. vezír rendeletére.

²⁾ Csak a n.-kőrösi megjelent levelekben is elég példa van rá.

hadsereg kegyetlensége miatt, s most is, 1618-ban még lakatlan, a kinestár tetemes kárára. .... Parancsolom tehát, hogy ne bántsa senki azon jobbagyokat, kik édesgetésre vissza akarnak telepedni.¹⁾ ... Az ellenség földéről visszatérő jobbagyok fölmentenek a (szipáhi-) jobbagyságalól, s senki se tartóztassa föl és ne szállítsa vissza (a szipáhi faluiba).²⁾

Egy-egy nagy hadjárat után a faluk lakosainak egy része visszatért a maga pusztá helységébe, de egy része örömeztőbb telepedett a kevesebb terheket viselő városokba. Így pl. Nagy-Körösbe nem egyenes úton olvadhatott be némely szomszéd falu, mint az e városba áttelepedett kécskeiek példája mutatja. 1656-ban történik, hogy Körös némely lakosai ezt terjesztik föl a szultánnak: Ők Kécske helységéből valók; de a háborúk alatt keresztyén földön vonták meg magokat a seregek üldözései elől. Majd édesgetésre visszamenvén, nem előbbi falujokat szállották meg, hanem Körösön telepedtek le, holott is pontosan fizetik az adót együtt a körösi keresztyénekkal — így tehát ne háborgassák őket a szegedi szandzsákbéliek, kik most a szegedi jegyzőkönyvből azt fogják rájuk, hogy az ő adófizetőik a kécskeiek.³⁾ A szultáni rendeletek e kedvezésekkel, melyeknek az alföldi városok sokat köszönhettek népesedés dolgában, némi földesúri önzést árulnak el.

A mellett, hogy a helységek lakosai összekeveredtek, a városok megnépesedének. N.-Körös emelkedése mintegy hatvan év alatt nem volt csekély. 1612-ben kilenczven házra vagyis telekre becsli a török, 1670-ben már százötvennégyre ugyanaz, holott a közben 1628 körül a város apadni kezdett lakosok dolgában, mint a körösi krónikás írja.

Az alföldi városoknak a nagy népesség mellett aránylag még sokkal nagyobb határaik vannak. A török uralkodás alatt még nagyobbak voltak, mint ma. N.-Körös, Keckskemét határa vetélkedett egy-egy vármegyével s annál inkább némely hercegséggel. Az előbb nevezett városnak a török uralkodás után nem-

¹⁾ Berényi lev. 3. sz.

²⁾ Berényi lev. 4. sz.

³⁾ N.-Körösi levelek, 13-ik szám.

sokára csak nagyból előszámálva is több van tizenhét nagy pusztájánál, vagyis helységi határánál.¹⁾

A török uralkodók rendszere a birtokviszonyokban elősegítette eme nagy terjeszkedést. Még a hűbéri faluk határát sem darabolta el. Általános szabály volt, hogy egész helységeket adtak mind a hűbéres vitézeknek mind a bégeknek, s még azon esetben is, ha egy falunak több ura volt, a határban nem, hanem a falu összes jövedelmében osztoztak. A városoknál is, melyeknek török földesurok nem volt, nem ez vagy amaz egyest irta be birtokosul jegyzőkönyvébe, hanem a helységeket. A város volt a megisméjlesztett földbirtokos. Annak pedig éppen legkisebb nyomasztása, hogy a császári városok határában egy-egy török számára külön földet hasítottak volna ki a határból. Még a hol a török ben lakott is, mint körülbelül 1637-ig Jász-Berényben, a várostól nem kíván egyebet, mint közlegelőt a palánk fegyveresei számára; de egyszersmind elismeri a városnak tulajdonosi jogát a maga határához.²⁾ Déva-Ványán egy pörös esetben, midőn a szomszéd helység el akar tulajdonítani egy halászhelyet, a török diván Szolnokban a magyar királyok idejében volt birtokviszonyt ismeri el érvényesnek.³⁾ Ha-

¹⁾ N.-Kőrösi krónika, 65. l. Ezek voltak N.-Körös pusztái: Kara (ma Fénsszarú és A. Sz. György határa), Kocsér (ma J. Apát), Törtel, Lajos (ma Berényé), Mise, Mike-Buda (ma Keglevics, Majthényi és Irsa birja); Új-Szász (ma az Orczyaké), Tetétlen, Nyárs-Apát, Örkény (ma a gödöllői uradalomhoz tartozik), Vátya (gr. Steinlein), Pót-Harasztya, Kakucs (gödöllői uradalomé), Inárcs (később Beleznay és Farkas családé), Besnyő (Gödöllő mellett?), Jenő és többek. — Hogy több is volt, alább látni fogjuk nyomát.

²⁾ Berényi levelek 126. sz. 1570-ből. Sz. Imre, Sz. Jakab, Borsóhalma nevű szántóföldek, mint régóta (a hódolás előtt) a jászberényiek tulajdonai, az új császári jegyzőkönyvbe (deftterbe) beirattak ama város részére; de úgy, hogy Borsóhalmán a palánk fegyveresei legelőt kaphassanak (ez lehetett a palánk tőszomszédja.) Más földeik birtokában teljes joggal meghagynak.

³⁾ Ványai levelek, 63-ik szám. Évszám nélkül; de ezen város levelei majd mind a 17-ik század második feléből valók lévén, ennek keltét is oda tehetjük, s így mintegy száz év múlva is elismeri a török a régi birtokviszonyok törvényességét.

sonló történik a Túr és Sz.-András közötti határpörben, a hol Túr az Egerben őrzött defter kivonatával és saját községi jegyzőkönyvével dönti maga részére az ítéletet, bizonyítván, hogy Cserki-Kún nevű föld régi időktől fogva hozzá tartozott.¹⁾

És valóban a császári kinestár részére föntartott birtokokban a tulajdon-jog el volt ismerve mindig oly mértékben, mint a mohamedán szabad birtokain: nem a török, hanem a mohamedán szent törvényeknél fogva. A város birtokot vehetett és adhatott, ajándékozhatott, szóval, tetszés szerint rendelkezett e tekintetben.

Igy látunk a török uralkodás alatt egy sajátos földesuragságot kifejlődni: a városokét. Ezen collectiv birtokosság hatalmas és török részről elismert oligarchiává fejlődött ki. Az alföldön háromféle nagy földbirtokos volt hát ez időben. Első volt időrendben a magyar nagy földbirtokos a hódítás előtt; második a török hűbéres, ki falukat nyert a kormánytól szolgálatjáért; harmadik lett a magyar község.

A török uralkodás végéig a két előbbi határa mind szűkebbre szorúl, s rovásukra a község határa mind jobban kiterjed. — Elegendő adatok hiányában itt sem mutathatjuk ki nyomról nyomra az átmenetet, ez csak későbbi részletes kutatások eredménye lehet; de néhány töredék az előttem fekvő adatok közt is érdekesebb, semhogy itt elhallgathatnám, s ki ne mondanám, minő fogalmat alkottam magamnak e tárgyban. Mindjárt a hódítás idején sok pusztta falut és várost találhatott a török. Határukat be sem irta defterébe, hanemha mint pusztta, senkihez sem tartozó földeket, minők elegenden voltak és vannak a török birodalomban. Az ilyen azé lesz, a ki mivelés alá fogja, vagy használja. Ilyenek által terjeszkedhettek a városok mindjárt elejénte.

A hűbéri faluk egy részéhez későbbi pusztulásuk után föntartá tulajdonosi jogát némely török földesúr; de mi hasznát vette, ha be nem telepítheté, — és más helységeinek jobbágyaival a távolság miatt, vagy épen jobbágyok nem-létében miveltetnie is lehetetlen volt? Maga nem nyúlt az eke szarvához. A ki gazdálkodott is e katonanépből, egész gazdasági tudománya és iparkodása abban állt, hogy rá üzent valamelyik helységére:

¹⁾ Türi levelek 1, 2, és 3. sz. Sz.-András a temesvári, Túr az egri helytartóságban feküdt.

szántsanak, vessenek, arassanak és hordjanak be számára készen egy-egy földről ötven-hatvan kila búzát; oly nagylelkű volt, hogy még csak a munkálatokra sem ügyelt föl. A török földesúr tehát, a hol ezt sem tehette, pusztá földjeit kiadta haszonbérbe. Ily bérleti eset több van előttem, s jellemző benne az, hogy az ily föld elvesztette hűbéri természetét. Tudjuk, hogy a Szulejmán törvényei szerint az egyszer egész életre sőt az egyenes maradékok életére is lefizetett bérleti díjon vagy tapun kívül a föld keresztyén művelője tartozott mindazon évenkénti termény-, pénz- és szolgálatbeli adókkal, melyek a hűbéresek jobbágyságait szokták terhelni. De a császári városok s tán más helységek is a pusztákat a töröktől sokkal kedvezőbb föltételek alatt vették haszonbérbe. Semmit sem fizettek egyebet a töröknek az évenként kikötött csekély pénzösszegnél, s így egészen közönséges haszonbér uralkodott az ily pusztákra nézve.¹⁾ Egyes ember, vagy egy új telep, ily földek használatával hűbéri jobbágyság lett volna; de a városi község mint testület nem volt kivetkeztethető eredeti szabadalmaiból. Az alföldi városok bővön válogathattak a török földesurak pusztáiban, míg ezek nehezen akadtak haszonbérlore, annyiival inkább, mivel a bérlet csak egy-eg yévre kötött. Déva-Ványa negyvenöt talléron bérel ki egy Bohalom (?) nevű földet Gáznáfer szpáhiától 1659-ben. Első évben lefizeti a díjt, de a következőben mitsem ad. A szolnoki diván előtt a szpáhia vádjára a ványaiak bebizonyítják, hogy csak az első évben használták a bérelt földet, a másodikban pedig a tatárok miatt nem mertek rajta marhát legeltetni. A szolnoki diván erről meggyőződván, utólag az év lefolytával a ványaiak részére dönti el a pert.²⁾ A városoknak ily laza bérleti kötelezett-

¹⁾ Világosan ki van ez fejezve a 132-ik számú berényi levélben, a hol a város népe ezt terjeszti föl a török hatóságnak: „A (török) biztosok tizedet követelnek a bérelt földekről, — holott ezekről tizedet adni nem szokás.“

²⁾ Ványai levelek, 56. sz. A többi városok is bérlenek. Berény sz. Györgytől sz. Györgyig bérl ki a Mártonberek nevű pusztát Ozmán szpáhiától (131. sz. lev.); M.-Túr a maga határán kívül a Körös vize balpartján a gyulai defterdártól két földet vesz bérbe húsz talléron (Türi lev. 48. sz.); ugyanazon város, nem tudni kitől, az eminekkal együtt bérel földet, mely utóbbiak felét teszik le az évi 33

sége mellett részökön volt az előny. A bérlet néhányévi abbanhagyásával rákényszeríthették a velők szomszédos török birtokost kedvezőbb s csaknem kényök szerinti föltételekre.

A szpáhiak azonban csak egy emberéleten át tarthattak jogot birtokaikra. Örökösük, az állam pedig egy másik katonáját nem tarthatta el egy legkedvezőbb esetben húsz vagy ötven tallért jövedelmező birtokkal, melynek jövedelme ezenkívül nagyon bizonytalan volt. Legfeljebb ráadásul ajándékozhatta el egy Gáznáfer szpáhiának. Ezen földekre elejétől fogva kevés tekintettel lehetett a török, s a hűbéri defter maga is fölöslegessé vált rájuk nézve későbbi időkben, midőn a hűbéri viszonyok általános bomlásnak indultak. Mint előbbi cikkemben írtam, a XVII-ik században már jó korán elkezdődik még a népes faluknak is eladása, s a török uralkodás vége felé csaknem elenyészik maga a szpáhi-rend is. Ezen jobbagyitalan és később uratlan földek, melyekről régen is hol fizettek hol nem, már a török uralkodás alatt a városok birtokába juthattak, s van rá eset, hogy maga a kincstár adja oda a városnak tulajdonúl.¹⁾ — Ezenkívül a városoknak nem volt más vetélytársa, mint a magyar földesúr, kinek birtokait az egész török uralkodás alatt kisebb nagyobb joggal használták és élvezték. A hol elismerték is jogát, csak oly tetszés szerint adták a földről a haszonbért, mint a töröknek. — A haszonbér rendkívül csekély volt. Bosnyák Zsófia földesasszonynak 1639-ben Zsolt faluért csak 10 forint haszonbért fizetnek,²⁾ s általán, írja a n.-kőrösi krónikás, a kőrösi puszták árendája húsz—huszanöt forint, egy karmazsin, egy pár török papucs, egy szőnyeg volt. Földesurak, írja továbbá, akkor nem voltak. Ha voltak is, a kik jogot tartottak a városhoz és valamely pusztához, messze lakozásuk miatt nem bírhatták, mert a török birtoka alatt volt. Nem is merték magokat mutogatni, mert ha a török megtudta, hamar a más világra bocsátotta őket, vagy keményen megkalafázta. Mindazáltal a város valami kevés ember séggel viseltetett hozzájuk ... Tehát csak em-

tallérnak, s ezért a túriak tizedet adnak nekik. E szerződés is csak egy évre szól. (Túri lev. 42. sz.)

¹⁾ Berényi levelek 74. sz. 1664. A hatvani biztos a Benőszál nevű földet már régebb engedte át pénzért Berénynek.

²⁾ Pestmegye jegyzőkönyve ez évről, 27. l.

berségből adtak valami keveset azon földről, melyhez a földesúr jogot tartott! Mindenféle hatalom, birtok és uraság jogának fentartása, írja hátrább ugyanaz, egyedül a városi magistratusnál maradt meg.¹⁾

De a városi hatóságok „embersége“ ellen töménytelen a panasz a magyar földesurak részéről. Pest- és Hevesmegye fennmaradt jegyzőkönyvének nagy része óvás, melyben a földesúr tiltakozik, hogy pusztáit az alföldi városok tulajdon gyanánt használják. Csaknem merőben fölbontották tényleg az előbbi magyar földbirtoki viszonyokat, s minél nagyobbra nőtt határunk, annál többre vágytak. Legfeljebb egymásnak állottak útjában s más senki. — A határpörök, mint Ványa és Sima-Sziget, mint Sz.-András és Túr között, gyakoriak lehettek. Egymás marháit sőt embereit elbajtották, s csak azután ment panaszra, a ki károsodott. A körösieknek ily ügyben lehetett bajuk 1649-ben. „A monoriakkal Körös városának nagy csatája volt ebben az esztendőben“ írja a krónikás.²⁾ Czegléd és Körös sokáig pöröl és „villong“ egy Csemő nevű homokos pusztáért, míg az elsőbbségi jogot Czeglédnek ítéli a török;³⁾ pedig egyiké sem volt, hanem Keglevics Miklóse.⁴⁾

Igy volt a leghatalmasabb s csaknem egyedüli földesúr a város a magyar alföldön. Ekkor terjedett el egy Körös és Kecske-mét határa a Dunától a Tiszáig, s ekkor nyerte egy-egy Berény és Árokszállás határa azon szabálytalan idomot, minőnek párját napjainkban csak néhány német herczegség mutatja. A törökkel könnyen megfértek a foglalások dolgában s a magyar földesúr tetteleg nem mivelhette birtokait, ha jogát elismerték is. A városok

¹⁾ N.-Körösi krónika 65. l.

²⁾ N.-Körösi krónika, 30. l.

³⁾ N.-Körösi krónika u. o.

⁴⁾ Keglevics Miklós Tornamegye főispánja 1667-ben ünnepélyes óvást tett az ellen, hogy Csemők-homokát Czegléd városa használja. Ugyanaz ugyanakkor hasonló óvást tesz N.-Körös ellen, hogy praediumát (pusztáját) Csókást a város használja és marháit hatalmától rajta legeltesse. Kiről kíván testimonialist. (Pest megyei protocolum, ez évhez.) — Kutassy Katalin pedig J.-Berényt és Czeglédet tiltja, hogy az ő praediumait Félegyházát és Györgyét ne használják 1676. Az ily tiltakozásnak nincs vége-hossza a megyei jegyzőkönyvben.

ez aránytalan növése csak kinövés, idomtalanság volt az országban, mint az egyhelyt megszőritott, más helyen kitágult organumok csak egészségtelenség jelei. Mert mindezen terjeszkedés mellett sem kell gazdagoknak képzelnünk e helységeket. A birtok csak munka által lesz jövedelmessé, s a munkás kezek nagyon kevesen voltak a roppant urodalomhoz. Nem is a szántás-vetésben tüntek ki. Balla Gergely ezt írja a törökök kivonulása után is a körösiekről: „Tehtős gazdák voltak, igen sok barmot tarthattak, mert pusztájok elég volt.“¹⁾ Nem alkotunk helytelen fogalmat az akkori alföldről, ha nagyszerű közlegelőnek tartjuk; midőn még később is annyira hasonlított ahhoz. A városok fő gazdasága is azon kezdeties baromtenyésztés volt, mely csaknem visszaviszi a házi állatot eredeti vadságába, valamint növelkedési helye, a pusztaság is, kevésbé különbözött az amerikai savannáktól. A szél a futóhomokot egyenlő szabadsággal és szeszélylyel bordhatta össze halomná és söpörte szélyel ismét, s csak a megkímélt helyeken, a hol egyéb-iránt századok óta gyökeret vert, zöldült föl és bokrosult egy-egy berek, olyformán, mint a kíméltebb városok népessége a végtelen síkság közepett. Az állat visszanyerte itt egészen vad természetét s csaknem gazdátlanra vált. A török és magyar rabló könnyű zsákmányt talált, ha elegendő ügyessége volt, hogy elfoghassa. Ezen időkből származhatik a szegény legény ösétől, a szabad hajdútól azon könnyű lelkiismeret, mely a marhák eltulajdonításában értünkre is uralkodott. A gulya- és ménegazdaság sokkal kevésbé volt biztos ez időben. A ványaiak a tatárjáráskor ki sem hajtják messze legelni marháikat, s a szabad huszárok egy ízben Almásnak marháit nagy részben elhajtják. A szomszéd J.-Berény segít a lakosoknak a kiszabadításban ötszáz forintért, — de ekkor a huszárok a berényi gulyát hajtják el boszúból.²⁾ Biztosabb lehetett a határszéltől messzebb élők marhája, — de gazdálkodásuk nem rendesebb. Valamint a föld ázsiaivá lett, úgy az életmód visszaesett. Mert visszaesés a vad állapot felé a földművelőből pásztorrá lenni, a mivé lett szükségkép a lakosság alsó rétege. Még a tanyai gazdálkodás is csak később fejlődhetett ki, midőn egyes birtokosoké lett ismét a közlegelő.

¹⁾ N.-Körösi krónika, 65. l.

²⁾ Berényi lev. 117. sz. 1666.

Azonban bármennyire együvé tartoznak a török világ és az alföldi puszták, rajtok vesztvén figyelmünket, mind jobban eltávoznak a török uralkodóktól, kik ezen térségeken kevés állandó és tetteges hatalmat gyakoroltak. A városok lakói nagy függetlenséggel birtokolták széles határaikat, s ebből azt hinnők, hogy tán meg is feledkeztek, hogy a szultán alattvalói. Ez tévedés. Volt a török beligazgatásnak egy oly ága, mely sokkal több alkalmat adott a töröknek a városok belügyeibe avatkozni, mint a birtokviszonyok, a tized és a harács együtt véve.

Erről azonban közelebbi és utolsó közleményemben fogok szólni.

SALAMON FERENCZ.

HUMBOLDT SÁNDOR

ÉS MŰVEI.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY *).

Caripét elhagyva, Santa Maria hegy volt a legnevezetesebb pont, melynek meredek oldalán két óráig tartó borzasztó lemenet volt, egyik szikladarabról a másikra; valóságos lépcsőzetes út. A meredek hegyoldalt fedő erdő a legsűrűbbek egyike volt. A fák csodálatos magasságuk és vastagságuk. Sűrű és sötétzöld lombjaik alatt mindig félnap, a homályosságnak oly neme uralg, melynek példáját a mi fenyő-, bikk- és tölgyfaerdeinkben nem találjuk. Ugy látszik, mintha a lég a magasb hőmérséklet daczára sem volna képes a föld felszine, a fák lombozata, az Orchideák, Peperoniák s más húsos növények megavült maradványi által fedett törzsökei által kilehelt vizet feloszlatni. Az itteni pompás és ragyogó növényzetet egyébiránt Humboldt költői tüzzel és lelkesedéssel írja le. Különös figyelmet érdemelnek itt a fanemű páfrányok. Egy ezek közül a *Cynthea speciosa*, több mint harminczöt lábnyi magasságra emelkedik. Linné idejében még csak négy fanemű páfrányt ismertek a fűvészek. Utazóink öt új fajtát fedezték fel azoknak a caripei völgyben.

A fanemű páfrányok általában véve sokkal ritkábbak, mint a pálmafák. Azok szeretik az árnyékos, nedves helyeket, ezek a

*) Az első közleményt lásd a VIII. köt. 389. s köv. lapjain.

nap égető sugárit. A mint a hegy aljához közelgtek az utazók, mindinkább fogytak a fanemű páfrányok. A pálmafák szaporodása a tengerpart közelségét jelenté. A *Cynthea* és *Meniscium* vén törzsökei hintve vannak szenes porral, mely graphitnemű ércfénnyel bir. Semmi más növénynél nem tapasztalták ezt utazóink, mert a ketszikűek törzsökei, daczára az éghajlat égető hőségének s a világosság erőteljének a tropikus tartományokban nem oly égetők, mint a mérsékelt éghajlatokban.

A cumanai erdőkben bő alkalmuk volt utazóinknak az amerikai majmok több fajtát szorosb vizsgálat alá venni. Legnevezetesebb ezek közt az *Araguato*, melyeknek több ezerét látták, Cumana, Caracas és Guiana tartományiban, s mely tekintetere és arczvonásaira nézve az emberhez annyira hasonlít. Hangja, tekintete, járása ezen majomnak szomorúságot mutat. Humboldt *Simia ursinának* nevezte, s megismertette hangműszereit, melyeket addig boncztanilag tökéletlenül ismertek. Humboldt azon érdekes megjegyzést teszi, hogy a majmok annál szomorúbbak, mennél inkább hasonlítanak az emberhez. Pajkos vidorságuk azon arányban fogy melyben értelmi tehetségeik nagyobb kifejlést nyerni látszanak.*)

A catuaroi erdőt s Meapire nagy mészhegyet elhagyva, Cariaco kis város fogadta az utazókat egy nagy lapály közepében. A lakosok nagy része váltólázban fekvők, mert mint Humboldt megjegyzi, a forró éghajlat alatt, rendszerint ott hol a föld termékeny, az esők gyakoriak és hosszasak s a növényzet rendkívül buja, ezen szép előnyök a fehér ember egészségére sérelmes befolyásúak. Ugyanazon okok, melyek a föld termékenységet fentartják s a növények kifejlését siettetik, oly kipárolgásokat okoznak, melyek a légkört káros tulajdonságokkal ruházzák fel s gonosz jellemű váltólázakat okoznak. A színes bőrűek az éghajlat káros befolyásának tovább ellenállanak. Cariaco lakosait annyival inkább sajnálta Humboldt, mivel ezeknél több ismeretet, könnyebb életmódot s több szabadságszeretetet talált. Itt hallották legelőször utazóink ezen meleg éghajlatokban enthusiasmmal említettnei Franklin és Washington nevét, Új-Andalusia jelen állapotáróli panaszokkal vegyülve s lángoló és nyugtalan obajtása mellett egy

*) Voyage etc. T. III. p. 329. és Recueil d' Observations de zoologie et d' anatomie comparée. Tom. I. Paris 1805. p. 329. et 355.

szerencsésb jövőnek. Ugy látszik, hogy egy szebb jövő reménye évezredek óta, egyedüli kárpótlója az emberiség legnagyobb részénél az elnyomatás nyomasztó érzetének.

A cariacoi tengeröblöt egy pirogue-on áthajózandók, az öböl azon részén mentek át, hol a tenger aljáról meleg források buzognak fel. A nápolyi öbölben s a Palma sziget mellett, valamint a Kanári szigetesoportnál is meleg források jönnek fel a tenger aljáról. De itt valami 150 mérföldnyi hosszú vonalon mindenütt meleg források vannak, melyek, mint mondják, tíz-tizenkétezer négyszögölnyi kiterjedésben a tenger hőmérsékletét felemelik, mi igen nevezetes tünemény.

A cariacoi öböl déli oldala kókuszfákkal van betöltve. A kókusfa — mond Humboldt — valóságos tengerparti pálmafa, s inkább szereti a sós mint az édes vizet. Innen a tartományok belsőjében, mely nincs úgy megterhelve sós részecskékkal, nem oly jól tényészik. Midőn Terra Firmában s az orenocoi missiókban, távol a tengertől kókuszfákat ültetnek, azon gödörbe, hová a kókusdió jön, sok sót, néha félvékányit is vetnek. Az ember által művelt plánták közt, — mint Humboldt megjegyzi, — csak a ezukornád, pisang, sz. domingói barack (mamei) s az avogatófa (*Laurus persea*) bírnak a kókusfa azon tulajdonságával, hogy a sós vizet épen úgy szeretik, mint az édeset.

Hétszáz mérföldnyi út végrehajtása után Cumanába visszatérvén, Humboldt az emberi nem történetét oly közel érdeklő tárgyakat téve elmélkedéseinek tárgyává, melyeket a déli Amerikát lakó népekkel bővebb megismerkedés a physikai világ tüneményeinél sokkal magasb érdekűekké tesz. Aequinoctialis Amerika északkeleti részét számos nép, többnyire szétszórott bolyongó csapatok lakták a hódítás első szakában, melyek egymástól nyelv és szokások különfélesége által különböztek. Megkísérté Humboldt a nyelvek analogiája s az ember physikai constitutiójának tanulmányozása által csoportokra osztani fel ezen különböző néptörzseket s így némi családi vonásokat fedezni fel az emberi nem őskori egységének kimutatására.

A fajok különféleségét az amerikai népek közt meghatározni föltötte nehéz a physikai testszerkezet közti nagy analogia miatt. A két continens közt e tekintetben föltűnő ellentét uralkodik. Az új continensen meglepő különféleséget találunk a nyelvekben oly

népek közt, melyek ugyanazon eredetűek, s melyek közt európai utazó alig talál némi különbséget az arcvonásokban, azalatt míg az ó continensen, igen különböző emberfajok, mint a lappok, finnek és esthonok, a német népek és hinduk, a persák és kurdok, a tatár és mongol népek nyelvében a mechanizmus és gyökök a legnagyobb analogiákat mutatják. Az amerikai nyelvek szerkezetében s mechanizmusában szembetünő analogia van az eskimók lakföldétől fogva egész az Orenoco partjáig s azon forró partoktól fogva egész a megelláni szoros jeges földjéig. Oly nyelvek, melyeknek gyökei oly kevésbé hasonlók egymáshoz, mint a szláv és bask nyelvek gyökei, melyek közt egyetlen egy közös szó sincs, belső mechanizmusra nézve oly hasonló, mint a sanskrit, persa, görög és német.

Ezen nyelvek grammatikai formái oly szabályosak s majdnem oly határozottak mint a görög és sanskrit nyelvekéi. Innen Humboldt szerint több nyelvet össze lehetne itt olvasztani s egy közönséges nyelvet hozni be, miáltal a közlekedés ezen népekkel s így azok kormányzása tetemesen könnyítettetné, a helyett, hogy az egészen ellenkező szerkezetű, latin származású nyelvek igen nehezen férnek a délamerikai népek fejébe, minek okát egyébiránt Humboldt nem a nyelv különböző szerkezetében, hanem a benszülöttek jellemében s polgárisodásuk állapotában keresi. *) Azonban maga Humboldt azt mondja más helyen, hogy a hajlítások mechanizmusa, a grammatikai formák, nem kölcsönös egyezkedés eredménye, hanem hogy azok valódi forrását az egyéni organisatióban kell keresnünk, s hogy így azokra éghajlatnak, föld minemiségének s életszokásoknak legkisebb befolyása sincs. A többé kevésbé durva éghajlat, a hegyszorosokban vagy tengerpartokon lakás, életszokások, megváltoztathatják a hangokat, ismerhetlenné tehetik a gyökök ugyanazonságát, szaporíthatják azok számát, de mindezen okoknak semmi hatásuk sincs a nyelvek szerkezetére s mechanizmusára. **) A tapasztalás azt mutatja, hogy az indus fölötté nehezen tanulja meg a spanyolt, melynek az ő nyelvével oly homlokegyenest ellenkező szerkezete van, sőt némi utálattal viseltetik az iránt, s mi Humboldtnak különösen feltűnt, az, hogy

*) Voyage etc. T. III. p. 310.

**) U. o. 305.

az indusok még akkor is, ha a szavakat s phrasisokat teljesen értik, a legegyszerűbb eszméket sem tudják kifejezni spanyol nyelven. Mindez világos bizonyosága annak, hogy a különböző népfajoknál nyelv és eszmefolyam teljes öszhangzásban vannak az organisatióval, s hogy így bizonyos organisatio határain tágitani s az abból folyó lelki nyilatkozatokon lényeges változtatást tenni hasztalan törekvés. Innen alig lehet reményleni, hogy a civilisatióban vagy erkölcsszelidülésbeni haladás az ellenkező szerkezetű nyelvek megtanulását könnyíteni képes legyen.

A cumanai és barcellonai tartományokban a legelterjesztettebb nyelvek a chaymas, kumanagott és a karibe. Ezen nyelvekkel megismerkedni igen nehéz, mivel a missionáriusok által készített grammatikák és szótárak fölötte ritkák. A forró éghajlatokban ugyanis a nedves levegő s a falánk termiták minden könyvet csakhamar elpusztítanak. A természet ellenszegül itt a könyvtárak felállításának. Egyébiránt már a legrégibb caripei missionáriusok sem gyanították, hogy ezen idiomák, különösen a chaymas és tamanak nyelvek közt belső analogia van, azt Humboldt a grammatikai szerkezetek s a gyökök ugyanazonságából földerítette.

A legdurvább amerikai nyelveket az igék alakíthatásának sokfélesége jellemzi s ezen grammatikai rendszert a bask nyelvben is feltaláljuk, melyben az igének Astarloa szerint kétszázhat formája van. Innen némelyek analogiát kerestek a bask, zsidó és amerikai nyelvek közt. Ámbár — mint Humboldt helyesen jegyzi meg — az összeragozásrai hajlam (incorporation, ou aglutination) az eredet ugyanazonságának nem bizonyosága.

Az amerikai nyelvekről egyébiránt igen elmés észrevételei vannak Humboldtnak, összehasonlítva azon nyelvekkel, melyeknek főjelleme a hajlítás. Ezekben nem lehet többé észrevenni azon elemeket, melyekből a szavak állanak s elválasztva egymástól azok értelemnélküliek, a helyett hogy amazok összetett gépekhez hasonlóak, melyeknek kerekei láthatók. Az amerikai nyelvekben a szavak mintegy szemeink előtt képződnek, mintha a nyelv épen most születnék. Némely belső ösztön által, már egy meglevő határozott rendszer nyomán alkotja szavait a beszélő s fejezi ki gondolatait. Ezen nehezkes, nem hajlítható s csak egy-vagy több tagú szóhalmazokból álló nyelv a magasb kimivelés akadályait már magában hordozza, noha, mint Humboldt mondja, a civilisatio fáklyá-

jánál a legbizarrabb nyelvek is feltalálják a titkot az ész fogalmai-nak világos kifejezésére s a lélek indulatainak festésére. Mi több, a legmagasb régiség egy híres népe, a koptok, kiktől még a görögök is sok ismeretet kölcsönöztek, oly nyelvvel birtak, mely szerkezetére nézve az amerikai nyelvekhez igen sokat hasonlított, mint az különösen *Sylvester de Sacy* fejtegetéseiből kitünik.

Humboldt közlései s elmékedései a Cumanában s Barcello-nában lakó indus nemzetekről teljesek érdekekkel. Nagy világot terjesztenek azok az ethnographiára, s az emberi nemzet történetét sok új eszmével gazdagítják. Itt elég legyen azt megemlíteni, hogy Humboldt meggyőződése szerint, sem éghajlat, sem táplálék, sem semminemű külbefolyások a különböző, nevezetesen a fekete, sárga, rézszin és fehér emberfajok eredeti típusát tetemesen megváltoztatni nem képesek.

Cumanában, hol utazóink egy hónapot mulattak, hogy magokat illőleg elkészíthessék az orenocói és rio-negrói hatszáz mérföldnyi expedícióra, október 28-dikán a napfogyatkozást észlelték, melyet nevezetes atmosphaerai tűnemények követtek s előztek meg. Már október 10-dikétől egész november harmadikáig a láthatárról vereslő gőz emelkedék fel s néhány percz alatt hol vékony hol sűrű fátyolként elfedé az ég csillagos boltját. Okt. 28-dikától fogva a gőz még sokkal sűrűbb lön, az éjjeli melegség fojtónak tetszik, noha a hőmérő csak 26° mutatott, a frisitő tengeri szél megszűnt, a légkör tüzelni látszott, a száraz föld mindenütt megrepedezett. Nov. 4-dikén délután rendkívül fekete felhők fedék be a szomszéd hegyeket, melyek egész a zenithig terjeszkedtek. Négy órakor mennydörgés hallatszott roppant magasságon tompa és sokszor félbeszakadó morajjal, mely alatt kétszer erősen megrendült a föld. A kútak mélyében ágyúropogásokhoz hasonló dörgések hallatszottak, mely tűnemény az amerikai földrengések-nél gyakran előfordul. Az első földrengést borzasztó szélvihar előzte meg, melyet nagyeseppes villanyos eső követett. Estve a nap rendkívül pompásan nyugvék el. A felhők vastag fátyola darabokba szakadt a láthatár fölött s a nap indigókék aljon jelent meg, roppantúl kiterjeszkedett tányérral, eltorzítva s habzó szélekkel. A felhők aranyozva valának s a szétáradó sugáresomók a szivárvány legszebb színeit verték vissza s az ég felére terjeszkedtek ki. Később még egy harma dik földrengés is volt. Ezen földrengések

alulról fölfelé lökő mozgásokból állottak s Bonpland, ki egy asztal mellett plánták vizsgálatával foglalkozott, majdnem lebukott székeről. A nép a láthatárt elborító sötét gőzöket s a szélesendet baljóslatok gyanánt tekinté s a nyugtalanság nem vala ok nélkül; mert alig huszonkét hónap előtt csaknem semmivé tette a várost egy földrengés. Egyébiránt a földrengések a quitoi és perui tartományokban oly honos tűnemények, mint nálunk a mennydörgések, s utazóink azokat annyira megszokták, hogy Quito városába föl sem keltek éjjel a földalatti bömbölésekre (bramidos).

Humboldt ez alkalmával a napfogyatkozásnak astronomiai észlelésén kívül számos meteorológiai figyeletet gyűjtött. Sokat foglalkozott, mint már számos év óta, a magnétikus tűnemények igen gondos följegyzéseivel is. Igen fontosak és érdekesek Humboldt figyeletei a földrengések befolyásáról a mágnessütre. A cumanai földrengésnek arra észrevehető befolyása volt. Azonban ezen hatás nem mindenkori s csak időről időre fordul elő. A quitoi Cordillerákban s Peru partjain legkisebb változást sem fedezhettek föl utazóink a mágnessüben a földrengések alatt. *) Egyikét látjuk itt ismét a természet titkos működéseinek. Micsoda befolyásuk van a vulkánikus tényezőknek s földrengéseknek a magnétikus tűneményekre, melyeket mi a föld felszínén észlelünk s mennyire módosítja a meleg a magnétikus erőt nagy mélységekben: nem tudjuk valójában s csak gyanításokra vagyunk szorítva.

Éjjeleinek egy részét a déli ég boltján ragyogó szép csillagok világerejének összehasonlítására használta fel Humboldt, mely munkát ő mindkét földgömbön nagy gondnal vezetett. Majd fél századdal azelőtt La Caille vizsgálta meg az ég ezen megyéjét, mely Európára nézve láthatlan. Humboldt fáradozásai annál becsesebbek, mivel addig a délsark közelségében csillagzatok oly kevés gondnal és szorgalommal vizsgáltattak meg, hogy világuk erőteljében, sőt sajátságos mozgásaikban is a legnagyobb változások történhettek, a nélkül hogy azokról a csillagvizsgálók legkisebbet is tudhattak volna. Egyébiránt nagy számú figyeletek középarányát véve, Humboldt a nagy csillagok világának erőteljére nézve következő fokozatot találta: Sirius, Canopus, Centaurus α -ja, Achenar, Centaurus β -ja Fomalhaut, Rigel, Procyon, Beteigeuze, a nagy

*) Voyage etc. Tom. IV. p. 29.

kutya ϵ -ja, a daru α -ja, a páva α -ja. *) Humboldt legkisebbé sem kételkedik abban, hogy ha egyszer aequinoctialis Amerika egy nagy civilisatio középpontja leend, a physikai csillagászat esz-dálatosan nyerni fog azon mértékben, melyben az ég Cumana, Coro és Margit sziget száraz és forró éghajlatában jeles látszóveken vizsgálhatik. A légkör rendkívüli tisztasága oly éghajlatokban, hol a melegség, a világ és villanyos erő nagy egyformasága, a víznek legtökéletesebb feloszlását eszközlik a levegőben, hatalmasan előmozdítja a figyeletek pontosságát.

November 11-dikéről 12-dikére hűs és fölötté gyönyörű éj volt. Reggel felé harmadfél órától kezdve a legrendkívülibb világgló meteorok látszóttak kelet felé. Bonpland, ki friss levegőt élvezendő, a házkarzatra ment, első vette azokat észre. Négy óra lefolyásáig ezer meg ezer tűzgolyó és hullócsillag szakadatlanul követte egymást, melyek igen szabályosan északról délre irányzódtak. Magasságuk 25, 30, 40 foknyi volt. Bonpland szerint a tűnemény kezdetétől fogva nem volt három hold átmérőnyi hely az égen, mely minden pillanatban tele ne lett volna tűzgolyókkal s hullócsillagokkal. Ezen meteorok mindnyája 8—10 hosszúság foknyi hosszú világgló csikokat hagyott maga után, mint ez az aequatorialis tartományokban gyakran történni szokott. Ezen fényesíkok phosphorescentiája 7—8 másodpercig tartott. Több hullócsillagnak igen feltűnő magva volt, oly nagy mint Jupiter tárnnyérja, mely rendkívül eleven fényű szikrákat szórt. A tűzgolyók szétpattanni látszóttak, de a legnagyobbak egy fok — $1^{\circ} 15'$ átmérővel, szikrázás nélkül tűntek el s magok után phosphorfényű szalagokat hagytak. Ezen meteorok fénye fehér volt, mit kétségkívül a gözhiánynak s a lég rendkívüli átlátszóságának kell tulajdonítani.

Négy órától kezdve a tűnemény lassanként megszűnt; a tűzgolyók s futócsillagok ritkábbak lőnek, de még egy órane-gyeddel is napfelkölte után meg lehetett néhányat különböztetni északkelet felé fehér színök és sebes mozgásuk által. Ez azonban nem valami rendkívüli dolog, — mond Humboldt — ha megemlítjük; hogy 1788-ban Popayan városában a házak belsejét erősen kivilágította, fényes nappal, egy roppant nagyságú tűzgolyó. **)

*) Voyage etc. Tom. IV. p. 32.

**) Voyage etc. Tom. IV. p. 38. és Kosmos I. Bd. S. 393.

Később megtudták utazóink, hogy a cumanai tűneményt több más helyen is látták, nevezetesen Brasilia partjain egész az egyenlítőig, mi mutatja ezen meteorok véghetlen magasságát. De mennyivel inkább csudálkozott Humboldt, midőn Európába visszatértekor hallá, hogy ugyanezen tűnemény, 60 foknyi szélesség és 91 foknyi hosszúságú, vagyis 921,000 négyszög mérföldnyi téren láttatott, az egyenlítőnél, déli Amerikában, Labradorban, az európai continensen Weimárban, Herrenhuthban és Grönlandiában. Miután Weimar Rio Negrotól 1800 s Herrenhuth 1300 tengeri mérföldnyi távolságra van, azon esetben, ha mindezen helyeken ugyanazon meteorok láttattak, legalább 411 mérföldnyi magasságot kell feltennünk.

„Azon természetvizsgálók, — mond Humboldt — kik legközelebb oly fáradságos vizsgálódásokat tettek, a hullócsillagokat s azok parallaxisát illetőleg úgy tekintik azokat, mint légkörünk legszélső határaihoz tartozó meteorokat az északi fény s a legkönnyebb fellegek közti megyében. Láttak olyakat, melyek magassága nem volt több 14000 öl vagy körülbelül öt mérföldnél; a legmagasabbak, úgy látszik, nem haladnak túl 30 mérföldet. Atmérőjük néha több mint száz lábnyi és sebességek oly nagy, hogy néha kevés másodperc alatt két mérföldnyi tért futnak át; voltak olyak is, melyeknek irányzata alólról fölfelé csaknem függőleges volt, vagyis melyek 50 foknyi szögletet képeztek a tetővonallal. Ezen igen nevezetes körülményből azt következtették, hogy a hullócsillagok nem lebkövek, — mint Chladni eleinte hívé, — melyek miután egy darabig a térben lebegtek, mint az égi testek, ha történetesen légkörünkbe lépnek, meggyúlnak s a földre hullanak.“ *)

A futó csillagok, tűzgolyók és meteorkövek, melyek egymással a legnagyobb rokonságban vannak Humboldt szerint, igen valószínűleg nem egyebek, mint planetaris sebességgel mozgó tömegecskék, melyek a világűrben az egyetemes nehézkedés törvényei szerint kúpszeletekben keringenek a nap körül. Ha ezen tömegek futásukban a földdel találkoznak s ez azokat magához vonja, azok légkörünk határain meggyúlnak s kisebb nagyobb

*) Voyage etc. T. IV. p. 47.

mértékben átmelegedve, földre hullanak. *) Igen hihető azonban, hogy nagy része ezen kozmikus testeknek a mi légkörünk szélén bántatlanul vonul át, s útjokat, mely a földtömeg vonzereje által csak excentricitásában lőn megváltoztatva, a nap körül folytatják. Egy jeles angol természetvizsgáló, — ki egyébiránt Humboldtnak nagy tisztelője, — elhamarkodott s idő előtti véleménynek mondja azt, mintha a futó csillagok, tűzgolyók és lebkövek apró plánéták vagy asteriodek volnának, s egy más századra halasztja annak elhatározását. **) De még akkor nem jelent meg a Kosmos fontos tényekkel gazdag harmadik kötete.

A meteortömegek oly magasságban gyűlnak meg, hol már majdnem semmi lég sincsen, vagy melyben alig van $\frac{1}{100,000}$ rész éleny (oxygen). Sőt Biot új vizsgálódása szerint, az oly fontos szűrület-tünemények (phénomènes crépusculaires) körül, tetemesen lesüllyed azon vonal, melyet mi a légkör határának nevezünk. Azonban világfejlések az élenytől függetlenül is történhetnek s Poisson azt hitte, hogy a meteorkövek légkörünk határán messze túl gyűlnak meg. ***)

A hullócsillagok magassága egyébiránt látszhatóságuk kezdetétől fogva annak végeig fölötte különböző s négy- és harminczöt mérföld közt ingadoz, mint az Benzenberg és Brandes egy időben tett vizsgálódásaiból kitűnik.

Nagy figyelmet érdemlő tünemény az, hogy ezen meteorok rendszerint színesek szoktak lenni, mi tehát összetételök különféléségéből eredhet, miután különböző érczek, különböző színű lánggal égnek. A forró éghajlat alatt, Humboldt tapasztalatai szerint, sőt sir Alexander Burnes szerint, Bokhara arany tisztaságú ege alatt is a lég csudás átlátszóságánál fogva a hullócsillagok sokkal ragyogóbb s többféle színű világban tűnnek fel s hosszabb, ragyogóbb fényvonalt hagynak magok után, mint a mérsékelt s hideg éghajlatokban. †) Helyesen jegyzi meg egyébiránt egy angol természetvizsgáló, hogy a színek meghatározása

• *) Kosmos. I. Bd. S. 120.

***) The north british Review. Edinburgh. No VII. November 1845. p. 228.

***) Humboldts Kosmos. I. Bd. S. 125.

†) U. o. 121 és 394. l.

sokat függ a szemlélő érzék fogékonyságának minőségétől. *) Igy Poey különös fölfedezése szerint Havannában, a chinai figyeletek szerint az összetett színek leginkább uralkodnak a mennyei birodalomban feltűnt meteoroknál, azalatt míg az európai figyeleteknél az egyszerű primitív színek játszik a fő szerepet. De ennél még sokkal különösebb azon tény, melyről Poey tudósít, hogy a chinai figyeletek szerint hosszú időszak alatt bizonyos színek állandóan uralkodnak, míg ismét más hosszú időszak alatt más színek tűnnek fel s ez így váltja fel egymást különböző egymást felváltó időszakokban. **)

Egy más különös tűnemény a színek változása a meteorok lefolyása alatt. Igy a Bombayban látott meteor (marcz. 19. 1849.) több figyelő tudósítása szerint zöldszinű volt — mi igen ritka — s midőn szétpattant, veres zsarátnagtömeggé lászott feloszlani. Más meteorok sötétvioletszin, narancsveres vagy kék színt mutatnak. Brandes szerint négy ezer figyeletből, melyek kilencz év alatt tétettek, az jö ki, hogy színre nézve a hullócsillagok két harmadrésze fehér, egy hetedrésze sárga, egy tizenkettedrésze sárgás-veres s csak egy harminczketted része zöld. Ezen tűnemény valódi okát tán legjobban megfejtette Helmholtz, ki megmutatta, hogy a világ, ha nagyon erős, fehérnek látszik, innen a tüzes meteor fehérsége, mikor épen fejünk fölött van, de a mint annak erőtelje lankad, akár a kisebb távolság, akár az átfutandó nagyobb légkörtérnél fogva, a megtörésre képes szín, legyen az kék, veres vagy más, azonnal feltűnik szemeinknek. ***)

Honnan veszik eredetöket s miként állnak elő ezen világító meteorok, miként történik azoknak rögtön lángbaborulása az égür oly megyejében, hol kevesebb a lég mint a mi légszivatyúnk üres terében, s hol a légmérő $\frac{12}{1000}$ vonalnyira sem emelkednék fel; hogyan származik a légkör legfelsőbb megyeiben azon rendkívüli hajlam a tüzesedésre, melynél fogva négy óra lefolyása alatt a tűzgolyók és futó-csillagok milliárdjai láttatnak az egyenlítőnél,

*) The british quarterly Review. London No. LIII. Januar. 1858. pag. 72.

**) The Athenaeum. London 1857. p. 1117.

***) The british quarterly Review. London, No. LIII. Januar, 1858. p. 74.

Grönlandban és Németországban : mind ez a természet azon titkai közé tartozik, melyeket véges elménk kimagyarázni nem képes.

Ezen tünemény érdekét fölötte neveli annak időszakisága. Voltak hónapok a mi mérsékelt zonánkban, melyekben Brandes — a híres boroszlói csillagász — nem számlált többet 80 futó-csillagnál egy éjjel, azalatt míg más éjjelen azok száma 2000-re nevededett. Ha ezek közt van egy, melynek átmérője a Sirius és Jupiter átmérőjével bir, akkor egy ily fényes meteort bizonyosan nagyszámú kisebbek követnek. Ha valamely éjjel a hulló-csillagok igen gyakoriak, igen valószínű, hogy ez több héten át úgy fog tartani. Azt lehetne mondani, — mond Humboldt, — hogy a légkör felső megyéiben azon szélső határ közt, hol a központfutó erő a nehézkedési erő által ellensúlyoztatik, egy különös hajlam van a tűzgolyók, hulló-csillagok s az északi fény nemződésére. Vajjon ezen nagy tünemény időszakisága a légkör állapotától függ-e, vagy valami külső befolyás által áll elő, mely légkörünkre hat, azalatt míg a föld a nap útján halad? Mindezt oly kevéssé tudjuk, mint tudták Anaxagorás idejében. *)

Egyébiránt az időszakiság eszméje Humboldt amerikai utazása óta még sokkal nagyobb és nevezetesebb kifejlést nyert, mint azt Humboldt Kosmosában előadja. **) Noha már 1822-ben november 12- és 13-dika közti északán Klöden által Potsdamban és 1832-ban egész Európában, Portsmouth-tól Orenburgig az Ural folyamnál, sőt a déli földgömbön is Ile de France-ban, nagy számú és különböző nagyságú csillag- és tűzgolyóhullás láttatott, de a csoportos futó-csillaghullás időszakonkénti visszatérése, még pedig mi igen nevezetes, majdnem ugyanazon napokban, különösen az 1833-diki futócsillagcsoportok hullás által lőn bizonyos ténynyé. Ezen roppant futócsillagcsoportot, különösen Olmsted (mathesis tanára New-havanban) és Palmer észlelték Észak-Amerikában 12. és 13. november közti északán, a mikor azok egy helyen hópehelyként összeszorítva hullottak. Kilencz óra alatt legalább 240,000 esett le s ezen rendkívüli tünemény ébresztette fel azon eszmét, hogy nagy futócsillagcsoportok bizonyos napokhoz vannak kötve. Összehasonlítva ezt azon nagy meteorhullással, melyet Humboldt Cumáná-

*) Voyage etc. Tom. IV. p. 51.

**) Kosmos. I. Bd. S. 129.

ban észlelt 1799-ben, bámulva vevék észre a csillagászok az idő-korszak ugyanazonságát. Az özönlet; mely az egész égbolton Jamaikától Bostonig (40° 2' szél.) láttatott, ismétlődött 1834-ben 13. és 14. november közti északán az egyesült státusokban, de valamivel csekélyebb erőteljjel. Azóta ezen periodicitas nagy szabályszerűséggel bizonyult be Európában.

Egy másik épen oly szabályszerűleg történő futócsillageso-porthullás az augusztus hónapi vagy is sz. Lőrincz napi özönlet (aug. 9—14.), melynek bizonyos időszaki visszatérését *) Quetelet, Olbers és Benzenberg bizonyították be. A november-tünemény maximuma, az éles elméjű Olbers szerint 34 év s innen ő azt jósolja, hogy egy hasonló nagyszerű futócsillagok-s tűzgolyókból álló tünemény november 12—14-dikén 1867-ben fog megtörténni.

Ugy látszik hogy a reggeli órák különösen elősegítik a hullócsillagok megtűzesedését, s ránk nézve látszhatóságát, mert mind Cumánában mind egyebütt a legnagyobb özönletek a reggeli órákban két és öt óra közt történtek, azalatt míg azok az éjfélelőtti órákban láthatlanok valának. Azonban még számos figyelet s gondos vizsgálódások szükségesek ezen titokteljes tünemények felvilágosítására.

Van-e a csillaghullásnak valami befolyása az északi fény kifejlésére, mint azt admirál Wrangel az északi tenger siberiai partjain észlelte: azt a későbbi pontos figyeletek mutatandják meg.**) Vannak azonban tények, melyek ezen két tünemény közt némi összefüggést látszanak kivívni. Az Olmsted által leirt pompás csillaghullásnál erős északi fény volt. Olbers tudósítása

*) Quetelet azt mondja dr. Forster után, hogy az irlandi catholikusok közti traditio szerint az augusztus hónapi számos hullócsillagok nem egyebek mint sz. Lőrincz „forró könnyei,” kinek névnapja épen aug. 10-dikére esik. (Astronomie populaire par François Arago Tom. IV. Paris 1857. p. 297.

De Quetelet — a brüsseli observatorium igazgatója — tudományosan is megmutatta fáradságos és kitartó vizsgálódási által, hogy augusztus közepe oly időszak, melyben nagyszámú hullócsillagokra lehet számítani. L. Oeuvres de François Arago. Mémoires scientifiques T. II. Paris 1859. p. 589.

**) L. Kosmos, Bd. I. S. 131.

szerint a 12-dik és 13-dik november közti éjjelen 1838-ban történt meteorhullás alatt igen szép északi fény látszott Brémában, mely az égbolt nagy részét igen eleven vérszín világgal öntötte el. A hullócsillagok az ég ezen megyéjén keresztül hulltak le s változhatlanul megtartották fehérszínüket, miből azt lehet következtetni, hogy az északi fény a föld színétől messzebb van, mint azon pont, hol a hullócsillagok reánk nézve láthatlanok lőnek. Történetes esemény volt-e ez, vagy a két tűnemény közt physikai viszony van, meghatározni azonban mindeddig nem tudjuk, valamint azt sem, vannak-e a csillaghullások valami viszonyban a földrengésekkel. Humboldt azt hallá Cumanában, hogy kevéssel az 1766-iki borzasztó földrengés előtt, tehát ismét 33 évvel az 1799-diki csillaghullás előtt, éppen oly tűzijáték láttatott az égen, csak hogy a földrengés nem november elején, hanem már október 21-dikén volt. *) Az Andesek magaslatán, ezen vulkánokkal rakott tartományban 1769-ben a cumanaikhoz hasonló tűnemény mutatkozott. A Cayambe vulkán fölött az ég egy részén, 12—15 ölnyi magasságon, oly nagyságú futócsillagot láttak, hogy az egész hegy égni látszott s már a sz. Ferencziek zárdájából egy processio készült kiengesztelni az eget, míg majd észrevevék, hogy a láthatár meggyuladása tüzes meteorok működése volt.

Nem tudjuk azt sem, mint Humboldt megjegyzi Kosmosában, **) micsoda viszonyban vannak a tűzgolyók a hullócsillagokkal. Igen sok esetben, különösen az 1799-diki és 1833-diki meteorhullásnál kétséggel szamos tűzgolyó ezer meg ezer hullócsillaggal volt vegyülve, de a tüzes meteorok ezen két fajanak ugyanazonsága még eddig nincs bebizonyítva. A rokonság nem ugyanazonság, mond Humboldt. Nagyobb összefüggés látszik lenni a meteorkövek és tűzgolyók közt, miután amazok gyakran ezekből hullnak alá. ***) Egyébiránt még itt mindig nagy mező marad fen a vizsgálódásra a minduntalan felmerülő új tények gondos összegyűjtésére s józan megfontolására.

Hogy ezen tűnemények kozmikus eredetűek, azt fényesen bebizonyította D e n i s o n O l m s t e d-nek azon tapasztalása, hogy

*) Kosmos I. Bd. p. 405.

**) U. o. III. Bd. S. 609.

***) U. o. I. Bd. S. 122.

a november 12- és 13-dika közti éjjelen 1833-ban látott híres futócsillagcsoportnál minden ott volt figyelő tanubizonysága szerint a tűzgolyók és futócsillagok az égbolt ugyanazon egy helyéből, az oroszán γ-jából merültek ki s ettől a ponttól el nem távoztak, noha a csillagzat a hosszú figyelés alatt megváltoztatta látszólagos magasságát s azimuthját. Ily függetlenség a föld forgásától bizonyította, hogy a világló testek kívülről a világürből jöttek a mi légkörünkbe. Encke valamennyi figyeletet kiszámított, melyek Északi-Amerikában a szélesség 35-dik és 42-dik foka közt tétettek, s ezek szerint ezen meteorok mindnyája azon csillagzatok környékéből indult ki, melyek felé mozgott a föld azon időszakban. *) Az augusztusi tűneményt (a sz. Lőrincz-napi özönletet) illetőleg azt tapasztalták, hogy az 1839-diki meteorok nagyrészt egy a Perseus és Bika közti pontból indultak ki, s futottak párhuzamos vonalban szét. Azóta a szétfutás (Divergenz) ezen tűneményei matematikai pontossággal figyeltettek meg, különösen Heis Eduard által Aachenben és Schmidt Gyula által Bonnban. Ezen utolsó csillagász hajlandó tapasztalatainál fogva, a Perseus-pontot úgy tekinteni, mint honnan nem csak augusztusban, hanem az egész éven át legtöbb meteor indul ki, mit azonban a bremai figyeletek nem igazoltak 1838-ban. **) Egyébiránt szerinte vannak bizonyos szétágazási pontok, melyek mindig képviseltetnek, de vannak mások, mint azt már Heis is megjegyzi, melyek csak szórványosan (sporadiquement) s változólag fordulnak elő.

Egy más nevezetes körülmény, mely ezen meteorok kosmikus eredetét kivívja, azon iszonyú sebesség, melylyel azok légkörünket átmetszik. A mozgás viszonylagos sebessége, 18-tól 30 mérföld egy másodperczen, következésképp valóságos planetaris sebesség. Ezen planetaris sebesség, valamint a tűzgolyók és hullócsillagok körpályájának irányzata, mely sokszor a föld pályairányával ellenkezik, elhatározó védokok azon még Laplace által is némileg pártolt, sőt legújabbán még Arago által is nem általános lehetetlenségűnek tartott ***) hypothesis ellen, mintha a légkövek az ugynevezett holdbani működő vulkánokból erednének.

*) Kosmos I. Bd. S. 126.

**) U. o. III. Bd. S. 600.

***) Astronomie populaire, par François Arago. Tom. IV. Paris 1857. p. 222.

A meteoricus tömegek vegytani elemei, melyekre Berzelius oly nagy világot hintett, ugyanazok, melyek földünk héjában találhatóak, mindemellett is azoknak az alkatrészek összetételénél fogva némi különfajú tekintetök van. De magokban a légkövekben is, noha közöttök a legnagyobb távolságokban is némi physiognomiai hasonlóság van, szorosb vizsgálódás után igen nagy különbséget lehet fölfedezni. *) Prof. Ramelsbergnek, egy igen éles eszű chemicusnak, legújabb gondos és szerencsés analysisei szerint a légből lehullt tömegek felosztása meteorikus vasakra és meteorikus kövekre, szorosb értelemben véve, éppen nem helyeselhető. Meteorikus vas nála, noha ritkán silicátokkal van vegyülve, s más részről sok meteorikus kőben meteorikus vas található. Meteorikus vas ritkán fordul elő s akkor is nem tiszta érc az, hanem vas és nikol egyesülete, s éppen a nikolnak állandó jelenléte sajátlagos jelleme az egész tömeg meteorikus eredetének. Kis mennyiségekben van abban kobalt, mangán, magnesium, víz és szén. Ezen utolsó t. i. a szén részint mechanikailag van azzal vegyülve, mint nehezen éghető graphit, részint chemiai összekötésben van a vassal. **)

A légkövek s némely tellurikus sziklák közti analogiára legelőször Mohs tette figyelmesekké a természetvizsgálókat. Igen különös e tekintetben, hogy a nikol és vas ércze egyesülete, mely bizonyos meteorikus tömegekben állandóan megtalálhatik, mindeddig tellurikus érczekben fel nem fedeztetett. ***)

Egyébiránt mi illeti a légből lehullt szilárd tömegeknek alkatrészeit s fajsúlyát, azzal, mint azt Humboldt megjegyzi, noha felelemzésökkel első rangú chemikusok foglalkoztak, mai napig sem vagyunk tisztában. Annyi azonban tagadhatlan, hogy a megvizsgált meteorkövek, melyeknek két harmadrésze a tenger fenekén van, s így vizsgálat alá nem eshetett, kivívják azt, hogy mi illeti azok külalakját, héjok jellemeit s fő alkatrészeik chemiai összetételét, annyi századokon keresztül s a föld legkülönbözőbb megyéiben félreismerhetlen őszhangzás van.

*) Kosmos III. Bd. S. 613.

**) U. o. III. Bd. S. 617.

***) U. o. I. Bd. S. 133.

Humboldt légkörünk ezen csudálatos tüneményeivel mindig különös kedvvel foglalkozott. De nem is ok nélkül, mert nincsen földünk physikájában egy tárgy sem, mely oly nagy és mély érdeket volna képes gerjeszteni a gondolkodó s magasb szempontra törekvő lélekben, mint az. A légkörünkön túl fekvő égi testekkel, legmagasztosb de egyszersmind legmerészebb reményeink és sejtelmeink ezen fenséges tárgyaival, mi csak a világosság és melegség sugarainál fogva vagyunk némi közlekedési viszonyban, valamint azon titokteljes vonzerónél fogva, melylyel távollevő égi testek, testrészekkéik mennyisége szerint, földgolyónkra, az oceánra s légrétegekre hatnak. De ezen kozmikus viszonyon kívül, melyet csak kimérés, számítás és okoskodás által ismertünk, van egy más a szó teljes értelmében anyagi érintkezési mód is, melynek eszközei a világűr legtávolabb megyeiből jönnek légkörünkbe, s melyeket ujjainkkal tapinthatunk, megmérhetünk s felelemezhetünk, és ezek a futócsillagok és meteorkövek, melyeket úgy kell tekintennünk, mint csudálatgerjesztő bizonyosságait a teremtés szakadatlan működéseinek, melyek a gondolkodó ész az elmélet legmagasb megyéibe emelik s a szellemi élvezet legmagasztosb gyönyöreiben részesítik.

Cumanából utazóink, mindenütt a part mellett a la Guayrai kikötőbe hajóztak. Nehéz szívvel hagyták oda Cumanát, hol öt hónappal azelőtt kötöttek ki, azon rájuk nézve újonnan felfedezett földön, mely Humboldt vágyainak tárgya volt első ifjúsága óta. „Valami oly nagy és hatalmas azon benyomás, — mond Humboldt — melyet reánk az indiai éghajlatban tesz a természet, hogy ha ki néhány hónapig ott mulatott, úgy tetszik, mintha számos évig ott lakott volna. — Vannak Európának a kebelre ható szép helyei, de a növényzet physionomiája kevés ellenzetet nyújt. Ellenben a tropikusok közt, a két India alsó megyéiben, minden újnak, csudálatosnak látszik a természetben. A mezők közepében, az erdők sűrűjében, eltűnnek majdnem minden emlékezéseink Európáról; mert a növényzet az, mi valamely tájkép jellemét meghatározza; az hat tömege, formáinak ellenzete s színeinek ragyogása által képzelődésünkre. Mennél erősebbek s újabbak a benyomások, annál inkább eltűnnek az előbbiek. Sezen első benyomás az egész életen át fennmarad. Cumana és poros földje még most is gyakrabban feltűnik képzelődésemben, mint a Cordillerák minden csu-

dája. A dél szép ege alatt a levegői színek világa és magiája megszépíti a csaknem minden növényzettől megfosztott földet. A nap nem csak kivilágítja a tárgyakat, hanem szint is ad azoknak, könnyű gőzzel borítja be azokat, mely a nélkül, hogy a lég átlátszóságát megváltoztatná, a színezeteket öszhangzóbbakká teszi, szelidíti a világosság hatását s a természetre azon csendet önti el, mely lelkünkben visszatükröződik. *)

La Guayrában, melynek helyzete igen rendkívüli, s mely földünk legforróbb helyeinek egyike, számos hévmérői figyeleteken kívül a sárga hideg (*calentura amarilla*) volt, mi Humboldt figyelmét különösen foglalkodtatá, melyet ott csak két év óta ismertek. Ezen öldöklő nyavalya, — valóságos amerikai typhus, mint Humboldt nevezi, kifejlésére, működés módjára s ragályosságára nézve épen oly titokteljes, mint több más az emberi nemet pusztító járvány. Humboldt minden adatot összegyűjtött, melyek ezen rejtélyes nyavalya természetének felvilágosítására szolgálhatnak. Bailly-val, ki világos elméjű figyelő s az 1802- és 1803-diki epidemiákban sz. domingói főorvos volt, azt tartja ő, hogy az amerikai typhus gyakran de nem mindig ragályos.

Annyi bizonyos, hogy a kereskedés nagy szabadsága s a különböző éghajlatok lakói közti gyakoribb s bensőbb közlekedés a sárgahideg pusztításainak mindig nagyobb mezőt nyit, s hogy így az egy azon roszak közül, melyek a növekedő civilisatio elkerülhetlen kísérői. Humboldt igazságos kíván ugyan lenni az újabb gyógytudomány sikere iránt ezen nyavalya gyógyításában, elmondja mindazáltal, hogy közvélemény szerint az orvosok ezen nyavalya lefolyását kielégítőbben tudják ugyan magyarázni, de annak gyógyításában sokkal szerencsétlenebbek mint a régiek, mert erős gyógyszereik s különösen az érvágások és hashajtók által hamarabb s egyenesebben előidézék a halált. **) És ez körunkban is épen ugy van mint volt Humboldt idejében s nemcsak a sárga hideg hanem egyéb nyavalyákra nézve is. Az orvosi tudomány roppant haladásokat tett, az életművezet szabályos és szabályellenes állapotának ismeretében a naponta magasb fokra emelkedő természettudományok segédelmével, de a nya-

*) Voyage etc. Tom. IV. p. 62—64.

**) Voyage etc. T. IV. p. 119.

valyák czélszerű gyógyításában most is ott van, hol volt századok előtt. Az érvágások, a hánytatók és hashajtók ma is oly hajborzasztólag szerepelnek a kórházakban s az ó iskola sok elfogult s látni és okólni nem akaró hívei közt, mint azelőtt.

La Guayrához közel, csak valami 5—6000 ölnyi távolságra fekszik egy kávéültetmények- s európai gyümölcsfákkal gazdagon megrakott szoros völgyben Caracas, a tartomány fővárosa, melynek akkor 40—45000 lakója volt. Az út ide hasonlít a sz. Gothárd és a nagy sz. Bernárd útaihoz. La Guayra égető és fojtó legét itt tavaszi friseségű, kellemes éghajlat váltja föl. A különböző éghajlatok ezen közelsége az Andések Cordillerájában igen közönséges. Mi Caracasnak nagy előnyére szolgál, az, hogy Spanyol-Amerika minden fővárosai közt legközelebb fekszik a tengerparthoz.

Humboldt, mint mindenütt, úgy ezen útjában is nagy figyelmet fordított a geognosztikai kutatásokra, a sziklák minőségeire, rétegzeteire, csoportozataira, a fővonások különféleségeire és sajátságaira, mindenütt összehasonlítva az európai képekkel. Ezen gondos figyeletek eredménye az volt, hogy a geognosia tüneményei, különösen a sziklák rétegzeteit és csoportozatait illetőleg soha sincsenek elszigetelve földünkön, s hogy azok mindakét félgömbön ugyanazok. *)

Ha a Humboldt által bevándorolt tartományok benszületett lakóira tekintünk, mely bú önti el a gondolkodó ember keblét, látva, hogy az ember a természet legnagyobb szerű s legpompásabb scenái közt is, melyeknek a lelkét magasabb eszmékre kellene emelniök, a baromi vadság állapotából ritkán képes kibontakozni s nemesebb érzelmekre gerjedni. Az Orenoco erdeiben kóborló vadász, llanosok vagy savannák közepében pásztorkodó indus, a mély völgyekben vagy a tengerparti begyek lábainál foglalkozó földmivelő, csak csekély fokkal áll magasabban az őt környező vad állatoknál. Mint azok, úgy ő is hol az elszigetelést, a magányt szereti, hol társaságot keres, s rendszerint egymással örökös harczban él, s gyakran egymást meg is eszi. Ugy látszik, hogy a természet legnagyobb szerű kifejlései nem kedveznek az értelmi és erkölcsi tehetségek magasb kifejlésének. Egyéb-iránt a rézszerű benszülöttek vagy indusok Humboldt szerint

*) Voyage etc. Vol. IV. p. 142.

csak $\frac{1}{9}$ részét teszik a lakosságnak Venezuelában, azalatt míg Mexikóban csaknem fele részét teszik annak.

Humboldt éles elmével fogta fel az amerikai társasági viszonyokat, a politikai pártok egymáshoz állását, a politikai vélemények különböző irányait a gyarmatokban s a kormányzás innen eredő természetét. A gyarmatok lakói, kiknek tetemes része, fehér creolokból, vagy Humboldt szerint, spanyol-amerikaiakból s európaiakból áll — forrón ohajtják a függetlenséget, a nemzeti képviselő kormányzást s a szabad kereskedést; de még inkább szeretik a nyugalmat, saját érdekeiket és az indolens élet megszokását, mint-hogy magokat a küzdelem bizonytalanságainak, hosszú s bajteljes áldozatoknak tegyék ki. Innen lehet kimagyarázni, hogy a fővárosban lakó kevés számú spanyolok annyi századokon át háborítatlanul kezeikben tarthatták a hatalmat. Egyébiránt Humboldt a főváros lakóiról, azok szíves és udvarias modoráról tisztelettel és méltánylással szól. Mint mindenütt, úgy itt is az embereknek két faja, két egymástól teljesen különböző nemzedék van. Egyik, a kisebb számú, elevenen ragaszkodik a régi szokásokhoz s csak a múlt kor képeiben él, szereti az őseitől örökölt előítéleteket s gyűlöli az újkor által nyújtott világot. Másik csak a jövővel foglalkozik s az új eszméket mohón ragadja. Ha ezen hajlamhoz izlés és tanulmány csatlakozik s így az erkölcsök szelidsége és az értelmek fölemelkedettsége erős alapon fejlődik ki, könnyen megfogható, hogy ily elem csak a társaság haladását s szerencsésletét eszközölheti.

Caracas éghajlatáról sokan azt tartják, hogy ott örökös tavasz honol, s mit is lehetne képzelni kellemesebbet, mint oly hőmérséket, mely nappal 20 és 26-igen ritkán 29; éjjel 16 és 18 fok közt lebeg, s melyben egyenlőkép tenyészik a pisang — a narancs — a kávé, és a barackfa, a répa, a búza. Az utazó ki először lép Caracas völgyébe, kellemesen lepetik meg, midőn látja, hogy a banánás s kávéfa mellett a mi éghajlataink kerti növényei, földieper, szőlőtőke s a mérsékelt éghajlat majdnem minden gyümölcsfái feltaláltnak. Innen egy nemzeti író — Venezuela historiographusa — Caracast földi paradicsomhoz hasonlítja s az Ananeo és a szomszéd folyamokban, Édenkertje négy folyamát ismeri fel. Sajnálni lehet, hogy ily szép éghajlat örökké változik és oly állhatatlan, hogy a legszebbátlátszóságú lég egy percz alatt teljesen elhomályosul, minek az egészségi állapotra káros befolyása van. Különös,

hogy Caracasban, hol aprilis, május és junius hónapokban rendkívül sok eső esik, négy-öt évben esik egyszer jég, mindamellett is, hogy az égháborúk igen gyakoriak.

Caracasban két hónapig mulattak Humboldt és Bonpland. Azon sok igéző látmányok közt, melyeket Caracas környéke nyújt, legnagyobb szerű a Silla, a tengerparti Cordillerák legmagasb csúcsa. Különös ellenben, hogy egész Caracasban nem találtott egy ember sem, ki annak tetejére felment, annál kevésbbé olyan, ki a körülfekvő magas hegyeket ismerte volna. Az emberiség legnagyobb része érzéketlen a természet szépségei iránt. Azon magasztos élvezet iránti fogékonyság, melyet a természet nagyszerű scénái nyújtanak, aránylag csak kevés ember keblében honol. A legnagyobb rész közömbös lelkülettel szemléli azokat s csak akkor ébred fél tompultságából, ha azok benne félelmet és rettegést ébresztenek fel.

Végre a főkapitány által utazóink néhány fekete vezetőre tettek szert, kik a csúcs melletti hegyháton ismerték az utat, melyen a dugárusok szoktak átlopózkodni. Ezen évszakban a hegy többnyire felhőkkel van fedve. Oly napot választottak hát, adott tanács következtében, mikor a felhők alant állottak, s ezeken túl reményleni lehetett, hogy száraz átlátszó légre találандnak. Január 2-dikán (1800) az éjt egy szép kávéültetvényben tölték el, hol a hegyről lesiető kis patak (Chacaito) gyönyörű eséseket képez. A helyett, hogy pihenés által készítették volna magukat a másnapi fáradságos útra, Humboldt és Bonpland egész éjjel Jupiter holdjainak három elrejtőzését (occultations) figyelék meg, de, mint sajnálva mondja, kevés szerencsével.

Reggel öt órakor indult a tizenhatsz tagból álló társaság útnak, egyenkint követve egymást a kecskeny ösvényen. Hét órakor értek egy halom tetejére, mely a hegy testével egy kecskeny gát által függ össze, s melyet a pásztorok helyes jellemzéssel a Silla kapujának (Puerta de la Silla) neveznek. Ezen gát, a nagy hegy ormára vezet. Két völgy vagy inkább sűrű növényzettel fedett repedék tűnik föl a szem előtt. Az Erythrinek, Clusiák és indiai fűgefák sűrű lombjai alatt hallatszik a vízómlások robaja, a nélkül hogy az ember látná a vizet. „Nincsen festőibb — mond Humboldt — oly éghajlat alatt, hol annyi növény bir nagy, ragyogó és bőrnemű levelekkel, mint a nagy melységben létező s a nap

csaknem függőleges sugárai által megvilágított fák tetejének tekintete.“*)

A Puertán túl a hegy mindig meredekebb lőn, s mivel nem lehetett semmibe kapaszkodni, igen fáradságos. Humboldt kísérői, kik hozzá a városban újságkivárából csatlakoztak, lassanként elmaradoztak. A hegynek két gömbölyeded csúcsa van s utazóink a magasabb keletire igyekeztek. A két csúcs közti süllyedéstől származik annak spanyol Selle neve, mely nyeret jelent. A chacaitói vizesés aljától fogva egész ezer ölnyi magasságig csak savánákat (legelőket) találtak az utazók, mi által az igen meredek part oly csúszamlóssá válik, hogy a kezeket is igénybe kell venni. Négyórai gyaloglás után ezen pázsitos meredekségen utazóink egy cserjés ligetbe léptek, mely Pejuahnak neveztetik, hol a meredekség szűnni kezd s hol Humboldt mondhatlan gyönyört érzett azon tájak növényzetének vizsgálatában. Tán sehol sem lehet találni — úgy szól ő — oly kis darab földön a plánták geographiájára nézve oly szép és nevezetes terményeket, mint itt s ezen körülmény Humboldtnak igen érdekes elméletekre nyújtott alkalmat az életműves lények elosztásáról földgömbünkön. Mennél tovább tanulmányozzuk s mennél mélyebben vizsgáljuk ezen dolgot — ugymond — annál inkább meg kell győződünk arról, hogy a költözés eszméje épen nem felel meg a tudomány kívárának, s nem magyarázza ki azt, honnan van, hogy az egymástól legtávolabb fekvő tartományokban, a növényzet külalakjában s physiomiájában sőt még belszerkezeteiben is oly szembeszökő hasonlóság van.

A Pejuah szép s gyantás és illatos növényzetének vizsgálatával sok időt töltöttek el utazóink. Ezen liget leghíresb plántája egy 10—15 lábnyi magas csemete a Corymbifera családjaból, melynek bőrnemű s csipkés levelei s ághegyei fehér gyapjúval fedvők, melyet a creolok kellemes szagánál fogva tömjénnek (Inciensoz) neveznek. A ligetet elbágyva ismét egy új savana terül el. A Silla nyugati csúcsának egy részét megmászva, a két csúcs közti völgybe (Selle) ereszkedtek le utazóink. Ezen völgyet igen erős növényzet fedi be a Musaceák családjaból. A 10—15 lábnyi magas plánták közt késeikkel kellett utat csinálni a négereknek.

*) Voyage etc. Tom. IV. p. 219.

A keleti csücshez közelgve, hirtelen sűrű köd lepte meg az utazókat, melyben csak a delejtű szolgált vezérül ; de észak felé haladván, minduntalan félniök kellett, nehogy azon roppant sziklafal szélére bukkanjanak, mely 6000 lábnyi magasságra emelkedik függőlegesen fel a tenger fölött. A lég villanyossága, melyet Humboldt Volta villanymérőjével (electrometer) vizsgált a köd homályában, és a légfolyamok egymással összeütközése reményt nyújtának az idő közelgő megváltozására s valóban csakhamar a tenger felől keményen fújni kezdte a szél. Pár percz alatt eltűntek a felhők s a Silla két kúpja meglepő közelségben állott az utazók szemei előtt. Mindkét csúcs pázsítfélék s némely Bifaria-cserjékkel vala fedve. Ezen sziklás csúcsok kopaszsága egyébiránt — Humboldt szerint — nem a magasságtól származik, mert ezen éghajlat alatt a fák határa még négyszáz ölnél magasabban fekszik, hanem a föld terméketlenségétől, a tengeri szelek dühöngéseitől s azon égésekből, melyek az aequinoctialis tartományok erdeiben oly gyakoriak. Három óranegyed kellett a kúp tetejére juthatásra. Az ég néhány perczig tökéletes tiszta volt. A látmező átmerője 36 mérföldnyire terjedt, egyfelől a tengerre, másfelől Caracas termékeny völgyére. Az utazók 1350 ölnyi magasságon állottak, mi nem valami nevezetes s 550 ölnél kevesebb mint a teneriffai pik magassága, de a mi ezen hegyet minden más hegytől megkülönbözteti, az azon roppant meredekség, melyet az a tenger felől nyújt, s ez sokkal ritkább tűnemény mint némelyek képzelik. A svájci alpesekben hiába keresünk 250 ölnyi függőleges magasságú sziklafalat, azalatt míg a Silla tengerfelőli oldalát hat — hétezer lábnyi magas fal képezi, mely mindamellet is részint növényzettel van fedve.

Különös, hogy ezen csekélyebb magasság daczára a közelebb levő láthatár, északra s észak-északkeletre nem vala látható. A tükör módjára elterülő tenger színén meglepő volt a megtörődő világsugár fokkonkénti fogyása. Ott, hol a látható sugár, ezen felület szélső határát érinti, a víz összevegyül a föltte fekvő légrétegekkel. Ezen látmány valami rendkívüli. Azt várná az ember, hogy a horizont a szemmel ugyanazon fekvonalban látja ; azonban a helyett, hogy ezen magasságról ezen két elemet egymástól határozottan elválasztva látná, a legtávolabb fekvő vízfekvetek úgy látszik mintha gőzzé változtak s a légőczeánnal

összevegyültek volna. Humboldt ezen tüneményt már máshol is észlelte. Szerinte valamely távollevő láthatár látszhatósága, mikor nincs légtükrözés (mirage), két különböző dologtól függ; a különböző világmennyiségtől, melyben az óceán azon része részesül, hol a látsugár végződik, s a megtört sugár kialvása, az alatt, míg a közbenfekvő légrétegeken átmegy. Megtörténhetik, hogy noha tiszta az ég s átlátszó a lég, az óceán 30—40 mérföldnyi távolságra gyenge világításban részesül, s hogy a földhöz legközelebb levő légfekvetek a világ nagy részét kioltják az átmenő sugárok beszívása által.

A Silla gömbölyded kupjáróli kilátás több érdekes elméletre nyújtott alkalmat Humboldtnak. Kellemes látványt nyújtott innen a mívelt föld keskeny szalagja, összehasonlítva a körülfekvő hegység komoly és vad tekintetével.

„Ha ezen roppant tájékat az ember egy tekintettel átöleli — mond Humboldt — alig sajnálja, hogy az új világ magányait nem szépítik a múlt korok képei. Mindenütt, hol a forró éghajlat alatt a hegyektől merengő s növényekkel hintett föld ősi vonásait megtartotta, az ember nem úgy tűnik föl, mint a teremtés középpontja. Nem az elemek legyőzésére törekszik ő, hanem azok hatalmától igyekszik mindenkép menekülni. Azon változások, melyeket a vademberek századok óta végbevíttek a föld fölületén, eltűnnek azok mellett, melyek néhány óra alatt állanak elő a földalatti tüzek, a nagy folyamok kiáradásai s a viharok dühöngései által. Az elemek egymással küzdelme az, mi a természet tüneményeit jellemzi az új continensen. A mívelt Európa lakója úgy tekinti a népetlen földet, mint valami várost, melyet lakói elhagytak. Amerikában, ha az ember több évet töltött el az alsó vidékek erdeiben, vagy a Cordillerák hátán; ha Franciaországhoz hasonló nagyságú tartományokban néhány elszórt kunyhón kívül egyéb lakot nem lát: képzelgését ily roppant magány nem rémíti el. Megszokja az ember oly világ eszméjét, mely csak növényeket s állatokat táplál, s hol a vad ember nem hallotta soha sem az öröm rivalgásait, sem a fájdalom panaszkodó hangjait.“*)

Egy órát töltöttek utazóink a hegy tetején, hol Humboldt több érdekes physikai figyeletet tett a mágnesű meghajlásáról, a

*) Voyage etc. T. IV. p. 254.

lég hőmérsékéről s víztartalmáról, az ég kékszinéről s több más meteorologiai tárgyáról. Az út szerencsés sikerével megelégedve, de a sűrű köd s a közelgő éj setéte által is sürgetve lesiettek utazóink a kúpról, s letéve azon tervről, hogy a Silla két csücsa közt töltsék el az éjet, a fölmenetül követett ösvényen a sűrű *Heliconia*erdőn keresztül jutottak a Pejuakhoz, a szagos és gyantás csemeték megyéjéhez. A Bifariák szépsége, azok nagy biborszínű virágokkal fedett ágai ismét igénybe vették itt egész figyelmüket. A buja növényzet nehezzé teszi a választást a gyönyörű példányok közt herbariumok számára. Ezen kellemes foglalkozásban annyira elkéstek utazóink, hogy mikor a Savanához értek, 900 ölnyi magasságon meglepé őket az éj.

A tropikusok közt csaknem semmi szürkület sincs. A legnagyobb világosság egyszerre a sötétségbe megy át. De a hold a láthatáron tündökölt, csak néha-néha fedve el hideg s erős szelek által hajtott felhők homályába. Az utazók hosszú sorzatban mentek egymás után, sokszor egymás kezét fogva s egymást segítve. A vezetők lassanként elmaradoztak, hogy a hegyen lefeküdjenek. A köd lassanként eloszlott. A lábaik alatt elszórt világok kettős csalódást okoztak, a meredkségek még veszélyesebbeknek látszóttak, mint valójában voltak, s hatórai folytonos lemenet alatt mindig azt hívék, hogy a Silla alján levő majorságokhoz közel vannak. Világosan hallották az emberhangokat s a gitárok ékes hangjait. Általában a hang oly könnyen terjed fölfelé, hogy lég-hajóban, mely 3000 ölnyi magasságon lebeg, gyakran lehet hallani a kutyák ugatását, mint ezt Gay — Lussac tapasztalta légútja alatt sept. 16-dikán 1805.

Estveli tíz óraker értek utazóink a völgybe szomj és fáradság által elesigázva. Tizenöt órán keresztül csaknem szakadatlanul gyalogoltak. Talpaik szét voltak szaggatva a darabos és köves föld s a pázsitfüvek száraz és kemény szárai által. Az utat mezítláb kellett tenniük, mivel ott, hol cserjék hiánya miatt nincsen mibe kapaszkodni, csúszamlós meredeken biztosabb így a járás.

Mind ezen fáradságos út, mind Caracas völgyébe tett kirándulásaik alatt nagy figyelmet fordítottak utazóink ezen föld érzegzagságára. Humboldt szerint a gneiss Németországban leggazdagabb ércztartalmú szikla, de az új continensen sokkal szegényebbnek mutatkozik az. Mindamellett eleitől fogva min-

den megtétetett Caracas tartományának e tekintetben kizsákmányolására. Nevezetes dolog, hogy már Kolomb Kristóf egész melegséggel figyelmeztette Ferdinánd királyt az arany nagy becsére. „Az arany — így ír ő Ferdinánd királyhoz intézett utolsó levelében — az arany annál szükségesebb dolog felségedre nézve, mivel hogy egy régi jóslat beteljesedjék, Jeruzsálemet a spanyol monarchia egyik fejedelmének kell újra fölépíteni. Az arany az érczek legjelesbike. Mi lesz azon drágakövekből, melyeket a föld véghatárain keresnek föl? Eladják s végre aranynya változtatják. Aranynyal nem csak mindent meg lehet tenni, mit csak akar az ember ezen a világon, hanem még a purgatoriumból is ki lehet szabadítani a lelkeket s népesíteni a paradicsomot.“ Ezen naiv őszinteséggel elmondott szavak — mond Humboldt — azon század bélyegét hordják magokon, melyben Colombo élt; de meglepi az embert, hogy egy oly férfiú tollából foly a gazdagságnak dicsérete, kinek egész életét a legnemesb önzetlenség jellemzi.

(Folytatjuk).

ALMÁSI BALOGH PÁL.

LEGÚJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

BARTH UTAZÁSA.

(Vége. *)

Overweg halála után a magára maradt Barth eltökélé magát nyugatra fordítani s különösen Nyugat-Áfrika nagy folyamának, az ugynevezett Nigernek mellékeit kikutatni. 1852. nov. 25-kén tehát odahagyá Kukauát, mely már 20 hónap óta főtanyájául szolgált vala, s „meglehetős mennyiségű kisebb nagyobb ajándékkal, 200 tallérral, 4 lóval, 4 tevével s hosszabb idő óta kipróbált öt emberével, bőséges fegyverrel, bőséges puskaporral s bőséges ernyedetlen új kedvvel és bizodalommal“ messze, nem veszélytelen útjára kelt. Bornu nyugatészaki tartományain, Koiám, Manga, Bedde és Múnió tartományokon keresztül Szinderbe tarta. E tartományokat Bosszo mellett a Czád tavába ömlő Komádugu Vaube felső ágai öntözik. Kivált Koiám igen termékeny, számos elszórt falvai körül jól művelt földek terülnek, terjedelmes erdőségei pedig kivált a tevéknek jó legelőket szolgáltatnak. Lakosai részint a koiám, részint a tébu törzsökökhöz tartoznak, de sua arabok, pullók s kanórik, azaz tulajdonképi bornuiak is élnek köztük.

Bornu hajdani fővárosa, Ghaszr-Eggomo, omladécai mellett elhaladván, Barth a még tetemesen felduzzadt, 180—200 lépésnyi szélességű és sodrában valami 15 láb mély Komádugun

*) Lásd a Budap. Szemle II. köt. 189. 357.; III. köt. 445.; VIII. köt. 178. s kk. II.

kele át. E folyó partjait azon vidéken sűrű erdő borítja, melyet többféle antilopok, elefántok, vaddisznók, gyöngy- és fajdtyúk s mindenféle vízi madarak népesítenek.

A Komádugutól nyugatra a kevésbé termékeny Manga tartomány terül, hol főleg csak babot, apró kölest és földi mogorót termesztene. Bedde tartományban különösen a majomkenyérfa, a tamarind- és bentangfa díszlenek. Barth egyenes vonalából délre kitérvén, Bedde tartományban Gesia városig ment, azután északnyugatnak fordulván, Szurrikuloba jutott, hol a düm-pálma uralkodik. E várost elhagyván, Múnió hegyes tartománynak fordula, eltérvén 1851-ben követett útjától.

Múnió hosszú háromszöget képez, mely Szudán szívéből a nagy sivatag déli széle felé nyúlik, s mikép földjének alakulatánál fogva átmenetet alkot a délre terülő lapos gabnaországok s a magasabb, gránit- és fővénykőhegységekkel borított sivatag közt, úgy országlati tekintetben állandó helységekkel s meglehetősen rendezett állami viszonyaival ellentétet képez a nyughatatlan életű kóbor népségek közeli területével. A Múnió és Kánem között levő tartományok a bornúi birodalom hanyatlása s a targhig (tuareg) elszakadása folytán elpusztultak s elnéptelenedtek, de Múnió lakosai sikerrel védelmezték hazájukat a rablócsapatok beütései ellen. A múnióma, vagyis Múnió tartomány helytartója, 1500 lovas s 8—10,000 íjászt képes kiállítani s évi jövedelme valami 30 millió kagylóra, vagyis körülbelül 10,000 tallerra rüg. Azonfölül még a gabnatermés tizedét is szedi. A Komádugutól északnyugatra eső tartományok helytartói t. i. magok szedik a tizedet s nem köteleztetnek azt Kukauában székelő főuroknak beszolgáltatni, mint a Komádugutól keletre eső tartományok helytartói; ezen jog azért illeti őket, mivel tartományaikat önállóság védelmezték a pullók (fulbe vagy felláta) berontásai ellen. Múnióban a tizeden kívül minden fölserdült férfi 1000 kagylót tartozik magáért, 2000 kagylót minden rabszolgájáért s ha marhája van, 1000 kagylót minden teherhordó ökörért adózni.

A tartományon számos gránithegység vonul át északkeletről délnyugatra; a magaslatok alján sokhelyütt jóvizű kutak vannak. Nehány sziksótavat is találunk ottan; ilyen a Keléno nevű tó, melynek terjedelme valami 1½ angol mfdnyi. Nevezetesebb városai: Güre, a múnióma mostani székhelye, sövénykerítéssel, 9—10,000 lakossal; Wúsek, igen érdekes vidéken, búzaföldekkel s pálmaligetekkel, gyapotszőlőkkel, s zöldségkertekkel, hol főleg hagymát termesztene; Szulleri, tetemes kereskedőhely, 5000 lakossal; Ó és Új-Büne; Gabatá, szent kőházzal, melyben hajdan az új helytartó 7 napig teljes megvonultságban élt, mielőtt a kormányt kezébe vette.

Barth Badamúni és a most hanyatlásnak indult Mirria várost elhagyván, decz. 25. Szinderbe, nyugati Bornu fővárosába, érkezék, mely Szudán kapujának mondható, s élénk keres-

kedésnek központja. Itt vette a számára küldött 1000 tallért, mi által képes lett a nagy útjára szükséges holmikat bevásárolni. Január 30-kán ismét fölkerelkedék s az északra tanyázó független hausszák meg a délre levő pullók területei közötti határvidéken, Tasszauán, keresztül, mely folytonos harcznak színhelye, Katszenába utazék, hol még tetemes bevásárlásokat tett. Épen akkor ott mulatott a Szokotóban székelő emír el mumenin (a hívők fejedelme) ghaladimája vagyis minisztere, átveendő a katszenai és szanfarai helytartóktól a főuroknak járó adót. Barth tehát a ghaladima társaságában utazék Szokotóba, elhagyván 1853. márcz. 21-kén Katszenát. Útja termékeny és népes vidéken húzódott keresztül, megérintvén Kuraie és Kurrefi vagy Kulfi városokat; ez utóbbinak 8—9000, az előbbinek pedig 6—7000 lakosa van. Katszena helytartója néhány száz lovassal Szekka városig kísérté Barthot. Ez azután Szürmi városon s Gundumi erdőrengetegen keresztül folytatá veszélyes útját s Gauasszú falu mellett a göberiek ellen haddal indult szokotói fejdelem, Aliu, táborát éré. Aliu nagyon szívesen fogadá utazónkat, s minden vonakodás nélkül megadá neki az engedélyt Timbuktu meglátogatnia, csak azt kötö ki, hogy Barth maradjon Vurnóban, míg a hadjáratból megjön. Írást is adott neki, mely az angol kereskedőknek, kik birodalmát meglátogatnák, teljes biztosságot ígér személyökre s vagyonukra nézve. A kölesönös ajándékok kicserélése után a fejdelem már fölkerelkedett hadserge után indula, Barth pedig útját Vurnóig, a fejdelem mostani székhelyéig folytatá, hol április 3-dikán megérkezék.

A pullók, ¹⁾ kik most a Bornu birodalom s Zahara sivatag déli szélétől délre a szélesség 8-dik fokán túlig s majdnem húszankét hosszúsági fok között hosszan elterülő földön uralkodnak, a legértelmeseb afrikai nemzetekhez tartoznak. Ugy látszik, történelem előtti időben keletről szakadtak a Szenegal mellékeire; némi tekintetben a Java és Szumatra ázsiai szigeteken tanyázó malaiokhoz hasonlitanak. De idő folytában sokféle idegen népségekkel olvadtak össze, s azért bőrük színe s testök alkotása is sokféle eltéréseket és árnyéklatoakat mutat. Általában véve vörhenyes barna színűek, kis termetűek s gyöngéd testalkotásuak. A 14-dik század óta nyugatról lassanként keletre terjeszkedtek, összeolvadván a dsolof és vakoré vagyis mandingo nemzetek egyes osztályaival. Barth úgy véli, hogy a Ptolemaeus által említett „Pyrrhi Aethiopes“ alatt a pullókat kell érteni, s hogy ők a régi Ghánata birodalom világos színű, uralkodó nemzetét képezték. Már a 16. században a Kuára vagy Niger folyam keleti vidékein oly hatalmasok

¹⁾ A „pulló“ szó többese: fulbe; a mandingók fuláknak, a hausszák fellániknak, a kanórik fellatáknak, az arabok fulánoknak nevezik.

voltak, hogy a Kebbi országban támadt belzavarokban nagy szerepet vittek. A 17-dik század elején pedig már a Czád tavától délre terülő Baghirmi országban is voltak egyes pulló telepek. De épen azon nagy elterjedésök miatt nem birtak nagyobb hatalomra szert tenni; minden egyes osztályuk csak saját külön érdekét hajásztá az új hazában, melybe költözött vala. Új korszak viradt föl a pulló nemzetre, midőn századunk elején, 1802. Baua, Góber pogány fejedelme, Othmándan-Fodiét más pulló főnökökkel együtt maga elé idézte s bitorolt igényeik miatt keményen megdorgálta. Othmán ekkor Daghel helységben, a mai Vurnó közelében tanyázott s imám (pap) tisztét viselte. Mint hitbuzgó mohamedán nehezen tűrte a pogány góberiek uralmát s vallási és állami reformatora lett nemzetének. A lángoló hit és lázadás zászlaját kitűzvé, egybegyűjté földieit s fölvevé a független sejkh méltóságát. Eleintén ugyan szerencsétlenül harczolt Góber s fővárosa Alkalana ellen, de híveinek hitbuzgósága s harczvágya, melyet vallási énekekkel szüntelen új erélyre tudott lobbantani, nőttön nőtt, s így lassanként minden akadályon győzve nagy birodalomnak veté meg alapjait. Othmán elsőben Gándóban, utóbb Sziffauában székel. Halálakor (1817.) szerzett birodalmát megosztá fia, Mohamed Bello, és testvére, Abd-Alláhi közt; amaz a keleti felet, a mostani Szokotó birodalmat, emez pedig a nyugati tartományokat kapta. Mohamed Bello szultán a legjelesebb szudáni fejedelmekhez tartozik, szerencsésen diadalmaskodott a veszélyeken, melyeket ellene a leigázott népek s hatalmas versenyfele, Mohamed el Kánemi, Bornu fejedelme, támasztottak. Testvére és utódja Atiku is szerencsésen uralkodott 1832—1837. De Aliu, Szokotó mostani fejedelme, Mohamed Bello egyik fia, igen gyáva és gyenge ember, noha kegyes és jószívű. Azért a birodalom igen bomlott állapotban van; az egyes tartományok helytartói függetlenségre törekednek, Chadedsa tartomány helytartója 1853 óta teljesen függetlenné tette magát; másfelől a góberék, targhik s leigázott pogány népségek belül és kívülről pusztítják és zaklatják a birodalmat. Aliu, mint már említettük, Vurnóban székel, mely városnak 12—13,000 lakosa van. De Szokotó nagy sokadalmaival s 20—22,000 lakosaival még most is a birodalom tulajdonképi fővárosa. E két város csak néhány mfdnyire van egymástól a Kuarába ömlő Gulbi-n-Szokotó vagy Rima folyó déli partján, a független Góber és Adar déli szélén.

Barth ápril 20-kán kirándulást tett Szokotóba. Ugy találta, hogy azon vidéken gyapoton, ind és szerezsen kölesen kívül sok rizst is termesztének. A rizs a Niger mellékein a lakosok fő eledelét teszi, míg Bornuban épen nem termesztetik. Banán- és citromfákat, sőt cukorültetvényt is talált Bamurna termékeny de nedves völgyében.

Május 8-kán Barth ismét útra kelt, miután Aliu nem igen

győzelmes hadjáratából haza tért vala. Gándó, Birni-n-Kebbi, Szogirma, Kalliul, s más városokon keresztül az ugynevezett Niger felé utazott, mely folyamat Száj városnál érte el. Gándó úgy mint Szokotó Kebbi tartományban fekszik s az utóbbi várostól csak egykét napjársnyira esik délnyugatra. A nyugati pullo birodalom fővárosa s Chalilu Szultán székhelye. Környékét igen gazdag növényzet ékesíti, különösen a banánfa is; híres a gándói nagy és jó hagyma is, mely tamarindfa gyümölcsével igen egészséges eledelt szolgáltat azoknak, kik szudánban utaznak. Gándóban politikai élénkséget, harczias szellemet, kereskedelmi tevékenységet, derült vidor népeletet épen nem találunk. Ezt megakadályozza s elfojtja Chalilu fejdelem komor zárkózott, szerzetesi jellege. Az ottani tartományok fővásárhelye a Gándótól egy napjársnyira délnyugatra levő Dzséga város. A gándóiak csak a gyapotszövésben tűnnek ki, de a gyapotkelmét nem tudják oly szépen és fényesre festeni mint a nupeiek vagy kanóiak.

A gándói birodalom sok termékeny és vagyonos tartományt foglal magában, melyek Nyugat-Áfrika nagy folyama és mellék-ágai mellett elterülnek. De a fejdelem gyengesége és gyávasága miatt teljes fejletlenség, zavar és rendetlenség harapózott el a birodalomban.

Chalilu saját mohamedán alattvalói előtt sem igen mutatja magát s helyette néhány testvére és kegyencze uralkodik. Barthot sem akará személyesen fogadni s csak nagy nehezen engedé meg neki, hogy útját Timbuktu felé folytassa. De hosszas alkudozás és tetemes ajándékok benyújtása után Barth nemcsak maga számára kapott úti fermánt, mely az általa megérintendő tartományok összes helytartóihoz volt intézve, de Chalilutól sajátkezüleg irt biztosító levelet is vett általában az angolok számára, kik jövőben birodalmát meglátogatnák.

Barth jun. 4-kén hagyá oda Gándót. Az esős időszak már beállott volt omló záporával, mennydörgös fergetegeivel s hatalmas szélvészeivel. Azért csak nagy bajjal haladhatott tovább a Nigernek terjedelmes mocsárjaival, mellék- és holt ágaival borított tartományokon.

Birni-n-Kebbi hajdan hatalmas birodalomnak fővárosa volt, mely a Niger melletti összes tartományokat magában foglalta s még a hatalmas Bornu birodalommal is sikeresen harczolt. Kebbi birodalom a marokkóiak által feldúlt szonrhaj birodalom romjain alakult s 1806-ig virágzott, midőn a pullók által elfoglaltatott. Birni-n-Kebbi most romban hever, azelőtt pedig nagy forgalomnak s tetemes aranykereskedésnek is központja volt. Új-Kebbi valami egy órányira van az ő város falainak omladékától.

Szogirma város jó karban levő agyagfallal van kerítve s lakosainak száma 7—8000-re rüg. Kalliul Fogha völgyben van, melyben a száraz évszakban konyhasó virágzik ki.

Junius 19-kén Tondifu faluban hált Barth s nyugtalan

álmokkal töltött északa után más nap korán reggel útra kelt. Sziklás, sűrű erdőrengenettel borított vadonon nem egészen két óráig előrehaladván, megpillantá a Niger ezüstös víztükreinek első csillámát. „Nemsokára a hatalmas folyam egészen feltárula előttem s csekély távolságra partjától haladék előre. Még egy órába telt, s ott álltam a révparton, Szaj várossal szemben.“

„Közép-Áfrika belföldje minden kegyeltebb nemzetének megvan a maga folyója, s a mint ugyanazon folyó különböző nyelvű nemzetek tartományain keresztülfolyik, más-más nevet is kap. Így Nyugat-Áfrika nagy folyóját a mandingók (jüli-k) vagy vakorék Dhiúlibá- vagy Julibá-nak, a pullók Májónak, az amo-sarhok vagy targhik (tuareg) Eghirreu-nek (s ebből lett az Európában divatozó „Niger“), a szonrhajok I-szá-nak vagy Szaj-nak, a kombori-k Kuárának, a hausszák Bakin-nának nevezik. Így tehát elértem a híres folyamot, az európaiak képzelődése előtt az afrikai földirat és kutatás megnyitla óta titokszerűen lebegő Nigert. Csendesen hömpölygött oda észak-északkeletről dél-délnyugatra, mintegy három mérfnyi sebességgel egyegy órában; szélessége itt csak valami 1000 lépést tett. Sziklás partja 20—30 láb magas... A révvel szemben, laposabb parton, jelentős város terült, melynek alacsony földbástyái és gunyhói fölé számos karcsú dűmpálma festőileg emelkedett; ez Szaj=a folyamváros.“ (A „szaj“ szó a szonrhaj nyelven tulajdonkép folyót jelent).

Barth átkelvén a folyamon, egyikét napot Szajban tölte s jun. 24-kén ismét folytatá útját oly tartományokon keresztül, melyek Európában még teljesen ismeretlenek voltak.

Az Isza folyam a mandingók országában ered, nem messze a Szenegal forrásaitól; elsőben majdnem egyenest keletnek, azután északnak s északnyugatnak fordul Timbuktu vidékeig, innen megint valami 3 hosszúsági fokon keresztül keletnek megyen, aztán délnek s délkeletnek fordul s a Benue hajózható folyóval egyesülvén, déli irányt vesz s így a Benini tengeröblbe ömlik nagy deltát képezve torkolatán. Tehát a Niger vagy Isza az északi szélesség 13. és 17. s a nyugati hosszúság 5. meg a keleti hosszúság 2. fokai között (Greenwichtől) nagy félkört képez, melynek íve a nagy Zahara sivatag déli szélét érinti. Barth Szajnál átkelvén a folyamon, félkörének felső részétől délre utazék, északnyugati irányban, Csampagóre vagy Galajdzso, Torobe, Jágha s Libtáko kerületeken vagyis a Gurmának nevezett partvidéken keresztül; mindezen kerületek még a gándói pulló birodalomhoz tartoznak, de a pullók csak a nyugati útba eső fő helységeket szállták meg; a többi helységek jobbára függetlenek s részint beköltözött szonrhajok birtokában vannak, kik az északról mindinkább délre nyomuló targhikkal együtt folytonos ellenségeskedésben élnek a pullókkal. Libtákon túl nyugatra a teljesen független Aribinda tartomány terül, ezen keresztülutazván Barth, Dalla tartományba jutott, mely

már a Má-szina pulló birodalomhoz tartozik. Végre Szarajamónál a Niger nyugati szára egyik mellékágát érte el, s előbb ezen, azután az egyesült Niger folyamán lehajózván Kabarába, Timbuktu kikötőjébe jutott.

Ezen egész útja az esőzések s a sok folyó- és állóvíz miatt igen bajos s a tartományok bomlott, fejtetlen volta és a má-szinaí pullók vallási vakdűhe miatt igen veszedelmes is volt. Szajtól nyugatra, csekély távolságra Csampagóre, Galajdzso főnök székhelye van; ez a pullók által szorítottván, Má-szina vagy Melle országból szakadt ide földijeivel együtt. A karózáttal kerített Csampagóre különös látványt nyújt, mivel gunyhóinak minden udvarán egy vagy több sajátságos magtár van. E magtárak négyszegletű toronyhoz hasonlítanak, 10—15 láb magasak, belül valami 6 láb szélesek, fölfelé keskenyebbek, s csak fent a fedél alatt van ablakforma nyílásuk, melyen a gabnát beteszik s kiveszik.

Torobe kerület fővárosa Csampalauel, mely azonban most csaknem egészen elpusztult. Jágha tartomány főhelye Szebba, mely alig 200 gunyhóból áll s igen nyomorúságos. Libtákö fővárosa Dóre, melyet Libtákonak is neveznek; ez nagy kereskedésnek központja: az arabok söt, a vangarák vagy vakorék vagyis a keleti mandingók fehér kóladiót (a sterculia macrocarpa gyümölcsét) s pénz gyanánt keringő kagylót, a mószik söt, gyapotszalagokat, festett gyapotkelméket, szamarat, kóladiót, gabnát (szerecsen és ind kölest) s réz készítményeket visznek a dórei vásárra. De Libtákö is zilált s bomlott állapotban van.

Aribindában Barth kénytelen volt magát mohamedánnak kiadni, különben a má-szinaí pullók, kiknek fejedelme fölötté vakbuzgó ember, semmiképen se bocsátották volna országukba. Így jutott a független szonrhajoktól lakott Tinge városba s azután Dalla tartományba, mely hegyesvölgyes; különösen Hombori kerületet sajátságos alakú, meredek és szagztatott hegyek borítják, melyeknek szirtfalai néhol tökéletesen holmi várromokhoz hasonlítanak. E hegyes vidéken keresztülutazván, aug. 18-kán Bambara városba jutott, mely azon vidéken a Niger hátulsó ágai mellett a legdélibb megerősített szonrhaj helység, s részint alacsony agyag-, részint nádgunyhókból áll. Közelében terjedelmes állóvizek vannak, melyek az esős időszakban vízzel megtelő és 4—5 hónapig csónakázható holt ágak által a Nigerrrel kapcsolatban vannak, úgyhogy akkor Bambarából egyfelől Kánimán keresztül Dire városba, másfelől Timbuktuba lehet hajón menni.

Aug. 27-kén Barth Szarajamo pullóktól és szonrhajoktól lakott városba érkezék, hol még mindig nagy szárazság uralkodott. A jámbor lakosok azon hirt vették vala, hogy Abd-el-Kerim, ez volt Barth áfrikai neve, keletről való moszlim serif,

kinek az Istennél nagy befolyása van, tehát előljárókkal együtt hozzájárulának azon kérelemmel, szerezne nekik közbenjárásával esőt. Már a bamaraiaktól is ostromoltatott vala ez ügyben s Szarajámóban csakugyan kénytelen volt a gyülekezet előtt a kuran (koran) megnyitó imádságát hangosan elmondani s azután az előljárót is különösen megáldani. De a hitbuzgó előljáró utóbb nagyon megharagudt, midőn megtudá, hogy a vélt serif Európából való keresztyén.

Szarajámóban, mint már megemlítettük, Barth csónakra szállt s Kabara, Timbaktu kikötője felé hajózott, mely a folyam egyik északi mellékága mellett van, s valami 2000 lakossal bir, kik majdnem kivétel nélkül szonrhajok; a tisztviselők azonban pullók. Sept. 7-kén Barth Timbuktuba érkezék. Midőn a városhoz közeledék, nagy sokaság mene eléhe, őt üdvözlendő. „Ez — írja Barth — jelentős perczenet volt; mert ha ez embereknek valóságos vallásom felől legkisebb gyanújuk lett volna, alkalmasint nemcsak városukba nem eresztenek be, de életemet is veszélyeztetik. Tehát egyik kísérem intését követve megsarkantyuzám paripámat s puskával kezemben, kíséroidmet elhagyva, előrevágtaték, az élembe jövőket üdvözlendő. E bátor föllépés ótalma alatt számos „szalám-mal“ (üdvözet) fogadtatám, de a sokaságból egy ember török nyelven szólíta meg, melyet már csaknem teljesen elfelejtettem volna, úgy hogy csak nagy nehezen tudtam alkalmas feleletet adni üdvözlétére; hogy tehát egyéb tolakodó kérdéseket kikerüljek, megsarkantyuzám lovamat s biztos tanyám felé vágtaték.“

Timbaktu vagy Tumbutu 1100 táján alapítottatott az amo-sarhok (tuareg) által s eleintén csak csekély vásárhely volt. A 14. század elején a nagy Melle birodalomtól lett függővé, de ez csak felvirágzását mozdította elő, mert a mellei őrsereg megvédi vala a szomszéd berber népségek erőszakoskodásai ellen, s ennek folytán Timbaktu nagy kereskedésnek központja lett. De nem sokára a pogány Mó-szi királya által foglaltatott el s dúlatott föl. Azonban 7 év múlva ismét a melleiek által szállatott meg, s újra fölvirágzott. A 15. században a mellei birodalom hanyatlani kezdett s Timbuktut az amo-sarhok foglalták el, 1468-ban Szonni Ali, a vitéz szonrhaj fejdelem szállta meg s nagy vérontást követett el lakosaiban. Ezentúl Timbaktu a szonrhaj birodalomhoz tartozott s csakhamar igen virágzó várossá lett, az arab kereskedők nagy számmal ott telepedvén meg. A 16. század végén a szonrhaj birodalom Timbaktuval együtt a marokkóiak által szállatott meg.

Ezekből kitetszik, hogy Timbaktu sohasem volt nagy néger birodalomnak fővárosa, mint Európában eddigelé hitték vala. De korán fészke lett a mohamedán tudományosságnak, s maga nemében nagyszerű és szép épületekkel birt, miért is a város (medinah) czímét méltán megérdemelte. Miután a szonrhaj birodalom a marokkóiak által felforgattatott, volt fővárosa G ó g ó vagy G a r h ó

egészen elhanyaglott, s a kereskedés egyfelül a Marokkóhoz közelebb eső Timbuktuba, másfelül Agadeszbe költözött. De a bomlottság és fejtelenség, mely a marokkói hódítás után a Niger mellékein elharapózott, Timbuktut is elsüllyeszté, melyet egyfelül a pogány bambaraiak s másfelül a mohamedán pullók és arab-berber népségek sanyargattak és zsaroltak. Végre 1826-ban a mászinai pullók hódoltaták meg, kik vallásos vakdühhel nemcsak Vangara és Mószi pogány kereskedőit, de az arab és maur mohamedánokat is üldözték s így Timbuktut kereskedését csaknem egészen tönkretették. 1844-ben az amo-sarhok fölkerekedvén, kiűzik a városból a pullókat, de a mászinai fejdelem ekkor megtiltá a gabna kivitelét birodalmából, minek folytán Timbuktut nagy inségre juta. Tehát 1846-ban El Bakaj seikh, ki kegyességénél fogva nagy befolyást gyakorol, közbenjárása által békét szerzett a versengő felek közt, mely szerint Timbuktut a pullóknak hódol és adózik, a nélkül hogy pulló őrsereg megszállva tartaná. A város tehát különböző pártokra van szakadva s erős kormány nélkül szűkölködik.

Timbuktut Barth adatai szerint az északi szél. $17^{\circ} 37'$ s a nyugati hossz. $3^{\circ} 5'$ (Greenwichtől) alatt fekszik, néhány lábnyira a várostól délre 7—8 tengeri mfldre levő folyam főágának közepes vízállása fölött. Mostani alakjában háromszöget képez, melynek talpa a folyamnak fordul, míg a Szankoré mecsethez támaszkodó csúcsa északra szolgál. Hajdan nagyobb területet foglalt el s különösen északra legalább 2000 lépéssel odább húzódott, mint jelenleg. Mostani terjedelme alig három angol mfldnyi, tehát éppen nem igen nagy. Jelenleg kerítő fala nincsen, miután volt kerítését, mely alkalmasint csak földsáncz volt, a pullók által 1826-ban leontatott. Az utcák részint szabályosak, részint tekervényesek, de egybefüggő házsorokból állanak; kiburkolva nincsenek, de kavicsal és homokkal feltöltvén s némelyikének kövezetárka van a víz lefolyására, mely a lapos fedelű házak ereszesatornáiból az utcákra csurog. Különösen déli része sűrűn van beépítve, s ott csak három nyílt tér van, a kis és nagy piac s egy kis tér a Szidi Jahia mecset előtt. A házak jó karban vannak, részint napon szárított gömbölyű vályogokból építvén, részint csak gyékénygunyhók. Az agyagházak száma mintegy 980; a szintén több százra menő kerek gyékénygunyhók főleg a város északi s északkeleti oldalán vannak, hol a századok folytában támadt nagy omladékhalmok emelkednek. Az agyagházak rendesen egy vagy két előszobából, két udvarból s több lakó- és hálószobából állanak, a házfedel lapos terraszt képez, mely 5 láb magas mellvéddel van köryezve, s melyre többnyire elül a homlokzat mentében még egy szellős kamara van építve; a terrasza és kamarába az előszobából lépcsőzet viszen föl. A második, hátulsó udvar rendesen a nőknek van szánva.

A városnak most csak három középülete van, t. i. három mecsete. Ezek közül legnagyobb a Dzsingerébér mecset, melyet

Melle fejedelme, Mansza Músa, 1327 tájban kezdett építtetni, s mely a város délnyugati végében van. Igen terjedelmes épület, de nagy részét a nagyobbik tornyot környező nyílt udvar foglalja el. A templomépület főrésze kilencz hajót foglal magában, melyek különböző nagyságúak s különbözőleg építvek; a három hajóból álló nyugati rész hihetőleg a Mansza Músa által rakatott régi mecsetből való, mint a főkapu fölött látható, már alig olvasható fölrirat tanúsítja. Az épület keleti oldalán hét bejárás van. Az épület legnagyobb hossza 262, legnagyobb szélessége pedig 194 párizsi lábat tesz. Az ezen nagy mecsetet környező városnegyedek mindig főleg a mohamedánok lakták, s most is különösen a pulók lakják.

A Szan-koré mecset a város északi részében van, öt hajóból áll s 120 párizsi láb hosszú s 80 láb széles. E mecset állítólag még régibb mint a nagy mecset s valami gazdag szonrhaj asszony költségén épült.

A Szidi Jahia mecset sokkal kisebb mint az előbbi kettő s a 15. század negyedik tizedében Mohamed Naszr kádhi által építtetett. Ezeken kívül még más három mecset volt, de ezek eltűntek. A királyi palota is, melyet Mansza Músa építtetett, s melyben a szonrhaj fejedelmek olykor laktanak, valamint a marokkóiak által rakott erősség (kaszbah) is nyomtalanul elenyésztek.

A város délkeleti részében a Szanegungu negyed van, melyben a legjobb lakok vannak s a legvagyonosabb kereskedők laknak; ehhez nyugat felől a Jubu negyed csatlakozik a nagy piacczal és Szidi Jahia mecsettel; ettől nyugatra a Dzsingeré- vagy Szangerébér negyed terül a nagy mecsettel. Északra a Szanegungu negyedhez a Szára-kajna negyed csatlakozik, odább északra Jubu-kajna, azután Ba-gindi negyed van, mely a város legalacsonyabb részét foglalja el, s végre legészakibbra Szan-koré legmagasabban fekvő negyed terül, melyben főleg a szonrhajok laknak.

Az állandó lakosok összes száma most valami 13,000 lélekre rúg, míg az ideiglenes lakosok száma a legélénkebb kereskedés szaka alatt, novembertől januárig, 5000-re, sőt néha 10,000-re is rúg. Az idejáró kereskedők részint a sivatagból való maurok, részint vangarák vagyis keleti mandingók, részint mó-szik; de ezek most leginkább a délben vásárhelyeket, Dörét, Homborit, Szan-szandit s Dzsenét látogatják meg.

Timbuktu semmi tekintetben sem termelő hely; csekély földmívelése népességének élelmi szükségét távolról sem fedezi, s az élelmi czikkek Szan-szandiból és szomszédságából szállíttatnak oda vizen. Müipara is csekély s holmi kovács-, ötvös- és szíjgyártóművekre szorítkozik. Az itt készült bőrtáskák, poggyásztömlők, kerek párnák s puskatokok igen csinosak, de leginkább a targhik s főleg a nők készítményei. Hajdan, úgy látszik, a gyapotszövésben is kitűnt Timbuktu, de jelenleg a benszülöttek is, kivált a vagyono-

sabbak, a Kanóból és Szan-szandiból bevitt szövetekbe s az angol gyártmányú kalikóba öltözködnek. Timbuktú tehát csaknem egészen a külföldi kereskedéstől függ, melynek itt a Nigernak a sivatag szélét érintő nagy kanyarulatánál nagyon kedvező helye van. A külföldi kereskedésnek három főútja van; a folyam hossz- szában délnyugat felől, s északról egyfelől Marokkóból, másfelől Ghadámeszből. E kereskedésnek főczikke az arany, noha a Timbuk- tuból kivitt összes arany értéke évenként egyremásra alig tesz többet mint 150—200,000 porosz tallért. Timbuktuba az arany leginkább Bambúkból és Búréből vitetik be. Vangarából most az aranyt leginkább az ugynevezett Aranypartra szállítják, s Tim- buktuba nem igen hozzák. A bambúki arany sárgásabb, a búrei fehéres, a vangarai zöldes. Legtöbb arany karimákban hozatik a városba. De a Ghadámeszbe és Tripoliba kerülő aranypor is jobbra Timbuktun megyen keresztül. Az arabok befolyása következtében a mithkál szolgál nehezekül az aranykereskedésben; de a mithkál nem egyenlő, legkisebb az agadeszi, mely 1000 kagyló értékének felel meg; a timbuktúi mithkál súlya 96 búzaszemnyi s értéke 3—4000 kagyló; a mangói (mandingó vásárhely Jendi és a Niger között) végre legnehezebb s $1\frac{1}{4}$ timbuktúi mithkállal ér föl. A kereskedés másik főczikke a só, melyet előbb Teghazából, 1596 óta Taodenniből szállítanak a Niger vidékeire. Taodenni El-Dzsóf tartományban van, s ott nagy területen öt különböző rétegben fordul elő a kősó. Az ottani tisztviselő kis bányamezőket mutat ki a sókereskedőknek, kik neki a kiásott sómennyiség ötödét szolgáltat- ják be adó fejében. Az ott kifejtett legnagyobb sódarabok 3 láb 5 hü- velyk hosszúk, 13 hüvelyk magasak s $2\frac{1}{2}$ hüvelyk vastagok; súlyuk 50 és 65 font között változik. Ily sódarab Timbuktuban 3000— 6000 kagylóba (azaz 1—2 tallérba) kerül. Igen nevezetes keres- kedési czikk a gúro- vagy kóladió is, melyet a feketék fölötté kedvelnek. Timbuktuba kivált Tangréra, Teuté és Káni városok- ból szállítatik, míg Kanóba Asszánti északi tartományából kerül. Kétféle fán terem a kóladió; a *Sterculia acuminata* nevű fán a veres, a *Sterculia macrocarpa* nevűn pedig a nagyobb fehér dió terem. De azonfölül még több alfajt is különböztetnek meg.

A folyam mentében, főleg Szan-szandiból, Timbuktuba szál- lított élelmi szerek leginkább rizsben és szerecsen-kölesben állanak, de növényi vajban is, melyet nemesak világító olaj gya- nánt, de főzésre is használnak.

Az európai árúk leginkább Marokkó felől kerülnek Timbuk- tuba; ilyen árúk: veres posztó, matrácok, övek, tükrök, kések, dohány és angol gyártmányú fehérítetlen kaliko; ez utóbbi czikk most Ghadámesz felől is nagy mennyiségben vitetik be. Az arab árúk között nevezetes czikk a dohány, mely azonban jelenleg csempészeti tárgy, mivel élvezete Timbuktuban s az egész mászi-

nai birodalomban a fejedelem vallási elfogultsága miatt, tilos. Tauátból különösen datolyát és dohányt visznek Timbuktuba.

Barth mint moszlim vonult a városba, de csakhamar kislútt, hogy keresztyén s Szidi Ahmed el Bakaj seikh versenytársa, Hamádi, legott a mászinai hitbuzgó pullóknak tudtára adá, hogy a városban keresztyén ember van. E hírre a pullók fölgerjedtek s komoly veszélylyel fenyegeték Barth életét, annyival inkább, mivel Szidi Ahmed el Bakaj seikh éppen akkor nem volt jelen Timbuktuban. Szidi Ahmed el Bakaj Azauád tartományból Timbuktuba költözött, vallásosságáról és tudosságáról híres nemzetség tagja, a tuareg népségekre fámaszkodva némi ellensúlyt képez a hódító pullók ellen s messze földön nagy tekintélyben áll. Barth főleg azon igazán tanult és erényes emberben vetvén bizodalmát, indult el Timbuktuba. Nem is csalatkozott ebbeli reményében. A seikh, mihelyt haza érkezett, nemcsak nyájasan fogadá, de legott ótal-mába is vevé a pullók üldözései ellen. De Abd-Alláhi vakbuzgó fejdelme új meg új rendeleteket küldözgete a városba, hogy a keresztyén jövevényt kergessék ki. Az egész város nagy mozgalomba jött; több izben mármár készültek Barth szállására rontani. El Bakaj azonban híven ótalmazta vendégét, noha sem erélye sem hatalma nem volt elegendő. Hogy a pullóktól folyvást izgatott városbeliek meg ne botránykozzanak a keresztyén jövevénynek, kin az ismételt térítési kísérletek nem fogtak, hosszas mulatásán a városban, El Bakaj végre magával vitte künn a pusztán levő sátor-tanyájára, hol már azelőtt is több izben néhány napot együtt töltöttek vala. El Bakaj a sivatag tuareg népségeivel alkudozott, hogy ezek segítségével szükség esetében a pullók ellen harcra kelhessen. A dolog valóban annyira ment, hogy az összeültkezés kikerülhetlennek látszott. Barth teljességgel nem akarta, hogy miatta háborúba keveredjék nemeslelkű pártfogója s csak arra kérte, engedje meg, hogy a folyam mentében visszatérhesen. De a seikh egy darabig személyesen akarta elkísérni, hogy bántatása ne legyen, s mindig más dolga akadt, mely miatt az elutazást egyik hónapról a másikra halogatta. Barth tehát kénytelen volt ott vesztegelni. Az 1854-dik esztendő is felviradt, s utazónk még mindig nem tudta, mikor fog kellemetlen helyzetéből kiszabadulni. Márcz. 17-kén kénytelen volt a városból véggép kivonulni, s pártfogója tanyájára menni. Azóta mindennap tanakodtak az elutazásról, de csak ápril 19-kén kerekedtek föl. Azonban nem igen messzire mentek, midőn a seikh megint visszatért; Barth is kénytelen volt megfordulni s Timbuktut felé visszamenni. Végre máj. 17-kén csakugyan elindultak s a folyam északi partján haladtak előre Gó gó felé, hol a lassu utazás miatt csak jun. 18-kán érkeztek meg.

„Gó gó vagy Gaó vagy Ga-rhó több századon át a szorba i birodalom fővárosa volt, melyből hatalmas és győzel-

mes fejdelmek kivonultak, mint pl. Mohamed el Hadzs Aszkiá, kik hódításaikat keletről Kebbítől vagyis inkább Hanszától nyugatra Fútáig és északról Tauáttól délre Vangaráig és Mó-sziig kiterjesztik vala. Áfrikában, azon még csak félig fölleplezett világrészben, csodálatos és titokteljes néphullámozások egymásra következnek s egymást elnyelik, annélkül hogy lételőknek nyomát is hátrahagynák, annélkül hogy az összes életben előmenetelt mutatnának. Nyugaton a nagy és hatalmas Ghánata (Valáta) birodalom támadt, melyet a Melle birodalom elnyelt; ez azonban haladás volt, mert Melle szervező képességgel birt, új kormányformákat alkotott s a birodalmat biztos alapokra rakta; ekkor fölmerült Szonrhay s nemsokára oly erőssé lett, hogy nemcsak Mellétől ismét függetlenné tehetette magát, de hódító fegyvereit is fordíthatta ellene. Midőn Szonrhay legmagasb virágzását elérte vala, hatalmas, nagyszerű tömegnek látszott, de belső bomlás folytán elgyengült s a marokkói katonacsapatoknak könnyű zsákmánya lett. Így a Niger egész hosszában a nemzeti élet meg volt törve, s nemsokára megjelentek a pusztító berber hordák, a pullók sergei s más népségek. Vajjon e nemzetek életereje ki van-e már meritve, vagy ott rejlik-e még ép csira új alkotásokra s új birodalmakra? A mo-szi pogány törzsben nyilván most legnagyobb erő rejlik, de képes-e művelődni s művelni, nem tudjuk.“

E tartományok történeteiből csak némely adatot ismertünk, melyeket az arab írók tudósításaiban, Leo Áfrikanusban s egykét spanyol író munkáiban elszórva találtunk, s melyeket Cooley gyűjtött vala egybe.¹⁾ Barthnak azon szerencse jutott, hogy Szonrhaj birodalomnak teljes, a legrégibb időktől kezdve időszámilálásunk 1640-ig terjedő történelmét forgathatta, melyet hazai előkelő tudós, Ahmed Bábá, a birodalom elbukása után szerkesztett vala. Barth e nevezetes munkát (Tarich e' Szúdán) Gándóban kapta meg egy ottani tudóstól; nem volt ideje az egészet lemásolni, de azon szakaszokból, melyek történelmi és földirati tekintetben legfontosabbak, kivonatokat készített, melyeket Ralfs németre fordított s a Német Keleti Társulat folyóiratában (IX. köt.) közzétett.

Ahmed Bábá ezen munkája s egyéb források szerint a Niger vidékein elsőben Ghána vagy Ghánata birodalom virágzott a Kr. utáni 3. században; e birodalom magya a mostani Baghena tartomány volt. A 7. század vége felé, tehát a mohamedánság első századában, már Ghánatában a mohamedánok külön tetemes városnegyedek birtak 12 mecsettrel. Ghána birodalom a 13. század elejéig virágzott, ekkor hanyatlani kezdett, s helyébe Melle birodalom emelkedett, melynek legnagyobb fejdelve Mansza Músa 1311—1331, tehát Róbert Károly idejében, uralkodott. Mansza Músa a Négerföld roppant részére terjeszté ki uralkodását, nevezetesen

¹⁾ William Desborough Cooley, Negroland of the Arabs. 1841.

Baghenára, Ghánata birodalom maradványaira Taganet s Aderér lakott részeivel együtt; azután Szaghára vagyis nyugati Tekrurra Szillával együtt; továbbá Timbuktura és Szonrhaj birodalomra Gógó fővárosával. Melle valami egy századig virágzott s még 1454 tájban is Ca da Mosto portugál tudósító szerint a Négerföld leghatalmasb országa volt. Végre Szonni Ali szonrhaj fejdelem (1464—1492, tehát Mátyás királyunk idejében) felforgatta a Melle birodalmat.

A Szonrhaj királyság a 7. században keletkezett, midőn a libüai vagyis berber eredetű Szá Alajámin Kukiában, Szonrhaj legrégibb fővárosában ütötte föl tanyáját. Utódai, a Szá uralkodóság (dynastia) tagjai, korán fölvettek az izlámot (1009-ben) s utóbb Gógóba tették át székhelyöket. Gógó vagy Ga-rhó két külön városból állott, az egyik a folyó északi partján terült, s ott a fejdelem s merő mohamedánok laktak; a másik városrész a Niger déli partján volt s pogányoktól lakott. Király csak mozlim lehetett, s midőn fejedelmi méltóságába lépett, az uralkodás három jelvényét adák neki át, t. i. gyűrűt, kardot s a koránt, melyek régi időből származtak s valami emír el mumenintől; nyilván Egyiptomból, küldettek vala a szonrhaj fejdelemnek. Gógó birodalma már a 12. század közepén hatalmas ország volt, mely lóval s tevével bővelkedett, melyben az előkelők jól ruházkodtak s arcukat elfátyolozták, a köznép bőrbe öltözködván. Mindazáltal Szonrhaj birodalom kénytelen volt Melle felsőségét elismerni, mignem Ali Killun, a Szonni uralkodóság alapítója, 1335-ben Szonrhajt ismét függetlenné tette; utódja Szonni Ali azután 1464. óta Mellét felforgatta, Timbuktut meghódoltatta s Baghenát is a szonrhaj birodalomhoz csatolta. A portugálok ekkor kezdenek Afrika nyugati partjain gyarmatokat telepíteni s II. János és Emmanuel királyaik alatt Afrika belsejébe, Mellébe és Timbuktuba is több követséget küldözének; sőt Szonni Ali megengedte nekik, hogy Vadánban vagyis Hódenben is kereskedelmi telepet állítsanak.

Legnagyobb virágzását Szonrhaj birodalom Hadzs Mohamed Aszkiá (1492—1529.) alatt érte el. Ez Szonni Ali fia és utódja ellen föllázadt s véres csatában győzván, magához ragadá a fejedelmi méltóságot. Az előbbi fejedelmek, a Szá uralkodóság s ennek folytatója a Szonni uralkodóság külföldről szakadtak vala a Niger mellékeire, Aszkiá ellenben hazai fejdelem, született szonrhaj volt, s példáját nyújtja a legmagasabb fokú fejlődésnek, melyre a fekete emberfaj képes.

Aszkiá a szonrhaj birodalmat Hausza szívéből kezdve majdnem az Atlánt tengerig s az északi szélesség 12. foka alatt terülő Mó-szi pogány országtól föl Tauátig, majdnem Marokkó déli határáig terjesztette ki; a meghódoltatott népeken emberségesen és igazságosan uralkodott, s mindenütt a mohamedán műveltség azon intézeteit hozta létre, melyeket alattvalóira nézve hasznosaknak

vélt. Ahmed Bába azért ezt mondja róla : „Isten az ő segítségével megszabadította az igaz hívőket szenvedéseiktől és inségöktől.“

Ugyanazon időben, melyben Szonrhaj birodalom hatalma tetőpontját elérte, Bornu is fölépült, Ali Ghadzsidéni erélyes uralkodása alatt a Káném elveszte s hosszas polgári háborúk által szenvedett sebeiből, s a 16. században a két Edrisz uralkodása alatt legdicsőbb korszakát elérte. A két hatalmas néger birodalom, Bornu és Szonrhaj között azon különbséget találjuk, hogy az utóbbinak sokkal zsarnokiasabb szerkezete volt. Szonrhaj birodalomhoz következő tartományok tartoztak : Timbuktu, melyről már szó volt; Dendi vagy Dendina, mely Kebbi és Szaj között terült; Szaberma vagy Szerma; Banku vagy Bengu, nyugatra Ga-rhótól; Bantul nyugatra Bankutól; Bel vagy Bal, Timbuktu környékén a folyam északi partján; Kurmina, nyugatra Timbuktutól, Tindirma fővárossal; Dirma és Bara, délnyugatra Kurminától; Má-szina, melyhez Szagha régi város is tartozott; Baghena északnyugatra Ma-szinától; Hombori vagy Tondi, vagyis El Hadzsri, azaz hegyesföld, s végre Burgu vagy Barba; az utóbbi két tartomány a Niger déli oldalán terült el. Minden tartománynak saját helytartója volt, kik többnyire az uralkodó családból származtak. E helytartók lázongásai, a központi kormány gyengesége s a harem ármányos cselszövényei csakhamar hanyatlásra juttatták Szonrhaj birodalmát, s Mulái Hamed marokkói császár jól fegyelmezett, löfegyverekkel bíró hadesapatainak könnyen sikerült a löfegyverrel ismeretlen szonrhaj roppant seregeket lezúzni, Timbuktu és Ga-rhót elfoglalni s az egész Szonrhaj birodalmat felforgatni (1588—1591.). A marokkói hódítók, mint a szonrhaj történelemíró Ahmed Bába mondja, oly országot találtak, melyben kényelmes élet, bőség, béke és közjóllét uralkodott; de a megszállás perczében mindez megváltozott; a békés nyugalomra folytonos félelem, a kényelmes életre zavar és szenvedések következének; a jóllét helyébe végromlás és bukás állott; az ország lakosai mindenütt egymás ellen kelének harcra; a tulajdon és élet szüntelen veszélyben forgott. E káros állapot, miután egyszer lábra kapott vala, mindinkább elharapódzék, nőttön növe s végre az egész országra elterjede. Maga Ahmed Bába is elfogaték s Marokkóba huzoltaték, de tudománya és erénye még az ellenségben is tiszteletet gerjesztett iránta, s ennek köszönheté, hogy hazájába visszaeresztették, hol azután nemzete történelmét megírta. Mulái Hamed el Manszúr marokkói császár, kinek basái Szonrhajt elfoglalták, 1603-ban meghalt. Halála után a Szonrhajban megtelepedett marokkói katonák, az ugynevezett rámi-k (a rámi=lövész, puskás; többese : „rumá„ vagy „ermá“) elfeledték hazájokat s egészen függetlenül uralkodtak a szonrhaj tartományokon. Belföldi nőkkel házasodván össze, idő jártában a szonrhaj nyelvet is fölvtették, de külön, a benszülötteken fegyelmoéknél fogva uralkodó néposztályt alkottak. Sok ideig győzelmesen harczoltak a

körülbelül lakozó apró néptörzsekkel, mignem végre a tuareg törzsökök által végkép legyőzettek. Most a rámi-k vagy rumák a legtöbb szonrhaj városban a rendes benszülött lakosság egyik osztályát képezik, noha eredeti nevezetüket megtartották s szellemi túlnyomóságra is még folyvást igényt tartanak.

Barth jul. 9-kén búcsút vett a timbuktui sejkhtől, a tudós és erényes El Bakajtól, s átkelvén Gógón alul a folyamon, déli partján folytatá útját Szájig. A sejkh néhány biztos s értelmes emberét adá melléje, kik őt részint Szokotóig, részint Bornuig kísérendők valának. Így meglehetősen bátorságban s minden balszerencse nélkül folyt az utazás. Jul. 29-kén elérek Szaj városát s auguszt. 2-kán ismét átkelének a folyamon. Barth azután csak némi csekély eltérésekkel mindenütt azon úton, melyen jött vala, haladott Gándón, Szokotón és Vurnón keresztül. Innen aztán K a n ó nak fordúlt, hová okt. 17-kén érkezett. Itt igen nyomasztó körülmények között forgott, mert az Európából várt pénzsegélyt nem kapta vala, tehát adósságait nem róhatta le. Segítvén magán a hogy tudott, novemb. 21-kén útra kelt K u k a u a felé. B u n d i várost elhagyván, erdőrengetegben lovagolt előre, midőn fölötte idegenszerű embert pillanta meg, ki szembe jöve vele; fiatal ember volt, kinek fölötte fehér arcyszíne azonnal elárulta, hogy öltözete, gyapottíngé (tobe) s veres sapkája köré sokszorosan tekert turbánja, nem hazai viselete. Egyik lovas kísézője azelőtt Barthnak szolgálatában állott vala, s ez legott tudtára adá urának, ki nem volt más mint Vogel, hogy Barth az, ki feléje jön. Vogel mindjárt megsarkantyúzá lovát, s a két európai utas a legnagyobb s legkellemesb meglepetésben és örömben részesült, midőn ott a vadonban váratlanul egymásra bukkana. Barth csak Szokotóban hallotta véletlenül, hogy Bornuba új európai utas érkezett, de nem tudta, hogy merre jár s legkisebb gyanúja sem volt arról, hogy vele találkozassék. Vogel pedig sokáig azt vélte, hogy Barth a Niger mellékein meghalálozott, mert halálának híre nemcsak Áfrikában, de Európában is elterjedett vala. Lovaiokról leszállván, letelepedtek az erdőben s néhány órát együtt töltöttek, beszélgetve a múltrol és jövődőről. Vogel azután Szinder, Barth pedig Kukaua felé folytaták útjokat. Decemb. 29-kén Vogel is visszatért Kukauába, s a két utas most néhány hetet együtt töltött. 1855. jan. 20-kán Vogel odahagyá Kukauát azon szándékkal, hogy elsőben délnyugati irányban a Benuéig előnyomulva Barth fölfedezéseit és kutatásait kiegészítse, azután pedig délkeleti irányban a Nilus felé akart menni. Tudjuk hogy első útját szerencsésen bevégezte, de midőn második útjában Vadaiba érkezett, ott a fejdelem parancsára kivégeztetett, állítólag azért, mivel valami szent hegyre felmászott s ezzel a lakosok vallási vakdühét felköltötte vala. Vogel a természettudományokban s különösen a csillagászati figyelésekben igen járatos, elszánt, lelkes és bátor ember volt, de Barth két nagy hibát vett benne észre: ta-

pasztalatlanságot, mert még csak 25 éves volt, s rozsz gyomrot, minélfogva semmiféle húst nem ehetett, sőt hüseledelnek pusztá láttára is rozszúl lett.

Barth még máj. elejéig Kukuában kényszerült vesztegleni; végre máj. 9-kén fölkerekedék s a Czád tava nyugati oldalán északnak tartá. A tébuk földjén keresztül, a keleti hosszúság 13. és 15. fokai között, utazott Fezánba, Murszukba, s Szoknán keresztül Tripoliba, hol négy napot töltvén, hajóba szállt s Máltán keresztül Marseillebe utazott. Párizson át Londonba ment, hol 1855. sept. 6. megérkezett. Egész utazása valami 10,000 tallérba került, mely összeghez a porosz király 1000, Barth maga pedig 1400 tallérral járult.

Barth utazásának viszontagságait, a földírat különböző ágai-ban tett kutatásait és tapasztalatait öt vastag kötetben írta le.¹⁾ Nem mondhatjuk, hogy munkája valami nagyon mulattató és könnyű olvasmány volna, s azt sem állíthatjuk, hogy ő a kitünő író és előadó tulajdonságaival bírta. Munkája nagyon is hosszadalmas, minden apróságokra, személyes ügyekre bajokra áradozólag s fölötté ismétlődőleg kiterjedő, s a napló alakjához túlságosan ragaszkodó. Tulajdonképen csak öt vastag kötetből álló részletes napló, melyben az adatok, a kutatások eredményei, a tapasztalatok tömege, szét vannak szórva, a nélkül hogy valahol egybe volnának állítva. Szóval Barth munkája nagy adathalmaz, melynek rendezése, csorpotítása, feldolgozása az olvasóra bízatik. De az anyagok és adatok sokasága igen nagy, s e tekintetben Barth munkája a legfontosabb az Afrikáról eddigelé megjelent valamennyi földíratí és utazási munka között. Barth kutatásai valóban terjedelemre, alapos tudományosságra nézve Észak-Afrika belsejében tett minden más kutatásokat fölülmúlnak. Hogy most képesek vagyunk, Szudán különböző országait állami viszonyaikban egybefüggőleg áttekinteni s történelmökét is a legrégibb időkig követni, mindazt Barth erélyének, önmegtagadásának, fáradhatlan kutatásainak köszönhetjük.

Barth kutatásainak eredményeit, mennyiben a helyíratra vonatkoznak, Petermann az utazási munka V. kötetéhez mellékelte két nagy lapból álló földképen állította egybe, felhasználván Overweg és Vogel utazásainak Európába jutott eredményeit is. Északi-Afrika e földképe mutatja, mit nyert a földírat azon

¹⁾ Minden kötetben színes kömetszetek, fametszetek s földképek vannak; az öt kötet összesen 60 kömetszetet, 154 fametszetet s 16 földképet foglal magában. Az egész munka 30 tallérba, tehát a mostani árfolyam szerint 60 osztrák forintba kerül; a diszkiadás ára még egyszer annyi! Nem csuda, a kiadó Justus Perthes 60,000 tallért fizetett Barthnak tiszteletdíj fejében. — Jelenleg olcsó kiadás jelenik meg két kötetben.

expeditio által, melyben Barth, Overweg és Vogel résztvettek. E földkép legfontosabb része az, mely Szudán közepét tárgyalja egyfelül Vádai és Timbuktu, másfelül a Zahara sivatag széle és a Benini tengeröböl között, mely földterületen Barth és társai leginkább forgolódtak.

E nagy földterület északi részében mostanság semmi rendezett állam nincsen; keleti felében a tébu vagy téda, nyugati felében pedig a targhi vagy tuareg törzsökök barangolnak föl s alá, sok apró községekre szakadva. A targhi törzsökök az egykor hatalmas Szonrhaj birodalom területét is elárasztották s délre a Niger középfolyásán túl, a szélesség 14-dik fokáig terjedtek el. A Niger déli oldalán a targhi mellett még a szonrhaj nemzet azon töredéke is él, mely a pullók ellenében eddigelé függetlenségét megtartotta. A független szonrhaj vidék a szélesség 14. és 16. s a keleti hosszúság 2. és nyugati hosszúság 2. fokai között terül. Odább keletre a szélesség 13. és 15. s a keleti hosszúság 4. és 9. fokai között az északra tanyázó targhi s a délre levő pullók közé szorúlva Marádi, Góber és Adar pogány népségei is még függetlenek s folyvást harezolnak a gyűlölt pullókkal. Szudán tulajdonképi államai egészben véve a szélesség 14. fokától délre esnek s csak a felső Niger mellékén nyúlnak föl majdnem a szélesség 18 fokáig. Ezen államok közül legrégibb s legismertebb Bornu, mely a Czád nyugati s déli oldalán körülbelül az északi szél. 14. és 8. s a keleti hosszúság 9. s 15. fokai között terül, szabálytalan, keletről nyugatra hosszan elnyúló alakot mutat. A tulajdonképi Bornu a Czád tava s Komádugu Vaube folyó közt van, de a Kukauában székelő seikh hatalma még most is kiterjed a Komádugu északi oldalán Dzsetko és Mobber, északnyugaton Szinder, Múnio, Manga, Masena és Gummel, délnyugaton Ngusszum, Kerkerre s Ngázir, délen pedig Gam-erghu tartományokra; továbbá Marghiország egy részére, Kotoko királyságra; s végre Logone és Mandara vagy Vandala országok is adóznak neki. Ez utóbbi két adófizető országnál fogva Bornu dél felé Adamana Pullóország legészakkeletibb részével határos; déli határa egyéb részein még független pogány népek vannak, mint délkeleten a muszgúk és tuburik, kik a bornubeliek rabló berontásaitól sokat szenvednek, délen a marghik, bábuok, színák, csongomok, dembék, fandák, stb., kik a Benue felé Adamauát Szokoto birodalom többi tartományaitól csaknem teljesen elválasztják. — A Czád tava északi s keleti oldalán K á n e m terül, mely azelőtt szintén Bornuhoz tartozott, de most a legkülönbözőbb népségek hazája s inkább Vádaitól függ, mintsem Bornutól. A Czádtól északkeletre és keletre levő tartományok mind Vádait uralják inkább kevesebbé. A Czád szigetein a pogány jedínák vagy buddumák, elhírhedt rablók tanyáznak.

Szudán keleti része a Czád tava és Kordofan között az izlám elterjedése előtt a pogány t ü n d z s u r nép birtokában volt;

a tündzsurok állítólag Dangolából származtak oda, elválván a batalesszák egyiptomi törzsökétől. Előrenyomulván a tündzsurok, elsőben a Főrországon (Dar-Fór) uralkodó dadzsókat hódoltaták meg s azután egész Vádaiban s Baghirmi egy részében terjedezének el. Terjedelmes birodalmok fővárosa K a d a m a volt, Várától délnyugatra valami háromnapos járásra. Vádaiban a tündzsurok 99 holdévig uralkodtak, míg keleten a 17. század elején Kuro által legyőzettek. Kuro Főrbán pogány királyságot szerzett, harmadik utódja Szlimán az izlámot vette be. A tündzsurok birodalom közep részén Abd el Kerim Vádai országot alapította, Baghirmit pedig a pogány főnök Dokkenge vette el a tündzsuroktól.

V á d a i b a n Abd el Kerim utódja, Charut, V á r á t építette, mely a birodalom fővárosa. Más utódja, Dzsoda vagy Mohamed Szulái (a szabadító) megverte a főbelieket s elfoglalta a Bornuhoz tartozó Kánem egy részét. Ezzel megkezdé Bornuval a maiglan tartó ellenségeskedéseket. Mohamed Szulái unokája Abd el Kerim 1805-ben lépett a kormányra; ő Baghirmit tette adófizető tartományává. 1815-ben történt halála után hat fia egymással versengett az uralkodás fölött, mignem nagybátyjok, Mohamed Szaleh, ragadta magához a főhatalmat 1834-ben. Mohamed Szaleh szerencsésen harczolt a Czád délnyugati végén levő posványos Karka-vagy Karghával, a rabló tamákkal és Bornuval; de uralkodása utolsó éveiben újabb zavarok ütöttek ki birodalmában, s 1850-ben kénytelen volt székhelyét Várából A b e s é r b e áttenni. 1853-ban saját fia Mohamed megfosztá fejedelmi székétől. Mohamed ellen azonban egyik testvére lázadt föl. Tehát a nem régen még hatalmas Vádai is a belzavarok következtében elgyengült.

Vádai körülbelül az északi szélesség 15. és 10. s a keleti hosszúság (Greenwichtől) 15. és 23. fokai között terül. Lakói két nagy csoportra szakadnak, a benszüllött vagy beköltözött szerencsenépségekre s az arab törzsökökre. Mind a szerencsen mind az arab törzsökök száma igen nagy. Az utóbbiak vagy 500 év óta laknak Vádaiban, de jobbára még mindig kőbor életet folytatnak.

A Czád tavát környező mindezen országokról: Bornu, Log-gone, Kánem, Baghirmi s Vádairól már feljebb bővebben szoltunk.

Most a Barth által megismertetett felláta vagy pulló országokat fogjuk előszámlálni.

Othman seikh, a pullók hatalmának alapítója, birodalmát, mint láttuk, fia Mohamed Bello és testvére Abd-Alláhi között felosztotta; az előbbinek Szokotó, a másiknak Gándó birodalom jutott.

Mohamed Bello szultán egyik legjelesb s legismeretesb szudáni fejedelem volt; szerencsésen elhárította a veszélyeket, melyekkel uralkodását a meghódoltatott belföldi népségek, hatalmas veszenytársa Mohamed el Kánemi, Bornu fejedelme, s a Szudánban üzött kereskedéseket féltő arabok fenyegették. Szerencsés

volt testvére és utódja Atiku uralkodása is (1832—1837), de fia Aliu, a mostani szultán alatt a birodalom igen zavart és bomlott állapotra jutott. Tartományaiból ugyan még csak Chadedzsa szakadt el, melynek helytartója 1853-ban függetlenné tette magát. De valamennyi tartomány katonai ereje és adózási képessége nagyon csökkent s a központi kormány oly gyenge, hogy a tartományok csak lazán függnék össze s helytartóik mind független-ségre törekednek.

A birodalom hivatalos fővárosa most is Szokotó, melynek 20—22,000 lakosa van, de Aliu szultán a közel Vurnóban székel, melynek 12—13,000 lakosa van. A szultán összes jövedelme valami 100 millió kagylóra (65,000 tallerra) rüg, de a rabszolgáknak, emberei által termesztett gyapotnak s a becsértelt idegen, európai és arab gyártmányú czikkeknak értéke körülbelül szintén annyit tesz. Az összes haderő még mindig tetemes volna, ha a zilált állapotban levő tartományok egész katonailletéke egyesíthetnék; a lovasság, mely Szudánban a csatát mindig eldönti, 20—22,000 főre rüg.

A birodalom terjedelme igen nagy; az egykori haussza Biram, Daura, Kanó, Ranó, Katszena, Szegszeg, Szanfara s Kebbi államokon kívül még Kazáure, Katagúm, Séra, Mészan, Baucsi, Boberu és Adamaua országokat foglalja magában.

Azon tartomány, melyben Szokotó és Vurnó fővárosok vannak, a független s pogány vallású Góber és Marádi országoktól délre terül s Szanfara egyik részéből meg Kebbi nyugati feléből áll. Azelőtt Szanfara igen hatalmas és virágzó ország volt, de a pullók emelkedése óta a pullók és göberiek folytonos harcrai következtében feldaraboltatott. Most Szanfara egyik fele Sztirmi (12,000 lak.), Bunka (5000 lak.), Kauri-n-Namóda, Szanszanne-Aissza, Duesi, Badaraua (8—10,000 lak.), Kiaua stb. városokkal a pullókat uralja, másik fele pedig Anka, Maffara, Szóma, Bakura stb. városokkal a göberiekhez csatlakozott. Kebbi a szokotói és gándói fejedelmek közt van felosztva, Tózo, Gándi, Augi, Dangadi, Gummi, Siffaua, Bodinga Szokotó fővárossal együtt a szokotói fejedelem birtokai. Vurnó már Szanfarában fekszik. Szanfara és Kebbi tartományok, a mennyiben Szokotó birodalomhoz tartoznak, valami 5000 lovaszt állítanak ki.

Katszena tartomány szintén nagyobb volt mint mostan, sokat szenved a független hausszák berontásaitól is; jelenleg összes népessége valami 300,000 lélekre rüg; hadereje valami 2000 lovasból s 8000 gyalogból áll. Katszena, mely Szanfarától délre s keletre terül, egyik legszebb tartomány Szudánban, a Niger és Czád vízváltásztékán, egyremásra 1200—15000 lábnyi magasságban fekszik, úgy hogy dombos s itt-ott hegyes fölületén a vizek mindenfelé, számtalan kisebb nagyobb erekben lefolytatnak,

miért is a tartomány egészségesebb, mint a legtöbb más szudáni ország. Katszena fővárosnak valami 7—8000 lakosa van.

Kanó tartomány Katszenától délkeletre terül, igen termékeny, valami 200,000 szabad s ugyanannyi rabszolga lakossal; helytartója hadereje valami 7000 lovasra s több mint 20,000 gyalogra rüg, s az általa szedett adó összesen 90—100 millió kagylót tesz. Kanó fővárosnak 30,000 lakosa van, kik virágzó műipart s Tripoliig és az Atlanti világtengerig kiterjedő kereskedést űznek. Csak az a baj, hogy a gyenge kormány a termékeny tartományt az elszakadt, északkeletre levő Chadedzsa tartomány fejedelmének dúlásai ellen meg nem óltalmazhatja.

Kazaure tartomány északra esik Kanótól, s most némileg ennek van alávetve; csaknem egészen lakatlan pusztaságból áll. Daura tartomány északra esik Kazaurétól, közvetlenül a szokotói fejedelemnek van alávetve, Szinder és Gummel bornui, Teszauna független s Katszena és Kazaure pulló tartományok között terül. Fővárosa Daura igen régi haussza gyarmat, terjedelmes, de csekély népességű. A hajdan gazdag és népes tartomány most igen elpusztult, hadereje csak 400 lovasból áll, míg Kazaure tartományé 200 főre rüg.

Kanótól keletre Katagum tartomány van, mely Bornuval határos, s 7200 lovast képes kiállítani; Katagumtól délre Séra és Mészau kis tartományok vannak, melyek Barth előtt egészen ismeretlenek voltak. Sérában sok helység van, hadereje 500 lovasból áll; hasonló fővárosa sziklás hegyektől környezetik. Mészau 1000 lovast állít ki. Mészautól délre s Baucsitól keletre Bobéru tartomány van, mely a Bornu és Szokoto birodalmak közé rekesztett, de még független pogány népek területébe kinyúlik. Vogel meglátogatta Bobéru fővárosát, Gombét. A tartomány lovassága valami 600 főre rüg.

Szokoto birodalom addig említett tartományaitól délre Szegszeg és Baucsi nagy tartományok terülnek. Szegszeg vagy Szózó tartomány fővárosa Szaria vagy Szózó, melyet Vogel s előbb Clapperton is meglátogatott. Egyéb nevezetes városok: Gimba, Mátari, Kogáro, Bagadzsi, Keffi-n-Abdezenga, Katab, Darróro, melyet Lander meglátogatott, Toni, Likóro stb. Szegszeg lovassága 3000 főből áll; adó fejében minden kapától 500 kagylót szednek (Kanó- és Katszenában 2500 kagyló minden családfőjére van kivétve); fölteszik, hogy egy kapával 100—200 kévét termő földdarabot lehet megmivelni, 25 kévét pedig egy ember évi szükségéül elegendőnek tartanak. Szegszegtől délre Fanda királyság terül, melyet a pullók csak 1853-ban hódoltattak meg, s ekkép hatalmokat a Benuéig terjeszték ki. Szegszeg és Fanda között Toto országocska van, melynek fejedelme még független. Toto hasonló fővárosa állítólag oly nagy mint Kanó, 15 angol mér-földnyi területű, s még népesebb. Két részre szakad; a nyugati

városrészt a benszülöttek, az igbirák, birják, kik saját nyelven beszélnek s még pogányok; a keleti városrészben mozlimek, beköltözött katszénaiak, kanóiak és bornubeliek laknak, kiknek saját főnökük van.

Baucsi vagy Boló-boló tartomány keletre van Szegszegtől, csak 1500—2000 lovaszt képes kiállítani; nagy részét hegyes fensíkok borítják, melyek többnyire kopár sivatagok. Fővárosa Jakoba, melyet már Vogel tudósítása nyomán leirtunk. Egyéb városok: Darasso az északi határon Meszau felé, a pogányoktól lakott Kirfi és Türem, Gandzsua, s Lafia Beréberé a délnyugati határon. Baucsitól délre a Benue felé Dóma tartomány van, mely 1851 óta szintén a pullóknak adózik. Ezek nemcsak a Benueig terjeszkedtek, de azon túl is előnyomultak. A Benue déli oldalán levő Korórofa ugyan még független, de a folyó két partján elterülő Hamárrua már a pullókat uralja s szintén Szokotó birodalomhoz tartozik. A Benue felső ágaitól öntözött Adamana vagy Fumbina is, melyet már feljebb, hol Vogel utazását tárgyaltuk, a pullóknak hódol s fejedelme legalább névleg a szokotói fejedelem alatt áll. Adamana fővárosa Jola, 12,000 lakossal.

Az alsó Benue déli oldalán még néhány független pogány ország van: Koana, Korórofa, Micsi, Akpoto stb.

A pullók területének másik nagy részét Gándó birodalom teszi. Ez is jelenleg zilált állapotban van, mivel mostani fejedelme Chalilu, Abd-Alláhi fia, inkább szerzetesnek mintsem uralkodónak való. A birodalom különböző tartományai mind a Niger folyam vagy ágai mellett terülnek el s következők: Kebbi nyugati felé; Máuri vagy Arevá; Szaberma; Dendina Kénga-koi- és Szaghával; Gurma nagy része, nevezetesen Csampagóre vagy Galajdzso, Toróde vagy Toróbe, Jágha és Libtáko; Borgu vagy Barba kis része, Joruba nagy része s végre Jauri és Nupe vagy Nüffi, melyek a folyam keleti oldalán vannak. Kebbi, Nupe, Jauri és Joruba egykor a haussza országokhoz tartoztak.

A birodalom fővárosa Kebbiben van; e tartomány egykori fővárosa Binnin-Kebbi volt, mely 1806-ban a pullók által feldúlattott. Egyéb városok: Argungu, Tambauel, Dzséga, Szogirma (9000 lak.), Tilli (6000 l.), Kallinl, Tamkala (5000 l.). Kebbi lakosai az uralkodó pullókon kívül hausszák és szonrhajok.

Dendina délnyugatra van Kebbitől, fővárosa Jelu. Szaberma vagy Szerma északra van Dendinától, fővárosa Dószo. Máuri vagy Arevá keletre van Szabermától s északra Kebbitől, csaknem egészen sivatag. Jauri és Nupe tartományok déldélkeletre esnek Kebbitől s a Niger keleti partján terülnek el. Jauri tartományban a hasonló nevű fővároson kívül a Niger partján épült Vára említendő. Nupe műiparáról nevezetes tartomány, gyapotkészítményei egész Szudánban nagy kelettek.

A nupei többék, vagyis a férfiak által kabát gyanánt viselt üngek vagy feketére festett gyapotkelméből vagy selyemmel kevert gyapotszövetből valók. A selyemgyapot üngek ismét többfélék; a bors- vagy gyöngytyúk tobe fehér és kék kockákkal van tarkázva; más fajta tobe tarkára festett szalagokból van varrva; még más fajta fehér és veresszínű s zöld selyemmel van kivarrva. Jó nupei tobe Kanóban 18—20,000 kagylóba, (7—8 spanyol tallérba kerül). Nupe fővárosa Csaragi. Egyéb városok: Rabba, Mákua, Debba. Nupe a gándói fejedelemnek évenként 1000 ünget s 300 rabszolgát szolgáltat be adó fejében; Jauri adója pedig 500 ünget s 30—50 rabszolgát tesz.

Gurma, Burgu vagy Barba a Niger keleti ivének nyugati oldalán terülnek el. Gurma és Aribinda a délnyugati partvidéket jelenti, s a vele átellenben a folyam másik partján levő vidék Auszának, azaz északkeleti vidéknek nevezetik. Gurma északi részét már a szonrhajok szállították és gyarmatosították vala meg, a pullók azután a Hausza és Mászina közötti úton fekvő főbb helyeket szállták meg, s a tartomány belsejében levő főnökök függetlenségét nem bántották. A szonrhajok is még számos független helységet birnak a tartományban s elkésérült harezot vinnak a pullókkal. Ezek tehát csak a partvidéket s a Mászina b vivő útban eső néhány kerületet birnak, nevezetesen Csampagorét, Torobét vagy Torodét Csampalauei, Jaghát Szebbas Libtákót Dóre fővárosokkal. Borgu és Joruba tartományokból is csak a Niger vagy Kuára nyugati partján elterülő vidékeket birják, Busza az előbbi, Egga és Alóri vagy Ilórin az utóbbi tartományban a legnevezetesebb városok.

Mászina birodalom a pullók birtokainak harmadik nagy osztálya; ez a felső Niger mindkét partján terül el. Hajdan azon tartományok a Ghánata romjaiból keletkezett Melle birodalom fő alkotórészét tették s utóbb a szonrhajok által hódoltattak meg. A szonrhaj birodalom 1591-ben történt felforgatása után számos apró királyság támadt ottan; egyik leghatalmasabb fejedelem Hambodedzso volt, ki Mungo Park angol utazót Mászina bban igen vendégszeretőleg fogadta. Hambodedzso fia Galajdzso volt, ki 1815-ben kezdett uralkodni. 1818-ban Mohamed vagy Hamed Lebbo pulló érkezett Mászina bba lelkesült hadesapattal, hogy a felső Niger mellékein tanyázó pullókat a Góber pullói keblében támadt vallási mozgalomba bevonja. Galajdzso eleintén szövetségre lépett Lebboval s bevette az izlámot, apja t. i. még pogány volt. De miután Lebbo az új hazában elhatalmasodott vala, szövetségesét is meg akará hódoltatni. Galajdzso három évig harezolt függetlenségeért, de utoljára is kénytelen volt keletre menekülni, hol a gándói fejdelemtől Csampagóre kerületet kapta. A gándói fejedelem t. i. Lebbo és fia, meg utódja Ahmedu magaviseletével épen nem volt megelégedve, mert vallási buzgalmok és uralkodási vágyok

túl ment minden batáron. A mászinai pullók szokotói és gándói hitsorsosaitak haddal is fenyegették, ha ezek felszólításuknak nem engedelmeskednek, hogy csak két feleséget tartsanak, s hogy bő asszonyias öltözetöket szűkebb férfias öltözetrel fölcseréljék. Lebbo nemzetségének azon gögös és túlszigorú magaviselete miatt a szokotói és gándói fejedelmek nem igen atyafias indulattal vannak a mászinai fejdelem iránt.

Mászina mostani fejedelme a vakbuzgó Ahmedu ben Ahmedu, ki Hamd-Alláhi-ban a Niger felső folyásának keleti partján székel, s kit már gyakrabban megemlítettünk. A mászinai birodalom Libtáko gándói tartománytól a független szonrhajok által lakott Aribinda és Kszéne kerületek által van elválasztva s a felső Niger hosszában egyfelül majdnem az északi szélesség 12. s másfelül Timbuktuig az északi szélesség 18. fokáig nyúlik el; nyugatra a folyamon túl még Bághena és El Hódh tetemes részére is kiterjed. De a mászinai birodalomban is belzavarok dúlakodnak. Nevezeteseb tartományai: Gilgódzsi vagy Dzsilgódi, Dzsibo fővárossal a birodalom keleti határán; Dalla, Hombori, Duentsza, Szankara, Szakkere, Dzsimballa; mindezen tartományok a felső Niger keleti oldalán vannak; Dirma, Ausza, Fermagha, Bergu, Kométen és Dzsenni. A birodalom fővárosa Abd-Alláhi.

A keletre levő Gurma s az északra és nyugatra terülő pulló tartományok közé két pogány ország van beékelve, Mószí vagy Móre és Tombó. Délre e pogány országoktól a mandingók vagy vangaraiak lakoznak Afrika nyugati partjától a szélesség 10. foka táján Gurmáig s északkeletre Kebbiig. A mandingo telepektől délre Asszanti ország és adófizető tartományai Gondzsa és Bitugu terülnek.

Petermann fölvetése szerint Szokotó birodalom kiterjedése Adamauával együtt valami 7960 földirati □ mfdet tesz, Gándó birodalomé 3880, Mászina birodalomé 3030 □ mfdet. Bornu terjedelme 2420, Baghirmié 2660, Vadaie 4730 □ mfdet tesz.

HUNFALVY JÁNOS.

DE GERÁNDÓ ÁGOST

MAGYAR AKADEMIAI TAG

EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a M. Tud. Akademiában).

„Elveszve minden, csak a becsület nem!“ (Tout est perdu hors l'honneur). E nemes szavakat I. Ferencz francia király írta anyjának a Pavia melletti szerencsétlen ütközet után, melyben V. Károly német császár seregei és a hazája ellen fordult connétable Bourbon által megveretve, vitéz ellentállás után ellenségének fogságába esett. A mely egyén, a mely nemzet ezt tiszta öntudattal magáról elmondhatja, az a balsorsnak legsúlyosabb csapásai alatt sem eshetik kétségbe jövője iránt. Ha becsületéhez, ha önmagához hív marad, nem irigyelheti a nemtelen eszközök által, a becsület árán vásárolt sikert. Büszkén és dicsőségesen fölemelkedhetik ismét mély bukásából, mert minden veszteség helyreépíthető, csak az elvesztett becsület nem.

A magyar, ha nemzetének viszontagságaira visszatekint, méltán elkeseredik annyi nem érdemlett szenvedések, annyi meg hiúsult nemes vágy és törekvés fölött; de vigasztalást talál annak tudatában, hogy némely hibái, tévedései és botlásai daczára, nevének becsülete épen maradt. A nemzeteknek úgy, mint az egyéneknek, becsülete két tényezőből alakul, melyeket belső és külső becsületnek nevezhetnénk, kettős alapon nyugszik, az öntudaton és a közvéleményen. A belső becsület a test, a lényeg, a külső ennek tükröképe. Egyik a másikat kiegészíti, egyik a másik nélkül csonka és hiányos. Ámaz erkölcsi szempontból becsesebb, nélküle az ámitáson vagy csalódáson alapuló jó hírnév csillogó

szappanbuborék, mely előbb utóbb szétpattan. De habár a becsület öntudatát első helyre tesszük is, a becsültetést, embertársaink rokonszenvét, a közvélemény ítéletét semmibe vennünk nem szabad. Amattól földi hatalom nem, csak minmagunk foszthatjuk meg magunkat, emezt elleneink rágalmái és ármányai homályba boríthatják.

Hogy nekünk magyaroknak ily ármányokból és rágalmakból minden időben bőven kijutott, közülünk mindenki tudja. A külföldi, különösen a német sajtónak egy része régóta mintegy feladataul tűzte ki a magyarnév bemoeskolását. Tények elferdítésével, alaptalan vádak minden nemeivel, legjogosultabb vágyaink és törekvéseink gyanúsításával, nemzeti szokásaink kigúnyolásával, jelesb férfaink rágalmazásával igyekezett és igyekszik folytonosan az európai népek közvéleményét ellenünk fordítani, bennünket azok rokonszenvétől és becsülésétől megfosztani. Meg akarnák a magyar fajtól tagadni múltját és jövőjét, emlékezeit és reményeit, meg irodalmát, nyelvét, mivelődési és polgárosodási képességét; aligha vitézségét kegyesek elismerni. Vagy nem olvastuk-e egyik legelterjedtebb német lapban érvül felemlítve a német bevándorlók telepítése mellett, hogy általa Magyarország népeibe harcziás jellem és képesség oltatnék be?

Ila az ellenünk berzenkedő firkászokat nem egyedül vak gyűlölség vagy alacsony haszonlesés vezérli; ha oktanul azt vélik, hogy piszkolódásaik által saját nemzetök képzelt érdekét mozdítják elő, hogy ily úton sikerülend a magyart önérzetétől megfosztani, nemzeti nyelvtől, szokásaitól, sajátágaitól elidegeníteni, s mint jellemtelen, holt anyagot belé olvasztani egy idegen nemzeti-ségbe: e vegytani kísérletre szerencsétlenebb módot nem választhattak. Büszke ember, vagy nemzet, (pedig a magyarnak, legyen hiba vagy érdem, a büszkeség kiváló tulajdona) — önbecsének érzetében annál kevélyebben emeli fejét, minél inkább igyekeznék őt megalázni, lenézni; másrészt általános emberi tulajdonság veszélyben forgó, fenyegetett kincset féltékenyen őrizni. Lám nemzetiségünket, nyelvünket, szokásainkat neveltség tárgyává akarják tenni s mi annál buzgóbb lelkesedéssel, annál szilárdabb határozottsággal ragaszkodunk azokhoz Barbár, miveletlen, sőt míveltségre képtelen csordának festettek, mely tudományt nem ismer, nem becsül, nem ápol. E vádra miképen felelt a magyar nemzet legújabbban is? A testvérhazában új tudományos intézetet emel; Akademiáknak biztos megalapítására egypár hónap alatt közel fél milliót áldoz; nemzeti Múzeumunk díszítésére és gazdagítására lelkes hölgyeink egyesülnek. Irodalmi nyelvünk százados emlékünnepe a két haza minden vidékén lelkesedéssel ülik meg, családjának biztosításáról a nemzet önkénytes ajánlatok által gondoskodik, elhunyt jelesebb íróinknak szobrokat emelnek. Élénk mozgalom ébred, új meg új tehetségek tünedeznek fel a tudomány

és művészet minden szakaiban; ki vagyonával, ki tollával, ki ecsetével igyekszik a hazai tudomány és művészet emelésén.

Elleneink hazánk külön osztályai és felekezetei, különböző fajú és nyelvű népei közt akarták a gyűlölség magvait elhinteni, s mi az eredmény? Általános kibékülés, kölcsönös barátság, testvéri szeretet. Elleneink törekvései épen ellenkezőjét születték annak, mit célba vettek. Ennyi tapasztalásból valahára okulhatnának. Sértegetés, gyaláztatás a nemzeteket elválasztó árkot örvénynyé tágitják; rajta összekötő hidat verni vagy azt betölteni csak kölcsönös méltányosság képes. A német nemzet, érdekeinek ezen hivatlan ügyvédeire méltán mondhatja: Óvj meg Isten ügyetlen barátoktól!

Vagy talán nem is mi reánk, hanem a külföldre kíván hatni a német sajtónak azon része, mely feladatául tűzte ki ocsárlását mindennek, a mi magyar? A mivel Európá népeinek, s különösen német szomszédainknak becsülésétől, rokonszenvétől akarnak megfosztani? Oly közönséggel szemben, mely a tények állását nem ismeri, melynek érdekeit látszanak védeni, gáncsolóink úgy látszanék inkább számolhatnak hitelre és sikeres hatásra. De, Istennek hála, ellencink aljas fegyverei még eddig e téren sem érték célát. Mérgező nyilaik a magyar név becsületén csorbát nem ejtettek. A közelebb lefolyt évtized nagyobb részét külföldön töltvén, a merre csak jártam, bő alkalmam volt tapasztalni, hogy a magyar név Európá minden népeinél becsületben áll. Annak pusztá megemlítése, hogy magyar vagyok, elég ajánlás volt, miszerint a társaság minden rétegzeiben előzékeny nyájasságot, meleg rokonszenvet, önként ajánlkozó bizodalmas barátságot tapasztaljak, mire igénytelen személyiségem máskülönben számot nem tarthatott. E tekintetben Németország sem tesz kivételt, melynek túlnyomólag higgadt, józan, méltányos és igazságszerető népe nem hagyta magát néhány epés tollú firkász által irántunk táplált rokonszenvében megtántorítani. Igenis, tisztelt hallgatóim, a magyar annyi ellene szórt rágalom daczára, emelt fővel járhat körül széles e világon!

De azért ne vegyük semmibe az ellentünk mintegy rendszeresen üzött ocsárlást, rágalmazást, gyanusítást, melynek jelszava: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Valamint egyes ember nem engedheti, hogy becsületében gázoljanak, úgy nem szabad túrnunk azt sem, hogy nemzetünket úton útfélen piszkolják és becsmételjék. Rágalmakat hallgatva túrni nem szerénység, hanem gyávaság; ocsárlóink ellen szóval, tollal, tettel fellépünk nem hiúság, hanem a becsületérvés követelménye. Akadtak és akadnak is mindig honfitársaink közül, kik nemzetünknek rágalmazói ellenében a nyilvánosság terén szót emelnek. Magam is iparkodtam egykoron e téren, a mennyire fölem kitélt, hazám iránti kötelességemet leróni. De helyzetünk az önvédelmi téren kényes és

sikamlós, munkásságunk sikere kétséges és hiányos. Saját ügyünkben, saját érdekeink mellett szólalván föl, még az elfogulatlan olvasó előtt is könnyen részrehajlás, önmagunk túlbecsülése, hibáink palástolása, hiú dicsekvés gyanújába eshetünk.

Annál hálásabb elismerésre méltó a külföld fia, ki ügyünk igazságától áthatva, azt meleg részvétellel felkarolja s magáévá teszi, becstülettünk védelmét, minden mellékes érdek nélkül, jeles tehetségeinek, egész életének feladatává tűzi ki. Ily meleg érzésű barátot birt hazánk s nemzetünk korán elhunyt társunkban, kinek emlékét ma, halála óta lefolyt egy évtized után, beszédemmel megújítani feladásom. Kivánnám, hogy az Akademia ügyesebb, gyakorlottabb, tárgyához méltóbb szónokra bízta volna e szent feladást; azt, hogy éppen engemet tisztelt meg vele, csak is azon körülménynek tulajdoníthatom, melyet szabad legyen büszke érzéssel említenem, hogy nemzetünknek ezen nemesszívű barátja, utolsó éveiben az én személyes barátom is volt. Ennek emléke bátorított arra, hogy megkísértem, ha vajjon a baráti érzés nem képes-e némely esetben a szónoki tehetség helyét pótolni. Hogy az Akademia, hogy a magyar nemzet mi súlyos, mondhatnám, kipótolhatlan veszteséget szenvedett társunk kora halálával, úgy hiszem, ki fog tűnni rövid életének s írói munkásságának vázlatából.

De Gerando Ágost francia nemes család ivadéka volt, mely családi hagyomány szerint régenten Spanyolországból költözött által francia földre. Elődei több nemzedéken át Lyonban laktak. Ugyanott született Ágost is 1819-ben április 4-kén. Atyját De Gerando Antalt, ki életében tekintélyes férfit volt s magasabb hivatalokat viselt, korán veszttette el; halálakor csak négyéves gyermek volt. Nyolczadik évéig anyja mellett maradt, a ki gyermekének zsenge korát hü anyai gonddal ápolá. A serdülő, érdekes külsejű, szellemi tehetséget ígérő, de kissé gyenge testalkotású fiú, atyja testvéröccsének, báró De Gerando József Máriának gyámsága alá került. E nagy hírű, magas állású rokona, ki mint kitűnő író és államférfiú nemcsak hazájában de külföldön is köztisztvisletben állott, példája, tanácsa és szellemi befolyása által jelentékenyebb hatással volt az ifjú Ágostnak elméleti fejlődésére, hogysen szükségesnek ne lássam róla is néhány szóval megemlékezni.

Ő Lyonban 1770-ben született, s tudományos nevelést nyervén 1797-ben Jordan Camill rokonával s barátjával Párisba ment, ott szerencsáját megkísértendő. Jordan, mint tagja az ötszázak tanácsának, kitűnő szerepet játszott, s a Directorium politikájának határozott és heves ellensége levén, fructidor 18-kán a győztes

kormánypárt által deportációra ítéltetett. De Gerando a mostoha sors által üldözött barátjához hiven rakaszkodván, saját életének veszélyeztetésével öt börtönéből, hol az ítélet végrehajtásáig fogva tartaték, elszökteté s külföldre követte. De nem állhatván, hogy hazájának ne szolgáljon, utóbb mint közkatona lépett Massena hadseregébe s részt vett annak hadjárataiban. Ez alárendelt helyzetben pályázott a francia akademiának egyik jutalmáért s azt „Mémoire sur l' art de penser“ czimű értekezésével elnyerte. Bonaparte a katona bölcsészre figyelmessé téve, őt a közigazgatásban alkalmazá s megismervén ritka tehetségeit, kevés idő alatt polczról polczra emelte. Al-státustitkárrá nevezte a belügyminiszteriumban, utóbb államtanácsossá s a becsület-rend tisztjévé (Officier de la légion d' honneur). A restauratio alatt is megtartotta államtanácsosi rangját, s azonfölül pairré és a becsületrend parancsnokává (Commandeur) emeltetett. A juliusi forradalom és a dynastia változása sem fosztotta meg a közigazgatásban jártas és sok érdemű, de a pártküzdelmektől idegen államférfiút állásától, s ő 1842-ben, mint az államtanács alelnöke halt meg.

Mint író is kitünő helyet foglalt el a francia irodalomban, a tudomány több szakaiban jeleskedvén bölcsészeti, politikai és philanthropicus dolgozatai által. Számos bölcsészeti munkái között legnevezetesebb a négy kötetben megjelent, több kiadást ért s idegen nyelvekre is fordított: *Histoire comparée des systèmes de philosophie*. Közel negyvenéves hivatalkodása alatt szerzett tapasztalatait és törvénytudományi ismereteit egybefoglalta: „*Institutions du droit français administratif*“ czimű munkájában, mely Franciaországban köz-elismerést nyert s a hivatalnokoknak kézikönyvül szolgált. Legszámosabbak philanthropicus dolgozatai. Írt ugyanis becses munkákat a nevelésről, a szegények ellátásáról, a siketnémák oktatásáról és különösen egy terjedelmes munkát: *De la Bien-faisance publique*, négy kötetben, mely a maga nemében remekműnek tartatik s több idegen nyelvre fordítva Franciaországon kívül is üdvös befolyással volt a jótékony közintézetekre. Az Academie des inscriptions et belles lettres, az Academie des sciences morales et politiques, ugy más bel- és külföldi akademia is, tagul választották. Gyakorlatilag is kitünő sikerrel hatott a nevelés és közoktatás javítására Franciaországban s alig volt nagyobb-szerű jótékony intézet vagy társulat hazájában, melynek élén nem állott, vagy működésére befolyással nem lett volna. Tiszta jelleme, mérsékelt elvei, jótékony hatásköre köztiszttelet tárgyává tették egész életében, s ennek tulajdonítható, nem politikai ingtagságnak vagy elvtelenségnek, hogy a többszörös kormányváltozások hivatalos állásában holtaiglan meg nem ingatták, sőt folytonosan magasabbra emelték.

Ily nemeslelkű, bő tapasztalású és nagy tudományú férfiúnak

gyámsága s atyai felügyelése alatt a szép tehetségű gyermek lehetetlen, hogy jeles férfiúvá ne fejlődött volna. Ugy is lőn. Ágost a Versaillesban létezett királyi collegiumba vétetett föl s ott tanulmányait kitünő sikerrel folytató. Noha tanulótársai között legifjabb és testalkotására leggyengébb vala, kitünő szorgalma, könnyű felfogása és szellemi tehetségei érdemelt kitüntetésekben részesíték. Nagybátyjának és gyámjának pártfogása neki fényes pályára nyitott kilátást a politika és közigazgatás terén, de hajlama kiválólólag a tudományhoz, különösen a történelemhez vonzotta a felserdült ifjút. Miután iskolai tanulmányait bevégezte és baccalaureatust nyert, a történelmi tanárság elnyerésére megkívántató vizsgálatokra készült. Nagybátyjának sürgető tanácsára azonban utóbb mégis felhagyott e kedvencz tervével, és közpályára lépendő, a jogtudománynak szentelte tanulmányait.

Egy véletlen találkozás egészen új irányt adott ekkor életének. Nagybátyjának házában ugyanis egy bájos külsejű és szelleműs hajadonnal találkozott, testvérhazánk egyik első rendű családjának, névszerint gróf Teleki Imrének leányával Emmával. E találkozás kölcsönös szerelmet költött a két fiatal szívben, s nemsokára ezután 1840-ben május 14-kén kötött házasság csatolta a huszonegyéves ifjút a Teleki-családhoz és általa hazánkhoz. E család, mely a két testvérhazának annyi nagyérdemű hazafit, bölcs államférfiút, kitünő tudóst és író-t szült s különösen akademiánk-nak felejtethlen érdemű elnököt s több jeles tehetségű tagot adott, nemzetünknek e házasság által újra becses ajándékot nyújtott, melegérzésű és nemeslelkű barátot, ki buzgalmában nemzetünk javáért és becsületéért hazánk legjobb fiaival versenyezhetett.

Néhány héttel egybekelése után nejével Erdélybe utazott, hogy ennek családjával és hazájával megismerkedjék. Ez ország-bani tartózkodás jótékonyan, erősítőleg hatott gyengélkedő egész-ségére, nejének hazáját, melyet maga is második hazájának tekintett és fogadott, ennek lakóit, kikhez honfitársul szegődött, hamar megszerette, s ekkor támadt lelkében a szándék, hogy ezen, neki oly érdekesnek tetsző, de Európa előtt csaknem ismeretlen kis országot a külfölddel megismertesse. De mielőtt e tervének kiviteléhez foghatott volna, a csendes boldogság, melyet egy ideig új családja körében élvezett, hirtelen felzavartatott Thiers miniszteriumának harezias politikája által az akkoron már fölmerült keleti bonyodalmak alkalmával, mely hazáját és Európát háborúval fenyegette. Az ifjú férj kötelességének ismervén veszély idején hazájának zászlói alá állani, elhagyva nejét és rokonit, éjjel nappal utazva Párisba sietett. De Lajos Fülöpnek békeszerető politikája irtóztván a háború viharainak fölidézésétől, harezias miniszterét elejtette. Az ennek helyébe lépett Guizot engesztelő eljárása nemsokára helyreállította az európai nagy hatalmasságok megzavart egyetértését. A háborús kilátásoknak és hazája veszélyeinek múltával De

Gerandonak kötelezettsége is megszűnván, miután egy telet Párisban töltött, a következő nyáron visszatért Magyarországra és Erdélybe.

Itt két boldog éve telt el életének a családi kör csendes örömeiben, szorgalmas tanulmányozásban és a két haza, de különösen Erdély nevezetesebb vidékeinek beutazásában. Magáévá tette a magyar nyelvet, melyet tökéletesen értett és külföldieknél ritka könnyűséggel beszélt is, megismerkedett irodalmunkkal, tanulmányozta történeteinket, politikai intézményeinket, szokásainkat, ethnographiai viszonyainkat, szóval mindent mit írónak tudni kell, ki valamely addig épen nem vagy félreismerett országot és népet a külfölddel egész valóságában meg akar ismertetni. A magyar haza és nemzet egyik legsürgetőbb szükségének tekintette elhunyt barátunk, hogy valahára hű és teljes képe, torzítás és hízolgés nélkül, sine ira et studio festve, mutattassék be a világ mivelt népeinek, s azt hiszem, hogy e nézetében nem csalódott. Ismerjenek meg egyszer egész mivoltunkban, jó tulajdonainkkal és hibáinkkal, melyektől menteknek nem képzeljük magunkat, s nincs kétségem, hogy az elfogulatlan és felvilágosított közvélemény részünkre áll. E nemes czélt tűzte ki De Gerando tanulmányainak és írói munkásságának. E törekvésében segédkezet nyújtott, tanácsadója és vezetője volt tudományos miveltségű ipa, gróf Teleki Imre, kiből ő, mint maga mondá, az ismereteknek kimeríthetetlen bányáját találta. A tudós erdélyi gróf kifáradhatlan készséggel segíté vejét a legjobb, néha nem könnyen hozzáférhető kútfők felkeresésében és megválasztásában, a bonyolodottabb kérdések és viszonyok megfejtésében, s eképen módot nyújtott neki, aránylag rövid idő alatt, magát hazai állapotaink közt kellőn tájékozhatni s azokról alaposabb és teljesebb ismereteket szerezhetni, mint őelőtte külföldinek sikerülhetett.

Ily kedvező körülmények közt kitarató buzgalommal üzött tanulmányainak első gyümölcse ily czímű történetnyomozási és nyelvészeti munkája volt: „*Essai historique sur l'origine des Hongrois*. Paris 1844.” Ezen rövid, de tartalomdús munkában De Gerando, nemzeti hagyományainkkal és régi krónikáiróinkkal egyetértve, a hunokkal és avarokkal köti össze a magyar fajt, ősi lakhelyeit és bevándorlási útjában több vagy kevesebb ideig elfoglalt állomásait igyekszik kimutatni, régibb és újabb történetíróknak és magyar utazóknak, név szerint Körösi Csomának és Bessenek tanuságára támaszkodva. Különösen ez utóbbinak franczia nyelven megjelent munkájából közöl bő kivonatokat azon nézetnek támogatására, miszerint a magyarok hajdanta a Kaukasz vidékén is uralkodtak, az ott lakó néptörzsek némelyike ma is dicsekedvén, a nevezett utazó állítása szerint, a magyaroktól származásával, noha nyelvöket többé nem beszélik s nem értik. A magyarok beköltözéséről és európai hadjáratairól szoltában alkalmat vesz a

szerző az egykorú bizancki írók és egyéb történeti kútfők nyomán megegzafolni a nyugati, kivált német krónika- és legendairók túlzott állításait a magyar nép állati vadságáról, embertelenségéről, ferelmes külsejéről sat. Mert már ezelőtt kilencz századdal is gyönyörködtek szomszédaink fajunknak torzított képét festeni s hagyni az utókorra!

De Gerando e munkájában a finn-magyar rokonságot határozottan tagadja s a mellette felhozott érveket történelmi, ethnographiai és nyelvészeti szempontból ostromolja. E kérdésben tehát a szerző nézetei homlokegyenest ellenkeznek a külföldi nyelvtudósokkal, de néhány jeles hazai nyelvészünkkel is, kik e rokonságot megállapított nyelvtudományi ténynek tekintik. E kérdéssel magam soha tüzetesen nem foglalkozván, s az ural-altai nyelvcsaládba sorolt nyelvek közül a magyaron kívül egyet sem ismervén, e vitában illetékes bíró nem lehetek. Ha szerzőnk e kérdés körül tévedésben van, mit sem állítani sem tagadni nem merek, úgy tekintetbe kell vennünk azt, hogy a kis munka ezelőtt mintegy tizenhét esztendővel íratott, mely idő óta az összehasonlító nyelvészet, a tudományoknak ezen legifjabbika, roppant haladást tett kivált hazánkban, hogy szerzőnk akkoron vizsgálataiban és okoskodásaiban csak Gyarmathy és Sajnovics elavúlt és hiányos munkáit vehette alapúl, s hogy nyelvészeinknek e kérdés körül tett újabb nyomozásairól s azok eredményeiről tudomása nem lehetett. Dolgozatának ezen részét tehát csak a nyelvtudománynak akkori álláspontjáról lehet méltányosan megítélnünk, s e szempontból tekintve az ellenvéleményűek sem tagadhatják meg a szerzőtől e kérdésnek éles eszü és lelkismeretes tárgyalását, valamint azt is mindenki elismerni kénytelen, hogy e munkájának természeténél fogva szárazabb tárgyát, kellemes, világos, elegans, néhol elmés előadás által érdekessé és vonzóvá tudta tenni.

A következő évben, 1845-ben jelent meg terjedelmes két-kötetű munkája Erdélyről e czim alatt: *La Transylvanie et ses habitans*. Paris 1845. számos rajzokkal és az ország földabroszával, mely munka kevéssel utóbb Lipesében német fordításban is kijött. A szerző több évek óta vas-szorgalommal folytatott tanulmányainak, országszerte tett utazásai alatt gyűjtött tapasztalásainak s észrevételeinek eredményeit e munkájában tarka változatosságú, de mégis részleteiben egymásba vágó, őszhangzatos képpé rakta össze, művészi kézzel és ízléssel. Olvasóját körülvezeti ez érdekes kis országban, melyről a külföld e munka megjelenése előtt a névnel egyebet alig ismert. Az általa beutazott vidékek és városok eleven, néha festői leírása mellett, helylyelközzel beleszövi a különböző nyelvű és fajú népeknek, u. m. a magyaroknak és székelyeknek, szászoknak, oláhoknak részletes és élethű jellemzését, ki nem felejtve a kisebb néptörödékeket sem, u. m. az örményeket, bolgárokat, zsidókat, cigányokat, elmondván

mindegyiknek történeteit, ethnographiai sajátosságait, szokásait, mondáit, polgári állását, műveltségi állapotát. Alkalmat talál köny-
 nyű de biztos kézzel rajzolt történelmi vázlatokra az országnak és
 lakosainak viszontagságairól, sorsára döntő befolyással volt ese-
 ményekről; helyenkint rövid életrajzát adja a múltban s jelenben
 kitűnt jelesebb férfiaknak; értekezik a politikai viszonyokról, pol-
 gári szerkezetről, a társadalmi életéről; megemlékezik a különböző
 vallásfelekezetekről, azok törvényes jogairól, egyházi szerkezetéről
 s egy más közti viszonyairól; kiterjeszkedik archaeologiai neve-
 zetességekre is, u. m. Sarnisagethusa, a régi dák királyok
 székhelyének maradványaira, a római uralkodás fenmaradt
 emlékeire, az Erdélyben talált görög és latin írású viaszos táblákra
 s a fölöttök Massmann, Letronne, De Wailly és elhunyt tagtársunk
 Jerney között folyt tudományos vitákra. Figyelmet fordít a termé-
 szeti tüneményekre és sajátosságokra is, a bányákra s azoknak
 művelőire, az aranymosásra, az ipar egyéb nemeire, nemkülönben
 a gazdasági állapotokra; többek közt különfüggelékül munká-
 jához ipának, gróf Teleki Imrének, tanúlságos értekezését csatolja az
 erdélyi lótenyésztésről és híresebb ménesekről. Szóval ezen alapos
 tárgyismerettel s e mellett kellemes módozban írt, gyönyörködtetve
 oktató munkában helyet talált minden, a mi Erdélyről tudnivaló.
 Benne a szerző hazájának s általa a művelt világnak — mert a
 francia író oly szerencsés, hogy nyelve az egész világra szól — oly
 részletes és mindenoldalú leírását nyújtotta testvérhazánknak,
 minőt előtte a külföld, de minmagunk sem birtunk. Azt mondhat-
 nók róla, hogy ő Erdélynek a külföld előtt mintegy felfedezője
 lón. E munka tartalmának nagyobb része nekünk magyaroknak a
 dolog természeténél fogva új nem lehetett. Hiszen mi e testvér-
 hazánkkal, ha politikailag nem is, de kölcsönös szeretet, rokon-
 szenv és közös érdekek által minden időben egybeforrtunk, minden
 viszontagságaiban, jó és balszerencséjében, örömeiben és szen-
 vedéseiben testvéreileg osztoztunk. De ezen munkával a szerző
 nekünk is becses ajándékot nyújtott, mert benne ügyes kézzel
 egybeállítva találjuk azt, mi eddig részint csak emlékezetünkben
 élt, részint sok munkában s nehezen megszerezhető kéziratokban
 volt elszórva, s egyikünk másikunk fog abban találni oly adatokat
 is, melyek ismeretéhez jutni az alkalom hiányzott. Egyáltalában
 minden magyar, az erdélyi viszonyokban legjártasabb is, gyönyör-
 ködni fog e munka olvasásában, miképen gyönyörködünk egy
 szeretett rokon- vagy barátunk művészi ecsettel festett élethű
 arczképében.

A magyar akadémia a most említett munka megjelenését
 követő évben, 1846-ban december 18-kán, szerzőjét külföldi
 levelező tagjánul választván a történelmi osztályba, e választása
 által nem csak őt, de magát is tisztelte meg.

• Azalatt is, hogy De Gerando e munkáin dolgozott, súlyos

csapások érték őt, s gyakran zavarták meg lelki nyugalmát s félbeszakaszták tanulmányait s írói munkásságát. Elsőben nagybátyja halálának gyász hírére vette, kiből hazája kitűnő államférfiút, jeles író és meleg érzésű emberbarátot, ő maga pedig jóltevő, pártfogót, úgy szólván atyát vesztett. Ezt utóbb napának s nem sokára édesanyjának halála követte. Ez utolsó vesztéség fájdalmát legfelsőbb fokra emelte s őt kiragadta eddigi viszonyaiból, boldogító házi köréből. Családi dolgainak elintézése végett kénytelen volt Erdélyt nejével együtt elhagyni és Franciaországba költözni át. Hazájában töltött két év után azonban ismét visszatért Erdélybe, magával hozva Párisban született kis leányát. Egyévi tartózkodás után e második hazájában Pestre jött, hol egy fia született. Itt készült 1847-ben *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française* című munkája, mely 1848 elején Párisban, utóbb német és magyar fordításban is megjelent.

E nevezetes munkájában a szerző Magyarország politikai életének és fejlődésének, az országgyűléseken és azokon kívül folyt pártküzdelmeknek történeteit írja Mária Terézia idejétől az 1847-diki országgyűlésig, a fenforgott égető kérdéseknek mélyebb tárgyalásába bocsátkozván. Tartalmának részletesebb taglalásába és ismertetésébe ezúttal több okoknál fogva ereszkedni nem kívánok. A munka irányának és szellemének jellemzéséül azonban legyen szabad a szerzőnek előszavából néhány helyet idéznem:

„Otven év óta, így szól, a magyar nemesség roppant feladason dolgozik. Mig egy részről nemzetiségét féltékenyen őrzi, más részről az alsóbb néposztályok felszabadítására törekszik; azokat fokként magához emelvén, békés úton igyekszik előkészíteni az egyenlőség uralmát. Ily törekvések minden szabad nép helyeslését és méltánylását érdemlik meg. Mindamellet a magyarok mai napig igen csekély érdeket bírtak köztünk maguk iránt ébresztetni. Saját politikai küzdelmeink által elfoglalva, figyelmünket csak azon országok politikai mozgalmaira és vitáira fordítjuk, melyek a magunkéhoz hasonló intézményekkel bírnak. Amerikára, Angol-, Spanyol és Görögországra vetjük figyelő szemeinket, Európa többi népeiről azt képzeljük, hogy teljes nyugalomban alszanak. A magyarokról fel sem teszi senki közölünk, hogy ébren vannak és küzdenek.

„Azzal, hogy a magyarországi tényeket olyannyira nem ismerjük, leginkább a német sajtót vádolhatni. A helyett, hogy közlőnyűl szolgálnának Európa szélső végei közt s a keleti népeket s országokat a nyugatiakkal megismertetnék, mi középponti helyzetöknél fogva is feladásuk volna, a német hírlapok minden hangot, mely Magyarországból hozzánk szállhatna, elfojtani iparkodnak, az általok közlött tényeket is elferdítik, sőt állításaik támogatására hazug híreket is koholnak. Ócsárolják a magyar alkotmányt, mely ódonsága és hiányai daczára, a szabadságnak becses csiránt fog-

lalja magában, s gúnyolják azon tisztalelkű férfiakat, kik azt javítani s a kor szükségéhez és kívánalmaihoz idomítani törekednek.“

„Mi bennünket illet, mi hiszünk a népek szent szövetségében; hiszszük hogy, kik ugyanazon ügyet szolgálják, közös érdekekkel bírnak, egymásnak rokonszenvvvel, bátorítással tartoznak. S mivel azt hiszszük, azért irtuk a jelen kötetet. Kell, hogy Franciaország valahára ismerje azon átalakulást, mely a magyarok hazájában készül.“ stb. stb.

Midőn De Gerando e szavakat írta 1847-ben, még hitte és reménylette mindnyájunkkal együtt, hogy hazánk alkotmányának átalakítása és újjászületése békés úton fog megtörténni. Csatlakozott, csatlakoztunk mindnyájan! Hazánk közel jövődjéje véres betűkkel volt megírva a sors könyvében!

A következő év második havában, mint mindnyájan tudjuk, a szerző hazájában kiütött a forradalom, mely a forgószelel sebes-ségével befutotta Európát, a létező intézményeket megrázva, részint halomra döntve. De vessünk fátyolt e gyászos emlékü eseményekre és szorítkozzunk elhunyt társunk személyes élményeire és viszontagságaira.

A februáriusi napok eseményeinek hírére De Gerando, kinek szívében és szeretetében két ország, szülő és fogadott hazája, csaknem egyenlőn osztoztak, első kötelességének ismeré, hazájába sietni, s annak e válságos napokban szolgálatát, s ha a szükség kívánná, vérét és életét is felajánlani. Csak maga utazott, nejét és gyermekeit nem akarván a még forrongó Páris veszélyeinek kiténni; Magyarországot és Erdélyt akkor még biztos révnek tekintette. Politikai működéséről hazájában részletes tudósításaim nincsenek, csak annyit tudok felőle, hogy ő a békés fejlődés, józan haladás és mérsékelt szabadság barátja s nem az erőszakos fel-forgatás vagy ábrándos utópiák embere lévén, Lamartine és Cavaignac elnökségei alatt a pártok túlságait féken tartó kormányhoz ragaszkodott és szemben állt a veres zászlót emelt terroristák- és communistákkal. De midőn később az új elnökválasztás következtében a kormány politikája, a reactio lobogóját tűzve ki, mindinkább az imperialismus felé közeledett, s különösen miután a Róma elleni hadjárat lőn elhatározva, ő lemondott minden tetteleges részvétről hazája politikájában, le minden egyéb közpályáról, az egy journalistika kivételével. Magyarországról azonban hazájában tartózkodása alatt politikai és journalistikai munkássága közben sem felejtkezett meg soha. A National című hirlap szerkesztői közé vétetvén fel, ennek hasábjain folytonosan a magyar ügyet és érdekét képviselte. E mellett egy megkezdett nagy munkáján is dolgozott, mely négy kötetben „La Hongrie“ cím alatt szintoly részletes és mindenoldalú leírását adta volna Magyarországnak, minőt Erdélyről adott volt fentebb említett munkájában. Ezen ké-

szülőben levő dolgozatából csak egy töredék látott napvilágot, mely a National feuilletonában ily cím alatt: „Les steppes de Hongrie, souvenir de voyage“ érdekesen írja le az oly sajátos magyar pusztákat s azok lakóinak életét.

E halmozott írói foglalatosság a már is gyengélkedő egészségének nappalait és éjszéit vette igénybe. Ekkor vette hírért, általa annyira tisztelt és szeretett ipa halálának, egyikében azon ritka és többnyire elkésett leveleknek, melyek Magyarországból az akkori zavaros időkben hozzá eljutottak. E gyászhir véget vetett hírlapírói pályájának s visszahívta családjához, mely az elhunyt családfőben támaszát veszítette volt el. Ekkor hazánkat már a háború vihara dúlta, a külfölddeli közlekedés akadályozva, határain átjutni, ha lehetetlen nem is, de veszélyes volt. A vágy családját látni s lehető veszélyek ellen oltalmazni vagy azokban osztozni, a családtyai szent kötelesség érzete győzött ez akadályokon. Más módját nem találván a Magyarországra és családjához juthatásnak, csempészekhez csatlakozott, kik őt bekötött szemekkel vezették át a határon.

Miután családjával találkozott s övéinek biztosságáról gondoskodott volna, mint önkénytes a hetedik zászlóaljhoz csatlakozott. Jelen volt a győri ütközetnél s utóbb Dembinszky tábornagyi karába akart lépni, a hadjárat történetét leirandó, midőn a világosi fegyverletétel véget vetett a hadjáratnak s ezzel együtt terveinek is. Miután a zászlót, mely alatt szolgált, hamuvá égette, elhagyta a magyar tábornok, el örökre Magyarországot. Testileg és lelkileg megtörve érkezett Németországba s a halál csirájával belsejében bűdosott városról városra Drezdáig, hol a betegség rajta erőt vett s életének december 8-án 1849-ben 30 éves korában vetett véget. Utána siető neje és gyermekei csak kevés nappal kimulta előtt érkeztek halálos ágyához. Holtteste s hazánkért melegen dobogott s fájdalmában megszakadt szíve a drezdai sírkert hantja alatt porlanak el. Özvegye Párisban neveli gyermekeit a magyar haza bü fiának és leányának.

De Gerando halálának híre hazánkban csak néhány rokonának és barátjának jutott tudomására; a nemzet észre sem vette, hogy egyik leghívebb, legbuzgóbb barátja múlt ki e világból; de ezen látszatos közönyösség menthető az időnél fogva, melyben halála esett. Most azonban egy évtized eltelte után, ha visszatekintünk elhunyt társunk életpályájára; ha látjuk, hogy életének kimerültéig minden idejét, tehetségét, erejét hazánknek s nemzetünknek szentelte, lehetetlen el nem ismernünk, hogy buzgalmában javunkért, érdekeinkért, becsületünkért hazánk legjobb fiai közt kevés van a ki utólérté, talán egy sincs, a ki fölülhaladta volna. Az idegen származású ifjú, ki, míg élt, értünk élt, s a hazánkat lesújtó csapás alatt maga is lerogyott, méltán igényt tarthat arra,

hogy róla ne csak akadémiai tagtársai, ne csak a jelen nemzedék, de még késő utódaink is hálás kegyelettel megemlékezzenek.

Társunkat a halál ifjúsága virágában, a férfikornak küszöbén ragadta el. Rövid életének több mint két harmada Franciaországban folyt le. Hazánkról, nemzetünkről honfitársaival együtt alig tudott, alig tudhatott egyebet nevénél, ha csak azt nem, a mit roszakaróink felőlünk terjeszteni vagy reánk költeni jónak láttak. Egybekelésétől hazánk egyik lelkes leányával, mely reánk nézve is szerencsés esemény hozta őt először közénk, haláláig egy évtized sem telt be, s e rövid időközben mennyit fáradott, mennyit tett értünk! Eleget, hogy egy hosszú emberéletet betöltsön. Pedig hányszor zavarták föl lelke nyugalma, hányszor szakították félbe tanulmányait súlyos családi és közbajok! Nyelvünket, mely minden nyugateurópai nyelvtől annyira eltérő sajátosságainál fogva a külföldnek oly sok nehézséget nyújt, magáévá tette; a két magyar haza múltja és jelene, bonyolodott politikai, társadalmi és ethnographiai viszonyai körül alapos, bő, mindenoldalú ismereteket szerzett, minőkkel hazánkfiak közül is nem sok dicsekedhetik, ezeket tartalomdús, tanulságos, művészi csinnal és izléssel alkotott munkákban terjesztette a külföld elébe, s nagyrészt neki köszönhetjük, hogy a mivelt világ rólunk valahára tudomást veszen, hogy elleneink következetes és folytonos rágalmozási rendszere a latin közmondás „*gutta cavat lapidem*“ daczára, a külföldnek rokonszenvét irántunk még eddig nem volt képes megtörni. Mennyit remélhetünk, mennyit várhattunk volna még elhunyt társunktól, ha élete hosszabbra, az ember életnek nem rendkívüli, csak rendes mértékéig terjed!

Kora halálát hazánkra, nemzetünkre nézve kipótolhatatlan veszteségnek mondtam az imént. Ez állításom, midőn először kimondám, többek előtt talán merésznek, túlzottnak tetszhetett; de azok után miket életéről és munkáiról elmondtam, úgy hiszem, igazolva vagyok. Ha közülünk a legjobbak kidőlnék, fájdalmasan nélkülözzük, bánatos szívvel gyászoljuk őket, halásan emlékezünk vissza érdemeikre, de joggal remélhetjük, várhatjuk, hogy helyök előbb-utóbb hazánk valamelyik méltó fia által be fog tölteni. Életrevaló nemzet kitiűő férfiakból végkép ki nem fogyhat soha. De hogy a külföld fiai közül újra feltámadjon egy nemeslelkű és melegsívű barátunk, a ki személyében annyi előnyöket egyesítsen mint elhunyt tagtársunk : ritka szellemi tehetséget, a jóért és igazért lángoló lelket, tudományos képzettséget, írói ügyességet, mely az olvasó figyelmét lekötöni, érdekét ébreszteni tudja, kitiűő szorgalmat a tanulmányozásban, ernyedetlen munkásságot tanulmányainak feldolgozásában, kedvező alkalmat hazánk viszonyaival megismerkedhetni, vonzó egyéniséget, mely a társas élet terén hódít és barátokat nyer, független állást, mely nézeteinek függetlenségéért is mintegy kezeskedik, öröklött európai sőt világhírű

irodalmi nevet, mely szavainak már első föllépésénél is súlyt és hitelt kölcsönöz; hogy, mondom, ily barátot külföldön valaha ismét találhassunk, a ki nem csak mellesleg, a pillanat érdekei által indítva, foglalkozzék ügyeinkkel, hanem életének feladásává tegye azt, hogy érdekeinknek, s a mi több, becsületünknek apostola legyen, ki, mint ő, hazánkhoz szívvel lélekkel ragaszkodva, azt maga is mintegy második hazájának tekintse, sőt lelke belsejében ennek még elsőseget is adjon szülő hazája fölött (talán csak azért, mert szeretetére, szolgálatára inkább szorult), hogy hozzá hasonló barátot hazánk határain kívül ismét találhassunk: azt, fájdalom! nem remélhetjük! S ezért, ha De Gerando Ágostnak kora halála sajnos vesztesség Franciaországra nézve is, mely benne jeles író-t veszített, ki, ha tovább él, íróinak első sorába lépett, gazdag irodalmának egyik díszévé lett volna: mi magyarok teljes joggal s minden túlzás nélkül kipótolhatlannak vallhatjuk őt.

Magyar író, bármi kitűnő tehetségű legyen, bármennyire bírja is a külföld nyelveit az elbűnytnak helyét teljes sikerrel soha sem fogja betölthetni; mert szavainak, állításainak, okoskodásainak hitelét elleneink az érdekeltség, elfogultság, részrehajlás vádjával fogják mindig gyengíteni és gyanúsítani. Csak a nemzet maga képes ócsárlóit elnémítani, vagy legalább rágalmaik fulánk-ját letörni, ha mindnyájan, egyenként és összesen, minden ellenünk emelt alaptalan vádra czáfoló tettel felelünk, ha tántoríthatatlan hazafiság, erkölcsi és anyagi áldozatkészség, mérséklettel párosult határozottság, minden irányban gyakorolt méltányosság, tehetségeink mindenoldalú kifejtése, a tudományok és művészetek ápolása által a világ első rendű nemzeteinek sorába emelkedünk, és a mi mindennél fontosabb, ha a legnehezebb és a legcsábítóbb körülmények közt, „verjen vagy áldjon sors keze,” önmagunkhoz és becsületünkhez hívek maradunk.

LUKÁCS MÓRICZ.

IRODALMI SZEMLE.

PETŐFI BEMUTATÁSA A FRANCZIÁKNÁL.

Fontosabb tény e bemutatás, hogysem elhallgathatnók. A francia nyelv mondhatni az egész művelt világ nyelve, legalább Európa népes continensén. Nincs nép, melynek műveltjei meg ne értenék e nemzet íróit. Már csak ennél fogva is legtöbbet tehetnek azon névért, melyet ajkukra vesznek. De még jelentősebbé teszi a francia sajtó szózatát az, hogy írói a legnagyobb mesterek valaminek megkedveltetésében. Azon fogékony lélek, mely oly könnyen tud lelkesedésre lobbani, azon elevenség és könnyűség a gondolatok és érzelmek kifejezésében, s az elegancia, mely mintegy vele született e sok tekintetben választott néppel, világszerzte biztosítja iránta a sympathiákat és irodalmának a legkiterjedtebb népszerűséget.

Azon ismertetés is, melyet múlt aprilban egy francia író, Saint-René Taillandier ad Petőfiről, a legtekintélyesebb francia szemlében, a „Revue de Deux Mondes“-ban, a francia lelkesedés és szellem egész tüzével van írva. Alig van regény, mely érdekeseb olvasmány volna a közönségre nézve, mint e rajz, melyet e francia író a magyar irodalomról, a népről, földről és szerinte a legnagyobb magyar nemzeti költőről ad. — Egész előadása tüzre és változatosságra nézve mintegy hű képe a mozgalmasságnak, melyet a Petőfi élete mutat. Sőt — csak az a kis bökkenője van — a kép több az eredetinel, az élethez a képzelet játéka, s a történeti valósághoz regény is járul, a mi sok részben természeti hibája a francziának, mint általán az eleven képzelődésnek; de ha választanunk kell azon téveteg fogalmak közt, melyek rólunk a külföldön terjesztetnek, örömebb megbocsátjuk az ily eredetű hibákat, mint a melyek a tudós alaposság színe alatt hirdettetnek. — A francziáknál igen számosan vannak, kik a fogékonyssággal és eleven lélekkel az alaposságot egyesítik, s a művészet- és költészet-tárgyak

megítélésében ép és mondhatni ifjú érzékek többre vitte őket, mint az encyclopaedicus szomszédokat a lomha kitartás.

Saint-René-Taillandier Petőfi megítélésében kétségkívül nem áll a francia kritika színvonalán. Egy Montégut, egy Planche és Sainte-Beuve helyesebb ítéletet s mélyebben ható analysist adtak volna. — S maga Taillandier is másképp szól a dologhoz, ha Petőfit az eredetiből ismeri. A németek fordításai után ismeri költőnket. Ő azon kevés francia tudósok egyike, a kik németül tudnak s a német irodalmat figyelemmel kísérik. Olyan egy sincs talán, ki nyelvünket értené. A németek fölfogása szerint kellett hát Petőfivel megismerkednie, s tévedéseinek nagy része ezekre hárul. Ha valamiben hibázott, hibája, hogy fordításokkal elégszik meg, és pedig nagy részben egy Kertbeny fordításaival, kinek még az életrajzi elferdítésekben is hitelt ad. Egy valódi kritikus — megbocsát még Schmid Julián is — ilyenekből kiindulva nem szokott bírálni. ¹⁾

De e hibáért éppen mi magyarok bocsáthatunk meg. A legnagyobb jóakaratra mutat ezen készség, melynél fogva, mivel másképp lehetetlen, bár hiányos adatokból, ismerni kívánnak. Meg kellett elégedniök oly tolmácssal, a minőt kaphattak; bízniok is kell e tolmácsukban, ha mindjárt e tolmács magokat is némi részben nevetségessé teheti. Mi tudjuk, mily kevéssé jó hizsemű tolmács Kertbeny; de egy francia író nem győződhetett meg felőle, s tévedéseit sok részben kimentí, hogy Kertbenyt a magyar irodalom egyik hőségének nevezzi; azt hiszi felőle, hogy, ha németül hiányosan tud is, az anyanyelve m a g y a r! — Taillandiert menti az is, hogy nem tüzetes bírálatot ír, noha itt-ott ítéleteket kénytelen mondani. Czikke egyszerű bemutatás és nem analysis.

Őszinte, tartaléktalan köszönetet kell mondanunk neki már csak azért is, hogy egész Európának hirdeté, hogy van m a g y a r irodalom és virágzásnak indult magyar költészet. Czikksorozatának — melyet Petőfivel nyit meg — címe: „A magyar költészet a XIX-ik században.“ (La Poesie Hongroise au XIX-e siècle). ²⁾

„Van-e hát magyar irodalom, ugymond? Eddig egy szóval sem említette a történet. A mai nap kritikusai, kik megkisértették a világ irodalmát képbe foglalni össze, az Eichhornok, Bouterweckek, egy lapocskát sem szentelnek Magyarországnak. — Az orosz, finn, tatár, ozmán, persa, örmény, khinai, hindu, a jáva-szigeti, az észak és kelet minden népe sorra szót emel az Eichhorn összegyűjtötte irodalmi congressusban; csak a magyar vala néma.“

Ha a németek is, kiknek jó szomszédjai voltunk századok óta, ily ignorantiában voltak felőlünk, még kevesebbet tudott rólunk a világ egyik legnagyobb és legmiveltebb nemzete, a francia, kinek otthon mindig több dolga van, semhogy oly kényelmesen ráérne a

¹⁾ Schmidt Juliánnak Petőfiről rövid cikkét lásd a „Budapesti Szemle“ első évi folyamának II-ik füzetében.

²⁾ A Revue de deux Mondes f. é. apr. 15-iki füzetében.

jávai nyelvíg és irodalomíg mindent összegyűjteni, a mit mások dolgoznak.

A francia közönség előtt merőben új azon rövid és hiányos vázlat is, melyet a Revue közöl, elkezdve a XVI-ik századon Kisfaludy Sándorig, onnan Vörösmartyig és Petőfig. Habár olvasóink nagy része, ki jól ismeri irodalmi nevezetességeinket, nem fog egyetérteni mindenben a francia íróval, Vörösmartyra nézve, érdekes ide iktatnom, a mit e kiválóan nemzeti költőnkéről mond.

„Végre, ugymond, megjelent egy avatott művész, Vörösmarty Mihály, ki fölhasználván a megelőző félszázados munkát, megteremté a magyar költészetet egyszersmind művészi és népszerű formájában. Minden magyar kritikus egyetért abban, hogy Vörösmarty az első valódi költő, kivel Magyarország büszkélkedhetik Európa előtt. Romantikus eposai, ódái és dalai, hosszú elbeszélései és rövid strophái egyaránt eredeti sugallatra és művészi leleményességre mutatnak. Lyrai erő dolgában Hugo Victorhoz hasonlították, és nagyobb műveiben, mondják bámulói, ott áll, a hol a svéd Tegner. Ha leszámítjuk is a túlzást, mely igen természetes oly emberekben, a kiknek szemeláttára születik a nemzeti poesis s kik nyugtalanul ügyekoznek helyet csinálni neki Európában, annyi áll, hogy Vörösmarty érdemes a költő névre. (Pedig a kiket túlzóknak nevez a francia író, jól ismerik eredetiben Vörösmarty műveit, s jobban is értik, mint a német fordítók némelyike.) Midőn Vörösmarty 1855-ben november 19-ikén meghalt Pesten, nemzeti volt a gyász, folytatja a francia író, sok ezerre ment azok száma, kik koporsóját kísérték. Sírja körül a tudomány és művészetek minden képviselője jelen volt. „Zsigmond király“ (?) „Cserhalom“ és „Tündér völgy“ szerzője, úgy hitték, föltette koronáját a haza újszülött irodalmának; azon hatalmas hangokhoz, melyeket Európa Angliából, Német- és Franciaországból hallott e században, még egy hangot kell fölvenni, ugymondák, a magyar költő, Vörösmarty hangját. De mindemellett kifejezte-e Vörösmarty Mihály a magyar lélek egész jellemét? — Legnagyobb bámulói sem adták meg ezt neki.¹⁾

Művészi ügyessége, nyelve gazdagsága daczára azon kifogást tették ellene, hogy Magyarország fiainak fő tulajdonságát nem tudta magáévá tenni, a szenvedélyt, a gyors föllobbanást, az öröm vagy harag lángját, mely oly gyorsan villog, mint serény kardjok a csatákban. Nála hiányzott azon könnyű láng, mely a röpködő szavakat gyűjtja.“²⁾ Ő maga is, ki valódi művész (sincére artist) volt, érezte, hogy magyarabbnak kellene lennie a költészetnek. Egyszer 1844-ben egy

¹⁾ Ez nem is kiváltsága egy költőnek se. Göthe is, Schiller költészete is a német nemzet jellemének hű kifejezése; — de hogy nem fejezi ki egyik se teljesen, épen azon különbség, sőt ellentét mutatja, melyben e két nagy költő egymással szemben áll. Mily különbség egy Hugo Victor, Beranger, Lamartin vagy pedig Corneille, Racine és Molière!

²⁾ Pedig ezen stílussal a francia mintha épen Vörösmartyt akarná jellemezni!

szerény külsejű, de büszke ifjú lép be Vörösmartyhoz, s kéri, hadd mondjon neki egy verset. A komoly mester, kit gyakran ostromoltak már ily vendégek, hiába szeretne volna elutasítani az alkalmatlant, vagy legalább megmenekedni azon fenyegetéstől, hogy maga a szerző olvassa fel neki versét. Nem volt mit tenni, megadta magát, mint az elbűsült patiens; de mindjárt hogy meglepetett! Az első versszakok megütik fülét, szeme fényleni kezd, öröm fut el arcán és mosolyog, s mihelyt a fiatal csengő hangon elvégzi az olvasást, a nemesszívű mester így szól hozzá: „Ifjú barátom, te vagy Magyarország első költője!” Az elődétől ily nemesen fogadott és megkoszorúzott költő Petőfi Sándor volt.“

Igy fog hozzá, s ily regényes modorban folytatja barátunk, a francia essay-író, költőnk életrajzát, melyet fölöslegesen ide iktatunk s némely pontatlanságait czáfolgatunk.

Érdekesb látnunk, mit mond a francia kritikus Petőfi költészetéről. „Petőfi Sándor költeményei“-ről, melyek 1844-ben jelentek meg, így nyilatkozik: „Mindazon érzelmek, a melyek a költőben kóborlásai közt támadtak, öröme és fájdalma fölkiáltásai, ifjúi föllángolása, vegyítve az olykori csüggedés búskomorságával, az ország szélében és hosszában tett kalandozása, a csárdákban támadt merengései, tréfás vagy érzékeny ötletei, melyeket benne a világ közvetlen szemlélete ébreszt, — teszik költeményei tárgyát. Igaz, hogy mindezekben nem igen van kitűnő alkalom a lyrai eszmék magasb szárnyalására. Petőfi még nem énekel ekkor hazáról és szabadságról.¹⁾ Hogyan történt mégis, hogy a cigányélet e képe annyira megragadta a képzeletet? Hogyan történt, hogy e kalandort, kaszánya e menekültjét, e kifütyölt színészt az első őszinte szavakra oly örömmel fogadták és úgy üdvözölték, mint nemzeti költőt? Két körülmény fejt meg e rendkívüli sikert. Cigány, nem cigány, Petőfi Sándor Magyarországot festette, s ezt oly egyszerű és férfias, oly ismerős és érzetjeljes hangon tevő, a minő még sohasem csengett a magyar fülbe. Az őt megelőzőtt mesterkélő művészek kimért és akademikus modorának semmi nyoma művein. Csak ösztönére hallgatva a naiv dalos újra föltalálta a primitív költészet elveszett hangjait. Akár szerelmét, akár asztaltársaival Magyarország borát énekelte meg, mindig valami férfias emelte ki tárgyát a köznapiságból. Most egy tekintet búsítja el, majd a csapszék démona zavarja meg; de sohasem ad verseiben helyet a tehetetlen melancholiának, s ép oly kevéssé az élvezet lázas mámorának. Rendkívül eleven fogékonysága mellett is mint férfi tud uralkodni magán. Ne higyetek neki, mikor életuntságot és halált emleget; a szenvedély kicsalta e rövid fölkiáltást a következő perczben már elfelejti. . . . A lélekre nézve semmi fárasztó, semmi nyugtázó nincs még azon vétkei örömeiben se, melyek igen gyakran sugallják a magyar költő verseit. Szíve helyén áll, lelke éber. Az erkölcsi sikamlások középett is mindig kitör a tevékeny élet szeretete

¹⁾ A mi különösen a hazát illeti, tudjuk, hogy nem áll.

egyegy fölkiáltásban, egyegy képben s a lyrai ihletettség egyegy hirteleni fölszárnyalásában. Természetes, hogy ily emberen itt-ott megbotránkozik a finomabb izlés, de enerváló hatással soha sincs. A csárdák orgiái közt, azon pillanatban is, midőn az okosság elhagyja, mindig vannak férfias szavai. (Itt idézi a francia író Petőfi azon versét, melyben magát és az ivó társaságot a mohácsi magyar sereghez, a palaczkokat a törökhöz hasonlítja, s a verset azzal végzi be: „Ha oly hosszú lesz életünk, Mint kortyaink valának, Megérjük boldogabb korát A bús magyar hazának.“) Ezen megemlékezés a hazáról, a nemzeti szerencsétlenség ez érzete a mámor ködén át, jellemző vonása a költő első dalainak. Bármilyen legyen a tárgy, melyben kedve telik, a dárídó, melybe magáról megfedkezve merül, a magyar szellem mindig elvállhatatlan tőle. Nem kell hinni, hogy e csárdái da'ok lelkesedésre ragadták volna azonnal az egész magyar nemzetet, ha csak szerelem és bor lett volna tárgyuk. A szerelmes diák és az iszákos szívesz mögött mindig ott látom a magyart, a ki még nem ismeri önmagát. Azonban hazája fiai már az első pillanatban ráismertek. Szelleme, lelkesedése, harciassága, a vándorló dalnok mozgékonytsága, ki mindig kész nyeregbe ülni és vágtatni, — ez volt meglepő a csárdák e dalnokában.“

A francia ismertető ezen fölfogásában látjuk, hogy költőnknek legalább fő jellemvonását kitalálta a hiányos fordítások daczára, s habár sokkal keményebb szót használ a költő szilajságainak megrovására, mint bármely magyar kritikus: látszik azon törekvés, hogy nem csak a költő hanem a magyar közönség gondolkodása módjába tegye át magát. — Fogékonyágának ez sikerül is ott, a hol csak tisztán a költői oldalt veszi.

De ezen fogékonyág nem elegendő egy idegen nemzet költőjét megértenünk, Positiv ismeretekre van szükség a népről és földről, mely a költő népe és hazája, s különösen oly esetben, mint Petőfinél, kinek műveiben a genre, az élet külsőségeinek is e tükre, oly nagy helyet foglal el. Ismerni kell a nemzet múltját is jelenén kívül.

A magyar nemzet e nem-ismeréséből foly, hogy Taillandier egy tündérmesét a magyar nemzet eposzává avat, hogy allegoriának képzei János vitéz meséjét, melyben a magyar nemzet története volna ábrázolva. Mitán Taillandier előadta János vitéz ismeretes geographiáját, melyben India határos Franciaországgal, így vélekedik: „Nem ismerünk-e ebben a XV-ik század emlékére? Hunyadi János és Corvin Mátyás megvédik Európát a török invasiótól; és a hajdani magyar valamint a puszták mai parasztja Európát érti Franciaország alatt, mely Magyarországot az Anjouiak dicső uralkodó házával ajándékozta meg s innen azon traditio (?), hogy Franciaországot magyar segítség mentette meg a török rablástól. Nem volna bajos egy magyar-rázónak „János vitéz“ második felében Magyarország sorsa változásainak symbolicus képét fedezni föl. A költő elbeszélése szerint a magyarok dicsősége, hogy Franciaországot, vagyis Európát megmentették.“

Miután leírja Taillandier, mint veszi el kincsét a tengerben János vitéz, s mint találja halva Iluskát, így folytatja elmélkedését: „A kincs, melyet a magyarok találtak, mikor a XV-ik században a kereszténység megmaradásaért hadakoztak, nem egyéb, mint megkülönböztetett helyzetők Európa társadalmában; a Hunyadiak Magyarországa erős is dicső is volt. . . E kincset, mely jövődjét biztosítja, egy viharos nap elvevé. 1526. óta, midőn a török meghódította, csak urat cserélget. Mi marad számára egyéb az ábrándoknál, vagy hosszas reményeknél és nagyszerű gondolatoknál? — S éppen így fogja föl Petőfi is hőse történetét.”

János vitéz meséjét befejezván a francia ismertető, végül ezeket mondja róla: „János Vitéz” a nép költészetének minden regéjét és mondáját magában foglalja. De e mellett nem találni benne semmi tudakosságot; a most említett symbolumokra nem figyelmezteti a költő az olvasót; célja, hogy képzeleti meséjét mindenki élvezhesse; ha lesz, ki a titkos gondolatot kitalálja, jó, a többi érje be vele, hogy e csodás kalandok elbeszélése férfias derűtséget ébreszt lelkében. „János vitéz” a magyar paraszt és magyar lovag (azaz úri rend) költeménye egyszersmind, s benne a lelkesedés és vidám kedv egyesül. Mondják, hogy Petőfi e művét a Dunától a Kárpátokig számtalan rapsód (azaz olyan, kinek kenyerére a dal és rege) éneklí (?) Nem is csoda. A valódi hős nem más, mint maga Magyarország: János vitéz rendre mindenik osztályát egyesíti a költészet ragyogó egységébe. És minő költészet! A styl őszinte, a képzelet serény, az elbeszélés lelkesedett és vidám, mely megeresztett kantárral vágat, mint a huszár a hazai rónaságon.”

A mi Petőfi költészetének ez utóbbi sorokban foglalt jellemzését illeti, oly találó, a mily lelkesedett. — De látjuk, minő tévedésbe jutott a francia író azon pozitív ismeretek híjában, melyek történetünk és jelenünk tanulmánya nélkül meg nem szerezhetők.

Könnyi kitalálni a fenebbiekből a francia író gondolkodása menetét e tévedésekben. Először is mint tényt fogadja el, hogy Magyarországon János vitéz a legkedveltebb, az egész nemzet által legjobban ismert eposz. Hogy ne volna az, mikor Kertbeny írja, hogy a magyar troubadourok könyv nélkül tudják és éneklík mind a népnél mind a magyar úri rendnél? — Mikor egy nemzetnél ily tetszést vi ki egy költemény, okát kell találnunk! Annyit észrevett Taillandier, hogy költészetünkben nagy szerepet játszik a haza és nemzet fogalma. János vitézben is meg kell tehát lennie — gondolá a francia író — legalább nagyon elrejtve a nemzetiségi elemnek. Nem volt más magyarázat, mint a költemény egy részét allegoriának képzelni.

Ha ugy volna, mint ő képzeli, meg kellene vallani, hogy „János vitéz” igen rossz allegoria. A költészet a maga symbolumait nem események kifejezésére használja. Igaz, hogy az élet utánzása, de koránsem az eseményeket utánozza, hanem az emberi természetet. A mesék, melyekben az állatok sőt élettelen tárgyak megszólalnak, nem

egy-egy adomai eset, hanem az emberi jellem világos képei. A cselekvény is, melyben a jellem nyilatkozik, csak e jellemből foly, sőt nem egyéb, mint ennek kifejezése. A symbolikus előadásban is minden különöség, minden esemény lehet költött; de a jellemnyilatkozatnak oly hasonlónak kell lenni, hogy mindenki ráismerjen a burkolt külső alatt az eredeti mintára. — Midőn a jellemzéshez még a külső azonosság is hozzájárul, mint a Shakespeare Hamletjében a király előtt eljátszott szindarabban, a félreismerhetetlenség a tetőpontot éri el, s a mi Hamlet érintett jelenetét illeti, a dán herczegnek éppen az volt vele czélja, hogy minél kézzelfoghatóbban csaknem az azonosságig mutassa be az elkövetett iszonyú bűnt. Miként van, hogy János vitézben az esemény azonossága daczára sem vette észre senki az allegoriát Taillandier előtt, holott ha még a mese is az, a mi nagyában a magyar nemzet története, csakugyan igen szembevetőnek kellene lennie a czélzatosságnak? A mi fő szempont pedig, a cselekvény és a jellem, János vitézben és a magyarok történetében nagyon különböző.

Semmi sem lehet valami elütőbb a néhány száz év ótai magyar történetétől, mint azon cselekvény, mely „János Vitéz“-ben lefoly. Az elbeszélés hőse ne-továbbja a kalandosságnak; a mi történetünk egész jelleme éppen ellenkező néhány száz év óta. A kalandos hadviselés ritkább benne, mint bármely európai nép történetében, s még a szent földre is sokkal kevésbé vágyott a magyar mint más nemzetek, úgy hogy a mi szerepet játszott a keresztes háborúk történetében, inkább a nem-akarasban áll, s egy Nagy Lajosnak népszerűsége és lelkesítő nagysága kellett hozzá, hogy a magyar a kivételes s tán utolsó lovagi kalandra menjen vele Olaszországba. Azon cselekvény, melyet a magyar századok óta játszik a történetben, azt mutatja, hogy nagyon otthon-ülő nép vagyunk, s csak a minket megtámadó vagy alkalmatlan szomszédokkal gyűjtöttük meg néha egymás baját. Ezen történeti cselekvényből következtethetünk a magyar jellemre, s valóban a kalandos normánn vérből igen kevés van maig is ereinkben. A táblabíró-rend, ha egy személyben képzeljük megtestesülve, kevésbé hajlandó ma is, mint ezelőtt néhány száz esztendei életében, elhagyni szülőtte földét.

Nem hízogó ránk nézve, ha a magyar nemzet jellemének hősi oldalát egy huszárbán testesítik meg. Már pedig így képzei azt a francia író; mert szerinte Petőfi fejezi ki a magyar nemzeti jellemet, benne pedig mindenütt, valamint stíljében úgy tárgyaiban ezen könnyű, serény, bátor és könnyelműen bevágó jellemet látja. — A vakmerőséggel határos bátorság, igaz, megvolt a közmagyarban, valamint a nemzet leghíresebb vitézeiben, kikben, mint pl. egy Illyadiban culminált a magyar hősiség; de vannak ennél szilárdabb, nyomatékosabb és mélyebb tulajdonai, melyek nem a hetykeségben, hanem a méltóságosabb önértetben nyilatkoznak. A török ellen nem harczágyból küzdünk századokon át, hanem hazánk és jogaink fentartásáért. Komoly eszmék és érdekek öntének bátorságot a szívekbe, s a valódi hősiség képét látjuk őseinkben. E valódiság egyik bizonyítéka, hogy még a

harcz mindennapos volt, akkori íróinkban a nagy szavaknak és hetvenkedésnek oly kevés nyoma. A magyar hős képét sokkal hívebben láthatná festve a francia író Vörösmarty költeményeiben, habár még ő is csak közelebb járt ez ideális képhez, a nélkül, hogy egészen kifejezte volna. Nála, mint kora fiánál, többet mond a szó a tennél.

János vitézt a magyar olvasó közönség nem veszi egyébként, mint a mi: kellemes és a népszerű költő geniejét mindenütt jellemző tündérmesének, mely egyébiránt koránsem tett oly nagy hatást, mint több más eposzi mű, melyeket itt megnevezni nem akarok. Nem tartozik ide, hogy a mű költői becséről is szóljak, a mi ezen hatás szempontjától is kissé távolabb esik. Csak azt akartam kimutatni, hogy a francia itész félre van vezetve, midőn Petőfi költészetéből akarja némileg construálni a magyar jellemet, melyet más úton kevésbé ismer.

Ugyanezt mondhatjuk Taillandier cikkének egy további részéről.

Igen helyesen találta föl költőnk festői tehetségét. Csaknem elragadtatva bámulja, mily mesteri kézzel tudja Petőfi elevenné tenni a pusztá pusztaságát. „Petőfi legeredetiebb inspirációi közé tartoznak, ugymond, azon oly költői s oly való képek, melyeket a nagy magyar pusztákról (Steppe) ád. A Duna és Tisza közt széles róna terület, nagyszerű, minden emelkedés nélküli pusztaság, a meddig a szem ellát. Nincs egy erdő, nincs egy facsoport, mely egyforma körvonalaít megszakítaná. Csak egyegy tó itt-ott, és a tepsedő mocsár partján néhány vízi növény, káka és nád. E róna növényzete legnagyobb részben igen rövid, letarolt gyp, mely néhol elég tömött, s nagy falka juhok és vadlovak (?) ménésének szolgál legelőül stb. Ilyen a magyar pusztá. Egy classicus tájképfestő rá sem nézne, de egy költői lélek kincseket tud fölfedezni rajta, s épen ebben fejti ki Petőfi egész eredetiségét. A „János Vitéz“ szerzője a puszták költője, mint Lermontoff a Kaukázusé.“

Ez mind igaz, s egy külföldi ember előtt az eredetiség ragyogóbb színében tünteti föl, mint előttünk. Ez oldalról nem is tudjuk eléggé magasztalni Petőfi költői tehetségét. — Csakhogy itt is hajlandó az idegen író Magyarország nagy részét vadlovakkal és félvad emberekkel is igen gyéren népesített arabiai pusztának képzelní. — Ezen költeményekből merítve a geographiai ismeretet, a magyar föld egy sík vadon, népe juhász és csikós, fő hőse pedig a huszár.

E tévedések azonban csak szebbé teszik a franczia író rokon-szenvét. Nemzetiségünknek csak ezen egy oldalán is lelkesedni tud. Elég legyen még csak zárszavaiból adnunk egy türedekés kivonatot.

„Magyarország jól teszi, ha békés úton is öregbíti nemzeti érdemeit. Ezen érdemek legszebbike kétségtelenül azon szellemi megújulás, mely a múlt ötven év alatt nála élő nemzeti irodalmat teremtet, s ezen irodalom legteljesebb képviselője Petőfi Sándor. Azon lánglelkű (impétueux) ifjú, kinek életét s halálát elbeszéltek, a szerelem, haza... dalnoka volt. A XIX-ik század ihletett mesterei közt hely illeti meg

öt, mert az érzelmek, melyeket dicsőít, minden nemzettel közösek; de különösen Magyarországra tette meg sikeres hatását, és itt lőn örökre emlékezetessé. Neve örökre be van írva egy nemes korszak történetébe. Munkái koronáját tették fel az irodalmi újjászületésnek, melyre hazája legjobb szellemei munkáltak közre, ki saját műveivel, ki részvételével és buzdításával. Mellette, s mintegy saját szavai leheletére más írók is támadának, kiknek mielőtt rangjokat kimutatnám, a mit mielőbb meg fogok kísérteni, elmondhatom, hogy már van magyar irodalom, azaz egy fontos dicsőség a nemes faj más érdemeinek támogatására. Petőfi nem elszigetelt tünemény. Csak folytassa Magyarország szellemi fejlődését, s gyarapodjék szabadon az irodalmi téren, és mindenütt, a hol csak lehet, fejtse ki erejét, s szoktassa hozzá a művelt világot, hogy nála eredeti életet lásson... A nemzetiségek biztosabban tartják fen magokat a szellemmel, mintsem a karddal.“

S. F.

FELELET BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR „NEHÁNY SZAVÁRA.“ — BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEFTŐL. PEST, 1860.

Három kis röpirat fekszik előttünk, melyek közül kettőt báró Kemény Gábor intézett báró Eötvös Józsefhez, s egyet — melynek czímét e sorok fölé irtuk — az utóbb nevezett tiszt. báró irt válaszul báró Kemény Gábornak. A vita e rövid röpiratokban a nemzetiség kérdése körül forog. Miután ez ügyben sohasem volt nálunk nagyobb egyetértés: nem akarunk közbeszólni e vitába; de érdekesnek és korszerűnek tartjuk a fentirt röpirat végsorait, hazánk egyik legnagyobb publicistái tekintélyének nézeteit, ismertetésül, ide iktatni.

Közölván báró Eötvös, a miket a nemzetiségről „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra“ czimű nagy művében mondott, ekkép folytatja:

„El fogja ismerni ezekből az olvasó, hogy nézeteim ellen sok kifogást tehetni, de azt bizonyára nem, hogy a nemzetiségi eszmét, melyet általános befolyására nézve a keresztyénség, a reformatio s a tizenhatszadik század politikai mozgalmával egy sorba állíték, fontossága szerint nem méltányoltam; vagy hogy ezen eszme iránti lelkesedésnek politikai következményeit elmélkedéseim tárgyává nem tevém.“

„Hat nevezetes év folyt el azóta, hogy az uralkodó eszmék befolyásáról irt munkámnak ezen része megjelent.“

„A nézet, melyet akkor kimondottam, hogy „a nemzetiség elve melletti lelkesedés, mely egy időre az egyes államok nyugalmit, sőt fenállását veszélyeztetni látszott, azon korlátok közt, melyek között ezen elvnek győzelme Európa jelen viszonyai mellett feltehető, mindenütt a rend és nyugalom megszilár-

dítását fogja maga után vonni, és pedig azért, mert a nemzetiség eszméje, mely legtöbb esetben a történeti jogon alapúl, egyenes ellentétben áll azon elvekkel, melyeknek nevében Európa legtöbb állományai, sőt maga a polgári társaság alapjaiban támadtatott meg;“ ezen nézet, melyet akkor én magam fejeztem ki, s mely sokak által paradoxonnak tartatott, most nagy államok politikájának bevallott irányeszméjévé lett.“

„Meggyőződéseim : „hogy a nemzetiség elve az államok definitív alakulására is tetemes befolyással leend, nagy világtörténeti tények által igazoltatik, s a remény: hogy minél nagyobb lelkesedéssel fogott fegyvert annyi nép nemzetiségi jogaiért 1848-ban, minél makacsabb volt a harc, minél többet kockáztatott mindenikük igényei valósításaért s feláldozott mindent: annál inkább csökkent gyűlölségük, annál inkább felmerült mindenikben közülük azon meggyőződés, hogy igényei csupán azon körben valósíthatók, melyben az mások hasonló igényeinek sértése nélkül történhetik“ — e remény, mely akkor, midőn azt kimondám, a legtúlzottabb optimismusnak tartatott, most részben legalább teljesedésbe ment, s ki azon irányt tekinté, melyben a nemzetiség eszméje e hazában, mely ezen eszme legnehezebb harcainak színhelye volt, kifejlődött, az oly időnek bekövetkezését nem fogja lehetetlennek tartani : „midőn minden nemzetiség szintugy becsülni tanulja mások nemzeti jogait, mint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos emberi jogait megtámadni.“

„Egy van azon tételek között, melyeket az uralkodó eszmék befolyásáról irt munkámban a nemzetiségi lelkesedés következéseiről felállíték, melynek bebizonyítására az utolsó tíz év alatt előfordult tényekre hivatkoznom nem lehet, s ez azon állítás : hogy a nemzetiség nevében tett követelések oly országban, mely többféle ajkú polgárokat foglal magában, csak akkor elégíttethetnek ki, ha az állam hatalma bizonyos korlátok közé szoríttatván, a helyhatósági életnek mentül tágabb kör engedtetik; hogy tehát a nemzetiség eszméjeért való lelkesedés, mely korunkat jellemzi, az államélet körében szükségkép a túlságig vitt centralisatio korlátolását, s az önkormányzás elvének győzelmét fogja vonni maga után.“

„Mióta a francia forradalom következésében az állam mindenhatóságának elve elterjedett, a helyhatósági autonómia — kevés kivétellel — oly szűk korlátok közé szoríttatott, hogy annak a nemzetiségek fejlődésére gyakorolt hatásáról a jelenből példát alig hozhatunk fel. Hogy tehát állításaimat tényekre alapítsam — felfogásom szerint az egyedüli mód, melyet követve a politikai tudomány is némi biztossággal haladhat — szükség, hogy egy kissé a múltra tekintsünk, ámbár

csak oly időkre, melyek hozzánk aránylag még közel fekszenek, s oly tényekre, melyek olvasóim között senki előtt sem ismeretlenek. — Mert épen saját hazánk múltja az, melyből nézetem szerint a fennebbi állítás valósága kétséghozz vonhatóanul hebizonyúl.

„Európának nagy nemzetei jelen nagyságukat a történet fejlődésének köszönik, s azon országok között, melyek, a mi nyelvegységeket illeti, századunkban a legirigyelhetőbb helyet foglalják el, nem ismerek egyet sem, mely még a 15-ik században különböző nemzetiségeket ne foglalt volna magában. Spanyol-, Francia- és Németország e részben egészen hasonlítanak egymáshoz és Magyarországhoz.”

„Miután nagyobb államaink kevés kivétellel a hűbéri viszonyok alapján fejlődtek, s a kiterjedés, melyben az egyes fejedelem hűbéri felsőbbségét gyakorolhatá, az egyes territoriumok földirati helyzetétől függött, mely a kisebb fejedelmet, ki védhető határok hiánya miatt függetlenségét hatalmasabb szomszéda mellett nem tarthatá fen — arra kényszeríté, hogy előbb hűbéresnek ismerje el magát, később hűbéri fejedelmét valóságos fejedelmének — s miután minden állam csak annyiban tarthatja fel magát, mennyiben az önállásának védmérete szükséges kellékeket bírja: igen természetes, hogy az államok alakulásánál nem az egyes nemzetiségek kiterjedése, hanem földirati viszonyok képezték a főmomentumokat, s hogy elvonatkozva egyes esetektől, melyekben hódítás vagy más rendkívüli körülmények nagy birodalmaknak ephemer életet adtak, egyébiránt csaknem minden állam, mely hosszabb ideig fentartá magát, létezésének s kiterjedésének okát fekvésében s természetes határaiban találja.”

„Hazánk e részben sem képez kivételt s valamint ki Európa földabroszát nézi, ha soha a politikai földiratról nem hallott volna semmit, Spanyol-, Olasz-, Francia-, Angolországban a nagy test egyes tagjait látja, melyeket maga a természet arra látszott rendelni, hogy külön államokat képezzenek; úgy az, ki földabroszunkat figyelemmel tekinti, sem azt, hogy a nép, melyet Árpád e földre vezetett, e nagy országot elfoglalá, kizárólag a hét vezér s nemzetünk vitézségének, sem azt, hogy a magyar birodalom soha állandóan tovább nem terjedhetett, mint azt már az Árpádok birták, a hősies szellem fogyatkozásának nem fogja tulajdonítani. Kiterjedésének, mint korlátainak oka földirati helyzetében fekszik. A Kárpátok erős öve megvédé, de egyzersmind meg is szorítá a magyar állam kifejlődését, s ki történetünket ismeri, be fogja vallani, hogy a viszony, melyben egyes, e határon túl fekvő országok, például Moldva-, Oláh- vagy Gácsország hazánkban a középkor alatt álltak, mindig változó s ingatag maradt.”

„De, ha Magyarország helyzete a mennyiben a nép-elemeket tekintjük, melyekből az állam keletkezett, s az okokat, melyeknek kiterjedését köszöné, semmiben sem különbözik is másoktól, annál nagyobb különbséget találunk, ha a nemzetiségi kérdés szempontjából ezen ország kifejlődésére fordítjuk figyelmünket.”

„Más országokban, hol előbb különböző nemzetiségek léteztek, ezen különbségeknek csak kevés nyomai maradtak — nálunk a nemzetiségi különbség maiglan fenáll; máshol az uralkodó nép magába olvasztá a többieket s nem csak magasabb műveltsége által, melylyel akkor még maga sem birt, hanem az on es z k ö z ö k k e l, melyeket a német-rend a szlávok németesítésére használt s melyeknek Németországban később is elég példáit hozhatjuk fel; nálunk hasonló eljárás még nem is kísértetett meg; s mégis daczára a faj- és nemzetiségi különbségnek, mely e hazában létezik s létezett mindig, nincs talán ország, melyben a nemzetiség kérdése az utolsó időkig oly kevés zavarra adott volna alkalmat, mint épen hazánkban, s valamint azt, hogy Magyarország polgárai eredetükre nézve különböző népekhez tartoztak s különféle nyelveken szóltak, mint ténnyt, senki se tagadhatja, úgy el fogja ismerni mindenki azt is, hogy ezen ténynek történetünk egész folyamára a legújabb időkig nem volt semmi befolyása.“

„Újabb időben, midőn azon nézetek, melyek a nemzetiségi kérdés iránt e hazában egykor általánosak voltak, megváltoztak, múltunk egyes legkitünőbb férfainak nemzetisége tudományos vitákra adott alkalmat. Voltak, kik a Zrinyiek dicsőségét a horvátoknak, a Hunyadiakét az oláhoknak akarták tulajdonítani, s maga Dugonics a túlzásig vitt magyar lelkesedésének daczára sem biztos arról, hogy nevénél fogva a szerb nemzet tagjának ne követeltessék; de vajjon nem bizonyítja-e épen ezen férfiak egész élete, a vér, melyet a hazáért ontottak, a hely, melyet irodalmunkban elfoglalnak, hogy azon szellem, mely ily vitákra alkalmat adott, előttük ismeretlen vala.“

„Nehéz időkön mentünk keresztül, a pártviszály sehol véresebb nyomokat nem hagyott maga után, mint hazánkban, s hosszú időszakokat hozhatunk fel, melyek alatt az ország polgárai egymás ellen fegyverben álltak. E küzdelmeknek okai különbözők voltak. A vallás, trónörökösödés, a jobbágyok s urak közötti ellenségeskedés, egyes dynasták nagyravágyása s egyenetlensége, egy szóval mind az, a mi más országok múltjában pártviszályra alkalmat adott, nálunk vérrrel áztatá hazáknak téreit. Csak egy van, mit, ha történetünk e setét lapjain végig megyünk, a legújabb időkig nem találunk: azt, hogy a nemzetiség kérdése szolgált volna ily vizsgálódások alapokául.“

„Mikor Árpád családja kihalt, s mikor a felséges ausztriai ház a magyar királyi székre választatott, a pórhad, a vallási- és polgárháborúk nehéz időszakaiban, — az anjoui ház pártolói s ellenői, hivei Ferdinándnak s Zápolyának, a pór és nemesség, a katolikusok s protestánsok, Magyarország egyik fele a' másikkal, álltak szemközt, de egyik nemzetiség a másikkal soha. — Történetünk ezen eseményeinek bármelyikére fordítsuk figyelmünket, a pártok érdekeik s meggyőződésök, s nem nemzetiségek szerint csoportosúlnak, s nincs eset, hogy egy vagy a másik párt csak e hazának egyajkú polgárait foglalta volna magában, kikkel a többiek szemben állnak.“

„S ha ez így van; ha éppen azon országban, melynek polgárai mint most, úgy történetünk egész folyama alatt annyi különböző nyelven szoltak, a nemzeti különbség nyolcz századon által semmi vizálgodásra alkalmat nem adott, ha a tapasztalás azt mutatja, hogy a h a z á n a k nagy fogalma sehol sem általánosabb, mint itt, hogy azon érzést, melyet a németek a falutornya patriotismusának neveznek, sehol sem ismeretlenebb mint e hazában, melynek lakói Erdély széleitől Pozsonyig egy hon polgárainak érzik s vallják magokat, nem kell-e elismernünk, hogy azon elvek, melyek hazai institutióknak alapul szolgáltak, helyesek, hogy azon eljárás, melyet a magyar törvényhozás és kormány a legújabb időkig követett, a legezlszerűbb vala arra, hogy minden nemzetiségnek méltányos igényei kielégítenek?”

„És ugyan miben álltak ezek?”

„1. Azon pereztől fogva, midőn sz. István mindazokat, kik a kereszténységtől eltérnek, s a kiknek nagyobb része bizonyosan magyarokból állt — szolgaságra kárhoztatá, nem mutathatunk törvénykönyveinkben esetet, hogy valaki nemzetiségeért külön jogokat követelhetett volna. — Külön kiváltságok adtak az egyházi rendnek, a nemeseknek, egyes városok polgárainak s területek lakosságának; megszorítottak polgári jogaikban egyes vallási felekezetek, de valamint az említett kiváltságos rendek mindig az ország különböző nemzetiségű lakóiból álltak — úgy nincs eset, melyben valaki nemzetisége miatt polgári jogaiban megszorítottatott volna.”

„2. A magyar törvényhozás tiszteletben tartá mindenkinek históriai jogait; egész országokéit, melyek a magyar koronához tartoztak — például Horvátország — szintugy mint egyes területek vagy városokéit, melyek területén léteztek; s az állapot, melyben a legújabb idő az erdélyi szászokat találta, városaink, főkép bányavárosaink kiváltságos helyzete, bizonyoságaul szolgál, hogy törvényhozásunk e tekintetben messzebb ment, mint arra más országban példát mutathatnánk. Végre“

„3. A magyar állami szerkezet tágas kört engedett a helyhatósági életnek, tágasabbat mint újabb időkben bármily országban találjuk, s így midőn az egyes polgárnak legközelebb fekvő érdekeinek elhatárolására szabadságot adott, egyszersmind kikerülte azon összeütközéseket, melyek ott, hol a kormány az egész közigazgatást legapróbb részletekig kezébe veszi, éppen a helyi érdekek s a nyelvbeli kérdések fölött mindig támadnak.”

„Csak ennek köszönhetni, hogy e hon különajkú s nemzetiségű lakói nyolcz századon keresztül egy ország polgárainak érezték magokat; hogy a másfélszázados török járom alatt minden nemzetiség a közös haza felszabadításában látta saját szabadsága egyedüli reményét.”

„Hogy azon érzés, melyet Zrínyi Miklós Péter testvéréről szólva kifejez:

Ez én vitéz öchém mind Magyar, mind Horvát
 Igazán szereti mert, látiuk, hazáját.

közérzés vala Horvátországban a legújabb időkig, hogy királyi városainak polgárai, nyelvökre nézve tótok vagy németek maradtak, de soha egy perczig nem szüntek meg magyarok lenni; s hogy sem az ország egysége azon szívósság által, melylyel hazánk különajkú lakosai saját nyelvök- s nemzetiségökhöz ragaszkodtak, sem ezen nemzetiségek léte az ország egysége által nem veszélyeztetett.“

„S miután egész történetünk ezen tanulsághoz vezet, miután egy ideig eltérve az elvektől, melyeket eldödeink a különböző nemzetiségek iránt követtek, a tapasztalás megismerteté velünk a következtetéseket, melyeket ez az egész ország és minden egyes nemzetiségre nézve maga után vont, miután végre az egész világon, bárhová fordítsuk figyelmünket, mindenütt azt látjuk, hogy azon veszélyek, melyeket különböző nemzetiségű lakóknak együttléte előidézhet, azon arányban nőnek s kisebbbednek, melyben a centralisatio elve ily országokban nagyobb vagy kisebb kiterjedésben alkalmaztatik, eltűnve egészen, hol, mint Schweitzban vagy az északamerikai államokban a helyhatósági autonomia minden polgároknak egyéni szabadságát tökéletesen biztosítja; vajjon ezen tények nem igazolják-e azon nézeteket, melyeket sokszor említett munkámban a nemzetiségi eszme politikai következtéseiről felállítottam, s melyeknek veleje röviden abban áll, hogy : oly országokban, melyeknek polgárai különböző nemzetiségekhez tartoznak, a nemzetiség nevében tett követelések csak úgy elégtethetnek ki, ha az államegységet nem a polgárok nyelvegységében keresve, a históriai jogok tisztelete s a helyhatósági autonomia által minden egyes nemzetiség saját nemzetisége kifejlesztésére az állam körében teljes szabadságot élvez : s hogy ennélfogva a nemzetiség eszméjének hatalma szükségkép ezen elveknek általános alkalmazását fogja vonni maga után.“

„Mert valamint az, a ki a legújabb idők fejlődései processusát figyelemmel tekinti, belátja, hogy azon lelkesedésben, mely a nemzetiesség eszméje iránt újabb időben Európaszerte nyilatkozik, nem egy pillanatnyi fellobbanás, hanem azon nagyszerű mozgalmak egyike áll előttünk, melyek egy egész kornak irányát határozzák meg; ugy az emberi történet hasonló időszakai komony tanulmányozása szükségkép azon meggyőződéshez vezet mindenkit, melyet mint tanulmányaim eredményét az uralkodó eszmék befolyásáról irt munkámban (586. l. II. köt.) kimondék, hogy az uralkodó eszmék (minő jelenleg a nemzetiségi) mindig azon államformákat idézik elő, melyek mellett azoknak valósitása lehető, és éppen ebben áll a befolyás, melyet ezen eszmék az államra gyakorolnak.“

HAZAI TUDOMÁNYOS MOZGALMAK.

I.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

Ápril 10-kén rendkívüli ülésre gyűltek egybe az Akadémia tagjai. A titoknak elnök gróf DESSEWFFY EMIL úrnak Pozsonyban, ápril 9-kén esti 7 órakor kelt következő sorait olvasá föl:

Tekintetes Akadémia! Mint ez idő szerint elnöknek, ma keserves kötelességet kell teljesítenem.

Akademiánk alkotója, GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN, nincs többé.

A nagy fájdalomak némasága tiszteletet parancsol és követel ugyan, de azt hiszem mégis, nem fogunk ellene véteni, ha mi elsők szakítjuk meg egy ország sajtó keserveinek hallgatagságát, mert hiszen az enyészhetlen fényű és hatású férfiúnak nevét és pályáját a mi létünkkel mindenkorra összeforrasztotta a történelem! Nincs magyar, ki a vesztesség nagyságát ne érezze. Azonban legmélyebben a Magyar Akademiának kell azt éreznie.

Indítványozom ennél fogva:

1) Tegye le az Akadémia mély és őszinte fájdalomának kifejezését jegyzőkönyvébe.

2) Fejezze ki az igazgató tanács irányában azon ohajtását, hogy ez az Akadémia alkotójának tiszteletére gyászünnepelet fog rendezni.

3) Fejezze ki ugyancsak az igazgató tanács irányában azon reményét, hogy ez a nemzet kegyeletos ohajtásait felkarolva s azok élére állva, eszközölni fogja, mikép érezzszoor örökítse a haza szívében, Pesten, az elhunyt nagy férfiú emlékét.

4) Öltön az Akadémia egy hónapra gyászt alkotójának tiszteletére.

5) Jelölje ki azon tagjait, kik velem holnapután 1 órakor Döblingben, a Dícsőült kimulásának helyén, és Czenken csütörtökön, a beszentelési és temetési tiszteleteken az Akademiát képviseljék.

6) S ezek felett, Tekint. Akadémia, gyászoljuk az elhunytat tetteink, becsüljük meg emlékét a közre kiható tevékenység által! Hassunk és mélyedjünk belé szellemébe, hogy felfogva azt, minél igazabban valósíthassuk körünkben azon nagy eszmét, melynek érdekében adta a tett embere az intézetet a hazának!

Engemet pedig tartson meg a Tekint. Akadémia megbecsülhetlen szíveségében és fogadja szokott jó indulattal legigazabb tiszteletem kifejezését. Gróf Dessewffy Emil, a M. Tud. Akadémia elnöke.

A tisztelve szeretett elnök ezen egyszerűen szép sorai mélyen meghatották az akadémia tagjait. De bármi lesújtva érezék magokat azon rendkívüli veszteség hírére, mely gróf Széchenyi István gyászos kimúltával az egész nemzetet érte: érezék egyszersmind elnökük szavainak igazságát, hogy az országos fájdalom némaságát azon intézetnek tiszte legelőbb megszakítani, melynek az örök emlékezetű férfiú alkotója s annyi éven által vezérszellemé volt.

Anyagi és szellemi haladásunk terén alig van ugyan a közelebb múlt évtizedek alatt nagyobbyszerű kezdeményezés, mely közvetlen vagy közvetve tőle nem nyeri vala első lendületét; alig nagyobbyszerű eredmény, melynek nem az ő tervezése vagy hozzájárulása biztosítja vala sikerét: nincs mindazáltal egyetlen intézet is, melynek tervezésében magasabb felfogást, több előrelátást tanúsított, megalapítására több anyagi áldozatot hozott, fejlesztésére több időt szentelt volna, mint a M. Tud. Akadémia. Központot alkotni a tudományos törekvéseknek s az egyesített és anyagilag is gyámolított erők nemes küzdelme és versenye által a mivelődés pályáján előbbre vinni egy nemzetet: oly hazafiúi tett, mely magában elég érdem a halhatatlanságra s örök hátlára kötelezi a nemzetet. Az akadémia tagjai közt e fölött többen vannak még, kik azon nem szünő gondoskodásnak is tanúi voltak, melylyel gróf Széchenyi István legfőbb tudományos intézetünk anyagi érdekeit ápolta, valamint azon bölcs tapintatnak és mély belátásnak, melylyel a tudományos tanácskozásokat vezette, irányokat jelölve ki, eszméket ébresztvén önmaga is. Valóban, ha a „Széchenyi“-név a legnagyobb hazafiúi tiszteletet ébreszti, a hol egy magyar él: a M. Tud. Akadémia e név hallatára a nemzeti kegyeleten túl, a személyes hála és szeretet érzelmeivel is adózik nagy alkotója, s annyi éven át elnöke és igazgató tagja emlékezetének. Ugy hívék ez okból az Akadémia tagjai, hogy a midőn e férfiú elvesztése fölött ezennel a legőszintébb mély fájdalomukat jegyzőkönyvileg kifejezik: nem cselekvének szerénytelenül, ha egyszersmind hazafiúi kötelességöket teljesítvén, gróf Széchenyi István emlékezetének megünneplésére s nevének hálaemlékekkel örökítése végett a kezdeményezést szintén megragadák s elnökük indítványait, némi hozzáadásokkal, egyértelműleg elfogadván, azokhoz képest a következőket határozzák:

Az Akadémia ellúnytt nagy alkotója tiszteletére külön g y á s z ü n n e p é l y t fog rendezni, mely alkalommal emlékeszéd tartására a dicsőült gróf elnöki utóda, báró Eötvös József úr határoztatott fölkérétni.

Az igazgató tanácshoz azon kéressel fordul az Akadémia, karolja föl a nemzet kegyeletes ohajtását s eszközölje, hogy az ellúnytt nagy férfiú emlékét é r c z s z o b o r örökítse a haza szívében, Pesten, mely város felvirágzását annyira szíven viselte s oly hathatósan előmozdította a megboldogult.

Az országos ércszobor mellett egyszersmind egy k i s e b b

emléket is ohajt emelni az akadémia alkotójának, úgy híven, hogy ily emléknél méltóbb ékessége nem lehet tervezett épületének.

Mivel azonban az emlékszobor helyhez van kötve, oly emlékkal is örökítendőnek véli a M. Akadémia gróf Széchenyi nevét, mely a kegyeletet bárhová elkíséri. Ilyen az emlékérem, melynek veretése szintén fölkératik az igazg. tanács.

Teljes készséggel járul az akadémia elnöke azon indítványához, hogy a tagok, intézetök alkotójának tiszteletére egy havi gyászt öltsenek.

Az akadémia tagjai területileg nem jelenhetvén meg mindnyájan a dicsőült kimúlása helyén és Czenken, a beszentelési és temetési végtisztességen, az akadémia minden rendű tagjai közül többen fölkéretnek ez intézet képviselésére.

Az elhunyt nagy hazafi tisztelt családjának levélben fejezi ki az akadémia részvétét azon mély fájdalomban, melyben a tiszt. grófi családdal az egész nemzet s az akadémia különösen osztozik.

Végül gróf Széchenyi István nagy álló képe, mely a nemes gróf életében a titoknoki szobában őriztetett, az utasító szabályok szerint, titkos szavazattal, egyértelműleg, felfüggesztetni határozott az akadémia ülésteremében.

Ezen határozatok az Igazgató tanács ápril 18-án tartott ülésében olvastattak föl. Készségesen járult azokhoz az Igazgató tanács a maga részéről is; s azon pontokat illetőleg, melyekre nézve az ő különös rendelkezése fel volt hívva, a következő határozatokat hozá:

A mi a gyászünnepélyt illeti, legezélszerűbbnek véli az igazgató tanács, ha az a nagygyűlés alkalmával (októb. elején) tartatik, midőn az akadémia tagjai, a kiket ez ünnepély legközelebből érdekel, legszámosabban lehetnek jelen; és pedig olyformán, hogy nyilvános közülés ez idén két nap tartassék s a második nap csupán az intézet nagy alkotójának legyen szentelve. Ez ünnepély kiváló érdekét az emlékezésed teendi ugyan: jónak látta mindazáltal az igazgatóság, hogy ez ünnepélyre a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény is készíttessék, s e költemény irására az akadémia egyik tagja kéressék föl. Az Igazg. tanács száz arany tiszteletdíjt ajánlott a költőnek, a kit az Akad. bizalma e végett felszólít.

Tudva van a lapokból, hogy az akadémia osztatlan bizalma Arany Jánost hívta föl.

Az országos ércszobor az Igazg. tanács nézete szerint a nemzet hozzájárultával lesz létesítendő aláírás útján, mely az akadémia tagjai által a nagygyűlés alkalmával indítatik meg, s melyhez az akadémia pénztára részéről is járulni az Igazg. tanács szintén kötelességének ismerendi. A kisebb, akadémiai emlékszobor ellenben az akadémia pénztárából rendeltetik meg, mihelyt az akadémiai épület fenáll, azon helyiségnek megfelelő alakban és nagyságban, a hol e szobor elhelyeztetik.

Az emlékérem alakja és körirata meghatározására az akade-

miát híván fel az Igazg. tanács, részéről a költségek utalványozására felhatalmazá az elnökséget.

Az egyhavi gyászt az Igazgatóság tagjai is felkötötték, s részökről külön részvét-tolmácsoló levelet is határoztak intézni az elhunyt nagy férfiú tisztt. családjához.

Ezekén kívül megbízott az elnökség, hogy az akadémia alkotójának az akadémia részéről Pesten minél előbb engesztelő gyászmisét és nagyszerű requiemet tartasson, melyre Pest városa, s azon intézetek és egyesületek is meghivassanak, melyek gróf Széchenyi kezdeményezésének vagy közremunkálásának köszönik létüket.

A gyázmise ápril 30-kán tartatott meg rendkívüli nagyszerűséggel. Ugyanez nap délután az előre megállapított ülássor szerint a nyelvtudományi osztálynak kell vala ülést tartania. Gróf Dessewffy Emil elnök úr azonban, a közohajtást tolmácsolva, indítványozá, hogy e napon, mikor az akadémia, elhunyt nagy alkotója tiszteletére gyázmisét tartá s ez ünnepélyt Pest város összes lakosságának hazafiúi részvéte oly nagyszerű emlékünneppé tévé, az ülés ne foglalkozzék egyéb tárggyal, mint a mi gróf Széchenyi István emlékeztetére vonatkozik. A titoknak ez okból most olvasá föl a dicsőült gróf családjához intézett részvétet kifejező levelet. Majd a jegyző olvasott Szász Károly lev. tagtól egy ily című költeményt: Széchenyi emlékezete. Végre Kiss Károly r. tag indítványozá, iktattassék könyvbe azon szép beszéd, melylyel gróf Dessewffy Emil hercegprimás ö eminenciájának az akadémia nevében megköszöné, hogy az akadémia mai gyászünnepélyét személyes jelenlétével emelte, valamint ö eminenciájának erre adott megható válasza is.

Az akadémia tisztelt elnöke gyázmise után, az akadémia számos tagja élén, az egyházból a pestvárosi plebánusi lakra kísérvén a Herceg-Primást, ott a következő szavakat intézé hozzá:

Főmagasságú Bibornok, Országunk Hercegprimása! A M. Akadémia igazgató tanácsa és tagjainak élén és nevében jövők leróni Eminenciáid irányában hálás köszönetünket. Azon kellemetlen hírre, hogy Eminenciáid egészsége gyöngélkedik, már letenni készültünk azon reményről, hogy az elhunyt nagy magyarnak, a kath. egyház legfőbb papja hazánkban, fogja megadni azon végső tisztességet, melylyel az egyház fiait megtisztelni szokta. Azonban e reményünknek nem lehet nem teljesülnie. A kath. egyház az egységnek hármias erős talapzatán áll, a hitnek, szeretetnek és reménynek egységén. Ezen örök és nagy elveket a kath. egyháznak hazánkbeli főpásztorai régen átvitték hazájok iránti viszonyaikra. Egyek vagyunk velők a nemzeti ügyeink igazsága iránti hitben, egyek a hon forró szeretetében, egyek hazánk jövője iránti erős reményünkben. Nem lepett meg bennünket Eminenciáid, — csak egy új tapasztalással gazdagodtunk azzal, hogy ezen egyház főpásztorai minden körülmények között össze tudnak olvadni a hazai közérzülettel, hogy vele tudnak hinni, reményleni és szeretni, hogy vele tudnak érezni és vele sírni is — ha kell. Egy új indokot fűzött Eminenciáid azon számosok közé, melyeknél fogva szeretjük és tiszteljük Eminenciádat, melyeknél fogva szereti és tiszteli a haza és a melyek ohajtatják buzgóan minden igaz fiával, hogy a nagy Isten áldásaival kísérje Eminenciádat minden útjában és sokáig boldogul éltesse!

E beszédre, melyet a jelen volt nagy számú tisztelgők kitörő éljenzése kísért, ő eminenciája, a Herczeg-Primás ilyformán válaszola:

Jól mondá a tisztelt szónok úr, hogy megjelenésem nem lephetett meg senkit, mert nem csak mint az Akademia egy tagja, de mint a magyar kath. egyház méltatlan főpásztora is kötelességemnek tartottam megadni a nagy hazafinak az utolsó tisztességet s egyesíteni imádságomat az önökével. Örvendek a vallásos érzelmeknek, melyeknek a nemzet jeleit adja, s melyek igenis nem csak összeférnek a nemzeti érzelmekkel, sőt ezeket nemesítik és szilárdítják. Igaz van a tiszt. szónok úrnak, hogy mi egyik vagyunk a hitben, egyik a szeretetben, egyik a reménységben. Én is osztozom a nemzet hitében és reményeiben, s lelkem mélyéből ohajtom, hogy valamint én szeretettel ölelem a hazát, úgy a szeretet mindenható ereje forraszsza össze a nemzet minden tagjait és osztályait a közérdekben. Tudom, hogy a haza tőlem sokat vár, és méltán. De ha nem tehetek mindig annyit, a mennyit tőlem várnak, legyenek meggyőződve, hogy ennek nem akaratomban van az oka. Az akarat mindig megvan bennem, hogy tegyem a mit tőlem méltán megvárnak, s folyvást töreksem azon czélokra, melyeknek elérését mindnyájan ohajtjuk. Most is bár akadályoztatva, mert épen most egy megyés püspök látogatását várom, eljöttem; de épen e látogatása miatt azonnal bucsúznom is kell. Kérem, hogy a kik ez alkalommal is biztosítanak szeretetök felől, szeretetükben ezentúl is tartsanak meg!

Előadók, mikép sietett leróni azonnal, mihelyt az országos csapás felől értesült, nagy alkotója iránti háláját az Akademia.

Vegyük fel most a tudományos tárgyalások fonalát, a hol előbbi füzetünkben elejtők.

Márczius 19-kén, mint írók, DANIELIK JÁNOS egri kanonok foglalta el székét. Igértük, hogy visszatérünk előadására, melynek czíme: A bölcsészeti számára igényelt szabadság és függetlenség. Időközben azonban az Értesítő illető osztályában megjelent ez értekezés, s jelenleg elégnék tartjuk egyszerűen ráutalni az olvasót, inkább csak az értekező írói egyéniségét kísértvén meg e helyütt röviden jellemezni.

Az akademia azon ritka kitüntetésben részesíté, mint tudjuk, Danieliket, hogy egyszerre tiszteleti tagjai sorába emelte. S nem ok nélkül. A Szent-István-társulat tudós elnöke már eddig is becses művekkel gazdagítá irodalmunkat, melyekben kiváló hajlamot és nagy tehetséget tanúsított bölcselmileg fogni föl az emberiség történeteit. Csalódnék azonban, a ki csupán megjelent műveiből akarná őt megítélni. Vannak írók, a kiknek egy két műve egész szellemi tartalmuk kirakata mintegy; Danielik régebb műveiből távolról sem következtethetünk szellemi tárháza kincseire. Mint nagy tehetségű, alapos tanulmányú egyházi férfiú jelent meg egy évtized előtt irodalmunk központján, s azóta évről évre láttuk őt fejlődni, emelkedni, csaknem hihetetlen gyorsasággal. Ez emelkedettebb ponton látköre mindinkább tágult, ismeretei több-többoldalúak lettek. S elmélkedő hajlama és nagy lelki fogékonysága hozá magával, hogy évek óta talán egy napnak

eseményei sem múltak el rá rézve tanulság nélkül; úgy hogy nem kevesebbet tanult az életből, mint azon válogatott könyvekből, melyek könyvtárát diszesítik. Innen az az államférfii pillantás és tapintat, melyet a közügyek felfogása és intézése körül már is nem egyszer tanúsított; sa minek köszönhetni, hogy a Szent-István-társulat körében mondott elnöki beszédei egy pár év óta valódi események voltak. Irányt adni minden körülmények közt nehéz feladat; kétszeresen nehéz pedig olyan időben, hol szélsőségekben hányatnak a szenvedélyek, s midőn az erős is könnyen sodortatik. Valamint a politikában nem mindig az szolgálja leghívebben és legnagyobb eredménnyel hazáját, a ki bármi nemes szenvedélyek által hagyja magát ragadtatni, s legkiáltóbban czégrezi hazafiságát: ugyanezt mondhatni az egyházférfiakról is. Napjainkban nem az használ legtöbbet egyházának, a ki leginkább magán viseli a felekezetiség bélyegét. Senkitől sem kívánjuk, hogy azt teljesen levetkőzze, legkevesebb egyházi személytől. Csak a szélsőségekről szólok, csak azonényt akarom fölmutatni, hogy a rom. katólikus egyház bizonyára századok óta nem részesült osztatlanabb tiszteltben Magyarországon, mint jelenleg, mint azon irányok mellett, melyeknek egyik kitűnő bajnokát tiszteljük Danielikben. Ott ragyog öfelette is örök fénnyel a hit csillaga, melyet, mint a hajós vezérsilagát, soha sem téveszt szeme elől: jól tudja azonban, hogy az emberiségnek, hogy a népeknek más nagy becsű kincsei is vannak, s bármint vélekedjék egyik vagy másiknak fensőbbiségéről, nem abban keresi a bölcseséget, hogy egyiket a másik fölött föltétlen diadalra juttassa, hanem hogy, a mennyire lehet, eltávoztassa a kötelességek összeütközését. S miért ne volna ez lehető egy kis lemondás mellett, mire épen a vallás tanít? A kegyeletök egy töről fakadnak; egyiket sem sérthetjük a többinek sérelme nélkül. Danielik a hitbuzgóságot a türelemmel, a vallás alapigazságait a bölcselémével, a tekintély elvét a szabadsággal nem összeütközésbe hozni, hanem kibékíteni, megegyeztetni törekszik. Ezzel fegyverzi le a tekintély elleneit. Másfelől azonban a szabadságot sem ohajtja korlátlanak s kijelöli a bölcselkedés határait. Ily határjárást kezd meg közelebb akadémiai székfoglaló beszédében. Valóban alig képzelhetni egy-egy nagyobb érdekű bölcselmi problémát. S Danielik e föladatban valódi bölcselkedői lélekkel járja el. Nem vonula ő a vallás védsánczai mögé, onnan lödözve a hittan fegyvertárából kölcsönzött nyilakkal; a szaktudós teljes biztosságával szálla ki a bölcselkedés tudománya terére, nagy könnyűséggel tájékozá a főbb pontokat, nem rettenve vissza a legelvonabb tanok vizsgálásától, fölleplezve a leghomályosabban formulázott tételek ködtakaróját. S előadását az eszmék szabatos kifejezése, világosság s — hol a tárgy úgy hozá magával — melegség és szónoki emelkedettség jellemzé. Visszátérvén oda a honnan kiindulánk, nyelv és forma tekintetében is meglepő haladást tapasztalánk a nevezett tiszteleti tag e legújabb előadásában.

Márcz. 31-kén. — Összes ülés — Székács József lev. tag olvasta FÁY ANDRÁS tisz. tag emlék beszédét Ferenczy Ist-

ván a szobrász felett. Tartalmasság mellett annyi szónoki emelkedettség és melegség tünteti ki e szép beszédet, hogy nem mulaszthatjuk el köszönetünket fejezni ki a köztisztelőben álló szerző iránt, ki e művének beküldésével a Budapesti Szemlét tisztel meg. (Lásd fenebb, mint önálló cikket). Alig ismerünk kellemesb hatást, mint a minőt oly író művének olvasása okoz, kinek érdemekben és tapasztalatokban megöszült halántéka alatt ifjú lélek lakik. Ily lélek verőfényét érezzük ez emlékbeszédben: nem őszi lomb az, oly viruló örök-zöld, mint a babér az író és hazafi homlokán.

Ápril 2-kán. — Philos. törv. és történettud. oszt. — LÓNYAY MENYHÉRT lev. tag székfoglaló beszéde vette igénybe az egész ülést.

LÓNYAY MENYHÉRT a nemzetgazdasági szakban, mint író és gyakorlati államférfi, egyaránt jeles. Csak a közlekedési eszközökről irt nagybecsű munkájára s az 1847. és 47-diki országgyűlésen tett munkálataira hivatkozunk, melyek az egész haza előtt gyorsan kivívták e férfinak azon tekintélyt, mely őt 1848-ban oly magas állásra emelte. Ismeretese az azon pénzügyi levelek, melyekben Magyarország akkori pénzügyminiszterének terveit oly alaposan bírálta. Ismerjük közelebről érdemeit a magyar földhitelbank tervezése körül. A Budapesti Szemle olvasója ezek fölött ismeri e derék nemzetgazdánk jeles cikkeit is, melyekkel e tárgyban a közvéleményt előkészíté. Gyakorlati munkássága legnagyobb részét azonban hazánk közgazdasági terén a közelebbi időben azon ügynek szentelte Lónyay, melynek történeteit vázolja, melynek nemzetgazdasági fontosságát fejtegeti vala azon értekezésben, melylyel az akadémia kebelében az őt oly méltán megillető széket elfoglala.

Ez értekezés címe: A Tiszaszabályozás története és nemzetgazdasági fontossága.

Sajnáljuk, hogy a nagyérdékű értekezésből itt csak néhány adatot lehet kiemelniünk. Azon határozat, mely a székfoglaló beszédeket az akadémia kizárólagos tulajdonává tévé, még fenáll, s csak kivonatos ismertetésre szorítkozhatunk. Annál bajosabb feladat, minél tartalmasabb rövidséggel van írva a becses értekezés.

Mindenekelőtt érdekesen festé értekező a Tiszát, e lassú — de mély medrű, tekervényes folyású szeszélyes folyót, mely a Kárpátok bércei közt eredve, eleinte mint hegyi folyam zúgva rohan, alig várhatva, hogy megnyíljon előtte a nagy síkság, melyen magához karolja két testvérhón északon és keleten credt vizeit: Namény nál a Szamost, Túrt s a Krasznát, Tokajnál a Bodroggál egyesült Latorczát, Laboreczot, Ungot, Ondovát, Topolyt, Keszenyéténél a Sajóval egyesült Hernádot, később a Zagyvát, Körösöket és Marost. A legszárazabb nyáron is elegendő vízzel bír a Tisza, de a ki csak a nyári csöndes időben nézi szerény, nyugott folyását, alig hiheti, hogy, ha sebesen duzzadó árja először gyorsan túlhágja partjait s a védgátak

elkészülte előtt tengerként borítá a nagy síkságot, több mint 200 geogr. □ mfdnyi termékeny földet tartván uralma alatt.

Mellőzve azon vízszabályozási tervet, melyet Rákóczy György 1646-ban Zemplén megyében belga mérnökökkel készíttetett, érdekes tudnunk, hogy már 1722-ki országgyűlésre tervet adtak be a Tisza szabályozása iránt. E szerint a Tisza folyó vize egyrészt a Tojakra alúl fekvő Dob helységtől a hajdúvárosoknak és Debreczennek, — s magába véve a Körös folyókat — Csongrádig vezettettek volna le; más részt kiterjedt a csatornázási terv a Tiszát és Dunát összekötő csatornára s a Balaton és Fertő tavaknak a Dunába levezetésére. Az 1723-ki országgyűlés meghagyá a helytartóságnak, hogy külföldi mérnökök által terveket készíttessen. Mária Terézia és József császár idejében, főleg az 1772-ki rendkívüli áradás folytán Hollandból jött vízépítészeti mérnökökkel készíttettek terveket a Tisza szabályozására; azonban a Béga és később a Ferencz-csatornát kivéve nagyobb szerű munkálatok nem történtek. Legfőlebb Torontál megye, az 1816. és 17. nagy árvizek után, 25 évig dolgoztatott köz erővel azon védtöltéseken, melyek sok termékeny földet biztosítottak a földművelésnek. Általánosabb szabályozási munkálatok alapját József nádor vetette meg, a só felemelt árából mind a Duna, mind a Tisza pontos és részletes fölmérését eszközöltetvén. E nagy becsű munkát 12 év alatt egészen hazai erők hajták végre. Ekkor jött közbe az 1844- és 1845-iki rendkívüli árvíz. Az iszonyú pusztítás általánosan fölbreszté az ohajtást a tiszaszabályozás nagyszerű mérvben megindítása iránt. Azelőtt, a torontáli töltésen kívül csak itt-amott készíttettek, mint Tokajon fölül, kisszerű megyei töltések s egyes, a só felemelt árából eszközölt, rendszerint nem sikerült átmetszések. De az egész folyam szabályozásáról, noha 1790°-tól fogva több országgyűlés (1807, 1840, 1844.) intézkedett a szabályozások ügyében, még komolyan nem volt szó. Az 1845-diki rendkívüli árvíz után József nádor még ez évi jun. 12-kén értekezletet tartott, melyre, a helytartótanács néhány tagján kívül, a tiszai birtokosok meg voltak hívva. Gróf Széchenyi István ez időben nevezteté ki magát a magyar helytartótanácsához a közlekedési osztály elnökekül; s most ő állott a szabályozási ügy élére, az egész Tisza völgyét — mely 22 külön törvényhatósághoz tartozott — rövid idő alatt egyesítvén a közös nagyszerű munka kivételére. Széchenyi elve levén, semmit sem erőtetni, de a szabad vitatás által előbb előkészíteni, egy munka kiadásával kezdé meg működését, melynek címe: „Eszteröredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg.“ S mindenekelőtt kötelességének tartván megismerkedni a helyszínen létező viszonyokkal, — beutazá a Tisza völgyét. 1846. jan. 19-kére Pestre hívá egybe a már körútja alatt keletkezett társulatok s az érdekelt helyhatóságok képviselőit. Ezen gyűlés veté meg alapját a szabályozásnak. Központi választmány alakult s egy tiszai szerződést irtak alá, melyben ki volt mondva, hogy a szabályozási költségek az érdekelt birtokosok által birtok és nyerendő haszon arányában fizet-

tessenek. 1846-ban aug. 3-kán Debreczenben tartaték a második nagy gyűlés, mely a társulati belszerkezetet illetőleg a főbb elveket felállítá, a rendezés részleteit az időre bizván. Gróf Széchenyi és a központi választmány hatalmaztatott fel a rendezési szabályok ideiglenes felállítására. A közp. választmányt Széchenyi Patakra hívá össze, hol a társulat technikai, pénzügyi és beligazgatási ügyei szerveztessenek. Most a vidéki társulatok megalakulásán volt a sor. Ezek megalakítását Dobon, T. Füreden, T. Beőn, Szentesen és Csongrádon, Szegeden, Ó-Becsén és Titelben Széchenyi maga eszközölé; Ondova és Topoly vidékén, Bodroghközön, Hegyalján, Felső-Szabolesban és Beregben a központi választmány tagjai által hajtata végre. 1846. évi sept. havában már tetteleg munkához láttak, az alsószabolesi vízszerkezetben Dobnál nyúlván először ásóhoz és kapához, s az itteni gát ünnepelesen Széchenyi-gátnak lön elnevezve. 1847. márcz. 21-kén a Pesten tartott harmadik nagygyűlés alapítá meg véglegesen a belszerkezetet s műtani vezetést és pénzkezelést illető szervezetet. A társulat egyetemes jogainak gyakorlása a nagygyűlést illeté, mely minden vízszerkezet 3 küldöttéből és a központi bizottságból állott. A végrehajtást a közp. választmány vezeté, melyet a közgyűlés 3 évre választott. A nagygyűlésen kívül e közp. vál. intézkedett; örködött a vidéki hivatalok fölött szoros kapcsolatban állván az egyes vidéki választmányokkal. Minden egyes vidéki társulat elnököt és bizottságot választott. A közp. választ. mellett működött a közp. hivatal, melynek 3 osztálya volt: a közp. igazgató a kivitelt, a főmérnök a technikai szakot vezeté, a közp. könyvtartó a számadások és társulati pénztárak rendes vezetése fölött örködött. Ennek megfelelőleg voltak minden vidéki társulatnál igazgató, mérnök és pénztárnok. A főmérnök alá voltak rendelve az egyes társulatok osztálymérnökei, mind honfiak. Az egész fölött az ellenörködést és felügyeletet a gr. Széchenyi elnöklete allatt álló m. kir. közlekedési bizottságot illeté. A szabályozásra nézve Vásárhelyi Pál terve lön elfogadva. Vásárhelyi 1846-ban meghalván, helyét ideiglen Keczkés fő mérnök foglalá el. Az érintett terv felülvizsgálására Paleocapa vízepítészeti tekintély hivatott meg, 1846-ban megutazván a Tiszát, ily czimű munkában adta be javaslatát: Vélemény a Tisza völgye rendezéséről. Rendeztetvén az érdekeltség szerint a vízszerkezetek, s kiszámítatván az összes szabályozási költség, pénzerő előállításáról kelle gondolkodni. A szabályozási alap a só felémelt árrából a munkálatok egész idejére évenként megajánlott 100,000 pft, s az első két évre adott 100,000 ft volt. Ennek alapján a közgyűlés kölesönt kívánt kötni, s addig is mig ez sikerülhet, gr. Széchenyi a Rotschild, Arnstein, Eskeles és Sina házaktól kölesözött 400 ezer ftot. Továbbá az érdekelt birtokosokra minden hold ártér után 4 év alatt fizetendő 1 ft, azaz évenként 15 pkr. vettetett. Az ilykép rendezett társulati működés eredménye volt: az 1846. év végével s 1847 alatt 31,160½ folyó öl töltés, s 4914 öl átmetszés, mely munkák 383,176 ftba kerültek. 1847-ben megnyilván országgyűlés, gróf Széchenyi egy

újabb munkában (Véleményes jelentés a Tiszaszabályozási ügy rendezéséről) előadta a történeteket kijelölő a hibákat és szükségeket, s kiemelte annak szükségét, hogy folyamhajózási tekintetben az állam is járuljon a munkához és lehetővé tegye, hogy az érdekeltek kedvező költséggel köthessenek. Azonban közbejövén az 1848-ki események, két évig nyugodtak a szabályozási munkálatok. A kir. biztos, a közp. választ. két elnöke, sőt a választmány majd minden tagja s az egész központi személyzet, a főmérnökön kívül, a nagyszerű események folytán, részint a haza határain túl minden tevékenységtől megfosztva, minden közp. társulati működés megszűnt; s a vidéki társulatok munkássága csak a már létesített munkák megőrzésére szorítkozott. 1850. júl. 17-kelt kormányi rendelet a Tisza-szabályozási ügyeket a közmunkaügyi miniszteriummal egyenes összeköttetésben álló közp. bizottság vezetése alá helyezé, meghagyván a vidéki társulatok belső szervezetét. A közp. bizottság élére felső helyről gr. Szapáry József állíttatott; a műtani vezetés egy főmérnökre (a derék Herrich Károlyra) bízván. Ezen második korszak, mely 1850. második felével kezdődik, tart 1856-ig, midőn az ez évi okt. 9-ki újabb kormányrendelet szerint a központi bizottság is feloszlott. Az 1850-diki rendszer szerint az állam vállalja magára az átvágásokat s a folyammeder-igazítás költségeit, melyek hajózási elvből az államot illetik; de e munkák is a vidéki társulatok és mérnökök által hajtattak végre. Továbbá évenként kaptak a társulatok védmunkáik vitelére előlegezéseket, melyek, holdanként és évenként, a mentesített árterek után egy ftjával visszafizetendők. Azonban ezen, — a nagyszerű munkához képest csekély — egy pár százezer ftnyi előlegezés nagyobb eredményre nem vezethetvén, az egyes társulatok az érdekeltekre évenkénti befizetéseket vetettek ki, melyek segélyével egyes töltésvonalakat vállalkozóknak adtak ki. Ily eszközök mellett az 1856-ki év legeredménydúsabbnak mutatkozott, mire nem kis ösztönül szolgált az 1855-ki nagy árvíz. Azonban 1855-ben egy felső rendelet a Tisza azon mellékfolyóit, hol már a társulati munkásság kezdett fejlődni, kiszakítván a közös kapcsolból, mindeniket az illető egyes helytartósági osztály alá helyezé, s így megszűnt az egység, mely a munkálatok vezetésében annyira kívánatos; különböző kormánytestületek vevén át a mellékfolyók szabályozása vezetését, külön mérnöki hivatalok készíten a terveket, midőn egyik mellékfolyó szabályozása alig haladt, a másiké közmunka-erővel folytattatott. S 1856 okt. 9-kén megint új rendezés lön behozva a m. kormány által. Ezen rendezés a behozott politikai szervezés folytán a szabályozási munkálatok vezetését a politikai országos hatóságokra bízta, azaz: miután a Tisza völgye a kassai, nagyvárad, budai és temesvári helytartóságokban fekszik: a szabályozási ügy az említett négy helytartóság s annyi megyei hatóság közt osztatott meg, a hány a Tiszavölgyén fekszik. S a legfőbb vezetés gyakorlása is a belügyi, kereskedelmi, ipar- és közmunkaügyi miniszterium közt volt megosztva, mindeniknek saját köréhez képest. Egye-

dül a műtani ügyekre nézve állíttatott fel saját központi igazgatóság Budán, mely a négy helytartóság útján, a kereskedelmi miniszterium alá rendeltetett. Ezen rendezés által a vidéki társulatok szerkezete is át lön alakítva. Hat technikai osztály állíttatott fel, valóságos építészeti hivatalok, melyekbe olvadtak az eddigi társulati mérnökök. S e rendezés mindeddig csak annyiban változott, a mennyiben a közmunkaügyi miniszterium megszüntével, a szabályozási munkát a belügyi miniszterium alá rendeltetett. Erélyes működésre ily szervezet mellett nem leheté kilátás; pedig az 1855-ki árvíz nagyon érezteté annak szükségét. A beregi, felső- és alsó szabolesi s a bodrogközi társulatok elnökei ily viszonyok közt közgyűlés tartására kértek engedélyt Magyarország főkormányzójától, Albrecht főhercegtől. A kérés megadtván, 1857 febr. 23-án, csaknem 10 évi szünet után, megtartatott a tiszavölgyi társulatok nagy gyűlése, melyen megjelentek az akkor működő 14 társulat képviselői. Örömmel értették e képviselők, hogy a múlt 1856. év folytán 635,861 köb öl mozdíttatott a Tiszavölgyén, majdnem annyi, mint az előbbi 9 év összes eredménye. A közgyűlés ezért köszönetet mondott a felosztatott központi bizottságnak s a műtani osztály élén álló főmérnöknek. Továbbá tájékozván magát a nagygyűlés a még hátra levő nagyszerű teendőkről, 16—20 millióig terjedhető közös tiszai kölcsön kötésére bizta meg gr. Andrássy Manó, gr. Dessewffy Emil, Pallavicini Alfonz örgróf és Lónyay Menyhért urakat. 1854-ki febr. 4-kén 15 évi adómentesség ígértetett az árterekre nézve, mi azonban az alkalmazásban eredmény nélkül maradt. Most e tárgyban az adatok összeszedésére s véleményezés úgy szintén az új rendezés körüli tapasztalatok előterjesztése végett küldöttség bízott meg stb. A tiszai közös meghatalmazottak, kiket név szerint említünk, 1858 márcz. 11-kére hívták össze a nagygyűlést; s előadák: hogy a pénzügyi miniszter a sorsolási alakú kölcsön iránti kérelmeket egyenesen visszautasítá, noha már előbb Trieszt városának, a dunai gőzhajózásnak, s a vasúti társulatok javára 40 milliót haladó sorsolási alakú kölcsön engedtetett. Azon kérelmek sem helyeseltetvén, hogy törlesztési kötvények alapján engedtéssék meg a kölcsön, előbb a bécsi hitelintézethez, majd a bécsi bank hypothekalis osztályához utasíttattak. Más kölcsönzési mód nem lévén megengedve, így köttetett meg a bank igazgatóságával a kölcsön a bank zálogleveleiben, azok 95⁹/₁₀ két harmadára adandó előleg biztosítása mellett, 8 millió forint erejéig, mely azonban a szükséghez képest 15 millióig kiterjeszthető. A nagygyűlés, — ámbár e kölcsön egyenes kamatja a 6¹/₂ száztólit a törlesztési részleteken kívül felülhaladja — a kölcsönt elfogadá; s a maga terhére vállalt kölcsön kezelése iránt szabályokat alkota, s ez ügyben közös meghatalmazottakat választta. A m. miniszterium azonban megsemmisítvén e szabályokat, felfüggesztvén a közös meghatalmazottak működését, oly kölcsöneljárasi utasítást adott, melynél fogva a kölcsönügy a társulatoknál, az egyes helytartósági osztályok közbejöttével, a bécsi cs. k. közönséges államtörlesztési alap által kezelendő;

s a budai helytartóság alá helyezett cs. k. fő fizetőhivatal ismét a helytartóság útján áll a köncsönügyre nézve a társulatokkal összekötetésben; egy újabb rendelet pedig a kölcsön kamatainak behajtását a társulati pénztáraktól áttéve az adóhivatalokhoz. A tapasztalás azt mutatta, hogy az úgy is terhes kölcsön kezelése oly hosszadalmas, hogy voltak esetek, melyek szerint a társulatok télen kért kölcsönüket akkor vették, mikor a munkaév el is múlt; s egy társulatnak a budai fő fizetőhivatalnál levő kész pénze, a tudósítás elkészése miatt, félévig is hevert minden kamat nélkül. Reményét fejezte ki értekező, hogy egy újabb nagygyűlésen mindezen nehézségeken segíteni fognak. A kölcsönnek, ily körülmények közt is, nagy hatása volt. A társulatok védmunkálataikat 1858. és 1859-ben oly erélyesen és szép sikerrel készítették, hogy a társulatok nagyobb része már bevégezé töltései építését.

E történeti vázlat után a szabályozás múltani részeit s végre nemzetgazdasági fontosságát fejtegeté értekező. E nagyérdkü fejtegetésekből csak egy pár adatot emelünk ki.

Nincs folyam, mely a Tiszánál hosszabb és erősebb kanyarokat képezzen. Azon ponttól fogva, midőn Máramaros megyét elhagyja, a folyamvölgy vonala 341, 697 folyó ölet, azaz $85\frac{1}{2}$ mfdet tesz; s a szabályozás előtti kanyarok szerint a Tiszameder hossza 666,016 folyó öl, azaz $164\frac{1}{2}$ mértföldnyi volt. E szerint a völgy hossza a folyó hosszához majdnem úgy áll, mint 1 : 2-hez. S alig van vízmeder, mely a folyam hosszához képest oly mélységgel bírna. Ide járul, mint különös tünemény, nagy áradási képessége. Nevezetes továbbá rendkívüli gyorsasága az áradásban és apadásban. Okát adván e tüneményeknek értekező, a különböző szabályozási elveket ismerteti. A mentesítendő tér összesen Ugocsa megyében fekvő Verőcztől a Dunáig teszen 2,766.678 holdat, azaz $207\frac{1}{2}$ osztrák négyszög mértföldet (= $217\frac{1}{2}$ földmértani mf.). Ebből már mentesítve van az új osztályok szerint:

	hold
Az I-ső vízépítészeti osztályban	70,000
II-dik " osztályban Bodrogközön	185,000
" " Felső Szabolcsban	100,000
A III-dik " osztályban Alsó Szabolcsban	331,980
" " Berettyó vidékén	81,365
" " Taktaközön	41,336
A tobi Polder mentesített	10,000
Dob-Urkumi ártér	817
A IV-ik vízépítészeti osztályban Jász-Kisérnél	147,379
" " Török Sz. Miklósnál	29,000
Az V-ik " osztályban T. Mindszent vidékén	20,000
" " Mindszent Apafalva	84,901
" " Csongrád vidékén	4,566
A VI-ik " osztályban jobb parton	11,000
" " bács-torontali, még	
a régibb töltések által mentesített tér	388,600

összesen : 1,706,102 h.

Ehhez nincs számítva a csongrádi, már félig mentesített 30,000 holdnyi terület.

Az eddigi munka eredményét szintén osztályonként kimutatja értekező. Mi csupán a végeredményt közöljük itt:

	Hossz. folyó ölben	köbtaralom kökölben	került	
			forintba	krba
Töltés munia 94 mérfölre	376.428 $\frac{1}{2}$	2,485 635	5,801.388	25
Átmetszési munka „	40.279 $\frac{1}{2}$	544.432	1,991.078	18
összesen :	416.708	3,030.067	7,792.456	43

De nem kell elfelednünk, hogy a mellékfolyókon tett még azon munkálatok is, melyek akkor tétettek, midőn még a tiszai társulatokkal kapcsolatban és egy vezetés alatt voltak, kimaradtak a fentebbi összegekből. Ilyeneknek tudjuk az ondovait, s toplyait, hol 26,740 öl hosszú töltés készült 116,757 öl köb tartalommal, és a társulati csatorna 6,228 folyó öl 39,668 öl köb tartalommal; a Körös-Berettyónál 9,600 folyó öl töltés a csatornákkal 56,303 öl köb tartalommal; a torontáli régibb időkben készült töltések itt számításba nincsenek véve.

Annyi bizonyos, hogy összevéve a Tisza és mellékfolyói szabályozására eddig — a régi munkákat nem számítva — legalább 3 $\frac{1}{2}$ millió köb öl föld mozdíttatott, közel 10 millió forint költséggel. Azonban a főmérnöki 1857-diki jelentés után — a torontáli munkákat kivéve — minden töltésezési munkálatok 5912,000
a célszerű átmetszési munkák 959,000

összesen : 6,871,000 öl.

köb munkát igényelnek. E szerint arra, hogy minden lehető töltés és átmetszési munkák megkészüljenek : a munka fele teljesítve lenne — ide nem értve a belcsatornázási és kiszáritási munkálatokat; noha vannak egyes öblök, melyeknek eltöltésére akkor kerülné a sor, midőn már a földnek bece tetemesen nevedett; némely fentebb fekvő helyeken pedig, ha a folyammeder ezután is annyira javúlna, mint eddig javult : ugy a töltésezés el fogna maradni.

Ha azt vesszük fel, hogy a Tisza és mellékfolyói szabályozása eddig 10 millióba került : bizonyára nem hibázunk, ha a jövő töltésezési, átmetszési, becsatornázási, és kiszáritási költségeket még egyszer annyira teszszük, melylyel a egész roppant tért lehet a mivélés számára mentesíteni.

Ápril 16-kán. — Math. és természettud. oszt. —

NENDTVICH KÁROLY az ó-béba i ásványviz természettudo-

mányi leírását és vegytani vizsgálatát közlé. Ez ásványviz dús forrása

a múlt év tavaszán találtatott fel, báró Sina bánati jószágán Ó-Béba

falu tözsomszédságában, Oroszlámostól, a temesvári vasút legközelebbi

állomásától egy mértföldnyire, Torontál tulajdús földén. A föld, mely-

ből a forrás kitör, felül 1 $\frac{1}{2}$ —2 lábnyi vastag kövér talaj réteggel van

fedve. Erre 3—4 lábnyi sárga mésztartalmú agyag következik, mely

alatt kékes agyag van; ebből tör ki a forrás. E víz, hosszabb ideig jól bedugott palaczkban tartva, vas- és mangán-oxydos sárgás barna pontokkal fedi az üveg falait. Ha pohárba töltjük, nem igen gyönyözik. Ize sós és keserű. Fajsúlya + 16 hőfoknál = 1,01124. Előadván értekező e víz természettudományi leírását, a víz vegytani tulajdonságait határozta meg. Szólt mindenekelőtt a minőleges vegybontás eredményeiről. A szakembereket magára a becses értekezésre utasítván, itt csupán a vég eredményt adjuk röviden összefoglalva. E szerint az 1859. évi május 15-én reggeli 7 órakor 16 foknyi légmérsékletnél merített s 11. 5 C. fokot mutatott ásványvizben a következő alkatrészek találtattak:

1000,0000 részben : egy fontban = 7680
szemerben :

kénsavas kaliumoxyd	0,0483	0,371
„ calciumoxyd	1,3491	10,361
„ magnesiumoxyd	5,2206	40,094
kettő szénsavas calciumoxyd	0,6926	5,319
„ „ magnesiumoxyd	0,1522	1,169
„ „ vasoxydul	0,0139	0,107
„ „ mangányoxydul	0,0239	0,222
magnesiumchlorid	0,2189	1,681
natriumchlorid	6,0705	46,621
magnesiumjodid	0,0011	0,009
aluminiumoxyd (agyagföld)	0,0064	0,046
phosphorsav, amoniak, salétromsav, szerves anyagok	nyomai	— —
Tűzálló anyagok összege	13,8021	106,000
Szabad szénsav	0,1779	1,366 szemer.

Ezekből következik, hogy az ó-bebai ásványviz a sós-keserű vizek közé tartozik. A benne foglalt keserűsítő és magnesiumchlorid kis mennyisége miatt nem számítható ugyan e víz az erősen hajtó keserű vizek közé, melyekhez például a püllnai és seidschützi vizek tartoznak : alkatrészeinél fogva mindazáltal erősen feloldó vízü tekintendő, melynek feloldó hatását, a magnesiások és nagymennyiségű konyhasó mellett, a jodmagnesium is emeli. Az ó-bebai ásványviz ez okból sós alkatrészeinek kisebb tartalma miatt inkább alkalmas hosszabb orvosi használatra s a altest hosszadalmas bántalmainál, mint bármely más keserű víz. E víz tehát aranyeres bántalmakban, májbetegségekben, az altest szerveinek különféle dugulásaiiban, hosszas hasszorulásban, sárgaságban, megrögtött hideglelésben stb. okszerű használat mellett kitűnő hatású lehet. Sajátságos jellemű e víz tetemes magnesia tartalma által, mely ebben nagyobb, mint bármely más keserű vízben s a legtöbb ásványvízben. Csak néhány kényelmes lakház s egy gondos orvos felügyelése kell, hogy az ó-bebai forrás az ásványvizekben annyira szegény Bánáthban híres gyógyvízzé legyen. Értekező végül azon okokról szólott, melyeknek tulajdoníthatni, hogy nagybecsű ásványvizeink kellő méltánylatnak és keletnek nem örvendek. Ilyenek orvosaink kényelme, a kik hazai gyógyvizeink helyett külföldi vizekhez folyamodnak, melyeknek hatását az idegen orvosok tapasztalataiból

ismerik; ásványvizeink rossz kezelése, fürdőhelyeink rossz felszerelése stb.

— Apr. 23-kán. — Philos., törv. és történettud. oszt. — TÓTH LŐRINCZ rend. tag. székfoglaló előadása: A magyar örököségi jog szelleme és alapjai más örököségi jogokkal hasonlítva. Visszatérünk e nagybecsű értekezésre.

— Ugyanekkor a jegyző olvasá SZILÁGYI SÁNDOR lev. tag ily című értekezését: Béli Pál és a bujdosók. Egész terjedelmében közöljük közelebbi füzetünkben.

— Május 2-kán. — Nyelv- és széptud. oszt. — TÁRKÁNYI BÉLA lev. tag székfoglaló előadása. Ez előadásról így ír a „Pesti Napló“ tudósítója :

Az értekezés tárgya volt: a vallási költészet, különösen a népénekek.

„Az értekező nem általánosan szólt a vallási költészetről, de különösen a magyar vallásos költészetről, a magyar vallásos népénekekről — s ez az értekezés főérdeme. A vallás egyik leglényegesebb tünete, lévén a nép életének, annak ismerete pedig minden nemzeti költészetnek is igen előkelő tényezője lévén, értekező azt mutogatta, mint kapcsolódni, fűződni össze a magyar nép vallásos énekeiben a vallásos érzelmek a nemzeti érzelmekkel, mint erősítik s támogatják egymást ez érzelmek kölcsönösen és mennyire elválaszthatlanok egymástól. Szóval: értekező megmutatta a kath. vallásos nép-énekekben a nemzetiséget; megmutatta, hogyan beleforradt ez énekekbe a nemzeti elem; megmutatta, hogy a magyarnak egészen saját, eredeti vallásos népköltészete van.“

„A tisztelt tag, mintegy bevezetésül, számos példában egyes költői szépségeit tünteti föl azon énekeknek, melyek — mint egyszerűségek, természetes eszmemenetök, keresetlen kitételeik, ártatlan gyermekségek, mélabús dallamuk s igazi magyar hangmenetök bizonyítják — magából közvetlenül a népből eredtek, s a mellett, hogy vallásos énekek, egyszersmind népdalok; de oly népdalok, melyekben az Isten iránt égő szeretet, a jutalomra nem számító, szenvedéstől nem rettegő önzetlenség, a föláldozás, Istenben való megnyugvás, a halottak iránti kegyelet, általában a tiszta s mély vallásosság a legerőteljesebben van kifejezve — bizonyosságul, hogy a vallásos türelmesség, mely a magyart mindenkor kitűntette, koránsem ellenkezik; sőt a legszebben összefér a vallásos buzgósággal.

Jellemzők azon idyllies énekek is, melyekben a nép kedélye, gondolkodásmódja egész őszinte ártatlanságban tükröződik; ilyenek különösen azon karácsoni énekek, melyekben a pásztorok egymást a kis Jézus üdvözlésére, egészen a magok egyszerű módja szerint serkentik. Képzetelek a Jézuskát néha éppen oly ruhába öltözteti, mint a minőt nálunk a falusi gyermekek viselnek :

Vedd fel, juhász, az bundát,
Takargasd be Jézuskád,

Mert nincs neki boeszkorkája,
Sem sarkantyus csizmácskája,
Fázik az ő lábacskája.

Ez anachronismus, de gyönyörű anachronismus, mint a németalföldi festészeknél, kik mindenben az élet és természet hasonlatát vitatva, minden gondolatot nemzetiesíteni ügyekeztek a külső által. Rembrandt „Ecce homo“-ján például a katonák egészen a középkori levették vasas fegyverzetében ábrázolvák.

E kedélyes énekekben az ünnep tárgya, egy vagy más, hitbeli vagy erkölcsi igazság meglepő szabatossággal és szépséggel van kifejezve; mint például midőn a pásztorok azon éjfélt, melyben Jézus született, így jellemzik:

Ezt fényes délnek,
Es nem éjfélnak
Mondhatjuk;
Mert Isten fia
Igazság napja,
Tudhatjuk.

Hát e szavak, melyeket a szüzanyával altatódalképen zengedeztet a jámbor nép költészete:

Midőn a szüz magzatát,
Jászolban síró fiát
El akarja altatni,
Igy énekel ő neki:
Oh napfény! oh élet!
Oh édes Jézus!

Épen ez eszmét fejezik ki Correggio és Guidó Reni festvényei, melyek Krisztus születését ábrázolják; a fény nem a természeti világból árad el a jelenetre, hanem a jászolban fekvő kisdedtől sugárzik szét, legnagyobb mértékben a hozzáhajló szüz anyára s úgy a többi környezetre.

A szüzanyát viszonyában fiával általában nagyon szereti a népköltészet kegyeletteljesen föltüntetni, minek egyik okát az értekező a romlatlan magyar jellemnek ama nemes vonásában is találja, mely a szülő és gyermek közti viszonyt oly kedélyessé s tiszteletessé teszi; e gyöngéd gyermeki kegyeletben találja tiszta kútfejét ama szeretetteljes, édes ömlengéseknek, melyek népünk buzgalmát a megváltó szüz anyja, a nőnem magasztos eszménye iránt kifejezik, s a szüzanya tisztelete méltán tekinthető a vallás költészetének. Szébbnél szebbek, gyöngédebbnél gyöngédebbek a címek, melyekkel őt a gyermeki kegyelet és lángoló szeretet illeti. Benne látja a nép a szépség eszményét is, szívesen és gyakorta nevezvén őt szép szüz Máriának, szép virág-szűznek stb.

De mint feljebb említettük, vallásos népenekeinknek egészen saját, nemzeti jellemők, eredeti magyarosságuk levén, e magyarosság

különösen a szűz anya irányában mindig a legnagyobb határozottsággal nyilatkozik. Így például egyik énekünk a megszólításban kifejezett magasztaló két eszme :

Egek ékessége,
Földnek dicsősége!

nyomban a nemzetiség eszméje következik :

Magyarok asszonya
S királynéja!

Alább, ugyanez ének is foly :

Mert belénk ontatott,
Szívünkbe oltatott
Eleink vérével szereteted ;
Azért fenn is marad,
Soha ki nem szakad
Igaz magyar szívből tiszteleted.

Egy másik ének ily lelkesítő felhívással kezdődik a magyarhoz :

Magyar! szűz anyádnak!
Ki kincse hazádnak,
Énekeld dicséretét;
Örökös asszonyod,
Pártfogód s gyámolod, stb.

A régi zsidó, midőn Istenéhez könyörgött, meghallgattatása iránti bizalmát azon szövetségre építette, melyet az úr a választott nép őseivel kötött; a magyar nép pedig szintén azért folyamodik oly nagy bizodalommal nemzete nagy asszonyához, mert első királya, sz. István a szent koronával Magyarországot az ő pártfogásába ajánlva, ebben könyörgésének meghallgattatására nézve mintegy erős alapot, kezességet és biztosítékot nyert. Tudod — így szól egyik énekben e bizodalom—

Tudod, hogy szent István örökségben hagyott
Szent László király is minket reád bizott.

Egy másikban :

Nálad menedéket
Keres magyar néped,
Mert tebenned bízván,
Rád hagyott szent István,
Oh szűz Mária!

Egyik búcsújárási népéneknek pediggé refrainje is ez :

Esedezzel miérettünk, oh Mária!
Mert szent István országunkat reád bízta,
Azt akarta és kívánta, légy oltalma.

S hasonló vonatkozások számtalanok. Népünk oly annyira sajátjának tartja a boldogságos szüzet, hogy sok helyen, még oltárain is az ő fejére Magyarország koronáját festeti. Fischer egri érsek is így festette az egri lyceumi kápolna oltárképén. Más helyeken a menyasszonyok arakoszorújukat adják a magyarok nagyasszonyának földiszítésére. Néha magyaros vállba öltöztetik. A pozsonyi templom főoltárán sz. Márton szobra is magyar kucsmával és mentével van fölruházva.

„A magyar népénekeket“ — ugymond értekező — „annál nagyobb figyelemre méltóknak tartom, mert egyik bizonyosságát látom bennök Erdélyi János azon állításának, hogy nemzetiségünk valaha mélyen egybe volt forrva a vallással, ez abban s az ebben látta födicsőségét. Én hozzáteszem, hogy nem csak volt, hanem egybe van forrva maiglan is, mert csak is a vallás emeli föl és magasztosítja, szentesíti meg és egyetemesíti a hon eszméjét a köznép előtt, mely — mint mindnyájan tudjuk — csak születése vagy lakhelye táját nevezi hazájának. A hon-eszmét látom megszentelve és népszerűsítve azon vallási emlékekben, melyeket dicső honfítettek, nevezetes győzelmek helyein kereszttek, kalváriák, kápolnák stb. alakjában emeltetett a vallásos hazafiúi kegyelet, miről csak ugy bizonyosságot tesz a sz. István által fogadalomból alapított pannonhegyi monostor, mint Hunyadi János kenyérmezei kápolnája, vagy az egri kalvária, melyet Dobó István szép győzelme színhelyén a lángszellemű Pyrker érsek emeltetett.“

— Tárkányi után CZUCZOR GERGELY rendes tag ülven a szószékre, fejtegeté a képző fogalmát és különbözőzését a a ragtól. Erről már csak röviden szólhatunk. A képzőnek, mely a gyökhöz járul, szóalkatási műköre van; a ragnak, mely a már kész szóhoz járul, csak szóköti műköre. A ragos szó rendszerint már nem vesz föl több ragot vagy képzőt; itt azonban számos a kivétel. A képzők magokban nem ragozhatók. A képzők lehetnek elő-, közép- és utótétesek; a ragok csak utótétesek. A szóképzés kétféleképen történik: belváltozás és hozzátét által, a hozzátét levén ismét vagy elő, vagy közép-, vagy — a mi leggyakoribb — utótét. Értekező főlemlité s példákkal világosítá föl azon, Hunfalvy Páltól és Ballagítól is vitatott állítást, hogy a belhajlítás szintugy meg van az altáji nyelvekben, mint az ugynevezett agglutinatio az árja nyelvekben, különösen a németben is; mutogatá egyszersmind, hogy összhangzós képzőink gyakran rokobbak az árja, mint az altáji nyelvek képzőivel.

— Május 7-kén. — Philos., törv. és történettud. oszt. — LUKÁCS MÓRICZ emlékebeszéde De Gerando fölött. (Lásd felebb). — KONEK SÁNDOR lev. t. Magyarország népesedési viszonyairól. Visszatérünk e czikkre.

II.

FÖLDTANI TÁRSULAT.

A Természettudományi Társulaton és a budapesti Orvosi Egyleten kívül van Pesten egy társulat, mely a természettudományok egy külön ágát honunkra alkalmazva művelni tűzte czélül: t. i. a magyarhoni Földtani Társulat, mely 1851-ben alakult. Ha valamely tudomány a hon földéhez és viszonyaihoz van kötve, mindenesetre hazánk földtani kutatása az; s e társulat alakulása a természettudományok fejlődések történetében Magyarországon kétségtelenül nevezetes időpontot jelöl.

Általában nem kell hinni, hogy ha például az Akadémia tökéletesen szervezve fenáll, akkor a részletesb kutatásra szolgáló tudományos egyletek nem szükségesek. Ellenkezőleg; minél több művelője van valamely tudományagnak, annál jobban megérnek a körülmények arra, hogy külön társulatot képezzenek, melynek fő feladata a részletek tárgyalása csupa szakemberek előtt, akár mesterek, akár kezdők vagy csak kedvelők legyenek ezek. Mióta diszlik a tudományok Akademiája Párisban, s mégis az egyes szakok művelését kitűző társulatok száma évről évre növekszik. Nálunk az akademián kívül, a Természettudományi Társulathoz a földtan szintén kiegészítő része, azonban e tudomány alkalmazása honunkra már magában oly bő, oly termékeny, hogy a Természettudományi Társulat eljárásán, működésén túlterjeszkednék s előbb utóbb önállóvá tette volna magát.

Hogy itt van-e nálunk már jelenleg ez időszak, arra, alig mernék igennel válaszolni, mert még nem nagy számmal vannak, a kik e szép tudománygyűjteménnyel foglalkoznak, de mindamellett jó, hogy meg van önálló földtani társulatunk, mert lehetetlen, hogy ne szaporodjanak e tan művelői és kedvelői évenként s így már előre van középpont, hová a tett észleletek befolyjanak, onnan rendszeresítve ismét szétágazandók.

Mint tudva van, a földtani kutatások egyszersmind tárgygyűjtéssel vannak összekötve. Sziklafajok és kővületek folytonosan gyűlnek halomra, ezeknek hely s reá ez okból sok felvigyázás kell. Célyszerűnek kell mondanunk azon intézkedést, mely szerint a társulat magát a nemzeti Muzeummal szoros egybeköttetésbe tette, úgy, hogy a gyűjtött

tárgyak ennek tulajdonává válnak s az ásványtani osztályba tételnek azon kikötéssel, hogy azokat a tagok tudományos czélokra mindenkor használhassák.

Buzgó pártfogója e társulatnak Eszterházy Pál ő herczeg-sége, ki évenként 400 forinttal járul czéljainak előmozdításához.

A Budapesti Szemle, mely általában tudományos mozgalmainak közlönye kíván lenni, nem hallgatja el azon eredményeket sem, melyek honunkra nézve a geologia terén a társulat munkálkodásának gyümölcseivel felmutathatók.

Az 1860 első évnegyedében négy szakgyűlés tartatott s azokon négyen értekeztek: Hantken Miksa bányamérnök mint vendég, a társulat veterán geologia és alelnöke Kubinyi Ferencz végre a két titkár Kováts Gyula és Szabó József.

— HANTKEN úr tanulmánya igen részletes, minőt csak helybeliek tehetnek. A hely Tinnye, falu Budától északnyugotra. Családi viszonyainál fogva több év folytán tartozkodott értekező rövidebb hosszabb ideig e helyen s az épen lakháza előtt álló kőbányának hosszú rétegsorát vizsgálta ernyedetlen szorgalommal s nyomozó szellemmel. Az eredmény az, hogy a „Kutyahegy” nem csupán Buda környékére, hanem mindazon vidékre nézve, hol ugyanazon képletek előfordulnak mindenkorra nevezetes, sőt mondhatni törvényadó lesz. Ily részletesen tanulmányozható és tanulmányozott pontja a cerithiumképleteknek a birodalomban eddig sehol sincs. Kövülettel bővelkednek e rétegek, azokat Hantken úr meghatározta, a rétegekben eloszlásukat is kinyomozván.

— KOVÁTS GYULA a Muzeum gyűjteményében levő őcsontok rendezésével foglalkozván, főleg a bihari barlangokból kikerült tárgyakról értekezett. Célja azon számos csontdarabokból egész állatvázakat tenni össze, s a Muzeumban fölállítani. Megkezdte az ősmedvénél, melynek egy jobb keze (az anatomok nyelvén szólva) és egy jobb lába csakugyan együtt is van már. Van összesen a Muzeumban vagy 300 darab láb és kézcson, de ezek vagy 80 medvéi voltak, ez az oka, hogy oly nehéz egy egész vázat hozni össze. A nagy csontokból sok van, a kicsinyek hiányzanak leginkább, minek oka, hogy a gyűjtők rendszeren csak a nagyokra vetik figyelmüket, míg a kicsinyeket elhanyagolják.

Vagy 8 barlangból bir a Muzeum őállati csontokat, legtöbbet szolgáltatnak a bihariak, az egésznék kilencz tizede innen s különösen az igricziből van. Ott több évvel ez előtt Petényi és Kovács János debreczeni tanár gyűjtöttek; az idén pedig gróf Kornis Károly úr ajándékozta nagy gyűjteményét (körülbelül 1000 darab) a Muzeumnak, mi által a ősmedve s ez legnagyobb mennyiségben, aztán barlangi hiéna, barlangi farkas. Ezek itt hajdan nagy mennyiségben voltak az u. n. negyedkori időszakban, melyről többi közt azt állítjuk, hogy akkor még ember nem volt, minthogy ugyanegyütt azon barlan-

gokban vagy földrétegekben itt nálunk sem emberi csontot, sem működésének s létének valamely emlékét nem találjuk. Van ezen medvesontok között két koponya csaknem egészen épen megtartva; a nagyobbiknak hossza 20, szélessége 12 hüvelyk, tehát kétszer akkora mint a most élő medvefaj. Az a mit Kovács úr összeállított, egészen az igrízi barlangból került ki.

A tudósra nézve elegendő egy darab a vázból, hogy az akkori és a mostani faj között hasonlítást tegyen, de sokkal jobban feltűnik a különbség, ha a váznak nagyobb részei vannak még; meglepő végre az avatatlanra nézve is ha az egész vázat látja együtt s hozzá még tán a most élő fajét is egymás mellé állítva.

Muzeumunk gyűjteményének őscsont-osztálya oly jeles eddig is, hogy e részben gazdagabbak közé számíthatni, s ha a gyűjtések úgy mennek, mint eddig vagy mint mehetnének, tekintve e részben honunk gazdagságát, az az ismert Muzeumok közt kiváló rangot foglaland el. Azonban kívánatos, hogy a bejött tárgyak is lehetőleg feldolgoztassanak nehogy csupán csonthalom legyen belőlök, mely miként azelőtt a barlang üregében, most pedig a gyűjtemények palotájában hever, hanem hogy tanulságos módon rendeztessék, s a mennyire lehet vázzá, habár hiányossá is állitassék egybe.

E szempontból szíves üdvözetlet érdemel Kovács úr kezdeménye.

— KUBINYI FERENCZ ismétlőleg értekezett Ajnácskőről (Gömör-megyében), honnan már szépen gyűltek be őslénytani tárgyak.

— SZABÓ JÓZSEF a Tiszavidékről, nevezetesen Szolnok és Hevesmegyék területéről értekezett. Az onnan 1859. nyarán hozott tárgyak részint tisztán régiségtaniak, u. m. ezüst s réz pénzek, karpercek, vas sarkantyuk kőből készült balták és vésők, tűzkövek, tűzkövek, melyek a legújabb képletekből kerültek ki, s világos bizonyosságai, hogy azokon a képleteken már az ember azon régen múlt időben is létezett, melyet kőkornak nevezünk, melyben a fémek használata még metsző s hasító szerekre nem volt általános vagy tán ismeretesse. Mindezen tárgyaknak geológiai méltatása itt a legfontosb: azok t. i. a jelenkori képletek legfelső rétegében voltak eltemetve s onnan, leginkább oly helyeken, melyeket az idén törtek fel legelőször, az eke vetette ki; a mostankori képletek második és harmadik rétegében emberi maradványok általában nem jönnek elő csak kivitelesen s meglehet, hogy rendkívüli körülmények okozhatták, hogy tán későbbi korban juthattak korábbi rétegbe.

Ezen jelenkori képletek alatt, melyek az Alföldet borítják, annak egész kiterjedésében s felületének minden változásában, akár síkság akár halom akár homok-fölsík legyen az, egyaránt terjednek el a mostani kort megelőzőben lerakodott földrétegek, az elefántok, mammothok, rhinocerosok, bölények és ősszarvasok nagy temetője, melyek itt a lapályon csordában legeltek, ellentétben a velők

egykorú s főnebb említett medvékkel, hienákkal és farkasokkal, melyek az akkor is már úgy mint most megvolt barlangokban tanyáztak. Ezen negyedkori, vagy mi a geológiában ugyanannyit jelent: öznvízi képletekhez hozzá férünk a Tisza magas partján csaknem kivétel nélkül, ha sekély a víz; hozzáférünk a Zagyvában a Körösben, a Láposban s egyéb a Tisza vízkörnyékéhez tartozó mellék folyóban; sőt van példa rá, például Szarvason, hogy kellő mélységre például 3 ölve ásva, ezen őssallatok maradványaira szintén rábukkanunk.

Az a sok nagy csont, melyet a Tiszából a halászkok fognak ki, mind ezen képletből való. A víz a folyam medrét hol vájja, hol tölti. A vájás alkalmával kimossa a csontot, a háló beleakad s a halász nem nagy öröme vagy kijő vagy a háló elszakad nevezetesen akkor, ha csak egy kis része van ki a földből, a nagyobb még a földben. Hogy az egész váz van-e együtt vagy mindig csak egyes darabok: eddig határozottan nem tudjuk, mert figyelemmel eddig senki sem vizsgálta. Agnelli, Petrovay László, Elek Menyhért s több mások ismeretese azok előtt, kik a Muzeum összesontgyűjteményét megtekintették. Előadó az elmúlt nyáron tett kirándulása alkalmával nem mulasztotta el e részben a mihez csak hozzá férhetett, a nemzeti gyűjtemény számára mind megszerezni, a mi valóban szép eredménnyel sikerült is. A tárgyak bemutatása alkalmával mindenkor hálásan emlékezett értekező az adományozókról s azon buzgókról, kik a gyűjtésben különösen támogatták.

Ki lenne inkább hivatva, mint mi, hazánk közép vonalát, a Tisza mentét természettudományi tekintetben tanulmányozni; e folyó egészen a miénk; tanulmányának dicsősége és haszna is osztatlanul a mienk lesz!

—a.—

III

[illegible]

[illegible]

3. A kérelem melletti bizonyítékul az azonos című levelet, a Tisz-
tisztok, fővezér tábornagyok, katonái, tanácsadói, és főleg ezekben
a katonák, tanácsadók, és főleg ezekben

IRÁNYESZMÉK.

III.

A MAGYAR IFJÚSÁG.

Azon bajok közt, melyek nemzetünket érték, nem legkisebb, a mi a magyar ifjúságot — a nemzetnek éppen virágát, a jövő reményét érte. Nagy részét elsodorták az események, a megmaradtakat a haza közügyeire nézve lehetlenekké tették, a később fölserdülteket pedig függökké téve oly két állapot közt, a melyek egyikét — a múltat — ők csak hagyományokból ismerik, a másikat — a jövőt — el kell fogadniok úgy, a mint azt az idők és események megalakítják. Sajnálatos állapot! Hogy az ember a társadalomnak, melyben él, hasznára lehessen, mindennek előtt alappal kell birnia, melyen álljon, melyről mint biztos pontról, kiinduljon. A mi ifjúságunknak éppen ez hiányzik. A mi volt, azon ő egészen otthonos nem lehet; azon legfeljebb mi mozoghatunk még kisebb-nagyobb biztossággal, kik abban éltünk, erős és gyöngye pontjait, szirteit és örvényeit jól ismerjük. A mi lesz — a jövőendő — lefátyolozhatlan! Sejtethetjük, sőt hozzávetőleg meg is mondhatnók mi, kiknek mind a két kor ismeretéhez az élet maga nyújtja az adatokat — ők, az ifjú sarjadék, alig.

És ez alap-, e kiindulási-pontnélküliség s innen folyólag a haza ügyeivel a megszokott pályákon és munkakörökben nem foglalkodhatás szomorú jelekben is nyilvánul ifjúságunknál; értem kivált a nagy birtokos osztály ifjait; mert a közép és alsóbb osztályoknak sorsuknál és nevelésöknél, valamint a munkásságra

szabadon fenhagyott mezők természeténél fogva, könnyebb volt magukat az új időkbe bele találni, az átalakult viszonyok közt elhelyezkedni, s a hazának a megváltozott állapotok közt is kisebb-nagyobb belértékű, de mindenesetre hasznos s jövőre nézve üdvösen ható szolgálatokat tenni.

Világosabban fejezem ki magamat.

Magyarországnak és Erdélynek az a szerencséje, mondhatnám, különös sajáttsága volt a mindjárt letelendő évezred alatt, hogy ott az ifjúságot, a cselekvő nemzedéket maga az élet, a közintézmények is növelték. A házi és iskolai növelés a szív és elme első csiráit ápolta s indította csak fejlődésbe, s legfeljebb a helyes gondolkodás és becületes cselekvés irányát szabta meg; a mi sajáttságos köz életünk volt az, mely dajkáló karjaira vette az ifjat, kifejtette kedélyének, észtehetségeinek a közjóra törekvő irányát; a közpályák babérai és dicsősége önkittüntetésre, munkásságra ébresztették az itt-ott rejlő erőket, az alkotmányos küzdés megedzette a jellemet, az öregek példái magok után vonták a férfiakat, ezek üresen maradt nyomait pedig az ifjak töltötték be: törvényhozás, közigazgatás, egyesületi munkásság, szabad fejleményű társadalmi élet megannyi akadémiai voltak a magyar ifjúságnak, hol a szív, szellem és általában mindenféle képesség a példák ereje által a szépnak és jónak ellenállhatlan befolyása alatt, tehát a leggyakorlatibb módon nyert képzést. Így hatott egymásra az élet és nemzeti szellem, a közintézmények és hazafiúi munkásság. Az irodalmi tér, a nemzeti művészet és ipar mezeje inkább csak a legutolsó két, tizedben vált volt azon térre, a hol szintugy, mint a többi pályákon, kiténni, a nemzet javát és dicsőségét előmozdítani, a hazára nézve hasznossá lenni lön mintegy kötelességgé.

S hogy állunk e tekintetben ma? Csak az egyesületi, irodalmi és művészeti tér az, melyre a nemzet összes szellemi ereje, minden képességei útálva vannak. Az igazságnak s meggyőződésnek szabadságának tartozom annak kimondásával, hogy ez nem elegendő munkássági tér! ¹⁾ S hogy így van, káros nemzetünkre, káros az emberiség fejlődésére nézve, melyet a magyar szellem minden téren szabadon nyilatkozható munkássága vajmi nagy mértékben moz-

¹⁾ Ezt az ápril 19-ki legmagasabb kézirat is kimondá e szóban: „önkormányzás.” — S z e r k.

dítna elő! Nyolcz milliónyi nemzetnek, melynek ekkora számú politikailag érett és szellemileg művelt osztálya, oly sok tudományosan képzett feje, már a természettől ritka észjőzansággal és tiszta felfogással megáldott oly népe van, minő a magyar, e formák bizonyára szűkek, e mező keskeny, e cselekvési tér nem elég. De másfelől az is épen ily való és kimondani szükséges igazság, hogy a nagyobb birtokosok osztálya ifjúságát e téreken sem látjuk számának, birtokának, politikai és társadalmi fontosságának arányában képviselve. S ez az, a mi engem arra birt, hogy irányeszmeiket tárgyazó czikkeim közt e kérdésnek is némi időt, gondot s egy-két lapot szenteljek.

Ne kívánják tőlünk annak titkolását, hogy miközöttünk mostanság közélet nincs. Azon munkásságra, a mit az egyesületi és irodalmi téren csak igen kicsiny arányokban kifejtünk, nem illik e név. Társulati életnek, vagy legalább életjeleknek mondhatni ezeket — többnek — egyébnek nem. Az a tiszta derű, melyben a mi hazánk egykor ragyogott, az az ép szellem, mely, mint havasi tiszta lég, társaságainkat átlengette, az a vidorság, életkedv, pezsgő erő, s minden munkássági tért befoglaló cselekvőség, melynek társát keresni kellett, más volt, mint a mit most némelyek közéletnek neveznek! Itt tehát nem nyerhetnek képzést ifjaink. De társadalmi létünk is oly egyhangú, oly bágyadt, oda van színe, zamata, képző és alakító ereje. Itt sem nyer kárpótlást ifjúságunk azon most hiányzó gyakorlati oktatásért, a melyet régen köz- és társasági életünk nyújtott.

Közélete egy nemzetnek és országnak akkor van, mikor mindazon közdolgokban, az emberi cselekvőség mindazon munkássági térein, melyek sorsát s életét bármi tekintetben meghatározzák, a hivatással bíró és képes egyének résztvehetnek, munkát és elfoglaltatást nyernek, erejüket szabadon gyakorolhatják, tehetségüket s jóakarataikat a közjóra hasznosíthatják. A közdolgok ilymódon intézése megeleveníti a társasági életet is, közérdekeltséget és közlelkedést támaszt az összes nép lelkében, vidám munkásság zaját árasztja el a községek és városok, a vidékek és közhatóságok addig néma csöndén: minden érzi a közbajt és készséggel siet rajta segíteni, mindent érdekelnek a haza dolgai, különböző osztályok vetélkednek egymással a közügyek előmozdításában, egyik lelkesíti a másikat, ragyogó példái tűnnek föl a hazafiságnak, a

kormány iránti ragaszkodásnak, az erényességnek. Az ily társasági viszonyok közt, az ily közélet kebelén, mint a mag a szabad napfény melegétől, úgy csirázik minden szép és jó, úgy nemesednek a közerkölcsök, fejlődnek az erős nagy jellemek, s a dicső nemzedékek letűnvné, nyomaikba lépnek dicsőségszomjas ifjú sarjak.

S mert a politikai és társadalmi élet ezen igazán gyakorlati oktatásaiban a közelebből felnőtt magyar nemzedéknek részeseülnie a sors nem engedte meg, ezért jó nekem öt sajnálnom, és bennök a jövőért aggódnom, ezért mondom én ezt ránk nézve bajaink egyik legnagyobbikának !

Látható innen, hogy elöttem a már-már férfikorba lépő s nem az iskolai ifjúság lebeg ; ennek mindenek fölött az iskolai falak közt a Múzsákkal társalgás ajánlható. Ámde az iskolai pályavégzett érettebb ifjúságnak a férfiúi élet komoly foglalkozásait, múltunknak érett tanulmányozását s oly dolgokkal foglalkozást ajánlhatni, mely gazdagítja az elmét, e^zi a jellemet, s jövő hivatásának betöltésére előkészíti. Ezt ugyan az élet maga nagyára meg szokta volt egykor nekünk adni ; de most nehezebben, kerti-löbbs útön, nagyobb figyelem ráfordításával lehet ezt eszközölni.

Miként történt közéletünk ez átalakulása ? arra e korszak történetírása fog felelni ; én elégnek látom a száraz tényt kimondani s a nemzet ifjúságát arra, hogy ez állapot hatásától, a mennyire lehet, magát megóvni igyekezzék, féltékeny hazafiúi aggodalommal, de őszintén és szeretettel figyelmeztetni. Mert az iránt ugyan rendíthetlen hittel vagyok, hogy társaságunk úgy mint közéletünk megint meg fog elevenedni s mindkettő azzá lesz, a minek lenni ősmúltjában gyökerező rendeltetése ; addig munkálkodnunk és pedig komolyan kell munkálkodnunk a közcselekvőség minden ágában ; mert hogy ez mikor lesz, meghatározni szintoly oknélküli idővesztegetés, mint jósolgatni botorság. A népek sorsát láthatlan kéz szövi : mikor küld rájok vidám, mikor borús napokat, halandó értelem előre ki nem tudhatja. Nemzeti költőnk így fejezte ki e nemzeti hitet :

„Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb₂kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Száz ezrek ajakán.“

Fenebb érintém, hogy a hazai ifjúság középosztálya hamarabb hasznossá tudta magát tenni az új viszonyok közt is a hazára nézve, mint a nagyobb birtokúak. Im most okát is adom. Ez abban van, mivel amaz, — ámbár tagjaisemmi polgári hivataltól elzárva nem, sőt valamennyire jogosítva voltak, — azelőtt is társasági s vagyoni állásánál fogva több hivatást és kedvet érzett a hazának azon téreken szolgálni, a melyeket ma elsőeknek és utolsóknak, egyedülieknek kell mondanunk, értem az egyesületi tért: míg a nagy birtokúak osztálya, mint „par excellence“ törvényhozó s közigazgatási tiszt, fényes polczokra vágyott, a királyi udvarnál és legfőbb katonai és közkormányzati hivatalokban nyert alkalmazást, szóval: az ország fő polczait kizárólag birta. Hogy a polczokra eljutott s nem egyszer dicsőséggel állott meg közép sorsú birtokos is, bizonyos, de ez nem tárgya e czikknek, valamint az sem, hogy olykor olyak is voltak e rang és állomások birtokában, kiknél arra érdemesebbek a hazában elegen voltak; mindazáltal azt sem lehet elvitatni, hogy e hosszú századokon keresztül élvezett jogok sokkal mélyebben vésődtek be ez osztály legkisebb tagjának is szívébe, hogysem egy-két évtized bennök az iránt élő hagyományos emlékeket végkép kitörülhesse! Ám az ember mindig ember marad, s a jobb, a kedvesebb, a dicsőséget s világi tekintélyt egyformán adó állapot bizony soká megtartja kedélyünkre egykor gyakorlott vonzó hatását. A magyar földbirtokos-osztálybeli ifjúságnak hajdani politikai kilátásai és egy magyar írói vagy művészi pálya bár legmagasb fokú dicsősége között is még mindig oly nagy különbség volt, mely az ifjúi dicsvágyat inkább az első térre vitte. És ez állapot oly hosszasan tartott, ez emlékezések oly mélyen gyökerezettek, elvesztésök ideje még oly közel van és oly fájdalmas dolgokkal áll kapcsolatban, hogy én valóban azon csudálkoz-nám inkább, ha ifjúságunk ily hamar mind ezt elfelejtvén, egy rá nézve új, atyáitól csak ritkán járt, szokatlan téren egészen otthonosan találta volna magát.

Azonban ez teljesen és kizárólag csak a múltra nézve van mondva; ámbár azt hiszem, hogy a múlt időkben is Verböczy, Veráncz, Pázmán, Zrinyi Miklós, Eszterházy, Gvadányi, Orczi, a történetíró Bethlenek, Barcsai Ábrahám, Teleki József s több mások mint író országnagyok dicsősége, a polgári és katonai pályán magokat kitüntetett Nagyok dicsóságével méltán verse-

nyezhetett; a jelent illetőleg azonban a megváltozott idők-, nemzeti viszonyok- és műveltségi haladáshoz képest merőben mások nézeteim, másképen látván alakultaknak a közdolgozat, másképen látom alakítandónak nemzetünk s kivált a főbb birtokos ifjúság gondolkozásmódját is.

Én először is abban látom a dolog erejét, hogy a hazát jó és balszerencséjében, birtoka és szellemi ereje arányában minden osztály, minden egyén szolgálja, nem pedig abban, hogy a fényesebb polczokon szolgálja. Egyébiránt is gyakorlati eszű embernél, a mit birunk, az a legfőbb, annak fogantyújánál fogva kell elérni törekednünk azt, a mire vágyunk, a mihez jogunk van. Másodszor úgy vagyok meggyőződve, hogy nem az állomás teszi az embert, de az ember szabja meg, teszi fényessé társadalmi rangfokát s munkássági körét. A mi fényben ragyogtak hajdan fő-fő hivatalaink, midőn azokat főrangú hazánkfiak viselték : úgy válnak koszorú- és dicsőségadókká egyesületi, művészeti és irodalmi székeink, mihelyt azokat hírnévvel bíró tehetségek töltik be.

És aztán a minő sors éri a hazát, a minő idöket él a nemzet, olyanok között szükségei szerint kell szolgálni mindkettőt. Árpád s vezértársai hazát szereztek nekünk, szent István s utódai a keresztyén vallást és polgárisodást terjesztették; a két Hunyadi a török ellen védte az ősi hazát, Bocskai és Bethlen a lelkiismeret szabadságát biztosították. Örök változhatlan törvénye a polgári társaságoknak, hogy minden jó honfi, minden becsületes polgár ott és úgy szolgálja honát, a hol és mely a téren azt valami bizonyos haszonnal teheti. Mik az utak, mik a lehetséges munkássági térek, feljebb többször elmondottam. A ki éhséggel küzdöt, rongyba burkolt, beteg, bujdosó embert lát, ha kebelében emberséges szív dobog, nem válogatja hosszasan a segély eszközeit, nem keresett, inyesiklándoztató eledeleket igyekszik neki adni, hanem a mi épen kezénél van, nem cifra köntöst, hírneves orvost, fényes palotát kíván neki szerezni, hanem előteremti, adja azt, a mire hamarabb szert tehet, a mivel már-már veszendő életét megtartsa. Így a ki honát igazán szereti, nem azt válogatja : miképen, de siet, hogy, a mint lehet, szolgálhassa.

Régen a két országnak udvari cancelláriáin, főkormányi és főtörvényszékein, a megyei főtisztviségeken, országgyűlések alkalmával Magyarországon a felső táblán, s Erdélyben a királyi hivata-

losok sorában, jobbadán mindenütt nagy birtokúak ültek a főbb állomásokon, s szintugy nagy birtokúak alkalmaztattak oldaluk mellé mint segédek, sőt kisebb tisztviselők, fogalmazók, titkárok, tiszteletbeli ülnökök, ugyszólván mindig⁷ kézügyben voltak tartva, hogy amazok kidöltevel nyomukba léphessenek. Azon férfaink, kik az iménti események következtében magányba vonultak, nagyobbára az egyesületi, irodalmi és mezőgazdasági téren foglaltak helyt, itt igyekezhvén irányozni a nemzet irodalmi, egyesületi és ipari törekvéseit, s hasznosítani erejüket, idejüket és tapasztalásaikat; de hát mellettök, körükben, nyomukban hol azon csoportulása az ifjuságnak, a minő volt régen főbb hivatalpoleczaink körül megyei és országgyűlési zászlóink alatt? Sehol! Ismét fölteszem a kérdést, s ha igazat akar szólni, mindenki szomorúan fogja viszhangoztatni e baljóslatú szót: sehol! Ismerem én s tisztelem a kivételeket, tapasztalom, hogy kivált a legutóbbi években inkább látszanak érdeklődni közdolgaink iránt, mint azt eddig tették; de azt, hogy még e tekintetben sok tőlük a kívánnivaló, titkolni egyáltalában nem akarom. Sőt nyiltan, de a hajlott kor komolyságával, a jövőndőért aggodó kebel szeretetével s esenkedésével mondom szemökbe: Ifjak! Fiatal barátim! a haza többet, a haza annyit vár tőletek, a mennyit ő és őseitek adtak nektek, a mi és mennyi által annak jövőndő jobbbléte vagy legalább fenmaradása tökéletesen biztosítva lesz!

Igen, nektek jókor munkássághoz kell szoknotok és pedig éretten, okos számítással, kitartó komolysággal; véretekke kell válni, ugy szólván, azon férfias meggyőződésnek, hogy a valódi, sikeres hazafiúság nem gyerekes viszketegben, külsőségekben áll, hanem lelkünknek, hajlamainknak egész természetünknek azon jóra való önelhatározásában, melynek a kellő meleget ugy, mint a szükséges önmérsékletet, az illő erélyt, valamint az egyedül célhoz vezető kitartást a tiszta hazaszeretet s a közjónak forró ohajtása adja meg.

En az időelőtti jajveszéklésnek, a gyermekies panaszolkodásnak barátja nem vagyok; tanácsot sem örömet adok felszólítatlanúl, mert tudom, hogy ez a legkönnyebb, és már ma szerfőlött olcsóvá is vált, azért, mivel a ki egyebet nem is, ezt bőven szeret másnak osztani, és mivel gyakran épen a legbuzgóbb tanácsadók életében tapasztal a világ tanácsaikkal merőben ellenkezőket,

Ámde azt, a mi e tárgyról hosszas gondolkodásom alatt meggyőződéssé vált bennem, a mit jövőnkre nézve valódi okok nyomán aggasztónak látok, fölfedezni oly kötelességnek tartom, mely alól semmi tekintet nem menthet föl.

Arra, hogy egy erdőnek tartósságára számíthassunk, nem elég, hogy csak terepélyes agg fákból álljon, szükség, hogy ifjú sarjak, nekisudarodott fiatal szálak is legyenek benne. Hogy egy nemzetség ősi törzse, vére kihalásától ne féljen, kell, hogy az éltes férfiakat ifjú csemeték, serdülő unokák vegyék körül. Ilyen a népek sorsa is. A cselekvő férfinemzedék mellett úgy kell növekedőben lenni, úgy kell látszani már eleve azoknak, kik az egykor lelépőket vagy elenyészőket fölváltják, mint a támasz mellett felnő az ifjú csemete, mint a levágott fatörzsből kihajtanak a később erdőt képező vesszőszálak. S nekem épen az fáj, hogy egyesületi és társas életünkben, az irodalom és művészet terén e viszony jelképét kifejezve nem látom. Nincs meg ifjaink nagyobb részében azon komoly irányú közügyszeretet, mely egyedül biztosíthatja jövő gyarapodásukat, nincs meg a tudományok és nemzeti irodalom iránt azon mély ragaszkodás, mely a nemesb kedélyt azokérti áldozatra, jelesb képviselőinek becsülésére bírja, s fögyönyörűségét a velők foglalkozásban leli; nincs meg azon nemesebb élvágy, mely a lelket a köznapitól, a hiábavalóságoktól el- s magasb tárgyak, a szép és jó eszményei, örömei felé fordítja; hiányzik azon magasbra törekvési munkaösztön, mely a szellemi téren mindig tovább, mindig felebb igyekszik, az anyagiakban pedig takarékosággal párosulva alapja lehet egykor a nemzet és baza sorsa teljes jobbra-fordultának. Mindazon téreken, melyeken férfaink a honnak annyit, a mennyire képesek, a mennyi lehetséges, használni megszokott régi buzgóságoknál fogva igyekeznek, két-háromannyi ifjú minden kétségen kívül lehetne, mint a mennyi jelenleg van. Ez oly igazság, melyet elvégre valakinek nyíltan ki kellett mondani, oly szükségesség, mitől függ a főbb birtokos osztály ifjúságának jövőbeli társadalmi értéke s befolyása.

Ez nem teszi azt, mintha ifjainkban hiányzanék a tehetség, a jóra való hajlamok, a nemzeti nyelv és irodalom pártolása, a hű hazafiúi érzés s nemzetünk jövőjének úgy, a mint kell, figyelemre méltatása. Isten mentsen! Sőt mindezekkel dúsan áldva szivők, fejük. Csak az lenne ohajtandó, hogy a tehetség hozzáillő, hazafias,

látható művekben gyakorolja magát; az lenne kívánatos, hogy e bajlamok feltűnő nemes tetteikben minél gyakrabban nyilatkoznának; arra vágyom, hogy íróinkat ismerné, olvasná minden főrangú ifjú; azt égek megérni, hogy e hazafiúi érzés, hozzá méltó tárgyaúl egyfelől közügyeinket, irodalmunkat és művészetet, másfelől a mezei gazdaságot, családi komoly elfoglaltatást, takarékos-ságot és férfihoz egyedül illő munkás életet választaná; és végre arra kérem imáimban a Mindenhatót: ihlesse meg minden magyar ifjúnak lelkét, emelje fel szívét azon magasztos szerep felfogására, melyre nemzetünk Európába lépte óta hivatva van, és a melyet neki betölteni, múltja, ősei emléke, nemzeti becsülete egyaránt parancsolják.

Kérdezzük meg tanácsért a történetet. Nemde minden lapjáról azon örök igazság szól hozzánk, hogy az ifjú lelkes törekvése szüli a férfiú jellemét, tetteit és dicsőségét, s a nemzeti hanyatlás vagy emelkedés napjai, akár mint ok, akár mint következés mindig a legszorosabb kapcsolatban van az ifjúság fejlődésével?

Ki ne ismerné legalább névről Themistoklest, az athénei hőst? Benne akkora volt ifjú korában a nemes becsvágy, hogy hallván Miltiadesnek a persák ellen Marathonnál kivívott győzedelmét, oly gondolkozóvá, oly nyugtalanná lett, hogy éjjel nem tudott alunni, nappal elvonult a vigalmaktól, s barátainak, kik e változás okát kérdezek, az felelte: „Miltiades dicsősége nem enged nyugodnom!” Nagy-Sándorról szintén hasonlót jegyzett fel a történet. Midőn hallotta, hogy atyja egy-egy újabb várost meghódított, mindig szomorú arcczal mondá játszótársainak: „Oh az atyám mindent elragad előlem, s nekem nem lesz alkalmam veletek valami fényes tettet végrehajtani!” S lám az elsőből vált férfikorában Xerxes hatalmának megtörője, a salamisi híres győző, a legszebb polgári jellemek s legkitűnőbb történeti egyéniségek egyike, ki agg korában száműzetvén, midőn az, kinél menedéket talált, Görögország ellen fegyvert fogni unszolta, mintsem ezt tegye, méreggel vetett véget életének. Az utolsóban szintugy a legnemesebb gerjedelem volt a szomorúság oka, az erény- és dicső-gesszomj félelme, tudva levén, hogy minél többet örököl a fiú királyi atyjától, annál kevesebb marad, mit ön erején vigyen véghez. Mindkettő egyezik abban, hogy nem múlt örömök, hanem dicső-

ség és hírnév, ezen nemesb természetek szellemi gyümölcsei kellettek mindkettőnek.

Catoról írják életrajzában, hogy teste már ifjúkorában rakva volt sebbel; a csatákba maga vitte fegyverét, élelmét legénye, viznél egyebet nem ivott; háború alatt Nearchustól bölcsészetet tanult, s még érett korában is örömmel olvasta Thukydidest, s kivált Demosthenest. Mariusról hasonlót hagytak fen emlékirói. Midőn Scipio Africanust dicsősége tetőpontján aggódva kérdezék egy alkalommal hódolói: vajjon ki lesz az ő balála után a római népnek védője, vezére? ez a közelében álló ifjú Marius vállára tette kezét: „Talán ez itt!” mondá. Coriolán már mint serdülő ifjú részt vett a Tarquinius elleni harcban, s egy római polgárnak az ellenség kezéből a csata legnagyobb tüzében kiszabadításáért cserkoszorút nyert. Szabályává tette, hogy vitézi bátorságban önmagával versenyezzen, mindig új meg új nagytettekre vágyott, győzelemhez győzelmet tűzött, vezérei vetélkedtek egymással, mint tüntethessék ki őt érdemei szerint; egy csata sem múlt el, hogy ő koszorút ne nyert volna. S valóban, mindenik megfelelt mint férfi, az irántok ifjúkoruk tettei után támadt hazafiúi reményeknek! Cato, ki szegény sorsban született, földmivelésből élt, s mint mondá, csak két keresete volt: a munka és takarékoság — később néptribun, hadvezér, a hatalmas Caesar veje, Julia férje, censor, több ízben consul volt, végre Róma egyik legkitünőbb emberévé vált. Marius hétszer volt — mint senki más — Rómának consula. Coriolán szintugy egyike volt hazája legkitünőbb hadvezéreinek. Azon körülmény, hogy dicsőségei közepett az idők folytán egyik-másik eltántorodott, e példák bizonyító erejét, úgy hiszem, meg nem gyöngítheti.

Általában szólva a görög és római ifjúságról azt jegyezte fel a történetírás, hogy már gyermekkorában megtanult vívni, küzdeni, futni, lovagolni; ideje nagy részét a nyelvmesterekkel, szónokokkal, képfaragókkal és festészekkel töltötte. Periklesnek legjobb barátja volt Zeno és Anaxagoras, Alkibiadesnek, a legszebb és büszkébb főrangú ifjúnak Sokrates, Nagy-Sándornak Aristoteles. Plutárch így jellemzi őket: az ő időtöltésök a Mars mezeje, hadi gyakorlatok, a forum, a capitolium és circusi verseny; e fölött harczszomjas, dicsőségre vágyó, közdolgok által érdekelt, háborúban magát feltaláló, mértékletes, türelmes és kitartó, dara-

bosságig szilárd, rendíthetlen jellemű; a legjelesebb hadvezérek ifjú emberek voltak, ők viselték gyakran a legfőbb hivatalokat; közhivatali pályájukat rendesen a legkényesebb és apróságokkal bívelődő tiszttel, a hadi pénztár kezelésével — quaestura — kezdettek, s így mentek nagyobbakra, s lettek praetorok, néptribunok, consulok stb. Alkibiadesről azt jegyzi meg életírója, hogy Homért úgy ismerte, annyira becsülte, hogy a midón könyvét egy iskola-tanítótól előkérvén, azt felelte, hogy nem ismeri, arczúl csapta; egy másikra pedig rendkívül megnehezített azért, mivel attól is Homér művét kérvén, ez azon megjegyzéssel adta át: hogy azt ő maga javította ki — boszankodván azon, hogy egy ábecze-tanító akkora író művében javítani mer.

Térjünk hazánk történeteire.

Béla királyfi csaknem mint serdülő fiatal győzte le párbajban a pomeráni vezért; Hunyadi Lászlóra alig 22 éves korában lőn bizva Nándorfehérvár, Magyarország déli várkulesa; Mátyás mint 16 éves ifjú lépett trónra; Zápolya 19-ik évében már erdélyi vajda volt; Bethlen Gábornak 23-évében ígérték meg a szultán és Erdély rendei az ország fejedelmi székét, mit ő, ifjúságával mentvén magát, a nálánál idősb Bocskainak kívánt adatni; Zrinyi Miklós, a költő, már gyermekkorában részt vett a haza harczaiban, s kardját jókor török vér pirosította, 13-ik évében főlovászmesterré, később muraközi kapitánynya, királyi tanácsossá és főispánná, 30-ik évében — 1647. — horvátországi bánná lett; kitűnő tudós államférfi és költő, hazájának büszkesége volt haláláig; gr. Gvadányi 1744. körül már 19 éves korában harczolt a porosz, francia és spanyol háborúban, s utóbb tábornok és a haza egyik ünnepelt írója lett. Kölcey, mint gyermek, míg játszótársai labdáztak, Athéne fekvését rajzolgatta a hortobágyi homokba, emlékeket állított Cornelius hőseinek, s görög, latin, francia, német és hazai költeményeket olvasott, jegyzett, könyvszerzésre fordította pénzét, később megyéjében igénytelen aljegyző, de az országgyűlésen vezérszónok lett; Dessewffy Aurél 13 éves korában már kísérte atyját a megyegyűlésekre, Kazinczynak már ekkor barátja volt, Homér Iliasát és Tacitust gyönyörrel olvasta, s mint-hogy tudvágyát tanítói és tantárgyai nem elégitették ki, ezek mellett Bentham és Staël asszonynyal társalgott, Wiequefort, Mably, Schöll, Koch és más hírneves írók művei olvasása által képezte

magát; 1825-iki országgyűlésen 17 éves korában még mint tanuló naplót vitt a gyűlés folyamáról, Wellesley (később Cowley) lordnak francia nyelven írta meg a dolgok folyamát, és így vált végre a felső tábla legékesebb és erősebb szónokává, hírlapi téren első rangú vezérre, s oly kitűnő egyéniséggé, kinek kora elhúnytát király és nemzet egyaránt gyászolta.

Minden korok és népek története azt mutatja, hogy a mely hazában az öregek oldala mellett jóra való, fogékony, szépért, jóért hevülő, tetszomjas, tanulni és munkálkodni, tűrni és nélkülözni tudó ifjúság áll, az nyugodt lehet jövője iránt; ha kidőlnek amazok, helyöket ezek foglalják el: a mit azok elkezdettek, ezek kipótolják, a mit elvesztettek, ezek visszaszerzik. Jaj ellenben azon népek, melynek nincs jóra termett ifjúsága! olyan azt, mint a lomb és virág nélküli fa, olyan mint a vetés nélküli mező, olyan mint a tékozló fiakkal meglátogatott szerző apa.

Ugyanezen adatok bizonyítják azt is, hogy ámbár a férfiúi jellem teljes erejét és kifejlődését az évekkel éri el, s bárminő ifjú lángész és államférfiúi tehetség csak később bizonyul be teljes mértékben: mindazáltal az is nyilván van, hogy az ifjú nemzedék maga alkalmazásától függ: legyen-e egykor, ki hanyatló férfaink helyett a cselekvés szerepét átvegye, a haza közállapotait vezesse, a népeket rendeltetésök útján tovább vinni képes legyen.

Mintha hallanám ifjú hazámfiainak ellenvetését: „Hja! azok a görög és római idők elmúltak! Azok a Hunyadi korabeli alkotmányos intézmények megváltoztak!”

Ugy van, a görög és római idők elmúltak; de voltak azon idők és emberek műveiben, elveik- és életökben örök szépségek, változhatlan igazságok, maradandó jók, mik megérdemlik, hogy soha ki ne pusztuljanak, el ne enyészsenek. S ilyennek tartom én mindenek előtt azt, hogy a görög és római ifjúság, nem csak a test ügyességeinek kifejtésére igyekezett küzdés, lovaglás, vadászat s más férfiúi időtöltések által, de egyszersmind a tudomány iránt is nagy figyelemmel volt, nemzete jeles íróit olvasta, művészetét tanulmányozta, szóval: testi és szellemi önképzését párhuzamosan vitte; továbbá, hogy az minden kormányzási formák alatt érdeklődött a közdolgok által, a hon szabadságharczaiban elüljárt, mint ifjú fegyverrel, mint férfi tógában — sago et toga — szol-

gálta a hazát; végre pedig, hogy a nemzeti intézményekhez — daczára a görög és római szellem folytonos emelkedésének, atyái erkölcséhez és szokásaihoz mindig hű maradt. Az ó kor ezen nagy tanulságaira kell, hogy a mi ifjúságunk figyelmezzon, szükség, hogy ez erényeket magáévá tegye s késő századok fiaira is átszállítani igyekezzék. Egy Aristides és Camillus példájának örökre lelkesítőleg kell hatni a jóra való ifjú kedélyre: az elsőben az igazság szeretete, a tudománykedvelés, az utolsóban a hősiesség és önmérséklet erényei vannak ugyszólván. megtestesülve, s ki lenne az, ki hideg tudna maradni ezek dicső voltának látásán? Ki lenne oly közönyös, hogy nyomukba lépni ne ohajtana? Én azt mondom: a történetek olvasásának egyik legláthatóbb haszna épen azon erkölcsi hatás, melyet a nagy férfiak, a szép jellemek tettei és életrajzai a lélekre akaratlanul is gyakorolnak!

A másik ellenvetésről, mely hazai viszonyaink megváltozott állapotából van merítve, feljebb már volt szó. Megismerem, sőt némi fájdalomérzéssel mutattam ki fenebb azon szomorú tényállást, hogy ma nincs meg a magyar ifjúságra nézve az a sok természetes, a nemzet vérével és szellemével egyező önkiképzési út és alkalom, melyek által hajdanta, sőt csak a közelebbi évtizedekben is ugy szólván önmaguktól állottak elő soraikból jelesbnél, jelesebbek, kikből később derék férfiak, a közszolgálatokra sőt minden pályára csaknem kész emberek váltak. Azonban, ha jól megfontoljuk a dolgot, azt mégis el kell ismernünk, hogy ha gyakorlati önképzésre nincs is, de arra, hogy a hazára nézve hasznosokká válhassunk, még mindig van alkalom és út, és sohasem voltak pillanataink drágábbak, mint most. Ugyanis Európa gyorsabban halad mint eddig, s nekünk versenyt haladni a többi népekkel kötelességünk; hazánknak ma sokkal több teendője, baja, nemzetünknek számosabbak szükségei: következőleg fiainak is többek, fontosabbak tartozásai; teljesítvén azokat, önkénytelenül vonatunk a szép és jó mezejére, s erkölcsi nemesedéstünk ugyszólván önmagából fejlődik ki. Midőn egy test szervezetében csak némely részekre szorítkozik az élet munkássági ösztöne, az nem lazul meg, sőt fokozódik és elevenebb lesz: így a népek erkölcsi állanyában is, ha némely pontokon és kérdésekben az élet megnyilatkozhatik, annál erőteljesebbnek, hatványozottabbnak kell lenni a többiekben. Egyenesen foly innen, hogy ha mostanság nincs

része a nemzetnek a törvényhozásban s a közügyekre befolyása, kétszeres figyelemmel, erőfeszítéssel és lelkesedéssel legyen nyelvi, irodalmi, egyesületi, s más ügyei előmozdításában. A régi magyar ifjúság elül állott a gyászos emlékü Sajónál, Várnánál, Mohácsnál, elül Cserhalomnál, Szent-Imrénél, Kőszeg és Szigetvár védelménél, nyomon követte mindig a közügy szolgálatában fáradozó atyáit, s minden időben azon időnek kívánalmai s a haza szükségéi szerint teljesítette kötelességeit.

Bizton hiszem s egyes követésre méltó példákban látom is, hogy a mai kor ifjúságában is megvan maga és hona iránti kötelességének érzete. Meg vagyok győződve, hogy e nemzedéktől sem vonta meg a Gondviselés, nem tagadta meg a természet azon ösztönt, mely fel tudja találni az utakat és eszközöket, melyek által szellemi erejét, vagyonát és idejét saját javára és a közjóra hasznosíthassa.

Fel, magasra, mindig a jobbra, mindig a szebbre vonja a lelket saját égi származása: ne gátold röptében, ne vond vissza a föld sarába, adj nemes táplálékot a szellemnek, melynek rendeltetése az erkölcsi és szellemvilág dicső tárgyaival foglalkozni, az eszmék, az örök szép és jó körében mulatozni! Ennek pedig semmi inkább útjában nem áll, mint az, ha időnket minden komoly foglalatosság nélkül, haszontalan dolgokkal töltjük; az olasz „dolce far niente”-nek, a magyar „édes semmit nem tevésnek” mondja ezt; s valóban, mindkét nyelvben egyformán meg van bélyegezve e vétkes szenvedély, mely által a lélek eltompul, a szív elveszti fogékonyságát, s a kedély mind az iránt közönyössé válik, a mi ez elbutító légkörön kívül esik, s az ennek hódoló végre nem lesz egyéb, mint számszaporító here, a mint mondani szokták, föld terhe.

Ti, hazám s főleg osztályom ifjú sarjai! Óvjátok magatokat — kérlek — e szomorító állapottól, szokjatok jókor komoly foglalatosságokban örömet találni. Keressetek illő tárgyat munkásságotoknak és képességeteknek. Ott vannak a művelt nyelvek, s különösen az édesanyai nyelv — tanuljátok; ott vannak az ó- és újabb-kori remekírók művei és a hazai irodalom, — olvassátok, műveljétek; ott vannak birtokaitok, — rendezzétek, gyarapítsátok; ott vannak ősitek szokásai, emlékei, régi erkölcei — védjétek, tartsátok fen, szállítsátok utódaitokra; ott vannak egyesületeink —

vegyetek részt azokban, gyámolítsátok, gyűlésein képezzétek magatokat abban, a mire egykor szükségtek lesz; ott van nemzeti művészetünk, — segítsétek; ott vannak a népiskolák, ápoljátok; ott van maga a ti rátok figyelő nép — adjatok jó példát neki s vezessétek jóra.

Ha ezt nem teszitek, barátim, erőtlén, gyöngén, magával jötehetetlen nép leszünk, erős, tömör, hatalmas nemzet helyett!

GRÓF MIKÓ IMRE.

ADALÉK NÉPKÖLTÉSZETÜNKHEZ.

(Olvasztatott az erdélyi Muzeumegylet febr. 25-kén tartott tudományos ülésén).

Mióta a Kisfaludy-társaság megszűnt munkálkodni, a néphagyományok gyűjtése is megszakadt. Lehet, sőt hallottuk, hogy egyesek fáradoznak, de a közelebbi tíz év alatt egyetlen újabb gyűjteményt sem tud felmutatni irodalmunk, mert az Erdélyi által néhány év előtt kiadott „Közmondások könyve“ és „Magyar népmesék“ még a Kisfaludy-társaság munkásságának eredményei, Gaalnak pedig szintén nem rég megjelent meséi egy még régibb kor mozgalma. Valóban, uraim! Muzeum-egyletünk igen érezhető szükségnek tett eleget, midőn tagjait néphagyományaink gyűjtésére szólítá föl s legalább részben folytatója akar lenni azon nevezetes mozgalomnak, mely költészetünket megtermékenyítette, nyelvészetünknek annyi becses adatot szolgáltatott s még őskérdésünkre is vetett egy pár halvány sugarat.

De vajjon lesz-e fáradozásunknak ohajtott sikere, fogjuk-e gazdagítani a magyar népszellem kincstárát, vagy csak szegénységünket leszünk kénytelenek bevallani? Oly kérdés, melyre az irodalmi közvélemény nem épen vigasztalóan felel. Majdnem általános azon meggyőződés, hogy az erdélyi népköltészet csekély figyelemre méltó. E vélemény nincs minden alap nélkül. Mind az

mi eddig a magyar néphagyományok gyűjteményeibe Erdélyből került, vagy épen nem új, vagy épen csekély becsű. Különösen a székely népköltészetben esalódott az irodalom. Azt hitte, hogy egész új világot fog fölfedezni, ősbibb eredetiséget, gazdagabb kedélyt, alkotóbb képzelmet: s mind ennek épen ellenkezőjét találta. Azon 30—40 székely népdal között, melyeket Erdélyi közlött, alig van egy pár figyelmet érdemlő s a legszebb is („Ha én rózsá volnék“ Erdélyinél II. k. 322. lap) csak már egy ismert dal gyöngébb variánsa, szóval: mintha az erdélyi vidékek népköltészete csak hulladékokból táplálkoznék s a mi benne eredeti és vonzó, inkább nyelvi sajáttság, népirati adat, mint költői szép. Csak a legújabb időben kezd gyöngülni e vélemény, mióta néhány becses adat fekszik a kritika előtt. A „Hádkuta“ monda, melyet Lugossy egy székely katona elbeszélése után jegyzett föl, nevezetes adalékkal járult hunmonda-körünkbe; Kriza gazdag gyűjteményeiből egy pár mutatóvány szokatlan figyelmet gerjesztett; a Nagy Lajos által közlött „Baresai“ pedig egyik legjobb népballedánknak lön elismerve. Ime egy kis buzgalom, már is mily szép eredmény, ime néhány jel, melyek méltán erősíthetik önbizalmunkat, hogy fáradásunk nem lesz sikertelen. Én is ez önbizalmat akarom erősíteni néhány erdélyi, nagyrészt székely, még eddig ismeretlen népköltemény bemutatásával, melyek szerintem az összes magyar népköltészet legszebbjei közé tartoznak s minthogy épen ballada- és románczeműek, népköltészetünk legterméketlenebb ágát fogják gazdagítani.

E költemények egyike így hangzik:

Elindula Ajgó Márton
Hosszu útra, rengetegre;
Megtalálta Molnár Annát:
„Gyere velem Molnár Anna,
Hosszú útra, rengetegre.“
„Nem mehetek Ajgó Márton,
Vagyon nekem csendes házam
Csendes uram, jámbor uram,
Karon ülő, kicsi fiam!“
Hivta, nem jött, elrabolta.

Elindultak most már ketten
 Hosszu útra, rengetegre ;
 Megtaláltak egy burus*) fát,
 Leülének árnyékába.

„Nézz egy kicsit a fejembe!“
 Hullni kezd az asszony könyje.
 „Mért sirsz, mért sirsz Molnár Anna?“
 „Nem sirok én Ajgó Márton,
 A mi hull, a fa harmatja.“
 „Nem hull most a fa harmatja,
 Mert épen álló dél vagyon.“

Felindula Ajgó Márton
 Ekkor a fa tetejébe ;
 Visszaejti a pallosát.
 „Add fel, add fel pallosomat!“
 Felhajítja a pallosát,
 Ketté vágja az derekát.
 Felöltözik ruhájába,
 Térdig érő ángliába,
 Elindula hazájába,
 Megállott a kapujába.

„Csöndes gazda, jámbor gazda
 Adsz-e szállást az éjtszaka?“
 „Nem adhatok, vitéz uram,
 Vagyon nekem siró fiam.“
 Addig kérte, míg megadta.

„Csendes gazda, jámbor gazda
 Van-e jó bor a faluba?“
 Hozz egy kupát vacsorára.“
 Míg az ura borért jára,
 Kigombolta a dolmányát,
 Megszoptatta siró fiát.

(Marosszék).

*) Burús amyi mint terebély, boruló ágú fa, a boru vagy buru szótól. E szóban az o-t u-nak nemcsak a székely tájszólás ejti, hanem a dunántúli is; még Zrini u-val irta. „Imitt félholtan vitéz vitézre

Először is feltűnő e ballada eredetisége, a mennyiben nincs rokonságban az általam ismert hazai és külföldi népballadákkal. Egy párt kivéve, legszebb alkotásu balladánk is többé kevésbé megtalálható más népek költészetében. Például Szép Ilona, ki bepanaszolja a bíró fiát, mert gunárát agyonütötte s az elítélt ifjúnak akasztófa helyett „két karja szép karfáját“ ajánlja föl, nagyon hasonlít azon szerb románczhoz, melyben a leányok megfognak egy ifjat, ki virágos kertöket feldúlta s elítélik most száműzésre, majd máglyára, végre akasztófára; az ifjú az akasztófát választja, azaz szeretne függeni egy rossz fán, egyik lány nyakán. A királyfi, ki kocsisi ruhába öltözik, hogy kiismerjen két leányt, a gazdag bíróét és a szegény kosárkötőét, elvégre a kosárkötőét veszi el s így a szegénység és jóság diadalt ül a gazdagság és szívtelenség fölött, majd minden népköltészettel közös s népmeséknek, balladának egyaránt kedvenz tárgya. A féltékeny és gyanakvó Barcsai, ki visszatér fele útjáról, berúgja a zárva talált ajtót s nejét szeretőjével együtt megöli, majdnem testvére a spanyol népköltészet Don Albertosának, ki szintén visszatér a vadászatról s hasonló módon öli meg nejét. A lováért és hatvan forintjáért vízbe vetett legény románcza, kinek testét partra veti a Tisza s kit anyja, atyja és kedvese rendre költögetnek, még a hangulatra nézve is rokonságban van az angol George Campbellé, kinek lova gazda nélkül jő haza s kit anyja és kedvese oly keservesen siratnak. Azon kedélyes párbeszéd, mely „Oláh Gerő“ czimű balladánkban s más dalainkban a ló és gazdája közt foly, a litván népköltészetben is megtalálható. Az angol népköltészet szintén a magyarhoz hasonlóan fogja fel kedvenz haramjait, mint boszulóit a képzelt és valódi társadalmi igazságtalanságoknak, kik a gazdagot pusztítják, de a szegényt nem bántják s Robin Hood, Armstrong nem mások, mint Angyal Bandi és Sobri angol kiadásai, sőt midőn Armstrong azt mondja a királynak, hogy ő jó lovon, szép asszonyon s egy pár derék vadászkutyán kívül egész életében semmit sem kedvelt jobban, mint a becsületet s bár Angolország gabnáját és ruháit dézmálni szokta, de skót asszonytól soha egyetlen legyet sem rabolt, olynemű philosophiát vall, mint a mi

burul.“ XV. ének, 74. vers; egyébiránt a burok szó, melyet minden tájszólás egyikép ejt, a burok gyök mellett látszik bizonyítani.

pusztai szegény legényeink, kik szerint, a mi földből nő és földön tenyészik, uratlan, kik nem tartják bűnnek ahhoz nyúlni, a mi nem emberi csinálmány, ipari tárgy, és szülő földjüket sohasem pusztítják. Mindezt nem balladánk kisebbségére mondom. Ha ez kisebbség, akkor a legjelesb görög drámaírók, a legnagyobb keresztyén képirok csak mint nyomorú másolók állhatnak meg. Aeschilosz, Sophoclesz, Euripidesz nagyrészt oly hagyományokat dolgoztak föl, melyeket már Homér is használt, a keresztyén képirok vetekedtek egymással ugyanegy tárgy földolgozásában és mégis sohasem tértek el a szent könyvtől, semmit sem változtattak a hagyományokon. A valódi eredetiség mind a nép mind a műköltészetben nem annyira a tárgyban, az alapeszmében rejlik, mint a szellem föltaláló s főkép alkotó erejében. Az emberi szenvedélyek és viszonyok nagyjában majd mindenütt ugyanazok, ha még e mellett ugyanegy polgárisodás kebelében fejlődtek ki, lehetlen, hogy az egymástól legtávolabb élő népek költészete is ne mutasson föl közös vonásokat, nemcsak tárgyban, alapeszmében, hanem még inventióban is. Háttha még egyik nemzetet a másikkal a rokonság, szomszédság vagy politikai viszonyok kapcsai fűzik össze, hogy vándorolnak a mondák egyiktől a másikhoz, hogyan változnak, módosulnak, termékenyítik egymást, észrevétlen és néha annyira beolvadva, hogy a rokonságot alig lehet kimutatni. Azonban valamely nem használt alapeszme vagy szokatlan inventio, ha egyszersmind költői is, mindig nagy figyelmet érdemel. E balladára épen azért vagyok bátor önök figyelmét felhívni, mert ilyesmit látok benne, ha nem is olyat, mely a nyugateurópai legszebb balladákkal vetekedhessék, de mindenesetre becses, az anyai szeretetnek egy valóban szokatlan és költői vonását. *)

Az anyai szeretet sokkal nagyobb szerepet játszik a nép mint a műköltészetben. A népmesékben az árva mindig szerencsétlen, rendesen sok szenvedés után mintegy kárpótlásul lesz boldog, a mostoha anya mindig gonosz, mintha lehetlen volna, hogy a nő azon gyermeket, kit nem szült, nem szoptatott, képes legyen szeretni. A szerelmi dalokban is a fiú vagy leány nem egyszer fordulnak anyjokhoz panaszolni s ha meghalt, sirjához mennek ki, megszólítják, mintha élne. A szülék iránti tiszteletlen-

*) Lásd a jegyzetet az értekezés végén. — Szerk.

ség nagy bűn, az öregeket nagy tisztelet illeti, nem annyira azért, mert tapasztaltabbak az ifjáknál, hanem mert atyjok és anyjok képmásai. A közmondások számtalanszor felkükre kötik a szülők és öregek iránti tiszteletet. Horváth András „Átkában“ e szép versszak :

Messze földről az úristen hoz te reád népet,
Kinek nyelvét meg nem érted, nagy kegyetlen népet,
Ki nem teszen tisztességet az vén embereknek,
Meg sem szánja veszedelmét a kis gyermekeknek.

Zrinyinél az erkölcsi romlottságnak ázon találó festése, hogy „az öreg embernek nincsen tiszteleti,“ Aranyánál a Toldi felkiáltása a gyermekét vesztett anyához :

Özvegy édes anyám vagyon nekem otthon,
Tudom én sajnálni a jó özvegy asszonyt.

mind oly vonások, melyek a népköltésztől vannak kölcsönözve. Igaz ugyan, hogy a népköltészet e leggyöngédebb indulatot néha nyersen festi, de legalább sohasem mesterkélve, affectálva. Oly anyát például, minőt Tóth Kálmán fest Losonczyneban, kinek fia halálra ítéltetésekor legnagyobb gondja a fia halálfélelme miatti szégyen, ki csellel önt bátorságot fiába, hogy egy büszke magyar nő és honleány fiát ne láthassa gyáván meghalni a török, ki tulajdonkép sem anya, sem honleány, hanem monomaniában szenvedő asszony, a népköltészet sem nem értene, sem nem énekelne. Ez igen természetes. A népnél az anyai szeretet nem csak vallásos és erkölcsi kötelesség, hanem egyszersmind a legélesebben kifejezett ösztön, a legerélyesebben nyilatkozó életszükség, melyet, mint a művelteknél, nem gyöngíthetnek meg sem a nagyvilági élet elfoglaltsága, sem a bölcselkedő ész sophismái, sem a beteges eszménység idétlenségei. Mindez önként foly a nép életviszonyaiból. A kunyhók lakója maga szoptatja gyermekeit, magával viszi, ha dolgozik, ha mulat, mert nincs kire bizza, egész életét nekiek kell szentelnei, az ő élete egyszersmind gyermekeié, mert ha meghal, nincs ki őket többé ápolja; neki nem baj, mint néha a művelteknél, ha sok gyermekkel áldja meg az isten, mert mindenikben mun-

kás kezét, eselédet nyer, öregsége egyetlen gyámolait. Mind meg annyi anyagi ok, melyek az erkölcsi viszonyt, ha nem is finomabbá, de annál erősebbé teszik, mind meg annyi realis alap, melyre annál szilárdabban építhet a vallás és erkölcs eszményisége. A képzelem és kedély minden kincsével díszíti is a népköltészet a szeretet e legerősb s legtisztább indulatját. Én legalább az anyai szeretetet a műköltészetben seholssem láttam annyira megdicsőítve, mint egy dán népballadában, midőn a sirban nyugvó anya éjjel hallván gyermekei sirását, kiket mostohájok elhanyagolt, fölkel koporsójából, belép hozzájuk, egyiknek ruháját csinosítja, a másikat megkeféli, a harmadikat megfésűli, a negyediknek haját fonja be, az ötödiket ölbe veszi s enyelgések között ringatja el, a hatodikat az atya után küldi s mikor ez belép, fölgerjedve kiált föl: „Én hagytam neki kenyeret, mégis éheznek, hagytam jó ágyneműt, mégis a földön hálnak, hagytam gyertyát, mégis a sötétben ülnek, ha ismét vissza kell jönnöm, akkor jaj neked;“ ezalatt megszólal a kakas, a halottnak vissza kell térni sirjába, de valahányszor vonitnak az ebek, a férj és mostoha a gyermekek után látnak, mert félnek a halott megjelenésétől. Lehet-e szebben megérzéskíteni az anyai szeretetet? Ime örök-éber gondja a sirban sem nyughatik, fölkel koporsójából ápolni, őni, védeni elhagyott gyermekeit.

A mi balladánk a képzelem nem ily nagyszerű alkotása, de benne is, mint nap a harmatcseppben, egész fényében ég ez érzési lángja. Az elrablott Molnár Anna egy véletlen eset által megszabadulván rablójától, férfiruhában siet haza férjéhez, gyermekekhez. Bekopogtat a kapun. Férje kóbor vitéznek képzele, nem örömet adszárást, menti magát, hogy siró fia van. A nő még inkább kéri, s miután beocsátást nyer, meghagyja férjét csalódásában, mert hirtelen talán megijedne tőle vagy nem is hinne neki, összeszólalkoznának; aztán borért küldi, hogy a mig oda jár, megszop-tathassa fiát, hogy a viszontlátás felindulása, a kérdezősködés ne vonhassák el szegény gyermekétől, ki oly rég nem szopott s azóta mindig sir. Az anyai szív örök törvénye zendül e balladából hoz-zánk, hogy a nőnek gyermeke mindennél előbbvaló, még férjénél is. Mi gyöngéd alapeszme, mi egyszerű, mégis erős compositio! S mi szép azon jelenés is, melyet a köitemény nem mond el, hanem nagyon művészien az olvasó képzelmére hagy: a belépő férj, ki

ámulva ismer szoptató nejére, a férje karjai közé boruló nő, a kielégített gyermek, ki többé nem sir s mosolyogva néz reájok. E hü és gyöngéd nő jelleme egy pár vonásban erős lélektani következetességgel van rajzolva. Midőn hívja Ajgó Márton, nem mondja neki, hogy nem szereti, nem szidja össze, mi némi kaczer színezetet adhatna vonakodásának, a legbájosb naivsággal s a legmélyebb kedély áradásával menti magát:

Nem mehetek Ajgó Márton,
Vagyon nekem csendes házam,
Csendes uram, jámbor uram,
Karon ülő kiesi fiam.

Oly mentség, melyről azt hiszi, hogy ellenállhatlan. Fogalma sincs arról, hogy férjétől és gyermekétől megválhassék a nő s lehessen oly ember, ki ezt képes kívánni. Később a fa alatt szintén nem átkozódik, nem tűz össze rablójával, az ő átka soha, az ő haragja köny, azt is eltítkolja, mert élete türelem. Az is jól van gondolva, hogy nem ő gyilkolja meg Ajgó Mártont, hanem a véletlen. E véres tett mennyire összerontotta volna jelleme gyöngédségét s a végkifejlés báját, mert semmi sincs művészetlenebb, mint tragikai elemet használni tragikai czél nélkül. Az átöltözködés is vagy tulajdonképen a térdig érő angol posztó-mente felöltése is a nő jellemét emeli s a végkifejlés indokául szolgál. Molnár Anna férfiruhába öltözik, hogy ne essék újra valamely kóbor vitéz kezeibe, hogy minél hamarabb és biztosabban juthasson gyermekéhez, s midőn férje nem ismer reá, csak akkor ötlük eszébe ama gyöngéd csel, mintegy az anyai szeretet önkénytelenségéből. Az átöltözés és utazás sebességét mennyire kiemeli a nyelv és rhythmus sebessége, épen mint a rablás szenvedélyes erőszakosságát a „Hivta, nem jött, elrabolta“ sor, mely keveset enged Caesar „veni, vidi, vici“ híres mondatának.

Legfeljebb a „Nézz egy kicsit a fejemben“ sor ellen tehetne kifogást az inkább külsőleg illedelmes, mint bensőleg kényes izlés. Azonban, a ki ezen megbotránykozik, az Homért épen el fogja dobni s bajosan fog valaha kifejlődni érzéke a népköltészet naivitásához. Mindenesetre jogosabban botránykozhatunk meg némely ünnevelt regények finom sikamlósságain, melyek az illetőnél valamivel nagyobbát sértenek, tudniillik az erkölcsi érzést,

Aztán, ha a müncheni képtárban Murillo festvényét, melyben egy vén asszony egy utcagyermek fejében keres, nagy becsületben tartják, bizvást megbocsáthatunk a mi balladánkknak, midőn ez ama vonást nem ok nélkül, hanem bizonyos bizalmas viszony jellemzésére használja, mely előzménye vagy következménye egy bizalmasabbnak, melynek csak gondolatára is összeborzad Molnár Anna és sirni kezd. Sokkal alaposabb vád lehetne az, hogy Ajgó Mártonnak a fára mászása nincs indokolva. E vád valóban igaz, pedig talán nem lett volna bajos megtalálni a legegyszerűbb és legtermészetesebb indokot. Az ily fogyatkozás egyébiránt néha a legszebb mondákat sem kiméli s minden népköltéssel közös; mert a mondák sorsa saját szerű, tulajdonkép a szájról szájra adás dolgozza föl, alkotja össze őket, egyik teljes egészszé domborodik ki, a másik az alakulás bizonyos marad, fokán a harmadikból kikopik egy rész, a negyedikhez oly toldások ragadnak, melyek egészen megzavarják. Azonban balladánk e nem nagy fogyatkozását elég gazdagon kárpótolja a nyelv és előadás ereje. Sehol egyetlen henye jelző s a kifejezések szabatossága, festőisége egymással versenyeznek. A cselekvény töredékes sebességgel halad előre s mindenütt öszhangzik vele a nyelv. Oly egyöntetű az egész, hogy egyetlen sor kitörlése megbénítná vagy a hangulatot, vagy az indokolást, vagy magát a cselekvényt. Nem mindennapi tökély, még híres költeményeinkben sem találjuk meg mindig. Például Garay Kontjában e versszak:

Nem úgy király, kiált a hős,
S megrázza ősz fejét,
Vélnéd, egy erdő rengeti
Hatalmas üstökét.

kimaradhatna a nélkül, hogy az egész bármiben csonkulást szenvedjen, sőt az erdő hatalmas üstöke izetlen hasonlatának kitörlésével még más tekintetben is nyerne e költemény.

Molnár Anna balladájához a széptani becsen kívül még más érdek is csatlakozik. Ugy látszik, hogy egyike legrégibb népballadáinknak. Ezt nemesak azon körülmény sejteti, hogy az angol posztó-dolmányos Ajgó Márton alkalmasint valami kőbor vitéz, szabad hajdú lehetett nemzeti fejedelmünk vagy talán épen a királyok idejéből, hanem a ballada kül alakja is, mely csak néhol

és esetleg rimcs s kevésbbé oszlik versszakokra, mint népköltéményeink bármelyike. Már Erdélyi János megjegyezte a Királyfi, Oláh Gerő, Szép Ilona című rimetlen népköltéményeinkről, hogy alkalmasint a legrégebbek közé tartoznak, de ő ezt inkább tartalmokból következtette, mint külalakjokról. Arany János tovább ment. Ő a magyar nemzeti versidomról írt értekezésében népköltészetünk, közmondásaink és régibb irodalmunk alapján azon elméletet állította fel, hogy költészetünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte s minden afféle, mint rím és mérték, csak esetleges lehetett s ha netalán megérzette is a magyar fül a sorok végeinek történetes öszhangzását, a földolog a rhythmus, nem a rím levén, ez utóbbit könnyen nélkülözte. Szerinte e rhythmust főleg két tényező alkotta, részint a gondolatok olynemű csoportulása, minőt a héber költészetben is tapasztalhatni, részint az ütem egyik tagjának hangsúlyos kiemelése, melyet néha alliteratio is élesztett. E nézet helyessége mellett bizonyít a mi balladánk is. Ebben sincs sem rím-, sem strofa-szerkezet, mégis oly kedvesen zeng fülünkbe, sokkal kedvesebben, mint sok rímelt és mértékes költemény. Az ősmagyar rhythmus zöngelme hangzik ki belőle, még pedig oly szabatosan, hogy csak egyetlen sort találhatni az egészben, mely kissé bágyadtabb:

mert épen ál | ló dél vagon.

A többiben nem csak kellőn van kiemelve minden ütem, hanem a hangsúly az ütemnek nagyrészt első szótagjára esik ; például:

<i>Elindula</i>		<i>Ajgó Márton</i>
<i>Hosszu útra,</i>		<i>rengetegre.</i>
<i>Megtalálta</i>		<i>Molnár Annát.</i>

Ez utóbbi sorban egyszersmind alliteratio is hangzik, valamint alább a következő helyeken:

Karon ülő kicsi fiam
Mért sirsz, mért sirsz Molnár Anna.

Azonban ősrhythmusunkra nézve azon költemények, melyeket mindjárt fel fogok olvasni, még e balladánál is erősb bizonyítékok. Ezek nemcsak hogy rimtelenek és erősen hangsúlyozottak, hanem egyszersmind még tisztábban mutathatjuk a gondolatok bizonyos szabályos csoportulását, mely most párhuzamos, majd ellentétes,

itt összerakó, ott vegyes módokon nyilatkozik, s mélyet kiválón a gondolat rhythmusának szoktak nevezni.

E költemények itt következnek:

„Boriska, Boriska szép lyányodért jöttünk,
Törökök kezébe szép lyányodat add ki!“
„Állj fel lyányom, állj fel, állj fel a kőpadra,
Nézz ki az ablakon, mit látsz-e alatta.*)
„Háromüveg hintót, kilencz arany zászlót.
Hát nem volt-e kendnek egy darab kenyere,
Egy darab kenyere, egy pohárnyi bora,
Hogy ne adjon engem törökök kezébe.“

Kimegyen a kertbe, leborúl a gyepre
Zokogva kiáltja: „Virágim, virágim,
Tőből hervadjatok, földig száradjatok,
Hadd lássa meg minden, hogy engem gyászoltok!“
Bemegyen a házba, leborul az ágyba
Zokogva kiáltja: „Gunyáim, gunyáim**)
Szegről lehulljatok, földön rothadjatok,
Hadd lássa mostohám, hogy engem gyászoltok!“
(Gyalu)

Tudtonra e néprománazon kívül még csak egy van, a Vitéz Oláh Gerő dala, mely a török időből maradt reánk, mert Kádár István hosszú énekét alig tarthatjuk tisztán népi eredetűnek, a Szilágyi és Hajmási historiája pedig még kérdés alatt van, vajjon fordítás-e vagy eredeti. Csodálatos, hogy a török uralom, kétszázados véres küzdelmünk, mely annyira közvetlen és súlyosan hatott népünkre s annyi szomorú de költőileg érdekes esemény szülőanyja volt, oly kevés nyomot hagyott népköltészetünkben. Az arabok, e szintén mahomedán nép, mi más hatással voltak a spanyol népköltészetre. Egészen megtermékenyítették; a legszebb spanyol románczok ez időből valók. Vajjon az arab és török műveltség közötti különbségben rejlik-e ennek oka, vagy népköltészetünkben, mely-

*) E helyett: látsz-e valamit alatta. Összehúzás és inversio egyszersmind.

**) Ruháim.

nek kedvencz formája mindig inkább a lyra volt, mint az epikai nem, vagy épen azt kell-e hinnünk, hogy azon másfél század alatt, mióta hazánk felszabadult a török iga alól, ilyenmü balladáink lassan-lassan elvesztek? Bármí legyen az ok, e kis költeményt épen e körülmények teszik becsessé. E mellett a kertbe rohanás, az ágyra borulás, mily jól festi a hárembe hurczolt ártatlan leány fájdalmát. Még utoljára látni kívánja a helyet, Lol annyi szép órát töltött, hol virágokat ültetett, talán bokrétának kedvese számára, hol ezután hervadni fog minden, mint ő. Még utoljára leborul ágyára, a tiszta, szüzi ágyra, honnan most örökre kiragadják; ott függenek ruhái, melyeket többé nem viselhet, de a melyek porba hullva, rothadva is, isten és ember előtt vádolni fogják mostoháját. Felkiáltásában: virágim hervadjatok, ruháim szegről lehulljatok, az ártatlan kedély fájdalma, búcsúja, átka olvad össze. Mily megindító rajz s mily egyszerű eszközök! Nehány közönséges szó, illő helyen alkalmazva, mily költőien fejezheti ki az érzést s mi kár, hogy műköltészetünk ily esetekben rendesen szónoklathoz vagy reflexiohoz folyamodik és rendesen a kritika tapsai közt.

A harmadik költemény egy zsvány nejének panasza:

„Eleget könyörgék apámnak, anyámnak,
Hogy ne adjon engen nagy hideg havasra,
Nagy hideg havasra, nagy hegyi zsványnak!
Most is oda vagyon keresztuton állni,
Egy két árva pénzért lelkét elveszteni;
Meguntam már azt is jó reggel fölkelni,
Jó reggel fölkelni, folyóvízre menni,
Folyó vízre menni, véres ruhát mosni.“

„Mért sirtál, mért sirtál gyöngé szép menyecske?“

„Nem sirtam, nem sirtam, konyhán bibelődtem,

Cserefának füstje húzta ki a könnyem.“

(Udvarhelyszék)

Ebben is a női kedély rajzát vesszük. E három költemény valóban becsületére válik szegény lenézett népköltészetünknek. Mindenik a női szív legszentebb érzéseivel foglalkozik és leggyöngédebb ol dalról. Egyik az anyai szeretetet dicsőíti, a másik a szüzi szemérmet rajzolja, a harmadik a szerencsétlen feleség önmegta -

gadása iránt ébreszt részvétet. E szép nőt kényszerítve adták férjhez, „nagy hideg havasra,” mely a székelységen, kivált nyáron, olynemű szerepet játszik, mint a magyarországi alföldön a tanyai a pusztai élet. E mellett mennyi oka van gyűlölni férjét, ki zsitány és gyilkos. A havasi kunyhó magányában égnek földnek panaszozza fájdalmát, de midőn a vándor közeleg, elhallgat, midőn a vándor kérdi, miért sirt, a konyhafüsttel mentegeti magát. Hü marad esküjéhez, nem lehet férje árulója, önmegtagadással hordozza keresztjét s ha van valaki, ki férjét még visszatarthatja a bűntől, egyedül ő az. Ime népünk világnézlete, mely a családi kapcsolatot mindennél erősbnek tartja, ime a vallás és erkölcs parancsolatja úgy alkalmazva, mintha ellenkeznék a társadalmi fogalmakkal, holott csak látszólag ellenkezik. Mivé válnék az oly társadalom, hol a nő férjét, a fiú atyját, a testvér testvérét, erkölcsi botrány nélkül vádolhatná be? A jó, a mi ily tettekből származnék, távolról sem érne föl azon rosszsza, mit előbb-utóbb okvetlen maga után vonna. Az erkölcsök elvadulására vezetne, széttépné a családi kötelékeket, kioltana minden kegyeletet s azon veszélyes elvet emelné a szív örök törvényévé, hogy a cél megszenteli az eszközt. Brutus, ki képes volt gyermekére halálos ítéletet mondani, a kegyetlenségig erős lelket tanusított, római erényt követett el, de bizonyára sem tisztán emberit, sem keresztényit. Egy Brutusokból álló társadalom nem sokáig tarthatná fen magát. Aztán nem elég-e az ily körülmények közé esett szerencsétlennek önkínja, egy egészen feldúlt élet keresztje? Azt kívánjuk-e, hogy családja gyalázatát saját gyalázatával is tetézzé? Elítélhetjük-e mint valóságos bűntársat vagy orgazdát? Bizonyára nem. Ítéletünket enyhíteni fogja az emberiség erkölcsi érdeke. A társadalom tartozik ugyan védeni magát s könyörtelenül végrehajtani mindent, mit jóllétére szükségesnek hisz, de tagjaitól nem kívánhat az erény nevében bünt.

A negyedik költemény, úgy látszik, töredék, talán egy hosszabb ballada töredéke:

Anyám, édes anyám, mikor engem szültél,
Szültél volna követ, nem leánygyermeket;
Mikor fürösztöttél gyöngö-meleg vízbe,
Fürösztöttél volna buzgó-forró vízbe;

Mikor bepóltálál gyöngé gyóles ruhába,
 Póltálál volna be halotti ruhába;
 Mikor lefektettél gyantáros *) bölesőbe,
 Fektettél volna a sötét hideg földbe.
 Sirjál anyám, sirjál, míg előtted vagyok,
 Azután ne sirass, ha útnak indulok.
 Megsiratnak engem az erdei vadak,
 El is énekelnek az égi madarak!

Az átok népünknel meglehetősen nagy szerepet játszik, nemcsak meséiben, hol a vezeklést és bűnhődést látszik jelképezni, hanem dalaiban, balladáiban is, hol inkább a boszú és fájdalom költői kifejezése, természetesen azon hit alapján, hogy isten az igazságos átkot megszokta hallgatni, mert már böcs Salamon tanítja Példabeszédeiben (26 r. 2.): Miképen a madár elmegyen és a fecske elröptül: azonképen az ok nélkül való átok nem száll az emberre.“ Erdélyi gyűjteményében sokszor fordul elő az átkozódás. A szerető nem egyszer átkozza meg hűtlen kedvesét; a Fehér Anna borzasztó és költői átka a legszebben fejezi be ez egyik legszebb balladánkat s mintegy a költői igazságszolgáltatást helyettesíti. Népünk a közbeszédben is, ha valamit nagyon erősíteni akar, mindjárt azt mondja: verjen meg engem az isten, ha nem úgy van, száradjon el a kezem, ha ezt tettem. A haldokló szintén átok alatt teszi véghagyakozását. Azonban e balladatöredékben előforduló átok kissé elűt népköltészetünk szokott átkozódásától. A szerencsétlen leány nem erősíteni akar valamit, nem hagyakozik átok alatt, nem mást átkoz meg, hanem önmagát, születését. Nem emlékszem, hogy ilyenmő átok eddigi népköltészi gyűjteményeinkben előfordult volna. Ugy látszik, hogy a legnagyobb kétségbeesés kifejezése némi leplezett vonatkozással bűnben való születésünkre. A legsötétebb búskomorság vonúl végig az egész töredéken. Az átkozódásban kifáradt leány mintegy enyhülni akar, anyja könyeiért esdeklik, mondván: sirjál anyám sirjál, míg előtted vagyok, de csakhamar utána veti: azután ne sirass, ha útnak indulok, mintha érdemetlen volna könyeire, mintha nem érdemelne mást, mint a vadállatok közt pusztulni el, temetetlen,

*) Fénymázos, bizonyos gyantanemű festék máza.

meg nem siratva. Mi jól illik e sivar képhez ama borzasztó átok, mint villám a sötét éjhez, melyet megvilágít s melybe elvesz.

Egyébiránt, hogy népköltészetünk ez átkozódó vonása mennyiben a pogány-magyar, mennyiben a keresztyén hagyományok eredménye; továbbá, hogy mennyiben van igaza Ipolyinak, ki Anonymus és a Székely Krónika azon soraiban, hol a vérszerződést megszegőkre kimondott átokról van szó, mythoszszerű értelmet talál: annak eldöntését nálamnál avatottabbakra bízom. Annyit azonban meglehetősen bizonyosnak hiszek, hogy az e töredékben előforduló önátkozódás ó-testamentomi eredetű. A magyar birodalomnak alig van vallásosabb vidéke, mint Székelyföld. A katolikus, kalvinista, unitarius székely egyaránt buzgó, néha a rajongásig. Világi dalok helyett olykor a mezőn is zsoltárokat énekelnek. Ritkán káromkodnak, esküsznek, közmondásuk is azt tartja: „két bizony fölér egy isten úgy segéljent.“ Gyermkeiket majd mindig bibliai névre kereszteltetik. Mózes, Áron, Dávid, Ézsaiás, Éfraim, Éva, Eszter, Sára gyakran előforduló nevek nálok. A kálvinisták és unitariusok beszéd módján bizonyos puritánszerűség vehető észre. A szombatosok lappangó felekezete csaknem napjainkig fen tudta magát tartani közöttük. Ezek, a mint tudjuk, vasárnap helyett a szombatot ünnepelték és sok más ó-testamentomi szokást újítottak meg. Az önátkozódás alkalmasint az ó-testamentomi írókból ment át a székely népköltészetbe. Jób szintén megátkozza születését: (3. r. 3. v.). Elveszszem az a nap, melyen én születtem, az északa is, melyen azt mondták: férfi, gyermek fogantatott. (12. v.). Miért tartottak térdeken és miért adtak csecset, hogy szophatnám, mert most a földben fektünném és nyugalmam volna nekem. Hasonlókép Jeremiásnál (20. r. 14. v.): Átkozott legyen a nap, melyen születtem volt; a nap, melyen az én anyám szült, ne legyen áldott! stb.

Az ötödik költeményt egy csonka énekgyűjteményből irtam ki, melyet, úgy látszik, a múlt század közepe táján írhatott össze valamely diák, s melylyel visai lelkész, Kovács Zsigmond úr volt szíves megajándékozni. Alkalmasint a nép ajkáról került e gyűjteménybe, mert két végső sora Kriza gyűjteményében is megtalálható egy, bár különböző tartalmú, székely népdal végén:

Kimenék én sik mezőbe sétálni,
 Megunám én sik mezőbe sétálni,
 Bemenék én kőkerembe nyugodni,
 Nyugotomban el találék alunni.
 Oda jöve fülemile kis madár ;
 Hoza nekem körme között czédulát,
 Benne látám szerelemnek szándékját.
 Megárada a folyóvíz — hajlandó.
 Közte vagyon két szép porond — illendő.
 Reá szálla két szép páva — hajlandó.
 Egyik páva (N. N.) — illendő.
 Másik páva (N. N.) — hajlandó.
 Adjon isten egy kis esőt — illendő.
 Mossa össze mind a kettőt — hajlandó.

A ziláltság e költeményben csak látszólagos, az enyelgő álom szeszélyes hangulatát akarja kifejezni, s megvan a maga értelme. A szerelmes s talán házasulni akaró ifjú sétál a mezőben, aztán megnyugszik s elszenderül. Álmában a fülemile czédulát hoz neki, melyben az van írva, hogy a kiáradt vízben két porond szigetecske alakult, melyre két páva szállott, egyik ő, a másik kedvese. A hajlandó és illendő szavak hajlandóságukat s egymáshoz illőségüket jelentik, az eső pedig a házasság istenáldását.

A hatodik költemény egy rab ifjú panasza :

Nehol kerekedik egy fekete felleg,
 Nehol száll, nehol száll egy fekete holló !
 Szállj le holló, szállj le, se nem igen messze,
 Se nem igen közel — két száz mérföldnyire,
 Izenjek apámnak és édes anyámnak,
 Jegybeli mátkámnak.

Repülj udvarára, szállj az ablakára,
 Ha kérdi hogy vagyok, mondjad, hogy rab vagyok,
 Király udvarában térdig vasban vagyok.
 Megunta két lábam már a követ nyomni,
 Megunta két kezem már a lánczot húzni,
 Megunta két fülem tenger mormogását,
 Vad galamb zúgását.

Megittatták velem a keserű pohárt,
 Elém terítették fekete gyászruhát ;
 Adta volna isten, ne láttalak volna,
 Hiredet porodat ne hallottam volna !
 Istenem istenem, de megvertél engem,
 Szerencsétlen társsal, holtig való gyászszal
 Holtig való gyászszal !

Kit mindig szerettem, jaj be távol estem,
 Kit mindig gyűlöltem, annak rabja lettem.
 Szabad a madárnak ágról ágra szállni,
 Csak nekem nem szabad violámhoz járni,
 Violámhoz járni.

(Marosszék).

A csángó dalok közt (Erdélyi I. kötet) egy pár oly töredéket találunk, melyek e költeménynyel igen közel rokonságot sejtetnek.
 A 415. dal két végső versszaka :

Vidd el fecske vidd el az én leveletem
 Apámhoz, anyámhoz sz ez én kedveszemhez,
 Űlj fenyű fájára, szállj ez ablakára
 Sz ez én édeszemnek tedd ez asztalára.

Jól tudom megkérdik, hogy vagyok, mint vagyok,
 Tudjad megmondani, tatár rabja vagyok,
 Tatár rabja vagyok, térdgyig vaszba vagyok,
 Kezemen lábamon vasz zurgot zurgatok.

továbbá a 433-ik dal :

Vidd el, madár, vidd el
 Vidd el leveletem,
 De nem igen messze,
 Csak a tenger mellé.

Apámnak anyámnak
 Tedd ez ablakjára ;
 Ablakjáról vedd el,
 Tedd ez asztalára.

Tudom mindjárt kérdik,
 Hogy vagyok, mint vagyok,

Tudjad megmondani
 'Tatár rabja vagyok,
 Földig vaszban vagyok.

aztán e töredék:

Mert én úgy meguntam
 Karcu derekamon rabszíjat viselni,
 Kezemen lábamon vaszakat zörgetni.

mind olyanok, hogy majdnem dalunk variánsainak lehet nevezni. Mind a csángó mind a székely népdal alkalmasiut egy tőnek virági, annyival inkább, mert a székely folytonos közlekedésben van Moldva és Oláhországgal. Azonban a székely népdal költőibb és sokkal mélyebb fájdalmat fejez ki. Itt a rab ifjú egyenesen a a hollót szólítja meg, a néphagyományok e baljóslatú madarát; erős színekkel festi szenvedéseit s végül a szeretet és gyűlölség kinjában kiált fel. Valóságos művészi versszak, melyet alig lehetne jobban megírni. Általában az egész legszebb költeményeink közé tartozik s régiségére nézve legalább egy pár százados. Mind tartalma mind formája ezt látszik bizonyítani. Nem valószínűtlen, hogy tatár és király rabsága csak később cserélték fel egymást. Szokott jelenség a népköltészetben, hogy valamely dal a körülmények szerint változik s régi gondolatok új tárgyakhoz alkalmazkodnak. *)

Azonban ideje visszatérnünk oda, honnan kiindultunk. Vizsgáljuk már e költeményekben a gondolatok azon szabályos csoportulását, melyet a gondolat rhythmusának neveznek. Először is az összerakó mód az, mely bennök legtöbbször s legtöbb változatban fordul elő és ha nem csalódom, talán összes népköltészetünkben is. A mint tudjuk, az összerakó mód az, midőn a rokon eszmék sorozásában némi haladványt (progressio) vehetni észre, vagy pedig ugyanazon gondolatot kiegészítő toldalékkal ismétljük. E rhythmust érezte ki Erdélyi a „Meghalok Csurgóért“

*) Erdélyi gyűjteményében (II. sz.) a hat sorból álló 260-ik dal szintén variáns. Itt már a fecske és madár helyett holló áll, s a tatár rabságot török váltja fel. Debreczenből van beküldve, s így könnyen kerülhetett Erdélyből.

kezdett dalban, e rhythmusra mutatott Arany a Zrinyiasz első énekének második versszakában, e rhythmus hangzik felénk e költemények számos helyein. Ilyen kivált gyűjteményem e dala:

Verje meg az isten
Szeretőmnek házát,
Nem is épen házát,
A benne lakóját,
Azt sem mindegyiket,
Csupán az egyiket:
Az ő édes apját,
Mért huzta el tőlem
A kisebbik fiát.
Ha neki fia volt,
Nekem szeretőm volt,
Ha neki kedves volt,
Nekem kedvesebb volt.

Ilyenek továbbá e következő helyek:

Vagyon nekem csendes házam,
Csendes uram jámbor uram,
Karon ülő kicsi fiam.

Hogy ne adjon engem nagy hideg havasra,
Nagy hideg havasra, nagy hegyi zsványnak.

Meguntam már azt is jó reggel felkelni,
Jó reggel felkelni, folyó vizre menni,
Folyó vizre menni, véres ruhát mosni.

Figyelemre méltó, hogy az ismétlés a sornak mindig első ütemét képezi, a haladvány pedig másodikát. Maga a gondolat, az érzés oszlik egymásnak megfelelő tagokra s a belső a külsővel csaknem azonítja magát. A haladvány is inkább subjectiv, mint objectiv; a lélekállapotból, a helyzetből foly. Molnár Annának első a házi békesség, azután férje szerelme, legbecsesb gyermeke. A zsvány neje megunta jó reggel fölkelni, fázik a folyóvizre menni, és borzad véres ruhát mosni.

Néha a gondolat haladványa az időével egyesül s a haladvány utolsó foka egyszersmind ismétlődik, mi aztán még élesebb

rhythmust hangoztat. Például egy alább felolvasandó költeményből a következő hely:

Először megütik, leesett a hidra.
 Másodszor megütik, elállott a szava.
 Harmadszor megütik, véres volt a foka
 A kis balta foka.

Az összerakó módnak még két sajátos változatát kell fölemlítenem. Egyik egy kis búcsúdalban jön elő, mely szintén gyűjteményemből való:

Szőlő szem a mennyi vagy on ősszel szüretkor,
 S a mennyi szép buza főszál vig aratáskor,
 Valamennyi égi harmat nap feljöttekor:
 Annyi áldás szálljon reád szivem mindenkor!

Mennyi csillag vagy on szivem égen éjtszaka,
 És a mennyi fővényt tart a tengernek partja,
 Valamennyi vízcsepp zajlik tenger habjába:
 Annyi áldás szálljon reád, szivem kívánja!

Itt a gondolatok csak annyiban rokonok, a mennyiben mindenik hasonlat és ugyanazon gondolat kifejezésére vonatkozik. Azonban mindenik hasonlat egyegy haladványi fokot képez. A szőlőszemnél több a buza, a buza főnél a harmatcsepp, a csillagnál a fővény szem, a fővény szemnél a vízcsepp. Az ismétlés itt nem a haladvány alkatrésze. Függetlenül áll és a versszakok végén. A mennyi és valamennyi szavak is szintén szabályosan sorakoznak egymás után. A gondolat rhythmusának ez alkatrészei és a sormetszet teszik tulajdonkép hangzatossá e költeményt s nem rossz rímei.

A másik változat egy már felolvasott költeménynek a következő helye:

Kimenék én sík mezőbe sétálni,
 Megunám én sík mezőben sétálni,
 Bemenék én kökertembe nyugodni
 Nyugotomban eltalálék alunni.

Itt a haladvány az ismétlésnek egy egészen más nemével van kapcsolatban. A két első sorban a haladványnak második foka

nem az ismétlésből emelkedik ki, sőt épen utána van vetve, a két utolsó sorban a negyedik fok már az ismétlésből alakul, úgy hogy e négy sor formailag egymással szembe tett egészet képez.

A gondolat rhythmusának ellentétes módjára is van példánk, midőn tuduillik a vers elő- és utórésze ellentétes gondolatot fejez ki, mint:

Kit mindig szerettem, jaj be távol estem,
Kit mindig gyűlöltem, annak rabja lettem,
Szabad a madárnak ágról ágra szállni,
Csak nekem nem szabad violámhoz jární.

Ennek is megvannak a maga változatai. Egyik a szebbek közül az, ha a vers második része egészen azt ismétli, a mi az elsőben van, s csak egyetlen szót változtat, mely aztán már magában ellentétet képez. Ilyen gyűjteményem egyik románcztöredéke:

„Csináltatsz-e rózsám diófa koporsót?”
„Csináltatok rózsám márványköporsót.”
„Betakarsz-e rózsám valami rossz gyolcsal?”
„Betakarlak rózsám anglia posztóval.”
„Leszegsz-e rózsám valami rossz szeggel?”
„Leszegezlek rózsám aranyfejű szeggel.”
„Kikisérsz-e rózsám a templomajtóig?”
„Kikisérlek rózsám örökös házádig.”

(Gyalu)

Ama szerencsétlen leány átkában az ellentét haladvánnyal párosul:

Mikor füröszttöttél gyöngye meleg vízbe,
Füröszttöttél volna buzgó forró vízbe;
Mikor bepóltáltál gyöngye gyolcs ruhába,
Póltáltál volna be halotti ruhába;
Mikor lefektettél gyantáros bölesőbe,
Fektettél volna le sötét hideg földbe.

Lássuk most már a párhuzamos módot, mely a héber költészetet annyira jellemzi. Itt a vers elő- és utórészét ugyanazon gondolatnak más szókkal ismétlése alkotja. A török időbeli románcz kezdete ilyen:

Boriska, Boriska szép lyányodért jöttünk,
Törökök kezébe szép lyányodat add ki.

sőt a többi részben is e rhythmus érezhető, néhol haladványnyal vegyülve. Egy másik mindjárt felolvasandó költeményben szintén párhuzamos e hely:

Vérem a vérével egy patakot mosson,
Testem a testével egy sirba nyugodjon.

E mód a mi népköltészetünkben néhol bizonyos refrainszerűséggel párosul s rendszeren a versszakot végzi. Például

Istenem istenem, de megvertél engem
Szerencsétlen társsal, holtig való gyászszal,
Holtig való gyászszal.

Harmadszor megütik, véres lett a foka,
A kis balta foka.

Mért levél mért levél másnak hites társa
Szívemnek gyilkosa.

A végső mindig ismétli a másinak felét, néha változtatás nélkül, de néha más szavakkal, bár ugyanazt. Vajjon nem ez-e az eredeti magyar refrain?

Ime uraim! e népköltemények fontossága nemzeti rhythmusunk legnevezetesebb kérdéseire nézve. E mellett nekem úgy tetszik, mintha rajtok, ha nem is eddig egészen ismeretlen, de valami olynemű színezet ömlenék el, mely népköltési gyűjteményeinkben szokatlan, ritka: bizonyos naiv képzelem, mély kedélyesség, régies erély. S ne örvendjek-e, midőn még azt is hozzátehetem, hogy egy pár oly költemény is van kezeim közt, melyek a Tisza partjairól vándoroltak bérceink közé s itt szájról szájra adva sokkal szebbekké váltak.

Itt következnek:

„Kerek udvar kicsi ház,
Édes rózsám mit csinálsz?“
„Tyukot főzök, turbolyát,
Szeretömnek vacsorát.“

„Kerek udvar, kicsi ház,
Hej angyalom mit csinálsz ?“

„Csinosítom magamat,
Várom a galambomat.“

„Kerek udvar, kicsi ház,
Édes rózsám mit csinálsz ?“

„Virágomat öntözöm,
Koszorúnak kötözöm.“

„Ne főzz turbolyát, tyukot,
Ne csinosítsd magadat,
Virágodat ne öntözd,
Koszorúnak se kötözd.

Iszonyú volt a csata,
Három legény jött haza ;
Völegényed a mezőn,
Ott maradt a temetőn.“

„Légy átkozott hírmadár,
A ki ily rossz hirt hozál,
Jó anyám hol koporsóm,
Add ide szemtakaróm !“

(Marosszék.)

Este van, este van, hatot üt az óra,
Minden asszony, leány készül a fonóba ;
Szegény Szőcs Marcsa is elindul magába,
Először megütik, lecsett a hidra,
Másodszor megütik, elállott a szava,
Harmadszor megütik, véres volt a foka,
A kis balta foka.

„Kérlek rózsám, kérlek, kérlek az egekre,
Egy két szavaimat vedd be a füledbe :
Szerelmes szívemnek gyémántos Marisa,
Mért levél, mért levél másnak hites társa
Szívemnek gyilkosa ?“

Zilahi Pistának nem kell a bokréta,
Szegény Szőcs Marcsának ő volt a gyilkosa.

„Vérem a vérével egy patakot mosson,
Testem a testével egy sírban nyugodjon,
Egy sírban nyugodjon!”

A torjai rétet körülfogta a köd,
Pistára, Marcsára most húzzák a földöt,
Főtül való fája ki vagyon rovázva,
Fekete pántlika van reá csukrozva,
Szépen rá csukrozva.

A torjai templom körül van árkolva,
Két szál szép rozmarin van belé plántálva,
Öntözzétek lányok, hogy el ne hervadjon,
Szeretők szive meg ne háborodjon,
Meg ne háborodjon!

(Háromszék)

Mindkettő megvan az Erdélyi gyűjteményében; az első ott négy sorból álló dal „Kicsin falu, fehér ház” kezdettel (II. k. 289-d.), itt szép kis románczczá kerekedett ki, alkalmasint az 1848—9-ki viharos időkben. A másik ott is (II. k. 181-d.) románcz, de homályos, indokolatlan, báj nélküli, itt csaknem művészi egész. Amaz Szűcs Marcsa halála okát alig sejteti; a haldoklóval száraz moralt mondat el, meglehetősen prózai módon. Emebben a szerető felkiáltásai leleplezik az indokot; a moral igen költőien a sirra tiltetett rozmarinról szólal hozzánk, melyet folyvást öntözni kell, mely folyvást emlékeztetni fogja a falu ifjúságát e gyász-esetre s inteni, hogy óvják szívöket a háborodástól.

Még három költeményt olvasok föl, melyek ha talán széptani becsre nézve nem is vetekedhetnek a már felolvasottakkal, de egy vagy más tekintetben érdekeseek.

„Jó estét édesem, micsa *) bűd érkezett,
Talán a vacsorád nem igen jól esett?
Hoztam egy kulaacs bort, igyál egy keveset.”
„Idd meg a borodat, idd meg azt te magad,
Hogyha nem sajnáltad szép leányságomat.
Hej pártám, hej pártám drága szűz koronám
Hej pártám, hej pártám drága gyöngyös pártám!”

*) Micsoda.

„Ne sajnáld pártádat, mert mást kötök neked.“
 „Éjjel nappal kössed, már leány nem leszek.“
 „Szerettelek rózsám a mig megcsaltalak,
 De már a jó isten viselje gondodat.“
 „Verjen meg a isten annyiszor egy héten,
 A hány csillag vagyon este a kég égen.

(Kalotaszeg)

„Tamás Rózsi mit gondoltál
 Mikor agyagért indultál?“
 „Én egyebet nem gondoltam,
 Szerencsétlen uton jártam.
 Letörött a föld fölöttem,
 Elnyelt engem, elnyelt engem.

Jó Tamásné édes anyám
 Édes jó nevelő dajkám,
 Felneveltél örömdre,
 De nem értél semmit véle.“

„Tamás Imre nyisd kapudat,
 Halva hozzák a hugodat,
 Vidd is ki az asztalodat
 Csinálj nyújtóztató padot.“

„Édes lányom szólj csak egyet!“
 „Édes anyám nem szólhatok.“
 „Édes hugom szólj csak egyet!“
 „Édes bátyám nem szólhatok.
 Három szilvafa közt vagyok,
 Három papnak könyörgése
 Sem hoz többé az életre.“

Jókus Mihály földje végén
 Buzog a vér, a föld színén.
 Ha kérdik, hogy miféle vér,
 Mondjátok, hogy ártatlan vér.

(Kide)

Út közben ül egy szép leány
Pihenve a fa árnyékán
Olyan szelid kökény szeme,
Rózsánál is több kelleme.
Hova hova te szép leány?
Oh én szegény jobb sors után!

Az urfi mond : jer én hozzám
Van énnékem selyem párnám,
Pihenj kertem híveségén,
Szellőtől is megóvlak én.
De a lány csak hallgat hallgat,
Az édes szó reá nem hat.

A gróf így szól : „Jer én hozzám,
Vagyon nekem nagy palotám,
Vannak benne tükrös szobák,
Számodra száz arany ruhák.“
De a lány csak hallgat hallgat,
A büszke szó reá nem hat.

A herczeg mond : Jer én hozzám,
Vagyon nekem ezer szolgám,
Főhajtva mind neked hódol,
S rubint széken kezét csókol.“
De a lány csak hallgat hallgat,
A méltóság reá nem hat.

Mond a legény : „Édes rózsám,
Nincs aranyom, sem palotám,
De van szívem, mely tégedet
Minden sorsban hiven szeret.“
Utközben nincs már a leány
Hanem a szép legény karján.
(Aranyosszék.)

Az első költemény csinos románcz. Az elcsábított leány és hűtelen szerető a népköltészet régi és mindennapi tárgya, azonban itt némi új formában van adva. A párbeszéd éles ellentétben fejezi a leány fájdalmát és a csábító közönyét. A csábító eleinte még egy kis részvétet érez, azonban ez csak a leány fájdalmát idézi föl;

minél inkább emelkedik itt a fájdalom annál, inkább száll ott a részvét, végre aztán a teljes közönyre kitörő átok felel.

A második költeményre úgy látszik valami esemény adhattott alkalmat. Ha jól emlékszem nem, rég Kalotaszegen is történt ilyszerű hegyomlás. A közrészvét hamar dallá alakíthatta e szomorú esetet, s a néphit könnyen felruházhatta régi hagyományával. A sírból felbuzgó vér hagyománya érdekes adat. Ipolyi (Magyar mythologia, 364. lap) a világból kimúlt lélek megjelenésére vagy visszaható erejére vonatkozó jelekről értekezvén, népmeséinkből és történeti hagyományainkból számos oly helyet idéz, melyek szerint az ártatlanul megölt ember kifeécscent vére letörülhetlen és sebei még a sírban is vérzenek, de a csak véletlen, bár erőszakosan, kimúltakról nem tesz említést. E románcz szerint az ilyenekről is ugyanazt tartja a néphit s így az ártatlanul kiomlott vér, úgy látszik, szélesebb körű fogalom s épen úgy illik a meggyilkoltakra, mint az erőszakosan meghaltakra. A halott megszólalása is figyelemreméltó. Vajjon mythoszi nyom van-e benne, vagy csak erős kifejezése az anya és testvér fájdalomának, kik kedveseiket halva is beszélni vélik? Mindenesetre költői becsü. A „Három szilvafa közt vagyok“ sort nem értem. Ugy hiszem, hogy sem a nyújtóztató pad, sem a koporsó fájával ki nem magyarázható.

A harmadik költemény aligha tisztán népi eredetű. Tárnya ugyan népies, sőt az Erdélyi gyűjteményében (I. k. 85. d.) van is egy ehhez hasonló, midőn a gavallér tallérral kínálja a leányt, a mézáros gyűrűvel, a csizmadia piros csizmával stb., de a leány mindeniket visszautasítja s Barna Bandi neje lesz, ki galambcsókját ajánlja. Azonban a kidolgozásban több része van a reflexionak, mint a naiv önkényességnek. Egyébiránt nem hiszem, hogy az irodalomból ment volna át a néphez. Legalább nem tudom, hogy híresb vagy kevésbbé híres költőink valamelyike ily tartalmú költeményt írt volna. Alkalmasint valamelyik oskolamester dolgozta népének után vagy írta irodalmi reminiscenciákból s így szállott a nép ajkára. Különben nem lehetlen a harmadik eset is : keletkezhetett magából a népből is, de bizonyára az újabb időben és irodalmi befolyások alatt.

Azonban elég. Nem fárasztom tovább uraim! önök türelmét töredékes s inkább figyelemgerjesztő mint szorosan szaktudományi jegyzeteimmel. Nagyon meg volnék jutalmazva, ha képes

lettem volna bármi kis részben erősíteni önbizalmunkat, ingert és részvétet gerjesztve, habár csak egy hazámfiában is, néphagyományaink gyűjtése iránt. Fáradtságunk bizonyára nem lesz sikertelen. Ha az én kiseded gyűjteményem, melyet leginkább tanítványaim, közöttök kivált Varga László, buzgalmának köszönök, néhány hónap alatt is ennyi szépet bír felmutatni; ha egy székely kocsiától és gyalui szolgálótól itt a városon elfoglaltságaim közepett is egy ily becses adalékot nyerhettem: mennyivel többet tehetnek azok, kik falun laknak s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek. És miután nekem jutott a szerencse néphagyományaink ügyében a Muzeum-egylet kebelében először szót emelni, legyen szabad egyszersmind kérnem a tisztelt választmányt, hogy a netalán beküldendő gyűjtemények rendezésére s később kiadására méltóztassék az én munkásságomat, segítségemet is igénybe venni, mire egész készséggel ajánlkozom.

GYULAI PAL.

JEGYZET AZ „ADALÉK NÉPKÖLTÉSZETÜNKHEZ” CÍMŰ ÉRTEKEZÉSHEZ.

Nem rég egy román ajkú névtelen hazámfia levélben arra figyelmeztetett, hogy Molnár Anna balladája nem eredeti, a román népköltészetből van kölcsönözve, egyszersmind utasított Marienescu nem rég kijött népballádáira. Tüstént megszereztem e gyűjteményt, melynek címe : Poesia popurola ballade, culese si corese de At. Marianu Marienescu Pest'a 1859. ; s figyelemmel átolvastam a Tom'a (Tamás) című balladát, melyet névtelen hazámfia a Molnár Anna eredetijének hisz. Azonban leggondosabb összehasonlítás után is nincs okom változtatni értekezésemem. A román ballada tartalma a következő : Tom'a beszól az ablakon Jón'ához (Johanna) s kéri, hogy menjen vele, mert otthon nem csókolódhatnak a férj miatt. Jón'a vonakodik, nem mintha szeretné férjét, hanem mert fél odahagyni kereszteletlen gyermekét. „Nagy vétet követnék el — mond — s megverne a szent kereszt” Tom'a biztatja, hogy majd liturgiát olvastat érte s a pap megbocsátja bűnét. Aztán elbeszéli, mily jó dolga lesz ; zacsója tele pénzzel, négy lova van, s ha elfogy pénzök, kettőt eladnak, mégis marad kettő, melyeken lovagolhassanak, Jón'a enged s elszökik szeretőjével. Vigan élnek, egy hét telik el ; a tizedik napon, midőn egy fa árnyában nyugosznak, Tom'a így szól : Keress egy kicsit a fejembe, talán alhatom, szegény legény voltam mindig, sohasem kerestem senki fejemben. Tom'a elalszik, Jón'a sirni kezd ; omlókönyei fölébresztik Tom'át, ki haraggal kiáltja : „Látom nem szeretsz, mást ohajtasz.” Szeretlek Tom'a — felel a nő — nem ohajtok mást, azért sirok, mert vádol a lelkiismeret, hogy elhagytam kereszteletlen csecsemőmet. Tom'a megcsókolja, selyembe öltözteti, szekérre ülteti. „Menj hát, hogy láthasd gyermekedet, békülj meg férjeddal, a mi minket illet, hallgass, mond neki, hogy négy lovat szereztél számára, holnap én is utánad indulok és visszaveszem lovaimat.” Midőn a nő haza érkezett, férje az udvaron épen fát vágott a tűzre. Jó estét — mond Jón'a — elsötétedtem, nem adnál-e szállást? „Szívesen — felel a férj, ki a már sötét alkonyban nem ismert reá, — de lásd, kereszteletlen gyermekem van,

nincs ki szoptassa s egész éjjel sir.“ Azért elalhatom, a gyermek-sírás engem nem zavar meg.“ „Ha gondolod, hogy alunni fogsz, szivesen befogadlak.“ A nő bekötvén lovait a pajtába, a szobába lép. Talán meghalt e szegény gyermek anyja, hogy még nincs megkeresztelve és senki sem szoptatja?“ „Oh nem — felelt a férj — hanem elszőkött szeretőjével.“ „Hátha visszajőne — folytatá a nő — mily halállal végeznéd ki, szalmán égetnéd-e meg, vagy halálra vernéd?“ „Sem szalmán nem égetném meg, sem halálra nem verném, mert akkor volna, ki gyermekemet szoptassa, hanem a szeretőjét csakugyan hosszába fektetném.“ „No ha úgy, im itt vagyok, haza jöttem gyermekemhez, — anya vagyok, te atya. Csak a vásárban jártam s onnan szép négy lovat hoztam neked, jer nézd meg csak.“ Kiindultak a pajtába; hát ott már Tom'a kioldotta a lovakat s vitte. „Állj meg Tamás, te rosz ember, ki megrontottál“ — kiáltá a férj s úgy megszúrta vasvillájával, hogy szörnyet halt. — Ime a lehető legterjedelmesebb kivonat. Most már vizsgáljuk, mennyiben rokon a mi balladánkkal. Valamely költemény közel vagy távol rokonságát a hasonlattól egész a másolatig a tárgy, alapeszme, inventio, alkotás és stylus viszonyai határozzák meg. Vajjon ugyanaz-e e két ballada tárgya? Csak annyiban a mennyiben mindkettőben az anya játszik főszerepet. De minő különböző e két anya! Molnár Anna szereti férjét, gyermekét, s rablójának erőszakhoz kell nyúlnia; Jón'a nem szereti férjét, képes elhagyni kereszteletlen csesemőjét s elszőkik szeretőjével. Ha e két tárgy rokon, akkor Shakespeare „János király“ és Lear király“ című tragédiáinak tárgyai is rokonok, mert mindkettő király, s mindenik meghal a mű végén. A két ballada alapeszméje is különböző. A Molnár Anna alapeszméje az, hogy az anyának gyermeke mindennél előbbvaló, még férjénél is. Molnár Anna első gondja megszoztatni gyermekét; kiküldve férjét, föláldozza a viszontlátás örömeit, csakhogy a síró gyermeket mielőbb keblére ölelhesse. A román ballada a szent kereszt boszújára van alapítva s mintegy azt hirdeti, hogy az isten parancsolatja előbbvaló minden földi szenvedéllynél s ki másképp cselekszik, isten büntetése éri; az isten félelme az, mi visszatéríti Jón'át, az isten boszuló keze az, mely eléri Tom'át, midőn szörnyet hal a férj vasvillája alatt. Az inventióra és compositióra nézve sem fődözhetni föl rokonságot. A Molnár Anna rablója erőszakhoz folyamodik, a Jón'áé csábításhoz; Molnár Anna mindenek fölött gyermekét szereti, Jón'ában cserély az anyai érzés és inkább csak a szent kereszt félelme csatolja gyermekéhez; a mennyire különböző e két jellemvonás, épen annyira elüt egymástól a végkifejlés is, melynek indokaiul szolgáluk. Molnár Anna a fa alatt rablója erőszakától remeg és gyermekét siratja, Jón'a csak a kitombolt szenvedély mámora után gondol gyermekére s leginkább bűnét siratja, mert fél a büntetéstől. A mi balladánkban az isteni gondviselés, mint véletlenség szerepel, Tom'ában a boszúálló férj az isteni gondviselés eszköze. Molnár Annát a férjruha, Jón'át a sötétség miatt nem ismeri meg a férj; Molnár Anna, mihelyt teheti, először is gyermekéhez fut;

Jon'a még akkor sem gondol gyermekére, midőn tudja, hogy férje nem fogja megbüntetni, hanem mintha nem hinne szavainak, mintha még engesztelni akarná, a lovakhoz vezeti. A stylus sem ugyanaz. Molnár Anna inkább ballada, Tom'a inkább költői beszélyke, innen amaszt a sebes menet, töredékesség jellemzik, emezt némi lassuság és körülményesség, amaz rímes, emez rímtelen, ebben nyoma sincs azon rövid és erélyes kifejezéseknek, melyek amaszt annyira kitűntetik. Szóval csak egyetlen pont van, melyből némi rokonságot lehetne kimagyarázni s ez a fejbe-keresés, de ez a népnél, különösen Erdélyben, annyira általános jelve a gyöngédségnek, hogy e tekintetben semmit sem bizonyíthat, annál kevésbbé kölcsönzést. A kölcsönzést különben sem oly könnyű bizonyítani, mint névtelen hazámfia hiszi. Ha a két ballada közt valóságos rokonság léteznék is, akkor is kérdés maradna: vajjon a székely vette-e a románról, vagy megfordítva. Egyébiránt névtelen levelezőmnnek abban sincs egészen igaza, hogy népi kutatóink mindeddig legkevésbbé sem fordítottak figyelmet a velünk együtt élő népek költészetére. Henszelman és Ipolyi legalább népmeséinket elég gondos összehasonlító vizsgálat alá vették. Az erdélyi Múzeum-egylet is, a mennyiben tehetségében áll, kivált a román népköltészetet illetőleg, meg fogja tenni a magáét, annyival inkább, mert tagjai közt egy pár román író is számlál, kik bizonyosan nem fogják megtagadni támogatásukat.

GY. P.

LORD MACAULAY.

Macaulay ; the historian , statesman , and essayist . Anecdotes of his Life and Literary labours . With some account of his early and unknown writings .

With a photographic portrait, by Maull and Polyblank. London, 1860.

A közelebb múlt év sok nagy embert látott sirba szállni. A tudomány pótolhatlan veszteséget szenvedett Humboldt halálával ; az angol mérnöki kar két legnagyobb díszét veszte el ; a költészet és történelem egyaránt könyez Washington Irving sirján. S a történetírás muzsája alig jött magához azon csapások után, melyeket egy Hallam és Prescott halála okoztak, s az eseménydús év végnapjaiban még egy gyászfátyolt kelle kötnie. Lord Macaulay húnyt el, az angol történetírók legnagyobbika, lelki tehetsége teljes erejében. Mennyköcsapásként hatott a nagy férfiú hirtelen halála az egész mívelt világra, mely alig néhány nap előtt örömmel olvasá a hirt, hogy ama fényes annálisoknak, melyek Anglia történeteit oly élénken állítják elénk, újabb kötete készült el sajtó alá. Néhány éve ugyan, hogy Macaulay lord egészsége nem egészen jó volt ; 1852-ben erős rohammal támadá meg a szívbaj, akkor azonban meglehetősen magához jött s türehetőleg érzé magát. A múlt év vége felé újabban jelentkezett régi baja ; megint üdülni kezdett, úgy hogy orvosai már nem tartottak veszélytől ; de a szívbaj igen csalékony : még egy új roham, s a nemes, nagy lélek elszállt a töredékeny testből.

Thomas Babington Macaulay 1800-dik évi október 25-kén született, Rothley Templeben, Leicester megyében. Családja erede

tileg Skóczia felföldéről származott, hol Macaulay János, történetírónk nagyatyja, praesbyterianus felkész volt Inveraryban. A skót egyház ezen bajnokának testvére volt a híres missionarius Kenneth Macaulay, kit a keresztyén tudományt terjesztő társaság küldött a Hebridákra. Ő írta meg St. Kilda történetét, kimerítő leírást adván e nevezetes szigetről, lakosai szokásairól és erkölceiről s az ott talált régiségekről (1764).

Zachary Macaulay, tisztelendő John Macaulay fija, s atyja a nemes lordnak, kinek rövid életrajzát adják e sorok, kora ifjúságában hagyá el északi Skóceziát s költöze délre, hol kereskedői pályára adta magát. A praesbyterianus család szigorú nevelése folytán, mint látszik, nyakas kávinista lett; s e vallásos nevelésből nem kis adag jutott nagynevű fijának is, a mi nagyon is meglát-szik első munkáin. Feltűnő, kivált essayin, különös jártassága nem csak a szentírás phraseologiajában, hanem a praesbyterianus lelkészek közt divatazó szólásformákban is. Rendületlen szilárd-sága, mint államférfiúnak, whig elvei a politikában, nemes és hő ragaszkodása a szabadsághoz, mind oly vonások, melyek részben praesbyterianus eredetére s azon szabad elvekre vihetők vissza, melyeknek atyja mindig kitűnő védője volt. Macaulay Zakariás, még egészen ifjú korában, Jamaica küldetett, mint oly földre, a mely különösen alkalmas volt a nyugatindiai kereskedő kiképzé-sére. Épen ez időtájban érte el fejlődési tetőpontját ama nyugati vidékeken a rabszolgaság; s itt utálta meg először azt a rendszert, melynek lerontására utóbb maga is közremunkált. Azon ember-séges vágytól lelkesülve hagyá el Jamaicát, hogy a szerencsétlen négek szenvedésein segítsen s önként száműző magát néhány évre Sierra Leone dögleletes égálja alá, segíteni, a mennyit lehet, a nyomorú feketék sorsán. Szolgálatai nem kerülék ki a kormány figyelmét, s nem sokára e gyarmat kormányzója lett. Ez állásában folyvást dolgozott az áfrikai faj állapota javításán, támogatva kora legnagyobb emberbarátja, Wilberforce Vilmos baráti tanácsai, buzdításai által. Azon mű, melynek nyomán állítjuk egybe e rövid életrajzot, több levelet közöl Wilberforce-tól Z. Macaulayhoz, melyekből kitetszik, mi nagy érdekléssel kísérte a nagy emberbarát Macaulaynak küldetését ama nyugatáfrikai gyarmatra; kitetszik, mi nagy véleménynyel volt mind értelmi tehetségéről, mind akarat-erejéről a sierra-leoni kormányzónak. A levelezés, mint Wilberforce

„Életiratában és Leveleiben“ olvassuk, mindig gyakoribbá lett s a baráti viszony mindinkább bensővé fűződött a két nagylelkű férfiú közt. Mikor jött vissza Zachary Macaulay Angliába, nem tudjuk; de mihelyt visszatért, a „rabszolgaság elleni“ nagy párt élén találjuk őt. Nem sokára e párt közlönyei, mint kiadó, a „Christian Observer“-t indítá meg, s említésre méltó, hogy a midőn, bizonyos alkalommal Wilberforce irodalmi közreműködését kérte ki, ez azt felelé, hogy a kiadónak sokkal ügyesebb tolla van, mintsem külső segítségre szorúlna. Ez időtájban kelt egybe Selinával, Mr. Thomás Mill, bristoli könyvtáros leányával. Azontúl sem szűnt meg, mind haláláig, működni a rabszolgakereskedés eltörlésére. Gladstone, a rabszolgaság ügyében beszélvén 1841-ben, többek közt így nyilatkozott: „Én csak hagyomány után szólhatok a rabszolgaság eltörlésére irányzott küzdelemről; de ha jól vagyok értesülve, nagy részt vön abban egy férfiú, látatlan szövet-sége Wilberforcenak s legerősb támasza, egy ritka jólelkű, éles eszű, fáradatlan szorgalmú s oly önmegtagadással bíró jellem, a ki örül, ha elrejtve működhetik, nem gondol a jelen hírnévvél, csak a síron túl keresi jutalmát; ez ember neve Zachary Macaulay.“

Ezen jó ember egyik nővére Mr. Thomas Babingtonhoz, egy gazdag angol kereskedőhez ment férjhez; s a fiú, ki utóbb oly híres író s Anglia peereinek ékessége lön, róla neveztetett.

Idős Macaulay családja általában boldog életet élt. Lord Macaulaynak egyik testvéréről igen kedvezőleg emlékszik Cockburn „Lord Jeffrey életében,“ mint a ki 1842-ben írja Torquayból: „Nincs más ismerősünk itt, csak Macaulay testvére, ki lord Denman igazán kedves és szép lányával kelt egybe s itt tölti azóta vele a mézes heteket. Szintoly erős, szilárd lelkű és jó szívé mint testvére, habár nem oly éles eszű.“ Az elhunyt nemes lord nővére sir Charles Trevelyanhez, a most lelépett madrasi kormányzóhoz ment férjhez.

Thomas Babington Macaulay otthon nyeré első oktatását a fenebb érintett vallás-erkölcsi befolyások alatt. Fenszóval olvasák a bibliát, s együtt imádkozék a család, épen mint Skóciában. Báttran állíthatjuk ez okból, hogy habár alig mondhatni skótnak, vallásos vonatkozásai szintoly skót jelleműek, mint magánál Walter Scottnál; s különös, hogy utóbb mindamellett épen a skó-

tok és quakerek voltak azon két osztálya az embereknek, a kiket legkevésbé szeretett. Egy ideig bizonyos Mr. Preston gondjai alatt folytatván tanulását, Shelfordban, Cambridge-megyében, 1818-ban lépett be a cambridgei, Trinity-college-be. Egyetemi pályája kitünő volt. Alig tizenkilenczéves korában nyert első jutalmat „Pompeii” czimű költeményével; két évvel utóbb megint megnyeré a jutalomérmet egy másik költői művel, melynek czime: „Az este.” E költemények közrebocsátása nagy esemény volt a tanuló életében, azokkal járult először azon irodalomhoz, melynek utóbb oly büszkesége lett. Sok adomát beszélnek, mennyire nem szerette Macaulay a matematikai tanulmányokat, mindazáltal tekintetbe vevén nagy előmenetelét más tudományokban, megnyeré a baccalaureatust. Mind az oxfordi, mind a cambridgei egyetemen szokásban vannak vitatkozó társulatok. Az ifjú szónokok egy ilyen képző-intézetébe állott be Macaulay, s annak egyik legbuzgóbb tagja lett. Miután megtudták, hogy törvényszéki szónoklásra készül, mindenfelé suttogák, hogy egy nagy szónokot várhatni rövid időn. 1825-ben „magister artium” lön; s a következő évben a rendes jogtani folyam tanulására adta magát.

Első beszédét 1824-ben egy „rabszolgaság elleni” népgyűlésben tartá, holott erőteljesen oly hatással fejezé ki magát, a mi előre feltünteté benne a leendő szónokot. Ékesen-szólása az „Edinburgh Review” magasztalását, s a „Quarterly” ellenzését vontamaga után, az előbbi folyóirat azon párt közlönye lévén, melynek Wilberforce és Clarkson álltak élén, míg az utóbbi, Crokerrel élén, az ültetvényesek és rabszolgatartók érdekeit védte. Ez a beszéd készíté elő útját Macaulay irodalmi összeköttetésének az edinburghi „Review”-val. A nagy reményű ifjú beszédét úgy tünteté föl ezen szemle, mint a melynél a parlamentben sem tartottak jobbat, s följegyzé Wilberforce mondását, hogy az ő régi barátja, Zakariás kétségkívül szívesen hordozná apostolkodása terheit, azon örömet, hogy ez előtte annyira kedves egyéniséget hallhatná, ily ügy mellett, ily módon beszélni. S a fiatal szónok alkalmilag ezután is védte az abolitionisták ügyét, nagy örömeire atyja barátinak.

Sokkal fontosabb azonban Macaulay jövőjére nézve, hogy ez időtájban kezdett kifejleni vonzalma az írói pályára. Mindkét ösvényen szép kilátása volt emelkedésre. Atyja jó viszonyok közt élt, s összeköttetéseinel fogva némi politikai befolyással is birt.

Ő maga már is némi szónoki hirre tön szert s nagy tiszteletben állt egy sereg ifjú előtt, a kik vagyon és családi befolyás tekintetében fölülmúltak, de észbeli fensőségét elismerék. Ide járult az erős, izmos testalkat, az igen jó egészség; s már is különös ügyességgel és szerencsével kezdé forgatni a tollat. Lankadatlan szorgalmának köszönheté, hogy oly hamar irodalmi és politikai hírnevet szerzett. Ugy látszik azonban, már ekkor is inkább telt kedve az előbbiben. Legalább egy leveléről van említés, melyet Mr. Empsenhez, Jeffrey barátjához, ír s a melyben az irodalmi pálya előnyeit vitatá a közpálya élvei fölött. E levél nincs meg, de szó van róla Jeffrey válaszában, melyet Anglia e nagynevű országbi-rája intézett Empsenhez. Igen érdekesnek mondja e levél az írói pálya védelmét Macaulaytól; habár Jeffrey erélyesen kel védelmére azon küzdelmeknek, melyek a közpálya emberére várnak. „Addison és Gibbon, mond folytalólag, jól tevék, ha irtak, mert nem tudtak beszélni nyilvánosan. De szabályúl szolgálhat-e ez Macaulayra nézve? S aztán megvallom, az írói élet nyugalomához sincs nagy bizodalom; bizonyára szintoly ékesen lehetne festeni annak gondjait, aggodalmait és kinjait, lázas izgatottságát, lealázó féltékenykedéseit s lélekölő kimerültségét, mint a minő rajzot adott Macaulay az államférfiú életéről.“ „S elvégre, kiált föl utóbb szép levelében Jeffrey, miért ne legyen yalaki államférfiú és író egyszersmind, mint Burke és Clarendon!“

Valóban Macaulay mindkét pályán szerzett koszorúkat; habár rokonszenve kezdettől fogva inkább vonzá az írói pályára, mint a zajos forumra. E korán ébredt hajlamát követve, az írás minden nemében gyakorlá magát. Írt költeményt, essayt, irt költött beszélgetést, irt kritikát, — irt minden alakban.

Legelső, jelentéktlenebb dolgozatai, az „Etonian“-ban, e derék iskolai folyóiratban jelentek meg, a melylyel ifjúkori barátja, Winthrap Mackwort Praed, hozzá összeköttesbe. „Közel harmincz éve, — írja Miss Mitford e két munkatársról, — közel harmincz éve, hogy két ifjú jelent meg Cambridgeben, kik irodalmi tekintetben annyit látszottak igérni, a mire nem volt példa az egyetemen Gray napjai óta. S a mi még ritkább, az ígélet teljesült is. „E csoda gyermekek‘ egyike világhírüvé nőtte ki magát, — az ihletett költő, a fényes szónok, a ragyogó történetíró, a kedves essayista, — szóval Thomas Babington Macaulay, úgy hiszem, kétséggivül

legnagyobb írónk ez időszerint.“ Praed azonban távolról sem felelt meg a nagy várakozásnak; aránylag kevesen ismerik.

Együtt találjuk ez ifjakat több jeles pályatársaikkal csakhamar egy másik szintén kis körű vállalatban, mely arról nevezetes, hogy több híres író iskolája volt. Knight „Quarterly Magazine“-ját értjük, melyben Macaulaynak „Tristram Merton“ álnév alatt több becses dolgozata jelent meg. Oly művek, melyek legtöbb vonzerővel bírtak a közönségre nézve, s a melyek prof. Wilson ítélete szerint bármily más vállalat czikkeivel kiállták a versenyt. Legelső czikke volt ebben Macaulaynak „Fragments of a Roman Tale“; — melyben már a leendő nagy történetíróra ismerünk, a mint előnkbe állítja Caesart és Catilinát. Ez követte egy tanulmány a „nyugatindiai rabszolgaságról“ — oly tárgy, a melyről szükségkép jól vala értesülve, atyja háza levén az abolitionisták gyűlhelye. Majd a „királyi irodalmi társaságról“ értekezett. A vállalat második kötetében még több dolgozatát találjuk, ilyenek: „Scenes from Athenian revels,“ dráma Alcibiades és társai élénk, hű alakjaival; „Songs of the Huguenots“; Song I. Montcoulour; Song II. Ivry; „„Criticismus on the principal Italian Writers,“ melynek első czikke „Dante“-t jellemzi sok jártassággal az olasz irodalomban s éles felfogással; „Songs of the Civil war: I. The Cavaliers March to London; II. The Battle of Naseby“; majd az olasz írókról írt tanulmány második cikkelye, Petrarcaról; s végre: „Some account of the Law-suit between the parishes of St. Dennis and St. George in the Water, Part I.“ A harmadik kötetben már nincsenek kitéve az írók nevei, s életírónk csak úgy gondolomra mondja, hogy „Abraham Cowley és John Milton beszélgetésén kívül a nagy polgári háborút illetőleg“ még a következő czikkekkal járult Macaulay Knight vállalata ezen kötetéhez: „The Athenian Orators“; „Mitford Görögországaról“ és „A Prophetic Account of a National Epic Poem — The Wellingtoniad.“ Ezen kötettel megszűnt a vállalat. A negyedik számhoz már egy figyelemztetés volt mellékelve, mely előre sejteté a bajt. Érdekes olvasnunk ebben a kiadó panaszát a nagytehetségű fiatal munkatársak kötekedése, könnyelműsége s a genius azon követelése ellen, mely szerint gyakran fölmentve képzeletét az emberi cselekvés rendes törvényei alól, s megállapított elvek helyeit féktelen gerjedelmek után indul. E körülménynek tulajdonítá többek közt kiadónk, hogy két

hosszú költemény még mindig befejezetlen. A válság, melyet Knight e sorokban jósolt, csakhamar bekövetkezett. Ugy látszik, egy korlátnoki rendelet okozá a fenakadást, lefoglaló azonszámot, mely Byron levelezését foglalá magában. A ifjú munkatársakat mindazáltal e baleset nem akadályozá, hogy a vállalat alakulása „évnapiját”, mint mondák, de valósággal torát meg ne üljék, Knight urat is kibékttven a vig poharazás közt.

Macaulaynak a „Quarterly Magazine”-ban megjelent művei, életében nem adattak ki más kisebb munkáival. Midőn e sorokat írjuk, olvassuk a hirdetést az angol Athenaeumban, hogy e művek is össze vannak immár szedve s rövid időn világot látnak. .

Nem találjuk Macaulay megjelent művei közt, a fenebbiekén kívül, még két más essay-jét, melyek közül egyiket 1828-ban, s a másikat 1844-ben bocsátá közre az Edinburgh Review. Az elsőnek czíme „History” s az utóbbié „Barrère.” Az előbbit valószínűleg azért nem adta ki egyéb kisebb munkáival, mivel más alakban több helyet átvett abból „Anglia történetébe.” Valóban alig gondolhatni egyéb okát. Reméljük azonban, hogy a midőn összes művei sajtó alá készülnek, e szép tanulmányt sem fogjuk tovább nélkülözni, a mely egyes gyönyörű részleteit nem is említve, oly szép eszményképét állítja elénk a történetírónak, e nagy történetírótól.

Körülbelül akkortájtban, mikor a „Quarterly Magazine”-tól megvált, írta Macaulay két balladáját : „Spanish Armada” és „The battle of the League.” Szelleme azonban csakhamar tágasabb tért nyere munkásságának, s 1825-ben, nem egészen 25 éves korában, mikor még alig rázta le a collegium porát, adá be az „Edinburgh Review”-ba híres tanulmányát „Miltonról.” Mondhatni ezen cikke nyitá meg előtte az irodalom csarnokát s avatá őt fel az ország legjelesebb írói sorába. Ez vala elseje azon gyönyörű essayeknek, melyekkel húsz éven által gazdagítá az érintett szemle lapjait. Jeffreynek annyira megtetszett az ifjú munkatárs, hogy azonnal biztosítá cikkei fölvételéről jövőre is. Épen a legjobb időben érkezett az új erő, a midőn a régi munkatársak egy vagy más ok miatt lankadni kezdettek, s Edinburghban többnyire tory volt a fiatalság.

Néhány évvel utóbb összegyűjtötték és újra kiadták az essayket ; s a kik e szép lapokat olvasták, tudják, hogy a Milton-

ról oly kitünőleg ékesen irt tanulmány állott első helyen. A ragyogó tollú történetíró, a ki elragadja az olvasót, már e művéből kiömerszett. Felöltött nagy olvasottsága is; meglátszott, hogy lelke az olasz költők legszebb lapjaival táplálkozott, s annyi jártasságot tanúsított Olaszország irodalomtörténetében, hogy e szakban a legavatottabbaknak vélt régi írók is tanulhattak tőle. Megkezdé immár az angol történet részletes tanulmányozását is; s ezen essayben birjuk először hatalmas ecsetétől Károly és Cromwell, a royalisták és a rideg vén puritánok meglepő arczképeit. Utóbb, mint essayihez irt előszavából tudjuk, érettebb ítélete sokban változott Miltonról; a szépen irt cikket mindazáltal maga is méltónak tartá újra nyomatni. Kevesbbé népszerű, de minden tekintetben jobb mű Machiavelliről irt tanulmánya, mely néhány hóval utóbb jelent meg az „Ed. Review“-ban, s a mely már sokkal inkább feltűnteté a későbbi korbeli Macaulayt, éles eszével, finom észrevételeivel, türelmes jellemével, magas erkölcsi szempontjaival s művészi alkotásával. Ugyanezt mondhatni a következő, Hallam és Southey című cikkeiről, azon időszakból, mielőtt épen a parlamentbe lépett.

Kevéssel ezelőtt végezé be Felicia odájának „Velence megszabadítása a töröktől“ szép fordítását, miről a Quarterly Review is nagy elismeréssel nyilatkozott. A verselést különösen zengzetesnek találták. Nehány politikai gúnyvers is maradt fenn Macaulaytól, azon időből, midőn ez elmejátékok divatban voltak s oly emberek is megkísérlették erejüket e nemben, a kikben legkisebb szikrája is alig volt a költészetnek. Egy alkalommal, olvassuk Moore emlékiratában*), Moore maga s lord J. Russell, Macaulay, Luttrell és Campbell együtt valának Rogersnél. Campbell a következő verssort idézé:

Ye diners out from whom we guard our spoons

s Moorra tekintve, czélszólag mondá: Önnek ismernie kell e sort; Moore nem akart semmit tudni róla. „A Timesban jelent meg, folytatá Campbell, s mindenki önt tartja szerzőjének.“ Moore ismét tiltakozott, mondván, hogy nem is ösmeri e költeményt. Ekkor

*) Moore's Memoirs and Journal, by Lord John Russell, 8° 8. vols.

szóla közbe Macaulay, közmeglepetésre mondván : „Tölem van az a vers“; s a jelenvoltak kíváratára könyv nélkül elmondá az egészet. Moorenak most egy még jobb, hasonló nevű költemény jutott eszébe, mely őt különösen mulattatá, s a mely rendkívüli erőt mutatott az alkotás ezen stíljében, úgy hogy azonnal irt Moore a kiadónak, szerezze meg minden áron az író közreműködését. Megemlítve Moore a költemény czímét és tárgyát, Macaulay újra közbeszóla : „Az is tölem van!“ — „Igy fedezé föl, jegyzi meg Moore, korunk ez egyik legnevezetesebb embere egy új erét már ismert tehetségének.“

Azonban az irodalomtól a politikára kell fordítanunk az olvasó figyelmét s elmondanunk az ifjú Macaulay belépését a parlamentbe. A whig párt, mely ekkor éppen a hatalmat bírta, csakhamar elismeré Macaulay Zakariás fijának érdemeit. Grey kormánya alatt a whigek rábeszéltek, hogy vállaljon el alkalmazást, mint „commissioner of bankruptcy.“ Ezt azonnal követte a parlamentbe lépése Calne „borough“ részéről, mely székkal akkor Lansdowne lord rendelkezik vala. Az előbbi által függetlenséget s az utóbbival befolyást szerzett.

Mindenik párt elismeré, hogy Macaulay nagy nyereség volt a kormányra nézve, mint a kiben ingadozó népszerűsége derék szónokra és folytonos védőre talált. 1830-ban április 5-kén tartá ugynevezett szűz beszédét a „zsidók emancipációja“ ügyében, s a következő márczius 2-kán lord J. Russell indítványa mellett emelt szót, hogy a reformbill behozatala megengedtesse. Habár testestől lelkestől a whig-párthoz tartozott Macaulay, oly adag türelemmel és szabadelvű philosophiával bírt, mely némely idősb tagot is megszégyeníte. A bill tárgyalása alatt Lansdowne lord pártfogoltja volt legmerészebb, legékesenszólóbb ostromlója a pusztá várhelyek képviselőének s az akkori képviseleti rendszer romlottságának. Lord Jeffrey, Derby lorddal vetvén egybe a whig szónokot, úgy ítélte felőlök, hogy Macaulay tartalmasabb, nyomatékosabb, logicaibb volt; Derby lord viszont könnyebb, szellemdúsabb és kellemesebb. Pártkülönbség nélkül elismerék, hogy a midőn Macaulay a reformbillt a peeliták, radicalok és repealerek ellen védte, rendkívüli ügyességgel és készséggel tudta fölhasználni a történelmi idézeteket éppen a fenforgó esetekre. Beszédei ugyan, mint ő maga mondá James Mackintoshról, elmondott

essayk voltak; csakhogy, a mint jól jegyzék meg, Macaulay essayi — nem hasonlóan sir James tanulmányaihoz — magas szónoki stýlben írvák. S sir James maga mondá, a reformbill fölött folyt negyedik éjjeli vitáról szólván, hogy Macaulay és Stanley két oly beszédet tartottak, melyeknél szebbet nem mondottak a parlamentben. Midőn a bill második felolvasása fölött már másod éjjel folytak a viták : Jeffrey, Cockburnhoz irt levelében, igen lankadtnak mondja ez ülést. Készült beszédeket tartottak, melyeken meglátszott a készítés s nem tehettek hatást. „Csak egy kivétel volt, mond Jeffrey; de aztán annál fényesebb. Macaulayt értem, ki fölülmúlta magát tartalmasságban, tűzben, erélyben; s bizonyára a ház legnagyobb szónokai, ha nem is vitatkozái élére emelkedett.“ A reformbill harmadik felolvasásakor mondott beszéde pedig már oly általános érdeket költött, hogy röpirat alakjában is meg kellett jelennie.

Ez időtájban híres ellenfele támadt Macaulaynak John Wilson Crokerben, ki a parlamentben is szembeszállt az ifjú államférfiúval, a Quarterly Reviewban is megtámadta. A whig párt kegyencze azonban mind a gyűlésteremben, mind a lapokban, minden összeütközés alkalmával, diadalt aratott; Crokerrel az történt, mint a Times írja vala, a mi a 'részletek' embereinek sorsa, midőn szélesebb áttekintésű, magasabb röptű, általánosító tehetséggel tűznek össze.

De lássuk, miként jellemzi Macaulayt, mint szónokot Mr. Francis: *)

„Macaulay személyisége merőben más, mint a minőnek, beszédeit olvasva, képzeljük. Többsnyire nemes és méltóságos alaknak képzelik őt, oly hanggal, mely különösen alkalmas azon szép helyek elmondására, melyekben annyira dűsak beszédei. Ez eszményi kép után több tekintetben meglepő a valóság. A természet megtagadta Macaulaytól a deli, szép termetet, s hangja a legeggyhangűbb és legkevesbbé kellemes hang, a minőt csak a Tweedtől északra hallunk; alkalmas szabatosan ejteni ki az értelem nyilatkozatait, de nem való az érzelmek és szenvedélyek kifejezésére. Macaulay alacsony, zömök termetű, növekedő haj-

*) Orators of the Age. Ezen arczkép-ezelőtt mintegy 15 évvel készült.

lammal az aldermani testalkat idomtalanságára. Feje szintoly gömbölyű, mint teste. Azonban ennyi mindaz, a mi személyében visszataszító. Hangján és természetén kívül minden egyéb előnyére van. Arcza kifejezésteljes; kivált szemében mély gondolatok és érzelmek tükröznek. Ha járkál, vagyis inkább egyedül ödög az útezőn, egészen magába látszik merülve lenni, nem törődve semmivel, a mi körülé történik, csupán saját gondolatival foglalkozva. Ugy tetszik, mintha ellenfeleivel vitatkoznék vagy valamely nagy történelmi vázlaton gondolkoznék, melylyel este elbájolandja hallgatóit. A kik évek előtt véletlen találkoztak vele, gyakran láthaták, a mint a kövezetre függesztett tekintettel, ajkait mozgatva, mint ha valamit magában felmondana, öntudatlan járkált, s ilyenkor rendesen mondani szokták egymásnak a találkozó: „Macaulay beszélni fog az éjjel,” — s a jóslat rendesen teljesült.“

„Az alsóházban ugyanazon elmerültség jellemzi szónokunkat. A terembe lépén, egyenesen széke felé tart, de mintha keresnie kellene. A mint leül, keresztbe veti karjait s csöndesen ül, ritkán szól követtársaival, ritkán látszik számbavenni, mi történik előtte. Ha beszédre készül, megjegyezték, hogy sokkal előbb bejő, mint rendszerint, azon levén, hogy mielőbb szólhasson, a mikor emlékezete sokkal inkább szolgálatára áll, mint késő éjjeli órákban, miután órákig ült a ház hő légkörében, a viták zajában. A mint nyílása van a vitákban, feláll vagy inkább fölveti magát székeről s egyszerre a tárgy kellő közepébe vág bevezetés vagy szokásos előszó nélkül. Valóban néhány másodpercig hall az ember magas, egyhangú, éles hangot végtelen gyorsasággal ejtve a szókat, mielőtt észreveszi, hogy új és pedig nem közönséges rendű szónok fogta föl a viták fonalát. Még egykét pillanat, s a ház minden oldaláról hangzó „halljuk, halljuk!” kiragad bennünket közönyünkéből, s teljes figyelemmel követjük gyors folyásában azon rohanó, nem igen vonzó hangot, mely alig ismer szünetet, hanem szakadatlanul halad, mint oly vasúti vonat, mely a főállomásokon sem áll meg.“ Folyton siet, nem állva meg szókért, gondolatokért, nem egy perczig is még lélekzetet venni se, s elméje újabb erőt nyer haladtában, óriási erővel vonszolva maga után a tárgyat, s a világosság vonala jelöli az utat, melyen átfutott, míg elvégre ki nem merülve, sőt látszólag kimerülhetlenül végezi nagy hatását beszédét, mely a változatos, meglepő, elragadó eszmék és

érzelmek benyomása alatt hagyja a hallgatót, mitől alig képes menekülni.“

S különös, hogy ez ismeretekben oly gazdag lélek erőlyes nyilatkozásait alig kísérte taglejtés. Mint egy lapban olvasók, lába mozdulatlan a földhez volt szegezve. Bal keze hátán keresztbe volt téve, s e merev állásban, csupán jobb keze némi lejtésével kísérte beszédét.

Bármí ünnepest szónok volt Macaulay a parlamentben, alkalmlag atyja és ifjúsága barátíról, — az abolitionistákíról sem feledkezett meg. Fölkeresé népgyűléseikben, s nemes szívének becsületeére szolgálak ott a rabszolgaság ellen mondott beszédei. Kár, hogy e beszédek az idősziaki lapok hasábjain vannak eltemetve. Új oldalról jellemzik azok Macaulayt, mint a pillanat szónokát, midőn a legnagyobb eszmék olykor az eszmedús lélek, az érzelemtelt szív önkéntes kicsordulásai. A rögtönző szónokot mutatják e beszédek, holott parlamenti szónoklata mind előre készített, kidolgozott beszéd.

A reformbill elfogadása után 1832-ben Macaulay mint Leeds szabadelvű képviselője jelent meg az új parlamentben. Személyes kötelekek nem fűttek őt választóihoz, tisztán szabad választásnak köszönhető székét, jelölül annak, mennyire meg volt már alapítva politikai tekintélye. S nem sokára titkári állomást nyert a „Board of Control“-nál.

Újra elfoglalván székét a házban, oly tevékenynek találjuk Macaulayt, mint azelőtt volt. Beszédei közöl különösen kiemelendők, a melyeket a „miniszterek lemondásakor“, a „rabszolgaságról a gyarmatokban“, az „irföldi zavargások“ alkalmával, majd megint a „rabszolgaság ügyében“ mondott. Ez időtájban írta Jeffrey Cockburn lordhoz (1853. jul. 16.): „Csudálatos egyéniség ez a Macaulay. A legjobb beszédet tartá ez ülösszakon Indiáról közelebb. Az elnök, a ki szigorú bíráló, azt mondá, sohasem hallott jobb beszédet.“

Látjuk, hogy ekkor már nagy mértékben Indiára fordult Macaulay figyelme.

Mondják, azért ment volna Indiába, mivel már kezdé észrevenni, hogy inkább történetíró, mint államférfiú s hogy az alsó házban sajátkép nincs elemében. Nézetünk szerint a keletindiai birodalom nagysága és rejtelmes fénye vonzá őt leginkább. Mi

élénken festi vala már akkor a keleti világ csodáit, midőn a kelet-indiai társaság szabadalmának reformjáról vala szó.

„Minden politikai anomaliák közt a legkülönösebb, ugymond, maga ezen birodalom. Hogy egy maroknyi kalandor az Atlanti tenger egyik szigetéről meghódíthatott oly roppant országot, a mely csak nem régen a mesék tárgya volt Európa népei előtt, — országot, a melyet a leghíresebb nyugati hódítók sem foglalhattak el, — a hová Traján el nem juthatott, a hová benyomúlni átallott Nagy-Sándor phalanxa; hogy mi 10,000 mérföldnyi területet kormányozhatunk hazulról, — népesebbet, mint Francia-, Olasz-, Spanyol és Németország együtt, — oly területet, melynek tiszta jövedelme, Franciaországot kivéve, a világ minden egyes állama tiszta jövedelmét fölülhaladja, — oly területet, melyen tőlünk színre, fajra, nyelvre, szokásokra, erkölcsökre és vallásra nézve különböző emberek laknak: mindezek oly csodák, melyekhez hasonlót még nem látott a világ. Eláll rá eszünk. Hasztalan ütjük fel a történeteket.“

Igen természetes, hogy a ki ily felfogással birt Indiáról, látni ohajtá azt. 1834. februárban csakugyan keletre indult, mint az indiai főtanács egyik törvénytudó tagja. Küldetésének legfőbb tárgya volt, a mire a kormánytól megbízást vön, egy új törvénykönyv kidolgozása India részére. Hogy e tárgyról már előbb gondolkodott, mutatja 1833-ban jul. 10-kén tartott beszéde, melyben különösen kiemelte, mennyire érezhető Indiában a különböző fajú, vallású népek közt az egy törvénykönyv szüksége. S a kormányzáság székhelyén, Kalkuttában nagy figyelemmel fogadták a kormánytanács új tagját. Fölmenték az ügyvitel napi terhei alól; négy segédet adtak mellé; s a büntető törvénykönyv felügyelete alatt, mondhatni, általa készült. Különbözők annak bece felől a nézetek. Macaulay ellenei azt mondák, hogy sok pénzbe került s valósággal keveset ér. Bámulói viszont nagyon is felmagasztalák, úgy tüntetvén föl, mint az újabbkori államférfiak egyik legszebb művét. Középen fekszik az igazság. A törvénykönyv elméleti szempontból sok jelességgel bir; India népei azonban még nem voltak érettek reá. A fajok, szokások és erkölcsök különbsége miatt, melyekre, mint látszik, nem volt kellő tekintettel, meg sem kísérelték életbe léptetni. Alig leheite másként. A codificálás, mely a tudomány elveit inkább tekintetbe veszi, mint a nemzet

sajátságait, melynek számára készül a törvénykönyv, minden időben és népnél akadályra talál a közvéleményben, nézetekben szokásokban és erkölcsökben. S Macaulaynak három éve sem volt, megismerkednie azon nagy néppel, melynek számára törvényhozóul vállalkozott. Oly botlás, melyet angol államférfiúnak talán nehezebben bocsáthatni meg. De bármint vélekedjünk az államférfiú tévedése felől, Macaulay, az író, szemlátomást növekedett Keletindióban. Iratai némi keleti szint nyertek, irálya még ragyogóbbá lett. Tapasztalata, tudománya növekedett; s hazatértekor annyi részletességgel, oly eleven felfogással szólhatott Indiáról, mely minden más előadását fölülmúlja. Csak „Clive“ és „Warren Hastings“ című gyönyörű essayit említjük, melyek szintén az Edinburgh Reviewban jelentek meg. „Nem képzelhetni művészeibb felfogást, mond a Times, e cikkek szempontjainál, nem festőbb valamit azok előadásánál, se méltányosabbat szerző bámulásánál azon férfiak irányában, a midőn tetteiket kárhoztatja. Nem lehet jobban írni angolul, a legbevégezettebb styl. Tízszor is elolvashatjuk egymás után, még sem unjuk meg.“ Ezen essayk vázlata valószínűleg Keletindióban készült. Ott írta két tanulmányát is: „Mackintosh forradalom-történetéről“ (1835. jul.) és „Lord Baconról“ (1837. jul.); melyek — egyéb jelességei mellett, — kiáltó bizonyosságai roppant emlékezetének is, távol a könyvtáraktól és egyéb segédeszközöktől. Indiában írta végre Macaulay lord William Bentinck szobra fölíratát.

Nem egészen három évet töltött keleten. Visszatérte után mintegy két évig nem vett részt a parlamentben. Ezalatt jelentéseket készített Indiáról, essayket írt s irodalmi terveket forralt. Ez időből valók ily című tanulmányai: „Sir William Temple“ és „Gladstone on Church and State.“ Mi nagy volt ekkor népszerűsége, mutatja Sydney Smith levele egyik barátjához: „Macaulay kétségkívül első arslánya a fővárosnak; azaz úgy ír, beszél, a mint senki Angliában,“ Alkalmasint ez időtájban kezdé gyűjteni az anyagot „Anglia történetéhez“ is. S a mi hivatalos jelentéseit illeti: Sydney Smith így írt azokról 1838. szeptemberben sir George Philipshez: „menjen ön és olvassa meg Macaulay iratait az indiai törvényszékekről és növelési tigről: tehetsége és becsületessége egyaránt bámulandó azokban. Látjuk miért gyűlölték Indiában, s mennyire becsületére válik e gyűlölség.“ Macaulay indiai hivata-

loskodásáról nagy nyomatékú ezen vélemény, ismerve Sydney Smith jellemét és részrehajlatlan voltát.

1839. évi júniusban megint a parlamentre veté szemét Macaulay s diadalmasan megválaszták Edinburgh polgárai. A titkos szavazat s rövid parlament valának politikai vallomásának főbb ágazatai. S midőn Mr. Grote engedelmet kért a titkos szavazást illető bill előterjesztésére: Macaulay pártolá ez indítványt. A reformerek mái azt hívék, hogy a legékesenszólóbb férfiút megnyerék a parlamentben. Azonban a megszorítások, melyek nélkül nem akart beleegyezni a törvényjavaslatba, olyasok voltak, hogy az igen vérmes radicalokat nagyon lehangolták, s mondják, Edinburghban is meghasonlottak a vélemények újra megválasztatása fölött.

Nem sokára a kormányban találjuk Macaulayt. Lord Melbourne kormánya alatt hadügyi titkár lett, s az volt egész 1841-ki szeptemberig, midőn a whig miniszteriumot, melynek tagja volt, sir Robert Peel második miniszteriuma váltá föl. Mindamellett, hogy edinburghi választói között rosz neven vették a titkos szavazatot illető módosításait, megint megválaszták a parlamentbe e város részéről. Sir Rob. Peel egész kormányzási ideje alatt tevékeny tagja volt a whig ellenzéknek, s a szabad kereskedés és más szabadelmű rendszabályok folytonos védője. 1846-ban sir Robert, miután keresztülvívé nagy kereskedelmi reformját, kénytelen volt megint a whigeknek engedni a kormányt, lord John Russell alatt. Macaulay újra hivatalt vállalt, mint „paymaster-general of the forces,” üléssel a kabinetben; 1847-ig viselé azt, mikor váratlanul elveszté parlamenti székét. A maynothi bill tárgyalásakor ugyanis (1845. apr.) a római katolikusok dotatiója mellett beszélt és pedig némi éllel, a mit nem bocsáthata meg neki a szűkkeblű felekezeteség, s az új választás napján Mr. Cowant küldék helyette a parlamentbe, az országos férfiú helyett egy nyárs polgárt, a kinek egyházi elvei a választóknak jobban inyökre valók voltak. A nagy-hírű szónok és író mellett e váratlan esemény miatt oly erősen nyilatkozott a rokonszeny, hogy könnyen találhat vala más választó testületet, mely örömmel fogadta volna ajánlkozását; de ő jobbnak tartá felhasználni ez alkalmat, hogy teljesen visszavonúljon a képviselői kötelességektől. Bámulói meg azon hírben találtak vigasztalást, hogy Anglia történeteit szándékszik megírni.

Barátai előtt már régebben tudva volt e szándoka. Moore 1841. dec. 3-kán írta: „Macaulay a legbámulandóbb férfiú és örömmel értém, hogy a világ Anglia történelmét várhatja tőle, ott fogva föl, a hol Hume elhagyta.“ 1843-ki márcziusban, egy alkalommal, reggelizés után, már olvasott föl némi töredéket történeti művéből Jeffreynek. *)

A következő általános választáskor, 1852-ben, Macaulay tisztelői újra föl akarák őt léptetni Edinburghban; de ő nem az az ember volt, a ki oly választó testülethez forduljon, mely minden igaz ok nélkül hátat fordított neki. Minél komolyabban ellenzé Macaulay, hogy csak szóba is hozzák, annál inkább rajta voltak az edinburghiak, hogy képviselőjük legyen, s visszaszerzendők az ország jó véleményét, elhatározzák, nem fogadni el más jelöltet. Megválasztották a nélkül, hogy ajánlkozott és választói közt megjelent volna. Történetírónk e szerint ismét a parlamentben ült rövid ideig, habár szívbaja miatt, mely ekkoriban érte s mely utóbb oka lön halálának, kerülnie kellett a nyilvános beszéddel járó izgatottságot. Mondják, hogy a skótok ezentúl a rajta ejtett kudarcot minden tőlök kitelhető megtiszteléssel igyekeztek jóvá tenni. Rendkívüli kitérítéssel fogadták, a hányszor megjelent közöttök. 1848-ban a glasgowi egyetem lord rectorául választák; hat évvel utóbb pedig, Wilson halála után, az edinburghi „Philosophical Institution“ elnökségével tisztelék meg.

1849-ben, midőn „Anglia történetének“ két első kötete megjelent, az ő történelem tanárává lön kinevezve.

Azonban parlamenti pályája gyorsan véget ére. 1847-től 1852-ig távol levén az alsóházból, mikor újra visszafoglalás székét, új irói babérokkal fején, rendkívüli volt a kíváncsiság, őt hallani. A hűsítő, a bizottsági termekből s mindenfelől volt szaladgálás az ülésterembe, ha hirtelen elterjedt, hogy Macaulay felállott. S ő mindig ritkábban beszélt. Egészsége szemlátomást hanyatlott. Összeesett, sokkal hamarabb, mint izmos testalkata után várható volt, s nagy nehezőre esett a nyilvános beszéd. 1856-ban végkép visszavonult a házból, ekkép végezvén kitűnő parlamenti pályáját.

*) Lord Cockburn's Life of Jeffrey, 2 vols.

Hátralevő életét ambitioja és dicsősége nagy tárgyának, „Anglia történelmének“ szentelte Macaulay.

1857-ben peeri méltóságra emeltetett. Nagyobb tisztelet nem érhető az író.

A fényes csarnokban mindazáltal ritka vendég volt Macaulay, s az ország nagyjai, kiknek sorába emelkedett, nem sokszor tanulhattak előadásából. Elaggott időnap előtt, s ifjúkori tüze is elhagyá. Kék szemeiből kialudt a szikra, s redők boriták arczát. Torokbaj is járult egyéb bajaihoz. Ifjúkori hirtelen természete, izgatott mérséklete is teljesen lecsillapult.

Már fenebb érintők, hogy a múlt év vége felé újra megrohaná régi szivbaja, s dec. 21-kén éjjel elhunyt. A folyó év kezdetén, január 9-kén tétettek le örök nyugalomra földi maradványai a „Westminster abbey“ sírsarnokába. Az ország nagyjai s minden rendű és rangú jelesei, államférfiak, írók, művészek kísérték koporsóját. A nagy történetíró sirja a költők szögletében van Addison szobra előtt, Camden mellett, ki az angol történetírás egyik atyja. Közeliében fekszenek Johnson, Garrick, Sheridan és Gifford — a „Quarterly Review“ tory kiadója.

Nőtelen levén Macaulay, czimének nem maradt örököse. Vagyonát, melyből mindenkor bőkezűleg áldozott közezelokra, s kéziratait szeretett nővére lady Trevelyan, a csak imént lelépett madrasi kormányzó neje, öröklé, ki iránt, gyermekeivel együtt mindig különös gyöngédséggel viseltetett a megboldogult.

Mit vesztett e férfiúban Anglia? nem célunk e rövid életiratban bővebben fejtegetni. Távolról sem tűnteti azt föl az a felületes töredékes életirat, melynek czimét ez igénytelen vázlat homlokára írtuk. Macaulay, az író, méltatását külön alkalomra tartja fen e sorok írója. Hadd álljon itt addig csupán némi töredék azon méltányló szözatokból, melyek halála után emelkedtek a sajtóban.

A „Times“, mely nagy események alkalmával, minő a kittinő férfiak halála, ritka tapintattal tudja az angol közvéleményt és közérzületet tolmácsolni, a legnagyobb angol írónak mondja Macaulayt a XIX. században. Szónok, költő, essay- és történetíró, ugymond; s a szellemi munkásság mind e terein első rangú. Ugyanazon ereje a gondolatnak szónoklataiban és essayiben, ugyanazon tehetsége az utolsó részletig kidolgozott festői leírásnak a történetíróban és költőben, mert derült lelkében teljes egyensúly uralko-

dik vala a tehetségek közt, s a mely tárgyat fölvelt, saját világosságával önti vala el. Habár, mint csupán államférfiú nem is állt oly fokon, minőre fényes szónoki diadalai, soha nem ingadozó politikai következetessége s az angol alkotmány alapos és átható ismerete által emelkedett: Angliia közéletének becsületére vált. De nem e téren, hanem az írói pályán keresi a Times Macaulay valódi nagyságát. Mint író, ugymond, az angol nyelvnek annyira ura, oly tiszta fejű s kifejezésében annyira világos volt, hogy talán egyetlen határozatlan vagy bonyolult mondat sem fordul elő összes műveiben. Sohasem pazarolta szép tehetségét a metaphysica meddő finomságaira vagy elvont tanok fejtegetésére. Műveit mintául idézik egykor, hogy mire képes a gyakorlati angol szellem legfensőbb fejlődési fokán.

Mi különösen a költőt illeti, ugymond a Times, ugy tetszett, többé semmi újat sem találhatni föl, s Macaulay oly stylt kezdett, a melynek varázsa mindenkit egyaránt meghat, a melynek csak a régi korban van példánya, az újabb időkben nem találjuk párját, s a mely a régi angol balladák egyszerűségét az epopoeia dús ékességeivel s megkapó dialogjaival egyesíti, olykor meg az idylig száll alá, Theocrit szerencsésb helyeire emlékeztetvén bennünket.

Még nagyobb dicsérettel emlékszenek barátai és ellenségei egyaránt Macaulay essayiról.

Szemére vetették, hogy Keletindióban léte, mialatt a fenebb érintett codexet készíté, 60 ezer fontba került a kormányznak. Az a két essay megéri ezt, jegyzi meg gáncsolói ellenében a 'Morning Post', a melyeknek Indiában írta vázlatát: 'Clive' és 'Warren Hastings.'

Alkotó erejét mind a költőnek, mind az essayirónak batalmasan segíté elő roppant emlékező tehetsége. Feje, olvassuk egy életrajzában, történeti egyéniségekkel és tényekkel volt tele. Csaknem hihetetlen, a miket e részben róla beszélnek. Már gyermekkorában kedves mulatsága volt, hogy társainak 'könyveket' beszélt el. A leghosszabb történeteket elmesélte az „Ezer egy éjből.” Nehány év múlva Walter Scott regényeiből mondott el egész körülményességgel hosszas jeleneteket és leírásokat. „Macaulay, írá felőle csak nem rég egy német lap londoni tudósítója, most is egész kötetnyi versét képes elmondani, melyek le sincse-

nek írva, vagy ha le voltak, rég elvesztek a papírdarabok, melyekre lejegyezte. Az ő bámulatos emlékező tehetsége teszi előttem megfoghatóvá, hogy szállt a hagyomány nemzedékről nemzedékre, mielőtt az írást fetalálták. Scaligerről mondják, hogy bárhol felütötték előtte az Iliászt, tudta folytatni emlékezetből. Macaulay szintén rendkívüli jártasságot mutatott az ókori és újabb remekírókban. Egész lapokat idézett olykor Diodorus Siculusból, aztán valamely francia jeles íróból, hibás kiejtéssel, de folyékonyan. Ujján elszámálta a pápák vagy a canterburyi érsekek névsorát kezdettől fogva napjainkig. Az egész világtörténet elevenen élt emlékezetében; s mindjárt megtalálta, a mit idézni akart. Egyrészt ez ismeretgazdagságának tulajdonítható a társalgásban nagy beszédességét, mely alig engedett mást szóhoz jutni. De ki is ohajtott volna beszélni, ha Macaulayt hallhatá?“

Leginkább otthonos volt mindazáltal Macaulay az angol történetekben. Ugy biszi a Times, hogy e részben mindenkit fölül-múlt. S angol történeti jártassága nem holt tudomány volt, hanem valódi politikai bölcseséggé érett s egy író sem versenyezhetett vele annak leírásában, a mit tudott, gondolt és érzett. Meglehet, mond az idéztük lap ismét más alkalommal, — meglehet, hogy sokat vitt át Macaulay az essayból a történetírásba, miként Aeschylus, önbírálatá szerint, sokat az odából a tragoediába; s ez az oka azon terjedelmességnek, melyet leginkább azért sajnálunk, mivel e miatt kell nélkülöznünk az angol történetek nagy részén keresztül geniusza vezérféüyét. Történetnyomozása óriási volt; s némi csekély pontatlanságot leszámítva, melytől egy emberi mű sem ment, történetírói hűsége az ellenséges bírálók tűzpróbáját is kiállotta.

Sir Archibald Alison, az elfogult tory történetíró, whig elvei miatt — melyek pedig éppen nem teszik elítélttá a toryk érdemei irányában — némi részrehajlással vádolja Macaulayt. E részrehajlás azonban szerinte is nem a tények előadásában, hanem kiszínezésében áll. S meglehet, hogy például a jó Penn jelleme igen is sötéten van tartva Macaulay történetében, míg Oraniai Vilmos hírneve túlságos fényben és dicsőségben ragyog. De ha megen-gedjük is e hibákat, mik ezek a mű nagy szépségeihez és jeles-ségeihez képest, melyeket egyaránt elismer az Edinburgh Review és Fraser Magazineje, noha ez utóbbi nem osztozik teljesen a

nagy történetíró szempontjaiban. „Macaulay az első — mond az Edinburgh Review — a kinek sikerült a történeti tények előadását (mely némi tekintetben rideg komolyságot kíván) oly világossá, változatossá és vonzóvá tenni, mint a csupán mulattató olvasmányt. Történetíróink olvasása eddig — Gibbont és Hume-ot sem véve ki — valódi tanulmányt, nagy ész-megfeszítést kívánt. Macaulay megmutatta, hogy a való történetet szintoly kellemesen meg lehet írni, mint a költött elbeszélést; s a való élet eseményeit akképp rendezhetni a pontosság hiánya nélkül, hogy a képzelem alkotta tények egybefűzésének minden érdekével bírnak.“

Művészi szempontból Frazer Magazineja is páratlannak mondja Macaulay történetét. „Ha olvasni kezdjük, ugymond, nem tudjuk abban hagyni és sajnáljuk, ha végére jutánk. Az elbeszélés siető folyamatát követve, önkénytelenül elmerülünk azon sok ragyogó jelenet bámulásába, melyek előttünk elvonulnak. Egyik kép a másik után szakadatlanul, s mind pompás, mind vonzó.“

S mennyi élvezet ad a szép részletek után általában a mű remek szerkezte, mely egész nagyságában tünteti elénk az alkotó erőt.

Valóban annyi művészet, hogy megfogható, ha a pártok közlönyei, a whig államférfiú elleni gyűlölségükben, nem akartak néha egyebet látni Macaulayban — művésznél. A kik azonban a pártok szempontjain fölülemelkedtek, egyértelműleg elismerék, hogy apró botlásokat kivéve, melyeknek, a mint mondók, minden nyomozó történetíró szükségkép ki van téve, hübb, igazabb képet nem adott még történetíró az 1688-ki angol forradalomról s az azt követő évekről. Jeffrey lord, az angol közélet egyik tekintélyes férfia, a legnagyobb csodálkozással ír Macaulay ezen műveiről. „Oly könnyen folyó s oly élénk színezetű, ugymond, mint Livius; szintoly tartalmas és egybefüggő, mint Thucydides, még több tömörséggel és eszmebőséggel, mint emez; s menten Tacitus negélyezett laconismusától, gunyorától és epigrammjaitól. Nem emlékszem, hogy valaha oly jót olvastam volna, mint e mű első fejezete: oly tiszta, tartalmas és velős, telidestele mély gondolatokkal, nagy szempontokkal, s nevezetes megkülönböztetésekkel.“

S hát a közönség? kérdi az olvasó.

„A „Journal des Débats“ csak nem rég az alkotmányos eszmék kézi könyvének nevezte Macaulay angol történelmét.

Igaza van. Történetírónk e tekintetben gyakorolt roppant hatást az angol népre. Igaz barátja volt, mint a Times mondja, a szabadságnak, azonban inkább az angol alkotmányos állam fejlődéséből, mint természetjogi általános elvekből származtatja azt. Ha párt-nézet vezérlé tollát, nyíltan bevallá, egyaránt távol Hume affectatiójától és Gibbon hideg közönyétől. Mackintosh kísérlete, Anglia népszerű története által leküzdeni Hume egyoldalúságát s az angol történelem tory felfogását a mivelt osztályok között, nem mondható sikerültnek. Macaulay hatalmas tollának volt fentartva : a szabadelvűség színvonalára emelni a középosztályoktól fel a peer-családokig a nemzet politikai nézeteit. Azon mérsékelt szabadelvűséget értjük, mely az 1688-ki forradalomban találja kiindulási pontjait. Jól tudjuk, hogy ez átalakulását az angol közvéleménynek más körülmények is előmozdították, de bizonyára senki sem tön annyit e részben, mint Macaulay, az essay- és történetíró. Az ő érdeme főleg, hogy sok oly politikai és hitfelekezeti balítéletet, melyek egy pár évtized előtt még a parlamentben is uralkodtak, most a vidéki gazdasági egyesületek gyűlésein is kinevetnek. *)

E józan, mérsékelt szabadelvű irány nem kevesebbet tön Macaulay műveinek kelendőségére, mint irodalmi jelességei. Így történt, hogy félév alatt öt kiadás kelt el „Anglia történetéből“ 18,000 példányban, egyedül az angolok között. Az amerikai államok még több példányt vettek igénybe. Három utánnymomat jelent meg belőle csupán Philadelphiában s az egyik 25,000 példányban. A III. és IV. kötetből Londonban is 25,000 példány jelent meg mindjárt az első kiadás alkalmával s egy pár nap múlva már új kiadásra lőn szükség. Azonkívül készült Lipcsében az európai száraz számára a Tauchnitzféle angol kiadás. A fordításokat, melyek minden mivelt nyelven megjelentek, nem is említjük.

Rendkívüli veszteség, hogy e történelmi művét nem fejezheté be a nagy történetíró. Mondják, hogy az ötödik és némileg a hatodik kötet is készen van. Ezenkívül néhány rövid életírat is maradt hátra Macaulaytól, melyeket az „Encyclopaedia Britannica“-nak írt, s a melyek közül több már előbb megjelent, „William Pitt“ ellenben csak most hagyá el a sajtót. CS. A.

*) Lásd a kölni újság f. é. jan. 11-ki londoni tudósítását.

A

TÖRÖK URALKODÁS

MAGYARORSZÁGON.

I) Történelmi Tár VI. köt. Adalékok a török-magyarokori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század első felében. A megye levéltárában levő eredeti után. — II) A györmegyei hódoltságáról. Ráth Károlytól. Olvastatott a M. Tud. Akademiában. 1859. — III) Nagy-Kőrös városa török levelei. A város levéltárában levő eredetiekből fordította Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta Szilágyi Sándor, 1859. — IV) A törökök a Jászságban. Kempelen Győzöttől. Az 1858-ki jászberényi iskolai programmban. Repiczky törökből fordított levelei nyomán. — V) Török-magyar történeti kútfők. A M. Tud. Akademia megbízásából fordította Repiczky János. (Kéziratban, a M. T. Akademia levéltárában). — VI). A dévaványai 64 darab török oklevél. Fordítva Eberl Ferdinánd által. (A M. Tud. Akademia levéltárában). — VII) Kiírt adatok Pestmegye levéltárából.

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY *).

A népek könnyebben viselik azon elszegényedést, melyet fenebb a magyar hódoltságokban rajzolélek, mint a kormányzók önkényét, s a rossz törvényszolgáltatást. A koldusbot nem annyira súlyos a jóllét után, mint a rabláncz, a börtön, a bírói

*) Lásd a VII. kötet 53. l., a VIII. köt. 144. l. és 304. l. s a IX. köt, 120. l.l.

vérengezés, egy szóval a személyek ellen folytatott irtó háború, csak középszerű szabadság után is. — A despota kormányok azon törekvése, hogy a népben megalázzák az emberi méltóságot, sikerül annyiban, hogy a szerencsétlenek homlokukon viselik az erkölcsi megalázások bélyegét; de csalatkoznak azon hitben, hogy a szenvedélyeket kioltották. Az ily népek túlságos megalázkodása, szelíd külszine, csak annál bőszebb indulatokat takar el; mert épen ez indulatokat szítja folyvást, a ki azt hiszi, hogy oltja, s a folyton élesztett parázs nem válik hamuvá, habár kívülről azzal vonja be magát. A kétszínűség s ál meghunyászkodás marad az egyetlen fegyver, mely annyival sikeresebb, mivel a kormányzókkal mindig ellentétben álló közvélemény is mindig a nép részén van még a különben rút bűnök dolgában is. Hazudni és tettetni a hatalmasok előtt olykor kötelességnek tűnik föl, s erénynek tartatik; szegyennek pedig egyáltalában nem. Ez az egy, a miben a zsarnokság megalázza az embert, s ez az egy neki árt legtöbbet. Titkos kémekre van szüksége, s még sem képes helyes fogalmat szerezni a nép hangulatáról. Kegyetlenségei csak gyűlöltebbé teszik, s annál nagyobb titkolózásra tanítják a mind jobban ingerlett alattvalókat.

Ilyen volt-e a török beligazgatás, s ilyenné lett-e általa a magyar azon másfélszázados uralkodás alatt, melynek mély nyomokat kellett hagynia a nemzet jellemében? Öt—hat ember nyomon keresztül mily könnyen válhatott természetű a megszőkös! Tekintsük tehát az eredményt. Van-e Magyarország határain belül, sőt tán széles Európában egyenesebb, nyiltabb, fejét magasabban hordozó paraszt annál, mely alföldünket Bihartól a Dunán túlig és a Mátrától az alvidékig lakja és lakta akkor is, mikor ugyanazon terület a basáknak hódola? — Ugy kell lenni tehát, hogy a török politikai igazgatás s a törvényszolgáltatás a magyar helységek nagyobb részében nem tette oly rabbá az egyént, mint azon mesterséges, finomabb zsarnokság, mely mikor a pallost nem használhatja, legalább nyűgöt vet minden akaratra, s szűrő tövisekkel hinti be az élet minden útjait. — És valóban a személyes szabadság kis mértékben volt korlátozva a magyar hódoltságokban. A török leginkább a vagyonban dűlt, s a személyes üldözés is, midőn előfordult, leginkább közvetlenül a vagyonért történt. — A török beligazgatás sajátságos zsarnoksága, s a magyar függet-

lenség és alkotmányosság, mint két kard egy hüvelyben, állott meg az egész török uralkodás alatt. Sajátságos és talán páratlan tünemény, mely már csak ritkaságánál fogva is megérdemli figyelmünket.

Valamint az adóztatásban, úgy az igazgatás minden többi részeiben is a török a maga törvényeit hozta be. Valahová betelepedett, politikai és törvényszéki szokásaival telepedett be. Magyarország hódolt részeiben is eltűntek a vármegyék, az alkotmányos magyar élet e széles alapjai. A törvényhozás és igazságszolgáltatás ez organumai a töröklakta vidéken nem tenyészhettek. A nemesek, kikből a megyei hatóság kitelt, többnyire a be nem hódolt megyékben keresték és találták a magyar hazát. A vármegye pusztán maradt házában a szandzsákbég vagy egy-egy janisár-óda székelte. A török még a megyék határszéleit is letérülte alföldünk térképéről: Csanád, Csongrád, Békés, Szörény, Krassó egy része, Temes, Torontál, Pozsega, Bács, Pest, Kis- és Nagykunság és Jászság, Heves, Fehérvár, Esztergom, Tolna, egyrészt Baranya, Zala, Győr, stb. nem volt a török mappán. A török e helyett az elfoglalt várakról véve a nevezeteket, új kerületekre osztá hazánk egy nagy részét. Kezdetben, I. Szulejmán alatt az egész török birodalom fölosztásának modorában, csak szandzsákokra osztatott a hódolt magyar föld a budai béglerbég vezérsége alatt. I. Szulejmán adózási törvényei is csak egyes szandzsákokra szólnak. Később Magyarországon új béglerbégység keletkezik Temesvár elfoglalásával, még I. Szulejman idejében. Összesen mintegy 25 basa és bég ült a várakban, s ugyanennyi kerületre volt osztva az ország.¹⁾ Később új fölosztást találunk, midőn Eger és Kanizsa is török kézre kerül. Ez új fölosztás pedig nem az új foglalások miatt történt. III. Mürád, ki 1575-től 1595-ig

¹⁾ A Magyarország szandzsákjai ezek voltak : 1) Buda és Pest 2) Szendrő, 3) Zvornik (Boznia), 4) Velcsterin, 5) Pozsega, 6) Mohács, 7) Sz.-Fehérvár, 8) Szeged, 9) Szerém, 10) Hatvan, 11) Simontornya, 12) Esztergom, 13) Koppán, 14) Szegszárd, 15) Siklós, 16) Veszprém, 17) Nógrád, 18) Pécs, 19) Temesvár (basaság), 20) Viddin, 21) Alacsá-Hiszár, 22) Párkán, 23) Csanavahi (Csanád?), 24) Becskerek, 25) Lippa. — Dzselaizádé után, Dr. Behrnauer, a magy. akademiánál levő fordításából.

uralkodik, az egész ozmán birodalmat a szandzsákokon kívül e j a l e t e k r e vagy helytartóságokra osztja, s e fölosztás maradt meg a legújabb időkig. ¹⁾ Az egész birodalomban ekkor 44 ejalet van 220 szandzsákkal. Magyarországnak 5 helytartósága volt, s ha Boszniát kiveszszük, mely helytartóság Eszékig nyúlt föl, négy török helytartóság van hazánkban a XVII. század elején: Buda, Temesvár, Eger és Kanizsa, összesen 25 kerülettel. ²⁾ Tudjuk már, kik voltak e zászlók szerint fölosztott vidékek főispánjai: ugyanazok, a kik a hadi parancsnokok, a budai basa, többnyire vezéri rangban, ki előtt a harcban s ünnepélyek alkalmával öt lófarkot vittek a félhold-gombú zászlónyelen. Az egyszerű helytartó-basák előtt három lófarkot hordoztak, s béglerbég vagy mir-mirán n nevet viseltek. ³⁾ Az ejaletjökbe tartozó szandzsákok, vagy livák ⁴⁾ kormányzói a szandzsákbégek voltak, kik a hivatalos okmányokat arab hivatalos nyelven mint miri-livák (zászló fejedelmek) írják alá. Ezek csak egy lófarkot vittek magok előtt. ⁵⁾

¹⁾ D' Ohsson, VII. k. 277. l.

²⁾ 1610 körül I. Ahmed szultán alatt ez a hivatalos fölosztása a hódolt Magyarországnak:

I) B u d a i e j a l e t. Szandzsákjai: Szendrő, Szerém, Kubán (Kopán), Simontornya, Sz. Fehérvár, Esztergom, Nógrád, Szécsén, Szegszárd Mohács. Azaz 10 szandzsák, s a budai helytartói kerülettel 11.

II) T e m e s v á r i e j a l e t. Szandzsákjai: Lippa, Csanád, Gyula, Medova, Jenő. Azaz 5 szandzsák, és a helytartósági kerülettel 6.

III) K a n i z s a i e j a l e t. Szandzsákjai: Szigetvár, Pécs, Pozsega. 3 szandzsák, s illetőleg 4.

IV) E g r i e j a l e t, Szandzsákjai: Szeged, Szolnok, Hatvan. 3 szandzsák, s illetőleg 4.

Tehát 25 basa és bég. — E lajstromot Vámbéry úrnak köszönhetjük, ki Konstanczinápolyban, Aini Ali, Ahmed szultán defter-eminije irata szerint, mely 1614-ben kelt. Ugyanezen Aini írta össze a fenebbi cikkekben használtam adózási törvényeket, melyeket Hammer lefordítva kiadott.

³⁾ Mirmirán is azt teszi: fejedelmek fejedelme, mint béglerbég.

⁴⁾ Liva = szandzsák. Mindkettő zászlót tesz.

⁵⁾ A szultán előtt 7 lófarkat vittek. — A töröknél e lófarkak a bajnokság jelei. Egy rúdon függ a lófark, melynek tetején félhold van. Minden ily zászlót külön-külön zászlótartó viszen. Hammer szerint nemcsak a félhold nem az ozmánok eredeti jelvénye, mert a régi per-

Mily részök volt a basáknak és bégeknek a gondviselésökre bízott kerületek igazgatásában, határozottan nem tudhatjuk; de bizonyos az, hogy teljes kényúri hatalommal fölruházva nem voltak s birói tisztet nem viseltek. Maga a szultán sem volt e részben önkényes uralkodó. A gyilkolások, mérgezések, zsinórozások s a javak elkobzása, miről annyit beszél a történet, csak az állam főbb hivatalnokait sujtották, és soha, vagy csaknem sohasem az egyszerű alattvalókat, a szegény rájákat sem véve ki. Önkényök csak földesúri birtokaikra terjedt ki. Azon szultáni rendeletek, melyek valamely törvénytelenység gátlására küldetnek Magyarországra, úgy látszik, inkább a kádinak szólanak, mint az illető kormányzónak. A basák és bégek csak inkább mint a törvény végrehajtói vettek részt a tetteges beligazgatásban. Annak pedig kevés nyoma van, hogy az alattvalók személyes és vagyoni fontosabb ügyeiben a magok fejétől biráskodtak volna saját hűbérökön kívül. Lehet ugyan, hogy hatalmukkal visszaélve, némely ügyet rövid parancsolattal intéztek el; — de törvény szerint nem ők voltak az ítélőbirák, s tetteg is ritkán, mert a kinek ügye volt, vihette azt máshová.

Maga a szultán, sőt minden ügyben, még a külügyekben is teljhatalommal felruházott helytartója a nagyvezér sem intézte az ügyeket a maga fejétől. A birodalom divánja, vagy a fényes kapu

sáké is volt, hanem a lófark sem az. A lófark szerinte ótörök (turk) eredetű, s a hosszú hajas emberfejet ábrázolja, melyet a nomád népek dárdára tűzve hordoznak diadal jeléül. (Hammer, Staatsverfassung I. k. 49. l.) — De a török hagyomány ellenkezőt mond s ozmán eredetűnek tartja a lófarkos zászlót. — Saedi török író e hagyományt ilyformán adja elő:

Mikor, mikor nem? az o z m á n sereg szerencsétlenül harczolt. Magára hagyta vezérét, s minden zászlóját elvette az ellenség. A vezér, hogy visszatérithesse a futókat, új zászlót készített hirtelen. Egy megölt fehér ló farkát levágja s egy rúdra köti. Ha e zászlót követitek, kiált a szaladókra, miénk a győzelem. Megfordulnak hát, új erővel támadják meg, visszaverik, szélyelkergetik az ellenséget, s nagy zsákmányt tesznek táborában. E győzelem emlékére vitetik magok előtt a török basák és bégek a fehér lófarkot. (Decsy, Ozmanographia. I. R. 132. l.)

mondott ki végzéseket a legfontosabb ügyekben is, s nem volt az országlásnak olyan ága mely ne tartozott volna tribunálja elébe — még a vallásos ügyeket sem véve ki. E divánban a bel- és külügyek minden főfő-személyese részt vett. A nagyvezéren kívül ott voltak a többi vezérbasák, a birodalom fő defterdára, a janicsár-aga, az országos fő ítélőmesterek (kazi-aszker=hadbíró), s más főméltóságok, de az egésznek lelke a mufti, vagy a seikh-ul-izlám volt. Szava döntő, vetoja visszavonhatatlan. Ő a szent törvények tolmácsa. Az eléje terjesztett esetekre föl kutatja a szent törvényeket s egyigennel vagy nemmel mond döntő ítéletet. Maga ezen új ítélet is későbbi esetekre törvényynyé válik. Az izlám-törvénykönyvekben e döntvények a legrégibb időktől fogva össze vannak gyűjtve, s fethvák neve alatt ismereteseek. Maga a szultán akarhatja is semmivé lehetett a seikh-ul-izlám rettentő fethvája által, melynél mint a szent törvények föltétlen parancsánál nincsen felsőbb parancsolat. A muftik azonban nem mondanak egyes személyre ítéletet. A kérdést mindig a nevek elhallgatásával, vagy inkább álnevek alatt terjesztik eléjük. A bünvádi és polgári pöröket egyébiránt nem a muftik, hanem a kariaszkerék vezetik, s ők mondják ki az ítéletet a mufti névtelen fethvája nyomán a személyekre.

A tartományi bégek és basák székhelyein is megvolt a divánok egy neme. ¹⁾ Résztvett benne a basa vagy bég a székhely minőségéhez képest, s mint miri-miránn, vagy miri-livá alá is írja az ítéleteket; részt vesz benne a várparancsnok (diszdár), s más janicsártisztek, agák és szpáhiák, s olykor az ugynevezett emin.

A mufti az előttem fekvő levelek egyikében sem írja alá az ítéletet. Ő nem is volt tetteleges részvevő a tárgyalásban, hanem többnyire megelőzőleg döntötte el az ügyet. A kinek pere volt, elment az illető kerület muftijához. Egy kis darab papírra fölírta, a

¹⁾ Mi volt ezen törvényszék valódi neve, nem tudom; mert azon fordítók, kiknek oly sokat köszönhetünk különben, fölfoghatatlan okokból minden műszónak ellenségei. Repiczky törvényszéknek, Eberl tanácsnak fordítja a diván ezen nemét, azaz valami igen specialis és sajátosság tárgyára a lehető legbővebb köntöst adják, — s így nem hogy magyaráznák a tárgyat, hanem eltakarják szem elől. Újabb időben az ily törvényszéket mehkémének nevezik. (Ubicini lettres sur la Turquie. I. k. 178. 1.)

nevek elrejtésével az ügyet, s a mufti valami kevés díjért aláírta az egyszerű igent, vagy nemet. Ezen irattal mentek a felek az ítélő szék elé, mint döntő bizonyítvánnyal. Így mennek el egyszer Mezö-Tür lakosai a szolnoki muftihoz valami örökösödési ügyben, s fethvát vesznek tőle, mely egész terjedelmében itt következik:

„A szultán belső kincstárához tartozó városban lakó Zejd ¹⁾ meghalván, s vagyonát örököseinek hagyván, Amru ²⁾ a kincstár igazgatója (?) és biztosa (?) vehet-e törvény szerint [70—80 tallért a hátramaradt vagyonból?“

Teljességgel egy pénzecskét sem.

Irta a szegény Abd' Allah. ³⁾

A miri-livá széke elé vitetvén valamely tárgy, az egész ügyet a kádi vette a kezébe, s nemcsak hogy a többi ülnökök, t. i. janicsárok, szipáhi és az adószedők nem vettek tetteleges részt, hanem maga a bég sem. Ők csak mint jelenlevők írják alá nevöket. ⁴⁾ A kádi az ítéletekben fölül írja oda nevét, s azt teszi hozzá, „a mi alább van írva, megerősitem.“

A kádi volt e tanácsnak legnélkülözhetetlenebb tagja, a per vezetője és eldöntője, s végre a büntetés meghatározója. Ez ítélőszék döntött mindennemű polgári, büntető és egyházi perekben. Ez engedte el Berénynek az adót szülőitől, ez ítél több bűnvádi esetben és ez ad engedelmet a romladozó templomok kijavítására, s ha előbbi cikkemben csak a kádit neveztem az adóelengedés urának, — azért történt, mert valóban ő volt lelke a tanácsnak.

Hammer szerint, az egy Chinát kivéve, seholsem részesül a birói rend oly nagy tekintélyben, mint Törökországban. Magának a szultánnak sem szabad leülni, ha tanúnak hija maga elébe a kádi, vagy ha leül, jogot ad rá a többi tanúnak is, sőt I. Murad alatt egy mufti el sem akarta fogadni a szultán tanúskodását,

¹⁾ Álnév.

²⁾ Szintén álnév.

³⁾ Türi levelek. 34. E példa mutatja, milyen volt a fethva, melyet imént is említék. Mindenik hasonló ehhez, csak hogy többnyire egyszerűen igent, nemet ír alá a mufti, s egyebet nem. Még az álnév is is mindig Zejd — a másik Amru.

⁴⁾ Repiczky tán túlságba megy, midőn csak tanúknak írja őket. Inkább jelenlevő ülnökök voltak.

mivel, ugymond, törvény szerint az oly emberét nem lehet elfogadni, a ki a pénteki nyilvános imádságon megjelenni nem szokott. ¹⁾

A kádit sokan tartják egyházi személynek, papnak. Igaz, hogy a régi időkben ők is végezték az imádságot, s a templomból kijöve mondták az ítéleteket. Még régebben maga a khalifa, az uralkodó volt az imádkozó és törvénytevő. De későbbi időkben a muftik és kádik rendje, melyet közösen ulemáknak neveznek, még a tanítókat is hozzávéve, megszűnt papi tisztet viselni. — Egészen különosztályt képeznek a seikbek és imámok, a kik előlmondják az imádságot a híveknek. Ezek sém képeznek osztályt. ²⁾ A töröknél nincs sem clerus sem egyház, s testületet csupán az oly külön-secták hívei képeznek, mint a dervisek rendje, mely elejénte remete és koldus volt, s hitében is eltért némileg az uralkodó vallástól. — Az ozmán birodalombeli kádi se templomi szolgáltatást nem végzett, se jövedelmét nem az egyházi javakból kapta, se a mecset dolgaiba nem volt több szólása, mint a magánosokéiba. Csak annyiban volt egyházi ember, a mennyiben oly ügyeket is ő döntött el, melyekbe nálunk csak az egyház avatkozhatik; mert a töröknél az, a mit mi egyházi és világi törvényeknek szoktunk nevezni, elválhatatlanul van együvé fonva, s nála épen oly szent a világi codex, mint az imádságról és mosakodásról szóló szertartási parancsolatok. Mivel minden törvény egyházi törvény, ezen értelemben a kádi is egyházi bíró, — s világi bíró nincs a töröknél.

A török nem birta fölfogni azon csodálatos tüneményt, hogy a keresztyéneknek az egyház el van választva a világi hatóságtól. Ezért igen természetesnek találta, hogy a meghódított Görögor-

¹⁾ Ubiccini, I. k. 138. l.

²⁾ Imám ez értelemben csak előlimádkozót jelent. Az imámok semmi részben nem különböznek külön rendet vagy osztályt. Személyekkel a szentesítés semmi kiváltsága nem jár, s csak egyéni érdekeik által részesülhetnek közbecsülésben. Alárendelt állapotban élnek, s némelyek kézimesterséget üznek. A helyi-hatóságok tetszés szerint nevezik ki őket, — s még ruházatjuk által sem különböznek a nép más osztályaitól. (Ubiccini, Lettrés sur la Turquie. Paris. 2-ik kiadás. I. k. 57. l.)

szágban az óhitű papok legyenek az igazságszolgáltató bírák mindennemű polgári ügyben is. — Magyarországon némely rendelethez egyaránt szól a helység papjának és bírájának, míg másfelől azt kívánja, hogy a magyar tekintse török papnak a kádit. A budai basa azt panaszoja egyszer, hogy a szolnoki kádit, a kit Budára hivatott, tizennegyed magával a magyar vitézek elfogták; pedig, ugymond, a török nem szokott így cselekedni a keresztyén papokkal.¹⁾

Az akkori keresztyén pedig hasonlókép alig bírta fölfogni, mint lehessen azt, a ki szolgabíró és megyei törvényszék gyanánt szerepel, s a templomhoz semmi köze, papnak nevezni. De időmúltával megismerkedett a magyar nép is a török intézményekkel, s jól tudta, hogy a török törvényszék egyaránt ítél polgári és egyházi ügyekben. Két esetet találtam, melyben a keresztyén a törökhöz folyamodik egy-egy valóperben.²⁾ A török ítélőszék ki is mondja rá a maga törvényét.

A fenemlített vegyes tanácsban kívül volt egy más törvényszék is, mely csupán a kádiból s egy vagy több irnokból állott. A kádinak meg volt a maga kerülete, melyben törvényt szolgáltatott, s ezen kerület kázának neveztetett.³⁾ Magyarországon többnyire,

¹⁾ Izdenczy követsége. Eszterházy protocollum. A n. muz. kéziratai közt.

²⁾ Egyik eset Pestmegyében fordul elő, melyről alább lesz szó; a másik eset a Bánságban. Az ítélet, melyet a kádi és törvényszéki ülnökei (kik közt török katonák is voltak) együtt kiadnak, így szól:

A medinai alapítványok (vakufok) közé és Káransebes törvényszéke (?) alá tartozó Zsupa helység lakosa Oberd, Dimcse Mártonnak föl nem serdült fia a törvényszék előtt megjelenvén, . . . keresztyén neje ellen ezt hozta fel: Magdolna feleségem kiskorú, s holmimra gondoskodni nem képes; azért elválok tőle, s a férjhez menetelt illető igényekkel s a válási perrel fölhagyok . . . 1673. — E levél pedig (mintegy fölszabadítás, hogy újra férjhez mehet) a nőnek adatik ki. — Delejtű, 1859. oct. 18. sz. Közli Repiczky János.

³⁾ Repiczky fordításaiban több okmányon fordul elő e kifejezés: „hatvani, szolnoki stb. törvényszékhez tartozó.” Káza helyett törvényszéket írni fordításbeli pontatlanság. Nem törvényszéket értet-

vagy mindig a szandzsák határai kerítették be a kázát is, valamint a kincstári területek is ugyanazok voltak. — A kádi ezen, csak önmagából álló törvényszéken kívül, mely reggeltől estig mindenkinek nyitva volt egy erre kijelölt épületben, egyszersmind a szerződéseket, még a házasságiakat is aláírta, ő készítette a törvényes végrendeleteket, szóval közjegyző is volt. De sem mint bírónak, sem mint közjegyzőnek egy oszpora fizetése sem volt az állam kincstárából; s általában semmiféle török hivatalbeli, elkezdve a legnagyobbtól a legkisebbig, nem kapott fizetést, hanem azon díjakból élt, melyeket a nép fizetett neki hivatalos foglalkozásáért.¹⁾ A kádi jövedelme mindemellett tetemes volt már csak azért is, mivel az ozmánoknál a nyertes fél fizette a perköltséget. A kinek legkevesebb igaza sem volt, panaszra mehetett: ügye elvesztésével sem veszett semmit. Így áll elő néhány szpáhi vádlóként, s a hatvani törvényszéknél némely földeket követel vissza Jász-Berénytől, pedig kisé, hogy oly nevezetű földek, minőket követelnek, sohasem voltak a város határában. Nyilván a nyertes berényiek fizették a perköltséget, vagy jobban mondva, a bírónak a díjt. — Végre a polgári, büntető, vallásos s minden névvel nevezendő kereset egy ugyanazon törvényszék elé tartozván, a perek sokasága is nevelte a kádi jövedelmét és hatáskörét.

Ezen mindenre kiterjedő hatáskörből csak egy hiányzott a török igazságszolgáltatásban. Közvádló nem volt még a legújabb időkben sem a töröknél. A kádi, vagy a kerületi törvényszék csak az eléje vitt pereket döntötte el. Itélt ugyan a keresztyének válópereiben, ha hozzá folyamodtak a felek; de bele nem szól, ha a keresztyén papoknál folytatják peröket. — A török igazságszolgáltatás nem tulajdonított magának hatalmat, hogy a személyeket, még nagy bűnökben is, ellenőrizze. Ha gyilkosság történt, a vádló a megölt rokona volt. A pénzbirság azé volt, s nem a hatóságé, sőt a vádlónak joga volt rá, hogy megkegyelmezzon a bűnösnek.²⁾ Ha valakit megloptak, de a tolvaj a vizsgá-

tek a káza alatt, hanem egy kerületet; s aztán e kerület nem is a törvényszéké, hanem csak az egy kádié volt.

¹⁾ D'Ohsson, VII. k. 256—7. l. Ils vivent des emoluments de leurs offices.

²⁾ D'Ohsson, VI. k. 266. l.

lat előtt visszaadta a mit lopott, ártatlan és bántatlan maradt. ¹⁾ Különben a tolvajt, ha tetten kapták, szabad volt megölni, mert törvény szerint a ki a tolvaj ellen vagyonát védve követ el gyilkosságot, földadatik. ²⁾ A mohamedán törvény sokat engedett meg az egyéni boszúnak, s a mint látjuk, sok esetben csak a sértett felek boszújának vagy kegyelmének végrehajtója volt. — Berényben egy török lovas többedmagával menván ki Hatvanból, lerészegedik, s este későn indul haza a lakosok marasztása daczára. Útközben megsebesítik, hihetőleg a huszárok, s meghal bele. A hatvani törvényszéknél a megölt testvére a berényiek ellen vádlóként lép föl, rájuk fogván a büntettet. A szultán azt rendeli ez ügyben, hogy mivel a berényiek ártatlanok, a megboldogútnak örökösei ne álljanak többé elő követeléssel. ³⁾ Ennyire az érdekelt felekre bízván a törvény a vádlóságot, igen kevés töprenkedést árul el azon, hogy a bűnök nagyon el fognak sokasodni, s egyszersmind elejét vette a törvényszéki üldözéseknek, melyek oly viszonyban, minő a mozlím urak és keresztyén jobbágyok közt volt, s a minő szembeállította a hatalmat a kormányzott nép érdekeivel, a legelviselhetetlenebb kínzásokat szülte volna. — A birói rend és a törvényszékek nem válhattak csupa eszközzé a kormány kezeiben, hogy inquisitióvá aljasítsa az igazságszolgáltatást, és seholsem volt a kormánytól függetlenebb bíró, mint a kádi — még csak fölebbezni sem lehetett egyszer kimondott ítéletét: szent volt az, mint a törvény, melynek nevében kimondatott.

De ily rendszer mellett állhat-e fön valamely társadalom? Van-e személy- és vagyonbátorság, ha a törvény mindenre szemet huny, a mit az érdekeltek elhallgatnak, ha fényes nappal, az útczán követik el a gyilkolást, mihelyt a tettes arról van biztosítva, hogy az áldozat rokonai föl nem lépnek a váddal? — Közvádlo és rendőr nélkül van-e gátja a bűnnek?

¹⁾ D' Ohsson VI. k. 312. l.

²⁾ U. a. VI. k. 269. l.

³⁾ Berényi levelek 15. és 106. sz. 1645-ből. A 15. sz. a szultáni levél. A 106. számban az ítéletet Hasszán hatvani bég is aláírja két agával s másokkal együtt, mely mások névsorát Repiczky egy „stb“-vel pótolja. A kádi fölül ezt írja a végzésre, mint rendesen: „ugy van, a mint ben emlittetik. Hasszejn ben Mahmud, hatvani kádi.“

A mohamedanizmus úgy segített e hiányon, hogy közzéadlónak és rendőrré tett minden egyes mozlimot. Meghagyja mindenkinek, hogy örködjék a törvény fentartásán. Még a legújabb időkben, az 1840-ben kiadott új büntető-codexben is a szultán a törvény örüül és végrehajtójául minden embert kinevez, és külön senkit sem tesz felelőssé. ¹⁾ Rendőr volt minden ember, s a bennök és a törvényeket tisztelő közérzetben vetett bizodalom, mint többnyire a bizodalom, üdvösebb következtetés volt a kislelkű gyanakodásnál. A kik közéről ismerik a törököt, mind egyetértének abban, hogy a tolvajság a legritkább esetek közé tartozik, a csempészkedésnek híre sínes, a helységekből a legnagyobb csend uralkodik. Maga a szultán a szent törvényekre nézve nem egyéb, mint azok öre, s ezen kiváltságában osztozik minden „igazhívő“ alattvalója. ²⁾

Ugyanezen elv, mely a mozlimok magán életét nyugalmassá teszi s társadalmát annyira fölszabadítja, mint az alkotmányos államokban, nem volt sok esetben oly üdvös az izlámot nem valló hódolt népekre nézve. Kivált a hol egy helységben lakott a mozlim a keresztyénnel, jobban korlátozva volt az izlámval össze nem férő szokásaiban, mint a leggyanakvóbb rendőrség mellett. A legutolsó török is, nem adta ugyan föl, de azonnal rendre utasíthatta. A magyarországi törökök majdnem egytől egyig katonák voltak, s különben is a mozlimnak szabad volt a fegyverviselés, míg a keresztyén el volt tőle tiltva. — Magában Konstánczinápolyban, írja d'Ohsson, a janicsárok igen otromba módon gyakorolják a rendőrködést. Mikor egy-egy csapatjuk végig halad az utcán, rendbeszedi magát mindenki s helytt áll, míg elhaladnak. Ha vétkes embert fognak el, kiméletlenül bánnak vele. Ha czivódást, verekedést látnak, bottal verik szélyel a csendzavarókat. — Hihetőleg a keresztyéneken elkövetett nagyobb kegyetlenségek meggátlására volt tilalmas, hogy a janicsár fegyvert viseljen a fővárosban. Csak bottal járt, melylyel a futásnak eredőt leütötte lábáról. A határszéli várakban azonban éles fegyvert viselt. ³⁾ Vidéken, a hol keresztyének laktak a városban, úgy látszik, mintha a szipáhik, szubasik, alajbégek tiszte volt volna, hogy

¹⁾ Ubicini „Lettres sur la Turquie.“ I. k. 170. l.

²⁾ U. a. 135—6. l. I. k.

³⁾ D'Ohsson, VII. k. 150. l.

békesség idején mint rendőrök szolgáljanak parancsnokuk fölügyelete alatt. Oly városokra, melyek nem voltak a hűbéreseknak kiosztva, többnyire a szubasikat látjuk fölügyelni; de néha egyszerű szipáhik, néha a bég vajdája, néha a csausz is föllép mint rendőr és vádló. ¹⁾

De azon fölvigyázat, a mint példákban is látni fogjuk, nem abból eredt, mintha a szandzsákbégnek és tiszteinek rendőri kötelezettségök volt volna. A mohamedán törvény ad ugyan a főbenjáró bűnök üldözésére jogot a katonai és politikai hatalomnak, melyet a kádítól megvon; de ez is csak jog és nem kötelesség. „A főbenjáró bűnök büntetése, ezek a törvény szavai, változhatlan isteni jog... Ez ad jogot a hatóságnak, hogy a gonoszokat

¹⁾ Egyszerűség kedvéért nevezhetjük olykor rendőrnek, vagy csendőrnek a szubasit. De a mondottak meggyőznek a felől, hogy Repiczky pontatlanságot követ el, midőn a szubasit rendőrnek fordítja. Hát a csaus, kit ő, nem tudom mi okból, úgy látszik, poroszlónak nevez, s ki valamint háború idején a sereg útját előre kipuhatolta, úgy béke idején (kivált oly békét érve, minő Magyarországon volt) el eljárt tudakozódni és hirt hallani, nem hasonló joggal nevezhető-e rendőrnek, mely minőségben egyébiránt a janicsárok is tettek a magok fejétől szolgálatokat? Vagy ha különösen a szipáhi-rend számára tartjuk fen e címet, helyes-e ezen hűbéri földesurakat, kik mindenek előtt katonák voltak, rendőröknek nevezni? — Ha a szubasi rendőr, úgy a szandzsákbég nem egyéb policzájkomiszáriusnál, mert az ő fölügyelete alatt vigyázott föl a szipáhi a helységekre. — Itt R. egy igen tág értelmű szóra egy nagyon korlátolt értelmű ruhát akar adni. Nem kívánjuk, hogy az ily specialis műszavakra új magyar szavak készítenek; de meg kell hagyni az idegen szót merőben idegen fogalmon. — Repiczky fordításai újabb példái azon irány sajnos tévedéseinek, melynél fogva azt is magyarul akarjuk kifejezni, a mit nem lehet, s a mit semmiféle európai nyelv nem ügyekszik elbémálni. A nevezett fordítások sok helyére nézve csak akkor nyernénk fölvilágosítást, ha az eredeti szöveg kezünknel van és olvasni, érteni tudjuk a török nyelvet. Már pedig jó fordítás-e az, melyet az eredeti nélkül meg nem értünk? — És pedig nem értjük meg a magyarosítási túlságos buzgóság miatt. — Ennyit kézzelfogható tanulságul azon oskolának, mely még a papagájt is magyarra keresztelte.

üldözze, figyelmeztetés, vagy a sértett felek vádja nélkül is.“¹⁾ — Kevéssel több ez, mint a mire jogosítva volt minden egyszerű mohamedán. Egészen más nemű hatalom volt az, mely a béget és alárendeltjeit zsandárféléknek tünteti föl. Ez abban állott, hogy az ítéletek végrehajtása is a kezökben volt. A szándékos gyilkosságért életével lakolt a vétkes.²⁾ Az elfogás és kivégzés a szandzsák tisztjeinek kötelessége volt, melyért a nem szabad földeken díjt kaptak a bűnös vagyonából, de ingyen kellett teljesíteniök a császári városokban és szabad hűbéreken. — Hasonlókép a tolvajságért végrehajtott kisebb büntetések is többnyire díjtalanok voltak. Azonban még a gyilkosságokért is legtöbb esetben pénzzel kellett bűnhődni. A szándékos gyilkosra ezt mondja a törvény: „vért vért!“

Ugyde ha valaki vízbe ölte felebarátját, bottal, kövel verte agyon, egy szóval ha nem éles fegyverrel követte el a bűnt, ki volt véve e boszuló ítélet alól: az ily gyilkosságot, valamint a szándéktalant is pénzzel lehetett megváltani.³⁾ Az oly gyilkosság sem maradt fizetetlen, melynek urát nem lehetett adni. Ez esetben azon helység fizette a vérdíjt, melynek határán a holttestet találták. Ha két falu határszélén találnak holttestet, a közelebb eső teszi le a birságot.⁴⁾ Pénzzel voltak megválthatók a testesonkítási és paráznasági bűnök is.

Semminemű büntett, mely pénzbírsággal jár, ki nem kerüli a török hatóság figyelmét, írja d' Ohsson.⁵⁾ A körösi, jászberényi, mezőtúri és ványai levelek, s más ez időből ránk maradt emlékek nagyon is világosan bizonyítják ezen állítás valóságát, mely újabb időkre szól. Sőt a törvénytiltotta huzás-vonásnak is nem egy példáját látjuk. Pedig az említett császári városokban nem volt szabad, mint a földesúri falukon, a szipábinak és tisztjeinek egyszerűen csak fölvenniök a bündíjt, azaz mindjárt végrehajtaniok a bünte-

¹⁾ D' Ohsson, VI. k. 331. l.

²⁾ Multéka, D' Ohssonnál, VI. k. 257. l.

³⁾ U. a. u. o.

⁴⁾ D' Ohsson, VI. k. 273. l. A múlt cikkemben említett pusztát, Csemőt, úgy nyerte el Czegléd Köröstől, hogy bebizonyította, hogy korábban ezen pusztán talált holttesttért Czegléd fizette a birságot.

⁵⁾ VI. k. 333. l.

tést, s különösen e tekintetben nevezik a szultáni rendeletek „merőben szabadok“-nak e városokat. I. Ibrahim 1640-beli rendelete így határozza meg a szabadalmat:

A császári kincstár magán birtokai régi törvénynél fogva szabadok minden tekintetben. És a hatvani bég gyilkosság esetében mégis vérdíjt követel, . . . így lépven át hatáskörét. Merőben tilalmas, írja továbbá a szultán, hogy a szandzsákbég, a helyettes, ¹⁾ a vajda, vagy szipáhi, (a maga fejétől) vérdíjt stb. követeljen a városokon. . . . Csak a kádi ítélhet törvényesen. ²⁾ Túrról egy fethva hasonló értelmű: ³⁾

„Zejd, a kincstár biztos (emin?) elfogatván Amrut, egy császári birtok jobbágját, ha semmi bűn sem bizonyul rá, követelhet-e tőle bündíjt?“

Teljességgel nem.

Irta a szegény Abd Allah.

(Allah megbocsásson neki).

Igen kevés gyilkolási esetben történhetett meg, hogy a magyar jobbágy a török kádihoz folyamodjék, fizettesse meg a gyilkossal, vagy rokonaival, vagy pedig a czéhvel és helységgel, megölt atyjafia vérét. A magyar rég elfelejtette volt ez időben a barbár népek e vad szokását. Ezért találok minden előttem fekvő idevágó török levélben a béget és tisztjeit mint vádlókat. Annál jobban figyelmeztet a török minden halálesetre, melyből bírói uton az volt remélhető, hogy a kádi pénzbüntetést mondhat ki rá. A főhelyekhez közelebb eső helységek minden véletlen halálesetben ezért sietnek egyenesen az illető kádihoz a bejelentéssel, s vizsgálatot kérnek. „Tegnap Jász-Berényben egy ház égett le, írja a hatvani kádi a berényieknek, s egy jobbágy feleségestül odaégett és meghalt. Kihozatalukat megengedem, menjetek és temessétek el.“ Túrról más alkalommal azt jelentik be, hogy egy házban két kis fiú és egy leány bennégett. A lakosok öt nap múlva engedelmet kapnak eltemetésükre vizsgálat nélkül is, „mivel, írja Szolnokból a kádi, Túr

¹⁾ Azaz kiája?

²⁾ Berényi lev. 12. sz. Megjegyzendő, hogy szubasíró, kit Repiczky par-excellence csendőrnek fordít, szó sincs e rendeletben.

³⁾ Türi levelek, 35. sz.

messze van és a hely veszedelmes.“¹⁾ Berényben is, hasonló indokkal mulasztja el a kádi a halottvizsgálatot, melyet a Zagyvában talált egy holttest fölött kellene tartania, mintán a város tizenkét lakosa megesküszik, hogy a halotton verés vagy sebzés nyoma nem taláztatott. Túr nincs messze Szolnoktól, s Berény is elég közel feküdt a hatvani várhoz; de az út nem volt bátorságos! És mégis a távolabb eső helyeken is, minő Kecskemét és Körös, megtudták az ily haláleseteket a törökök. Ez utóbbi városnak több szultáni rendelete tiltja, hogy „ha a lakosok közül valaki tűzbe esik, vízbe ful, fáról, szekkérről, háztetőről leesik, vagy egyegy lerogyó fal vagy fa temeti oda, kútba esik, vagy mennykő üti meg, a kerületi kormányzók (basa, bég), adószedők (eminek?), csendőrök és más becslők²⁾ vérpénzt ne követeljenek a várostól.“ A távolságnak alkalmasint megvolt azon rossz oldala, hogy Körös és más ily félre fekvő városokon oly gyilkosságért is követelődtek a szandzsák emberei, melyekért a törvényes vizsgálat föloldotta volna a bündij alól, de másfelől meg lehetett azon kényelme az ily helyeknek, hogy némely bündij alá eső halálesetet véletlennek vallhattak. Sok a panasz a török hódoltságok némely részében, hogy ha a huszárok valamely helység határán összeverekednek a törökkel, az elesett halottért a közelebbi helységen veszik meg a vérpénzt. Pedig, a mint előbbi cikkemben írtam, a rablóért s csatázókért nem kellett fizetni, s Mező-Túr alatt a Körös vize révénél két holt hajdú vérdíjának fizetése alól fölmenti a várost a szolnoki diván.³⁾ Ha valaki eltűnt a városból s híre ment, a török birságolók azonnal vizsgálatot tartottak. A szolnoki diván előtt, melyben maga Ahmed bég is részt veszen, törvény látnak Bagoly Mihály ügyében, ki Mező-Túrról eltűnt leányával együtt. E város lakosai bebizonyítván, hogy az eltűntek élve hagyták el a várost, menedéklevelet ad a tanács a túrbelieknek, hogy azokért többé senki se követeljen vérpénzt.⁴⁾ Nem volt kisebb a figyelem a bündijjal járó paráz-

¹⁾ Túri levelek, 28. sz.

²⁾ A becslő oly sajátságos hivatal a töröknél, hogy nem is létezett. Nevét csak R.-nél látom, főleg a nagy körösi levelek itt idézett XI. és XV. számában.

³⁾ Túri levelek, 30. sz.

⁴⁾ Túri levelek, 27. sz.

nasági bűnökre is. Berényben Nagy Albert ily vétket követvén el, egy egrijanicsár és egy hatvani szpáhia megtudja és följelenti az esetet. Nagy Albert leteszi a bündíjt s nyugtatványt kap róla a divántól, hogy ezen esetért senki se háborgassa. ¹⁾ Ványán két nő bűnhődik, s ezek is jóvá teszik hibájokat, azaz lefizetik a bündíjt. ²⁾ N.-Körösről a vajda tart fogva egy asszonyt hasonló vétségért. ³⁾

Mindezen büntetéspénz, midőn nem az áldozat rokona lépett föl pénzköveteléssel, a szandzsákbég jövedelmeit gyarapította. Mint végrehajtót őt illette a büntetés. 1661-ben Harkányi Mihály megöl egy berényi lakost, s megszökik. A város lefizeti a szandzsák bégnek járó büntetéspénz felét. ⁴⁾ Az ily mellék jövedelem sokra mehetett, s nem vándorolt a közkincstárba. ⁵⁾ Egészen ama főhivatalnokot illette, ki egy évig tartó rövid hivataloskodásában minél jobban föl ügyekezett gazdagodni. A szubasik, szipáhik, vajdák nem rendőrök voltak, hanem a bűnök adóztatói, s mint a török minden adószedője s más hivatalnoka, a kezelt jövedelmekből húzta le a maga fizetését. — Nem is tartott szemmel a török más bűnöket, mint a melyek pérzt bajtottak neki. — Magok az előforduló birói tárgyalások is csak a bündíj szempontjából folynak.

Ványáról följelentik az eminek (kik, legalább Ványán janicсарok voltak), hogy a városban⁴ gyilkosság történt. A tettes, Nász János, így szól a szolnoki török törvényszék színe előtt: Miután egy háznál jól ettem-ittam, hazamenő útbamban találkozom Szabó Jánossal, a szabóval. Összeszólalkozván, úgy szúrtam oldalba egy késsel, hogy meghalt bele. Ime a bűn egyenes bevallása. Ekkor az emin szólal meg, mondván: Ez így levén, a szabóért legkevesebbet sem fogok követelni Ványa lakosaitól. A törvényszék pedig a kádi nevével menedéklevelet ad Ványa helységének, hogy ez esetért senki se bántsa. ⁶⁾ Ez a vége a nagyon rövid pernek. — A török törvények értelmében Nász János halált érdemelt volna,

¹⁾ Berényi lev. 100. sz.

²⁾ Ványai levelek, 17. és 30. sz.

³⁾ N.-Körösi jegyzőkönyv másolata (magán kézből).

⁴⁾ A másik felét alkalmasint más ízben.

⁵⁾ A török kincstár jövedelmeit előszámlálja Marsigli (I. R. 53—57. l.); de a büntetéspénzekről nincs említés.

⁶⁾ Ványai levelek, 55. sz.

mint a ki szándékosan s éles fegyverrel követte el a gyilkosságot; de arról szó sincs a tárgyalásban, ez mellékes dolog; a kérdés csak az: tartozik-e a város bündíjjal, vagy nem. A vádlott a város volt, és Nász János csak tanú. A mi pedig a kivégzések végrehajtását illeti, nem törődtek vele a bégek. A főnebbi perhez hasonló foly le s ismét Szolnokon. Hasszán, szarvasi aga ¹⁾ egy Szakó nevű embert megsebesítvén, a törvényszék csak azon kérdést teszi, volt-e részök e sebzésben a túri lakosoknak. Bebizonyulván, hogy nem volt, az ítélet az, hogy senki se követelje tőlök a vérpénzt. ²⁾

Ilyen esetekben avatkozott a szandzsákbég és emberei az egyesek és helységek ügyeibe; s a császári városoknál mindig csak a törvény szolgája, a kádi mondhatta ki az ítéletet, a ki különben nem csak egy esetben mutat nagy hajlamot a beavatkozásra. Volt t. i. egy törvény, melynél fogva, ha valaki akárminő halállal meghalt, s az örökösök osztozást kívántak, a kádi hajtotta végre az osztályt — a mohamedán törvények szerint. Ennek díjában az örökség másfél perczentjét kapta, vagyis 1000-ból 15-öt. ³⁾ Több szultáni rendelet erősíti ezt. Mindemellett a kádik néha többet rántanak az örökösök vagyonán, s Berényben panaszolják, hogy ha egy szegény embernek csak két tehene marad is, egyiket a kádi eltulajdonítja. Máskor a kádi megosztztatja azokat is, kiknek törvényes örökösei maradtak, s nem szólítják föl az osztztatásra. Pedig ha valakinek törvényes örököse marad, a kádinak semmi köze a hagyományhoz. ⁴⁾ Tiltják is mindig a szultáni rendeletek e huzás-vonásokat. Törvény szerint tehát e részben is nagyon kevés beavatkozási hatalma volt a kádinak, s általán a a szandzsák beavatkozásai is igen kevés számra szorultak össze. A gyilkosság, sebzés és paráznaság, melyek, ha igen gyakoriak

¹⁾ Szarvason palánkja volt a töröknek.

²⁾ Túri lev. 29. sz.

³⁾ Régi törvény ez, s még Szulejmán rendelte így. (Hammer Staatsverfass. I. k. 207. l.) II. Mohamed alatt az osztztató kádi 1000-ból 20-at vett. Az osztztatók különosztályát képezték a kádiknak, s csak e jövedelemből éltek. — De a magyar forrásokból az látszik, hogy errenézve nem volt külön kádi-osztály Magyarországon.

⁴⁾ Túri levelek 6. sz. Berényből sok levél vonatkozik e tárgyra. Kőrösön kevesebb lehetett az ily beavatkozás.

voltak volna is, sok kivétel volt alólok. Hozzájárult, hogy a tárgyalások a lehető legrövidebb uton mentek, s tán sohasem írásban.

A bűnök és vétségek igen sok nemére szemet hunyt a török. Azon helységeken, melyeket nem lakott, nem rendőrködött, hanem a keresztyén lakosokra bízta, hogy „bolond szokásuk“ (törvényük) szerint egymás közt szolgáltatassanak igazságot. Jász-Berény magyar bírāja 1651-ben elmegy a hatvani török hatósághoz. Elmondja, hogy három berényi lakost fogtak el oktanlan feslett életök miatt. A török törvényszék mindezek ellen nem szól, hanem megengedi, hogy a bíró kérelmére a berényiek bolond szokásuk szerint eltehessek őket láb alól, s menedéklevelet ad Berénynek, hogy a kivégzendőkért senki se követeljen vérdíjt. A berényi bíró is csak e menedéklevélért járul a török hatósághoz. Túr városa utólagosan jelenti be Szolnokon, hogy Csáky János túri lakos bünt követvén el, a lakosok kivégezték. A török azt válaszolja: „Bűnük (t. i. a városiak abbeli bűne, vagyis tette, hogy embert végeztek ki) megvizsgáltatott, s kezökbe ez iratot adom, hogy én.... ez ügyben nem fogom bántani. Kelt 1682. A szegény Muszthafa, adószedő.“¹⁾ A kádiig, vagy a bégig sem viszik az ügyet, hanem csak azon szegény Muszthafáig, ki egyszerű janicsár lehetett! Mäskor Almäs Dénest végzik ki a túriak, s a szolnoki miri-livától kapnak menedéklevelet. Berényben kilencz juh elorzásáért egy tolvajt akarnak megölni, s a hatvani kádi menedéklevelet ad, hogy egyszerűben halállal büntethessék, s ezért senki se bántsa a várost.

1653-ban a berényiek négy szerencsétlen asszonyt fognak el. Boszorkányok, úgy mondanak, s kárt vallunk miattok. „Hogy e károknak vége legyen, írja az egri basa menedéklevelében, hadd üssék agyon ez asszonyokat Berény lakosai. Megölésük díjában pedig egy fillért se vegyenek tőlök.“²⁾ Ugyane tárgyban Hasszántól, a hatvani szandzsákbégtől is levelet kapnak.³⁾

Mindezen és ehhez hasonló adatok nevezetes tényt foglalnak magokban: a török belkormányzat engedékenységet a büntető ügyekben, de egyszersmind a helységi testület és a keresztyén

¹⁾ Túri levelek, 44. sz.

²⁾ Berényi levelek, 67. sz. E levél a hatvani béghez van intézve.

³⁾ U. o. 90. sz-

hatóság elismerését. A török szultán nem vette kezébe az egész büntetési és kegyelmezési hatalmat. A souverainitásnak egyik legfőbb kiváltságáról mondott le az ozmán uralkodás.

Ezzel együtt elhanyagolta az uralkodók egyik fő kötelességét: az alattvalók védelmezését az idegen hatalom fegyverei és a rablók erőszakoskodásai ellen. Bevonúlván a Budának, Temesvárnak, Egernek nevezett köfal kerítette táborhelyekre, nagy terjedelmű vidékek községei maradtak őrizet nélkül. 1652-ben a hatvani vártól nem messze, Jász-Berényen harmincz magyar hajdú két nap és két éjjel tanyázik — s Hatvanban csak későn, akkor is hibásan értesülnek e tényről.¹⁾ Kőrösre 1638-ban beront egy Somogyi Imre nevű rabló, fölveri a község házát, kiszabadítja tömlöczéből a rabokat s sok más gonoszságot követ el.²⁾ Nemesak szabad legények sanyargatják a hódolt helységeket, hanem gyakran a királyi kamara pénztárából hallatlan rosszúl fizetett végbeli zsoldosok is. Fülekről, Dévényből, Korponáról, melyek legközelebbike is mintegy 20 mértföldre esik N.-Kőröstől, sőt még Ónodról is, ki-kirándul az éhenholt várkatona, s nyakába véve a széles alföldet, faluról falura kóborol, s élőködik különben is szegény rokonain, a magyar jobbágyokon!³⁾ A török basák mindezt összeguggott kézzel nézik, s számos rendeletök röviden ebbe foglalható össze: „segítsetek magatokon.“ „Némely átkozott huszár és hajdú, írja a szultán a körösiekre vonatkozólag 1664-ben, nem él vesztig a maga várában, hanem a szegény (keresztyén) jobbágyok városain és faluin barangolván, ételen italon kívül a jobbágy gabonáját szekérre rakják, barmait elhajtják, — sőt jobbágyot is hajtana k el, kit hegyen völgyön meghordozván, érette váltságdíjt követelnek. Vége-hossza nincs e zsarlásoknak. Ha az ily rabló huszárt és hajdút ellenállás esetében két tollú fejszével vagy kapával megölik a lakosok, ne vonassanak

¹⁾ Berényi lev. 111. sz. A törökök azt állítják, 200 hajdú volt ott; de a berényiek bebizonyítják, hogy 30—35-en lehettek.

²⁾ Pestmegye jegyzőkönyve az illető évből. (8. l.) publicos malefactores ibidem (in domo publico oppidi) incaptivatos eliberasse.

³⁾ Ezen tényt csak Berényről is mintegy húsz okmány bizonyítja, u. m. 9, 15, 17, 27, 28, 29, 52, 54. 61, 62, 68, 75, 84, 85, 87, 88, 102, 105, 111, 123.

kérdőre.¹⁾ A berényieknek 1640-ben azt írja a hatvani bég: „a lakosok kezénél számos irat van, melyeknél fogva az ellenséges földről (a magyar felső megyékből) jövő hajdúkat és huszárokat elfoghassák és fölakaszhassák. Most is hármat fogtak el, — fölakasztásukra részünkről bizonyítvány adatott.”²⁾

Legalább az önvédelem jogát meghagyta a török a helységek-nél. Arra is van példa, hogy megengedte a fegyverviselést is, habár Ómár khalifa a tisztesség jelét megtagadta is a nem-mozlimoktól. 1660-ban Pestvármegye kéri a nádort, eszközölje ki, hogy a hódolt helységekben a néptől elszedett fegyvereket a török adja vissza.³⁾ Világosabban szól még az itt következő okmány 1666-ból, melynek eredetije magyarul van, s a túri levelek közt talál-tatott. Zavaros stílje daczára egész terjedelmében ideigtatom:

„Mi, az hatalmas és győzhetetlen császáruknak vég Szolnok várának helytartója és fő gondviselő ura és parancsolója, tekintetes és nagyságos Ism a y l bég.”

„Adom tudtára mindönöknek, az kiknek illik, ez levelem rendiben: nagyságos uraknak, basáknak, békőknek, vitézlő kapitányoknak és had-nagyoknak, városi és falusi bíráknak és polgároknak, harminczadosoknak és vámosoknak, úton út mellett vigyázóknak, minden tisztben és méltóság-ban helyőztetett urainknak és barátinknak. Köszönetünk és szolgálatunk ajánlása után jelentjük: Mivel jüvének előnkben külső-szolnoki, és Kis-Heves vármegyében, Csongrád vármegyében és az Eger-kunsági és túri kapitányok, nevezőt szerint Bordács Lőrincz Fegyvernek, Hegedüs János és azok között lakozó több falusiak is Nagy Jánossal, jelenték, hogy a magyar részről való kóborló, pusztító tolvajok miá nagy inségben volná-nak, ugyannyira, hogy marhájokat, lovukat és egyéb házi portékájukat miattok nem tarthatják, rajtuk nagy inségöt cselekősznek, kérvén azon, adnánk szabadságot nekik, hogy őket bántó, kóborló, lábos marhájokat hajtogató, lovukat hordó tolvajokat kergethessék, — ennekokáért mi is adtunk nekik szabadságot, a szolnoki (török) urak akaratjából, hogy e z ideig való szokásuk szörint illendő fegyvert várme-gye a k a r a t j á b ó l h o r d o z z a n a k, felkelvén, őket bántó tolvajokat szabadosan kergethessék és megöljék, és ha emberhalál köztük történnék lönni, díjával ne tartozzanak, és utjokban a mi részünkről való vitézink, akármely várbeliek, rájuk akadván, őket meg ne háborítsák, sőt inkább igaz utjokban oltalmazzák és elbocsássák szép békével őket mindenütt

¹⁾ Körösi levelek, 31. sz.

²⁾ Berényi lev. 87. sz.

³⁾ Pestmegye jegyzőkönyve.

földön, vizön. Melynek nagyobb bizonyására és elhitelére adtuk nekik ez oltalomlevelünket, melyet megerősítettünk ez úri czimeres és pöcsétös levelünket kiadván kezükben. Datum in Szolnok die 30 decembris, anno 1666.“

„Idem, qui supra.“

A török katonaság főgondja a harez volt, s a békesség szabta kötelességekből még csak a fegyveres oltalmazást sem teljesítette: harczolt, rabolt és adót szedett. A magyar helységeknek pedig alig volt más közük a törökkel, mint túrték olykori zsarlásait, s fizették az adókat. Az igazságszolgáltatásban a helység némely bűnökért adózott, s azonkívül nyugton volt. A közcsend és közbátorság fentartásában is magára volt hagyatva. Szenvedett ugyan olykor e miatt, de nem adott állandó szállást s állandó sányargatási alkalmakat egyegy katonai helyőrségnek.

Igy maradt meg a magyar városokban és falukon a magyar községi élet és hatóság. A kádi mellett megfért egy másik törvényszék; a basa és bég mellett mind e törvényszék, mind pedig egy másik politikai kormányzat. Még ott is találunk magyar hatóságot, a hol a török együtt lakik a keresztyénnel. Tolnából a magyar bíró megy panaszra az evangelicus pap ellen; Temesvárról a magyar bíró, Herczeg István írja a pápához a folyamodást egy katolikus pap odarendelése végett; ¹⁾ Simontornyán, egy livá fővárosában, az olajbég a város esküdtjeit bizza meg a rend és erkölcsi fenyték fentartásával. ²⁾ Kőrösön, valamint hihetőleg más helységekben is, megvan a városháza, a város tömlöczével, megvannak a bírák és esküdtek. A szubasik, csausok, vajdák, kik néha bírságot szednek Kőrösön, nem ott laknak, hanem Budán és Pesten. ³⁾

¹⁾ Preyernek második közleményemben említett könyvében.

²⁾ Pest-Ofner Zeitung. 1859. nov. 26-iki sz.

³⁾ Ha máshonnan is világosan ki nem tűnnék, a „N.-Kőrösi Krónika“ e szavai is bizonyítják: „a czubások (szubasik), a kik olyanok valának Budán és Pesten lakók, mintegy szolgabírák, itt a városban (Kőrösön) nem laktanak; de voltak nekik olyan embereik a városbeliek közzül, a kik bémondották (a bűnököt)..... Nem is pedig veréssel büntették a lakosokat, hanem erszényöknél fogva.“ (26. l.).

Körös városának tanácsa ítelt és büntetett a kisebb vétségi esetekben. Csak érett elméjű, szakálás öregeket ültettek e tisztességes polezra, kik a tanácskozásokra ünnepi ruhát öltöttek: „mind fehér ruhában, köpönyeg formában mentek a gyűlésbe.“ Büntetései különbözők voltak, néha, talán ritka esetben, botbüntetésre ítélte a vétkeket, kit ponyvába takartak s mindenik tanácsbeli személy egyet-egyet csapott rá. A dohányzás oly bűn volt, hogy fogságot kellett érte kiállani.¹⁾

Azonban N.-Körös a fontosabb ügyekben nem bizta dolgát csupán a maga városi tanácsára. Meghítt legtöbbnyire két-két esküdt embert Czeglédről és Keckskemétről, gyakran Nyárs-Apát-ról s néha más szomszéd helységekből is — s ezen tribunál ítélte el a bűnösöket. Az ítélete alá esett ügyek közt a legnagyobb rész örökösödési és osztályper, s a büntetések nagy része a paráznakat sújtja; tudjuk pedig, hogy másutt a török hatóság ezekbe szokott leginkább beavatkozni.

Voltak ezenkívül a városnak rendőrei is: a hadnagy és a tizedesek, kiket a megyén azon időkben a „paraszt község“ hadnagyainak és tizedeseinek neveztek. A város paraszti hadnagyának esküformája megjelent a Kőrösi Krónikához mellékelve. Ide igitatom a tizedesekét, melyben köteleességek hiven van előszámlálva:

Formula juramenti subdecurionum (a tizedesek esküformája):

Hogy az te útczatizedesi tisztvedben serényen, igaz és jó lelkiismerettel eljársz, bíráidnak és tanácsidnak minden jó dolgokban engedelmeskedel; ha mit bírád parancsol, akárminemű nyomorúságban eléállasz; mikoron az szekér- és ökör (ki)-vetés kívántatik, annak sorját igazán jártatod; azonkívül, ha hallasz, kiváltképpen az tizededben, c z é g é r e s v é t k ü embereket s személyeket: istenkáromlókat, paráznakat, tolvajokat, gyilkosokat, d o h á n y o s o k a t, azokat lelked ellen el nem hallgatod, sőt minduntalan az tizededben levő házakat eljáród, megvizsgálód, istenkáromlásokat, áll-korcsmárosokat ha hallasz, azokat előmondod . . . . Isten téged úgy segéljen.“²⁾

¹⁾ Kőrösi krón. 15. l.

²⁾ Ez esküforma meglehet egykét évvel a tökök uralkodás ideje után kelt; de nem lehetett új. Annyi áll, hogy a tizedes és hadnagy megvolt, a mint hátrább látni fogjuk, a török uralkodás alatt, és pedig rendőri minőségben. Ez esküformát a n.-kőrösi régi protocollumból másoltam le XVII. századbeli kézírás után.

Maga a fenirt törvényszék eljárása egészen vallásos jellemű — nem annyira magyar törvényeken, mint a biblián alapúl, s igaza lehet Balla Gergelynek, midőn azt írja, hogy „a városbeli tanácsbeliek nem olyatén nagy tudományyal és prókátori minéműséggel birtanak, mint a mostaniak.“ Midőn a körösi és a szomszéd községbeli esküdtek halálra méltónak vélnek két varázsló asszonyt, az ő testamentumból indokolják ítéletüket : ¹⁾ „Akár férfit, akár asszonyi állat legyen, ez van megírva a Leviták könyvében, ha ördögi jövendőmondásnak lelke leend benne, megölettessenek minden okvetetlen; kövekkel verjétek agyon, haláloknak ömagok az okai.“ Ugyancsak az ő testamentum e helye is indokúl szolgál : „két vagy három embernek bizonyosságtételére megölettessék az, ki meghalandó; de egy tanúnak bizonyosságtételére meg ne haljon.“ A büntetések is leggyakrabban egyháziak és a templomban a pap hajtja végre. Isteni tisztelet alkalmával az egész gyülekezet előtt egy fekete székre külön ültették a bűnöst s fekete posztóval takarták be. Midőn a hívek elvégezték az isteni tiszteletet, a pap fölolvasta a bűnös előtt, mit vétkezett, aztán a bűnbánatot, melyet ez tartozott utána mondani — ezt neveztek *ecclesiákövetésnek*. Csak egy kötél széna ellopásáért is, mond Balla Gergely, *ecclesiát* kellett követni; s 1639-ben egy orgazdát is hasonló büntetésre méltónak ítél a három város törvényszéke. ²⁾ Két feslett életű emberre így hangzik az ítélet : „Büntetés alá vetjük igaz lelkünk ismereti szerint, . . . az Isten anyaszentegyházából és keresztyén gyülekezetből mindaddig kirekesztvén, számkivetésben legyenek, valámig az ő hitvány cselekedetekről reájok megharagudt Istent és az keresztyén gyülekezetet igaz hitből való poenitentiátartás által az anyaszentegyházban meg nem követik.“ ³⁾

A kecskeméti, czeglédi és körösi egybegyűlt esküdtek itt formaszerinti *excommunicatiót* mondanak ki Dávidkáné nevű asszonyra és bűntársára, Kis Andor nevű legényre. — A szentegyházból kizárni egyértelmű volt ezzel : számkivetni a városból. — És e számkivetés többször fordul elő, mint súlyosb büntetés, az

¹⁾ Melyet ők *executionnak* neveznek.

²⁾ N.-Körös eredeti jegyzőkönyve, 25. l.

³⁾ U. a. 14. l. 1651-ből.

excommunicatio pedig nevén is megneveztetik egyszer, midőn egyik elfutott pap helyett mást tesznek a körösiek. A volt pap excommunicálja nemcsak a papot, hanem az egész körösi ecclesiát.¹⁾

A három város törvényszéke inkább egy protestáns presbyteriumhoz, mint sem törvényszékhez vagy angol juryhez hasonlított. Maga a városi község és az egyházi község Körösön egy volt, s a város hadnagyának esküformájában, mely talán később íratott le, de nem sokkal a török uralkodás után, össze van keverve két hivatal: a városi rendőri és az egyházi köteleesség: „Biráidnak és tanácsidnak minden városod és ecclesiád megmaradására szolgáló dolgokban engedelmeskedel.“ S ismét: „Az ecclesia! tisztaságára vigyázasz.“²⁾ — A pap azonban nem volt egy a város bírójával — mert a protestantismus a hierarchiát nem szenvedti meg. Benne a hívek egész összege képezi az egyházat, s mindenki egyenlő joggal bír. Ez alkotmányos szervezet világi ügyekre is kiterjedt, vagy a világi szervezettel összeolvadt s nem veszélyezteté, sőt tán előmozdítá függetlenségét és szabadságát. A protestáns egyház, a mint mi magyarok értjük, a legliberalisabb s legkevesebb önkénynek kitett intézmény. A magyar hódolt helyeken, ha tán nem lett volna is községi élet, a reformatio előtt, ez maga kifejlesztette volna. Az egyházi ügyekben, mely kiterjedt az erkölcsi életre is, s így a magán élet számos ügyeire, egy választott testület határozván, a község maga kormányozta magát, mielőtt észrevette volna, hogy a világi ügyekben is hasonló önkormányzatra ment által. Nem nehéz volt, kivált az egészen protestáns községekben, az egyház elnökének (ki világi ember is) bíróvá, a presbyteriumnak községi tanácsává válnia.

A mit az ily kormányzat alatti nép erkölcséről tudunk, csak dicséretére válik ama kormányzatnak. Az erkölcsi érzet nagy épességére mutat, hogy a nép emberére nézve súlyos büntetés volt az eklézsia-követés. Nemcsak a világi gyülekezet közvéleménye elé állított ki a bűnös becsületértézte, hanem mintegy lelkiismerete

¹⁾ N.-Körösi régi anyakönyv. Az ecclesia levéltárában. 1674-ben történik ez excommunicatio. Az elfutott pap Unghvári Gergely, az új pedig Sárándi János.

²⁾ Krónika 155. l.

állt az Isten ítélőszéke előtt. A szégyenen kívül a bűn mély érzete volt a büntetés. Mint Montesquieu szerint a köztársaságokban nem az alárendeltebb közbecsülésre, hanem a valódi erényre törekedtek az egyesek.

A protestantismus mélyebb gyökeret vevén a hódoltságokban, sokat tőn arra, hogy újjáteremtse a közerkölcsöket, melyek a mohácsi vész századában annyira megromlottak, s melyeknek hanyatlását láttuk Tolnán a török uralkodás első idejében. Körösről ezt írja a város krónikása a török uralkodás korából: „Ebben az időben az emberek közt szép harmonia és egyesség volt. Soha még ingyen sem kellett hallani valakinek, hogy egymást szidalmazták volna. . . . Sem mezei munkára, sem szőlőnek művelésére addig egy sem ment ki, míg nem imádkozott. . . Jámbor, kegyes és istenfélő emberek voltak a körösi lakosok, nem különben a tanácsbeli személyek.“ Ruházatjuk is egyszerű, „nem sokféle, hanem csak hamuszínű és fehér abából való; gombokat sem igen viseltek rajta, hanem csak kapesokat. Süvegök fekete, s csizmájokon nem volt sarkantyú.“ — Az asszonyok valamivel díszesebbek voltak; de csak csizmában jártak, s földiszők a krónikás szerint a női erények, — mit ha nem mondana is tudnánk, — több esetet látva, melyben a hatóság nagy szigorral bünteti az átlépőket.¹⁾

A magyarországi török uralkodás egyikét feltűnő hasonlóságot mutat a görögországiával. Valamint Görögországban a török alatt megmaradt a helységi élet, úgy a magyar alföldön is. Magyarországon összekeveredett a világi és egyházi ügy; Görögországban csaknem az egész beligazgatást a keleti keresztyén egyház vette kezébe; a görög püspökök használták az excommunicatio fegyverét, melynek világi értelme számkivetés volt — s a magyar hódoltságokban is hasonló történik. Azonban a mi a protestans magyar községeket illeti, nagy különbség volt, hogy itt az egyház maga

¹⁾ Körösi Krónika 16—17. l. kiegészítve a 25—26. lapról. A 16—17. lapon érdekesen van leírva az akkori nők ruházata. — Ugyanazon lapokra nézve meg kell jegyezni, hogy a krónikás a török uralkodás előtti időkre teszi az ott mondottakat, pedig nem hiszem, hogy a reformatio a török uralkodás előtt lett volna általánossá Körösrön. Azt hiszem, nem én követek el anachronismust, hanem Balla Gergely.

a község volt, s a hatóság csak nevében és az ő választása által létezhetett; míg Görögországban az igazgatás egy hierarchia hatalmában volt, mely fölülről vett parancsokat. A községi papoknak püspökük volt, s ezek a Konstanczinápolyban székelvő patriarchának engedelmeskedtek, ki a szultánnal osztozott a hatalomban, sőt erkölcsi tekintélyre nagyobb volt. Egész Görögország őt tekintette természetes fejének, s e központ egyesítette féllegmeddig nemzetté a görög népet; — mert a külön-különvált helységek összege, bármily önállóan intézte volna belügyeit, csak helységek összege lett volna és nem egy nemzet.

Megvoltak a hódolt Magyarországnak is ezen püspökei, s megvolt főpatriarchája, mely a községi szűkkörű életet a nemzeti étellel egyesítette sokkal nagyobb mértékben, mint Görögországban történt, melyet eddig ritka, egyetlen tüneményként magasztaltak e részben. Nálunk a hódolt községek püspöke, valamint patriarchája is egészen világi, merőben politikai hatóság volt, mely lehetőleg külön volt választva az egyházi hatalomtól. A görög püspökök helyett megvoltak a magyar vármegyék hatóságok, és a patriarcha helyett az országgyűlés s a magyar király.

A vármegyétől függöttek az akár protestáns, akár katolikus községek, s megyénként tartottak egy-ugyanazon központot. A török hasztalan törlötte le Magyarország térképéről a megyék határszélét, a livákét és ejaletékét irván helyébe.

Pest, Pilis és Zsolt vármegye a Kúnsággal a Duna és Tisza köze nagy részét foglalja el. A török uralom alatt a nevezett területről Vácztól Bács megye határáig hosszában és széltében egy talpalatnyi sem volt a magyar koronáé, a nagy török birodalomba levén bekebelezve. Egészen a töröké volt az utolsó faluig Heves megye, K.-Szolnokkal és Jászsággal; annál inkább pedig egész Csongrád vármegye. Különösen e területekről, melyek a magyar hódoltságnak tetemes részét tették, akadnak oly adatokra, melyek a hódolt országrészek homályborította történetére, s tán nem legkisebb dicsőségünkre, fényt derítenek.

Pestmegyének, mely egyesült a török uralkodás alatt Zsolttal, Pilissel és a területekbe foglalt Kúnsággal, a szandzsákok daczára megvoltak alispánjai, négy járásában egyegy szolgáló

rája, jegyzője és jegyzőkönyve, melynek, fájdalom, korábbi részei elvesztek, s csak 1634-en innen vannak meg.¹⁾

A megye rendes közgyűléseket tart, határozatokat hoz, gyakran kereseteket visz és ítéleteket mond ki: czíme pedig egyesült Pest Pilis és Zsolt vármegye. A gyűléseket nem a megye területén tartja, hanem a XVII-ik század folytán Nógrádban, Füleken, mely vár Pestmegye legéjszakibb határától is 8—10 mérföldnyire, déli határától, mely Bácsmegyéhez ér, 40—50 mérföldnyire fekszik, és e vártól a megyét mindjárt északon a pesthatvani korlát zárta el, mindkét vár a török kezében levén. Ugyancsak Fülek volt sok ideig az egészen meghódolt Heves és Külső-Szolnok székhelye is. Hogy egy megye gyűléseket tart, holott egész területéről ki van zárva, magában is érdekes tünemény.

De az érdekességen kívül megvolt valódi jelentése és fontossága is; mert nem kell hinnünk, hogy e megyei gyűlések olyanok voltak, mint minőket az iskolás-gyermekek tartottak játékból. A jegyzőkönyvből ítélve, inkább az a hibájok, hogy nagyon is gyakorlatiak, s nem elég beszédesek.

A megyegyűlés rendes adót vet ki Füleken Pestmegye minden járására az országgyűlési végzések értelmében. 1634-ben Földváry György szolgabíró a zsolti járásból 659 ftot számol be adóul.²⁾ 1657-ben Jánossy Mihály van megnevezve Zsolt vármegye (helyesebben zsolti járás) szolgabírájául. Járását csak 25 portára (telekre) számítja, melyre 75 forintot vet ki három forintjával. Sőt ugyane szolgabíró, a ki a megye legtávolabbi részében viseli a hivatalt, 1662-ben buzát is szállít Fülekre.³⁾

¹⁾ Nem tehetem, hogy itt hálás köszönetemet ki ne fejezzem Pestmegye mostani levéltárnokának, Gerlóczy urnak, ki e jegyzőkönyvek és más régi iratok megmutatásában, valamint olykori útbaigazításával is oly szíves készséget mutatott, minő csak a tudomány és megye iránti érdeklődésből származhatik.

¹⁾ A járások igen ritkán vannak másként elnevezve, mint a szolgabírók nevérol; de a pestmegyei jegyzőkönyvből látom, hogy 1640. körül a Földváry nemzetség Zsoltban bir Máriaházán, Izsákon, Halason, (a Kunság egyesült a megyével).

³⁾ „Nemes és vitézlő Jánossy Mihály úr, Solth vármegyének szolgabírája“ a megelőzőtt esztendőrol (1661), a maga járásából 43

Fizetik a magyar adót Körös és Kecskemét is az illető szolgabírónak. N.-Körösről 1671-ben jelenti a szolgabíró, hogy az ott lakó armalistáktól 141 ftot. és 92 dénárt vett be; ugyanazon városbeliek 1679-ben alázatos kérelmet nyújtanak be a megyén, hogy a város pusztulván, mint mindenki tudja, ne huszonkét, hanem csak tizennevezet portáról adózzék. ¹⁾ Az adóztatás a magyar országos törvények szerint ment, s megtette a szolgabíró mindazon különböztetést, mely a be nem hódolt megyékben divatozott. Külön választatott az armalisták és curialisták adózása, ez időben a a nemesek is fizetvén az adót. 1671-ben Vattay Pál szolgabíró külön veti ki az adót a Kecskeméten lakozott kilencz nemesre, kit-kit megnevezvén: pénzben háromszoros taxát fizetnek, s mindenik bizonyos számú kila buzát, melyet pénzül adnak meg. ²⁾ A taxát némely kunsági helységekre is kivetik. Kun-Szent-Miklós fizet 5 forintot és 19 kila buzát.

Mily hosszú kezű volt tehát a megyei hatóság, hogy ily távoleső helyekről is adót szedett! Alig volt kivétel. Pestmegyének Báccsal határos legdélibb helyei, Sükösd, Bácsa (Kalocsa közepében), Kákony, Fülekre összesen 28 forint adót küldenek, mely e szerint 30—40 mérföldnyi utat tesz. Ráczekeiből ugyanakkor 48 ftot számol be Egri István, az illető járás szolgabírája.

Csongrádmegye (mely Borsoddal egyesül ez időkbén, azon

kila buzát ad által Oroszlány Jánosnak, a füleki vár hadnagyának. (A nevezett hadnagy eredeti nyugtatója Pestmegye levelei közt).

¹⁾ „Ex portis ibidem limitatis defalcantur portae quatuor, idemque oppidum (N.-Körös) usque ad portas octodecim restringatur.“ (Pestmegyei jegyzőkönyv). Tudjuk, hogy ugyanazon időkbén a török 154 telket számít Körösre. Mennyivel nagyobb volt tehát a magyar porta! — Megjegyzendő azonban, hogy a magyar országgyűlés a hódolt helyektől a kivetésnek csak felét kívánta. Ha egy portára 10 forintot vet ki, a hódolt helyek portái csak 5-t fizetnek. Azonban a hódolt megyék, úgy látszik, azon gyakorlatot követték, hogy a 10 ftot kivetették minden hódolt portára, csakhogy két portát számítottak egynek. Tehát Körösön volt legalább is 36—41 magyar porta.

²⁾ Egyik, Szán a nevű nemes kivétetik az adó alól; mert, mond az adókönyv, a kiállott török fogság miatt sok az adóssága. — A buza kilája 120 dénárba van becsülve.

Borsoddal, melynek már egyetlen egy faluja sem volt, csak három rozzant vára) hasonlóképp adózik Szendrő várába 1649-ben. Váshely, Csongrád, Szentes és más helységei, valamint a különrovatban elősorolt r á c z f a l u k is viselik a magyar országos közterheket. ¹⁾ 1655-ben a magyar várakhoz megkívántató ingyen munkákban Borsod és Csongrád is segít. A két megyének van kötelességévé téve, hogy Diós-Győr várát föntartasa. ²⁾

De szükséges-e csak ennyi adatot is fölhordanom? — Nem elég-e az, hogy Pestmegyének számos évről rendszeres számadásai vannak meg, melyekből látjuk, hogy a hódolt helységekből némely évben 3000 s több forint küldetik adóul Fülek várába? Nem elég-e, hogy Tolnában lakott a török, s mégis azt írja Gerlach, a lakosok híven fizetik az adót a magyar királynak?

Az adót azonban, Pestmegyéről ítélve, vagy a szolgabírák nem szedték mindig pontosan, vagy a lakosság nem mutatott elég készséget — néha tán mindkét ok találkozott. 1671-ben Leopold alatt panaszol Pestmegye, hogy a négy szolgabíró összesen is alig tudott kétszáz forintot behajtani a megyéből. A budai vezér t i h á j a ³⁾ tiltólevelet írt e tárgyban a megye alispánjához. Ugyanez évből van más érdekes okmány is a pestmegyei jegyzőkönyvben, mely ide vonatkozik. — Tudjuk, hogy I. Leopold király behozta volt az accisát Magyarországra. 1671-ben Pestmegyéhez egy rendeletet intéz, hogy a hódolt falukban is szedni kell az accisát. A megye azt válaszolja: ez lehetetlen, mert a portaadót és a taksa fölszedését is annyira tiltja a török, hogy sok fenyegetőzésre is mind a négy szolgabíró alig tudott bevenni 100 forintot, annyival inkább miként vehessék föl az accisát? A főispán terjeszse elő ő felségének, hogy ez lehetetlen, „ugy hogy a vármegyére és tiszteire ő felségének haragja ne legyen.“

¹⁾ A „Szegedi Híradó“ 1860-iki évfolyamában.

²⁾ Corpus Juris H. 1655. 116. Art.

³⁾ A török a k e t h u d a, persa szót kiajává, a magyar ez utóbbit t i h á v á fordította. Mindhárom egy jelentésű, és teszi bármely főtisztnek titoknokát, vagy hadi értelemben segédjét. Repiczky fordításában a „helyettes“ alkalmasint k e t h u d a vagy k i á j a helyett áll — elég hibásan. A helyettest, pl. a nagyvezér helyettesét, vagy személyesét k a i m - m é k á m n a k nevezi a török.

Jobb ha ő felsége módot mutat benne, mint lehessen a török tilalma ellenére is exigálni a repartitiot (vagy rendes adót). 1673-ban I. Leopold 3388 frtot kíván a megyéből. A megye azt feleli, hogy ezt ő felsége csak katonai erő segítségével szedethetné föl. Rendelje meg a tatai kapitányoknak, hogy insurgáljanak.

Hasonló túlságos követelés volt, hogy 1684-ben a nádor fölszólítja a megyét az általános insurrectióra. Ez év elején a megye még a török alatt volt. A nádor levele a már nem Füleken, hanem Gács várában tartott aprilisi megyegyűlésen olvastatik föl, s rá azt válaszolják a rendek: A megye egészen a török birtok belsejében fekszik. ¹⁾ A hódoltságokban lakó nemesség pedig a legnagyobb magaveszélyeztetése nélkül föl nem kelhet addig, míg a török járom és hatalom alól föl nem szabadíttatik. A többi megyei birtokos pedig, a ki a megyén kívül lakik, minden kétségen kívül fel fog tűni azon megyében, melyben ez idő szerint lakik. ²⁾

A megyei hatóságnak többnyire elég hatalma volt behajtani az adókat a vonakodókon és tekintélyét tudta érvényesíteni. 1662-ben Pest és a vele egyesült megyék alispánjának iváni Fekete Lászlónak panaszol egyik szolgabíró, hogy az adóból csak 100 forintot tudott behajtani. Az alispán így válaszol neki: „Legyen azon pénz a kegyelmed kezénél, miglen a többit is be nem szedheti kegyelmed; mert sok a nemes vármegye adóssága, s mit ér oly kevéssel? Én irtam magam is a kegyelmed járásabelieknek; kegyelmed is hasonlóképen írjon rájuk, és (a levelet) hordoztasák meg egyik helyből a másikba. Parancsolja meg erősen nekik: ha Sz. Mihály napjára meg nem küldik, az nemes vármegye kegyelmednél levő exmissionalisa mellett, a k á r k a t o n a, a k á r h a j d ú légyen, csak rájuk küldjön kegyelmed. Egyéb kárt azért ne tegyenek, hanem a bír á k a t m i n d e n h e l y b ő l h a r m a d a v v a g y n e g y e d m a g o k k a l h o z z á k f e l k e g y e l m e d h e z (Balassa-) Gyarmatra. Mind a vitézljő rend fáradsága, s mind

¹⁾ „Cum autem iidem ex integro in faucibus Turcarum constituti, dediticiiue essent.“

²⁾ Azon törvény alkalmazása ez, melyet első közleményemben említék, hogy t. i. a nemes azon megye zászlóját tartozik követni, melyben állandó lakása van. — A hódolt megyék nemessége tehát a hadban nem képezett külön zászlóaljat.

a kegyelmed birsága kitelik onnét. Fülek, 1662. die 3. septembr.“¹⁾

A megye tehát ez esetben beviteli a késedelmeskedő faluk bírait, s míg egyfelől tette némi árnyat vet azon kötelességérzetre s azon önkényes jóakaratra, melyet a hódolt magyar nép dicséretére a főnebbi tényekben fölhozék, másfelől mutatja, hogy a vármegyei hatóság nem alamiznaszedő testület volt, hanem politikai hatóság, melylyel a török kénytelen volt megosztani a hatalmat egész magyarországi uralkodása alatt, s azt hiszem, 1671-ben ha akart, csak úgy parancsolhatott, mint 1662-ben, azaz, alkotmányos népről levén szó, ha mind a hatóságban, mind a nép többségében megvolt az akarat. A megyei hatóság a nép ellenére nem kormányozható, kivált oly nép ellenére, mely idegen uralkodók alatt volt egészen. Az olykori mulasztás és vonakodás emberi gyarlóság; s a gyarlóságok nem zárják ki a nagy tényekben nyilatkozó erényeket. Tudjuk, hogy a gyakorlati életben az eszmék nem élnek oly tisztaságban, nem veszik körül oly eszményi sugarak, mint midőn csak nagy eredményeiben vizsgáljuk. Nincs az a diadalmas ütközet, melyben a gyávaságnak számos példái elő ne fordulnának a győzedelmesek sorai között. A magyar honvédelmi rendszernek hiányai gyakran érzékenyen mutatkoznak; s mégis e rendszer tartá fen az ország egy részének függetlenségét. Azt vethetik tán ellenem, hogy eszményítve rajzolám ama katonai rendszert; de azt hiszem, mindig közelebb jár az igazhoz és valóhoz, a ki a lelket s az eszményi arczképet rajzolja, mint az, a ki a külső fogatkozásokat, a szeplőket tartja lényegesnek a képen. Ugyanezt mondhatjuk a megyei rendszer politikai oldaláról, ugyanezt a magyar népről, mely az olykori lankadás mellett oly erővel ragaszkodott amaz ősi intézményhez, mint a ki arról van meggyőződve, hogy egyéb el nem vesztethi, csak ha a menekvés e fogantyúját kibocsátja kezéből; s ugyanily értelemben adom egy pár fővonását a megyei rendszer politikai oldalának.

A helységek az adózásra nézve a megyei hatóság fensőbb-ségét elismerték, s egy ízben Pestmegye fölszólítja Köröst, küldje be Fülekre számadásait.²⁾ A megyei hatóságban a hódoltság, tán

¹⁾ Eredeti levél a pestmegyei levéltárban.

²⁾ 1665-ben Pestmegye közgyűlésén kél a rendelet, hogy Körös

inkább mint a hódolatlan rész, védelmezőjét, gyámját és atyját látta. A nemes mint a paraszt a hódolt helyeken is tudta, hogy az adó személyes és közérdekeiben használtatik, s hogy arról a megyegyűlés számadást kíván. A szegény ember pénzen katonát fogadtak a török ellen; ugyanabból követet küldöttek az országgyűlésre, a hol gyakran kért tilt szőnyegre a hódolt helyek állapotja, a hol a török zsarlások ellen óvást lehetett tenni. Azon békekötések, melyek a magyar királynak csaknem egyenlő hatalmat engednek elvben a hódolt Magyarország fölött a szultánnal, sziutén ezen országgyűlés nevében is kötöttek, s ennyiben a hódolt nép a szultán ellenében is egy parlament által vala képviselve, habár csak közvetítéssel. A megye volt gyakran a közbenjáró a hódolt helyek és a török szultán közt. Valamint Borsod, Győr és Nógrádmegye a hódolt jobbágyok érdekében követet küld a szőnyi békealkudozásra, úgy 1666-ban Körös és Kecskemét a megyéhez ír Fülekre. Ez pedig elküldi saját jegyzőjét a nádorhoz, hogy e panaszok nyomán terjeszsze elő, mily nyomorúságos állapotban él a nép a megye területén. A török okozta egyéni szerencsétlenségeket is telhetőleg orvoslák a vármegyék. Azon részletes számadások, melyek sok évről az utolsó dénárig fennmaradtak Pestmegye jegyzőkönyvében, minduntalan mutatnak föl egy-egy példát, hogy a megyei pénztár adakozik hol 50 hol 100 forintot azok kiváltására, a kik török fogságba estek. Az ily rabok folyamodványokat irtak a megyékhez, adakozzanak azon néhány ezer forint váltáságpénz kicsinálására, melyet a török követel. Pestmegye rendei sohasem utasítják vissza a ki nálok bekopogtat, s kétségkívül a többi megyék nemcsak hogy hasonlót tőnek, hanem a vagyonsabbak többel járulhattak e váltáságpénzekhez. ¹⁾ Hasonló készséggel segíti a megye a szűkölködő egyházakat és iskolákat, s a „supplicansok“-nak kiszolgáltattott adományok is mondhatni rendes rovatot képeznek a szolgabírák számadásaiban. Legkevesebb volt, a mit a tisztviselők vettek fizetésül: egy szolgabírónak 20 forintja volt. Pestmegye követének, ki a megyét a sopronyi, po-

váraosa bírái a bevételekről és kiadásokról számot tartoznak adni némely restantiák miatt.

¹⁾ Pestmegyének minden számadásában előfordul a költségek közt az ily adakozás.

zsonyi és más diaetákon képviselte, egy-két száz forintot adtak, s ezt tán legörömebb.

A behódolt megyék segíték fentartani a végvárakat is. Így Hevesmegyét 1638-ban fölszólítja a kassai generalis, szolgáltsáson ingyenmunkát Ónod végvárhoz. A megyegyűlés kifejezi készségét, azon megjegyzéssel, hogy mint annakelőtte is, pénzben rója le ez országos tartozást.¹⁾ Ez egészen behódolt megyék ezenkívül zsoldos katonát toborzanak s eltartásukra költséget adnak a felsőmagyarországi, Kassán székelő magyar főkapitányok.²⁾ Olykor azonban a megye pénzt fizet a katonaaállítás helyett.

Csak a megye pénzügyeibe pillantván, látjuk, hogy a hódoltsági nemes és paraszt részt vett Magyarország minden közterheiben, s e közterhek legfontosbika volt a török elleni háborúviselés. Ez az, a mihez hasonlót nem bír fölmutatni a görög patriarchaság, s annál kevésbbé más elnyomott nép példája. Mit mondana a világ, s mit mondana napjainkban maga a szultán, ha egy orosz-török háború esetében a bolgár és albaniai rendes adót fizetne az oroszoknak, hogy az uralkodó souveraint elűzze nyakáról? — A világ, a szultán minden nemzetközi és közjog szerint árulásnak neveznék; az eljárás a csempészethez volna hasonló, a nép maga is ilyes bűnérettel fogná elkövetni. Mindez ellenkezőleg állott Magyarországon. A magyar köteletségérzetből fizetett, s semmi sem mutat a legitimitás elvének oly tiszteletére, mint ez adó. A fegyveres erőszakot, melylyel a török elfoglalá országunk egy részét, csak annyiban tartozik elismerni valaki, a mennyiben kénytelen vele. A hol erőszakon alapszik a hatalom, többnyire minden új követelő ellenében régibb voltát s elsőbbségi jogát hozza föl egyebek híjával; de a magyar nép a török uralkodás kezdetén és egész ideje alatt épen ez elsőbbség elvénél fogva a magyar alkotmányt tartotta

¹⁾ Ezen évekből Pest és Hevesmegye jegyzőkönyve együtt van. Mindkettő Füleken tartá gyűlését. Azonban a két megye külön-külön.

²⁾ Hevesmegye ugyancsak 1638-ban ír a kassai parancsnokságnak, hogy a megye toborzott katonái (miles istius comitatus conductus) szükségét látnak az élelmezésben, s ezért meg-megszöknének. Kéretik a kassai generalis, hogy ha magához veszi a pénzt, a zsoldot fizesse ki egész évre a katonáknak. (Hevesmegye gyűlése jegyzőkönyve, a nevezett évhez).

törvényesnek. Száz ötven évig meg nem szűnt fizetni a magyar adót, s minden fillér, melyet a nemes vármegye hatósága által Pozsonyba küldött, folytonos hűségi és ragaszkodási nyilatkozat volt a már akkor is százados magyar alkotmány mellett. Mindez csaknem nyíltan foly, a török ellenére. Az országgyűlések fenhangon vetik ki az adót a szpáhiák és basák faluira, a török jól tudja, hogy a hódolt részek vármegyénként a szolgabíráknak adót küldenek. Megtette ellene, a mit helyzetében tehetett: elfogatta a szolgabíró, a hol találta, kinek sokszor a csatázásokból is maradt fen rovása. Hogy ez adózás még sem szűnt meg, bizonyítják a XVII. századbeli békekötések. A török elismeri elvben, hogy a magyarországi hódolt faluk a magyarnak is tartoznak adózni. Tényleg később sem ismerte ugyan el ezen szerződésileg megszentezett elvet, s gyakorlatban ép úgy gátolván mint annakelőtte, maga lépett le újból is a jogosság teréről, nem pedig a magyar nép, melyet ezután még inkább a kötelesség és jog érzete lelkesített, mint annakelőtte. Ezen érzetek gátlák meg népünket, hogy azon aljasabb tulajdonok fogják meg jellemét, melyek az alattomos csempészekben fejlenek ki. Nem káröröm s nem a tolvajok öröme volt azon paraszté, ki botja üregébe rejtve vitte ki olykor földesura vagy a vármegye illetményét a felső megyékbe.

Ez érzetnek fentartója, központja a vármegye volt. A jognak, igazságnak, az erőszak és a tények ellen is a megye volt az óvás-tételben sohasem lankadó organuma. Írtam előbbi cikkemben, hogy az alföld török térképe nemcsak politikailag változott meg, hanem a magánbirtokok tekintetében is, s mily nagy kiterjedésűekké lettek a városok határai a magyar földesurak rovására. E határváltozás épen oly tény volt, mint az alföldnek szandzsákokra lett fölosztása; — de valamint politikai viszonyokra nézve a tény ellenébe a megye mindig a jogot állítá, úgy a magán birtokra nézve is. Pestmegye gyűléseinek tárgyát nagy részben azon óvások teszik, melyekben a nemesek eltiltják a hódoltsági helyeket pusztájok használatától. A valóságban, igaz, más térképe volt a megyének, mint a melyet Fülek várában képzeletileg föntartottak; de hogy egy ily térkép másfél-száz évig firól fira száll s még az unokák unokája sem fárad ki ismétlésében, mutatja a jogban és igazságban vetett hitét a birtokos osztálynak. Pusztán maradt földjein Berény, Körös, Kecskemét s más városok legeltették

marháikat. Nem a kárvallást panaszlák föl a megyén, hanem csak föntarták tulajdonosi jogukat, s sokszor nagyon meg voltak elégedve, ha valami igen csekély haszonbért küldöttek föl nekik nagy terjedelmű birtokaikért. Még az is előfordul, hogy a hódoltságokban a bárók és grófok donatiokat nyernek, s hozzá tartják magokat. A földbirtoki jog megmaradt sok egyes családnál, ha némelyek elengedték is évílni s a hódoltságokban éppen úgy mint a be nem hódolt részekben minden járásban csak az lehetett szolgabíró, a kinek abban birtoka volt, úgyhogy a járásokat majdnem mindig csak a szolgabíró nevéől nevezték: annyira tudta mindenki, melyik családnak hol fekszenek birtokai. Ezen birtoklás nem volt éppen hasonló a bozniai czimzetes püspökséghez. A falukon minden jobbágy tudja, ki az ő jogszerinti földesura.¹⁾ és mikor a megyén valamelyik falu jobbágysai ellen panasz van, a földesurat intik meg törvényesen.²⁾ A megyegyűlés, a megye törvényszéke és minden tisztviselője ezen kinlakó földesurakból állván, a nép nem viseltethetett egyik iránt tisztelettel a nélkül, hogy a másikat ne tisztelné. A nemesek pedig szintén fizették az adókat — s honnan adta volna a pest- és hevesmegyei földesúr a kétszeres taksát, melyet a megye rá kivetett, ha csak nem Pest- és Hevesmegyében fekvő birtokairól?³⁾

A földesurak ezen jogainak oly teljes fentartása, a minőt a viszonyok megengedtek, nem volt volna lehetséges a vármegyei hatóság nem-léte esetében. Ez adott törvényesítést jogaiknak, különben mint magán személyeknek sem elég hatalmuk, sem elég tekintélyök nem lesz vala jobbágyaik előtt. És viszont a megyei hatóság tekintélyét és iránta a rokonszenvet főleg az adta meg, hogy

¹⁾ A hódolt Borsodban 1641-ben minden falu jobbágya, ki vallásra előáll, megnevezi magyar földesurát.

²⁾ 1675-ben Pestmegye két helységének, Dabnak és Dömzsödnek pere van, melyben Dabot itéli hibásnak a megye. Az ítélet ezzel végződik: „azoknak (a dabiaknak) földesurokat admoneáltassa viceispán uram suo modo.“

³⁾ 1639. január 12-ikén Heves és Külső-Szolnok füleki közgyűlésén a közelebbi országgyűlés 5-ik Art. értelmében a nemesekre és mágnásokra kétszeres taksa vettetik ki, azonkívül hogy a paraszt telkek is hordozzák a kivetést.

kirekesztőleg a birtokosokból állott, kiknek érdeke mindenben azonos volt a megye egész népének érdekével s a birtokosok által volt a megye az önkormányzatnak megtestesülése.

A megye, melyben sokan a nemzet és ország eldaraboltságának képét látták, ez időben az egyesítési képesség nagy erejét bizonyítá. A helységi életet, mely a török uralkodás alatt fennmaradt, ez egyesíté a nemzeti élettel, a kisebb helységek földesuraiknál fogva s még a némi függetlenségre vérgödött városok is, a szolgabírák és esküdtek által a megye és a magyar korona részei maradtak.

A helységek, még a legnagyobbak is, függésben voltak a vármegyétől. Legalább Pestmegyére nézve alaptalan a n.-kőrösi krónikás emez állítása: „Apellata ekkor nem volt (a N.-Kőrös és szomszédai ítélőszékétől), mert ugymond, az egész vármegye a török alatt volt.” Ez oly kevéssé áll, mint a mit ugyanazon krónikában, egy jegyzésben olvasok, mintha Kőrösnek és szomszédainak egybehitt esküdei véglegesen és azonnal végrehajtható halálos ítéleteket mondhattak volna ki. A már említett boszorkánypörben Pestmegye alispánja, Ráday András, rendeli el a keresetet, s megbízásából Kecskeméten és Kőrösön lakó megyei assessorok vezetik. ¹⁾ A boszorkánypöröket a megye folytatta, s az ítéletet is az hajtatta végre. ²⁾ Még csak egy esetet találok, melyben a nevezett városok ítélőszéke halált mondott ki. Egy Posgai Gergely nevű kőrösi lakos egy büntetéstől már korábban úgy szabadul, hogy fölhatalmazza a tanácsot, ölesse meg, ha ismét ugyanazon bűnbe

¹⁾ N.-Kőrösi Krónika, 147. l., a hol a törvényes okmányban Ráday András mint alispán, és a commissiója által fölhatalmazott kecskeméti (lakos) nőmös Bán Gergely és kőrösi (lakos) Füle István, mint „ugyanezen nőmös Pestvármegyei böcsületös és esküdt assessorok” vannak megnevezve.

²⁾ Üllőről is találtam egy esetet, 1676-ból. Az ezen évi szolgabírói számadás kiadási rovatában azt találom följegyezve: „Az üllei boszorkány dögében sok fáradt bizonyságoknak hústra, kenyérre 1 forint.” (Pestmegyei Protoc. 4. sz. 203. l.) Tehát Füleken folyt még a vallatás is ez esetben. — A boszorkánypörök ez időben egész Európában elterjedtek. Németországon csak 1700 után kezdenek itt-ott eltiltatni.

esik; és e visszaesés megtörténik. A három város törvényszéke kimondja, hogy Posgai Gergelyt halálra méltónak ítéli, — de ezen executiót, vagy a mint ők értik, ítéletet, a m e g y e jóváhagyása alá terjeszti föl. ¹⁾ A városi és falusi bírák, esküdtek, tanácsnokok még csekélyebb, csak rendőri ügyekben is a megyének engedelmességgel tartoztak. — 1672-ben Pestmegye gyűlésén, Füleken, az alispán ezt jelenti: „Ezen vármegyéből sok panasz jő; az istenkáromlók és orvgazdák nagyon eláradtak s az magyar rabok (rablók) is az török rabokkal társalkodva lopnak, tolvajolnak és egyéb gonoszságot s orvgazdaságot tesznek.“ — E jelentésre a vármegye ezt végzi: „Viceispán úr írjon alá az nemes vármegyére nevével az p a r a s z t h a d n a g y o k n a k, t i z e d e s e k n e k és v á r o s i f a l u s i b í r á k n a k, p o l g á r o k n a k, h o g y a z i s t e n k á r o m l ó k a t b ü n t e s s é k a z i n s t r u c t i o s z e r i n t, a z o r v g a z d á k a t k i k e r e s s é k s i d e h o z z á k (Fülekre). Az rabokat is megintsék, s azoknak kiváltóit (pártolóit) is az latorságtúl, mert ha nem szűnnek az rabok, nem használva a kiváltás és kezesség, halállal büntettetnek.“ ²⁾

Azonkívül, hogy a megye ily parancsokat küldött a helységek hatóságaihoz, sőt tizedeseihez is, ben a hódolt részekben is voltak hatalmának képviselői. Láttuk, hogy a boszorkánypörben két megyei assessor fordul elő: egyik körösi, a másik kecskeméti lakos. Ezek tartoztak eljárni az alispán megbízásaiban, ellenkező esetben megidézték a megyei törvényszék elébe. ³⁾ Balla Gergely

¹⁾ Executio alatt a három város törvényszéke nem végrehajtást ért, csak ítélet-kimondást; a szavak ezek: „Pronunciált executiónk ez meghnevezett Posghai Gergelyt az felső magyarországi Magistratus kegyelme és büntetése alá veti.“ (Krón. 146. l.) Volna-e ennek valami értelme, ha executio végrehajtást jelentene? — A Körösi Krónikában kinyomtatott boszorkánypörben is executio csak ítéletkimondást jelent.

²⁾ Pestmegyei prot. 1672-höz 113. l.

³⁾ 1676-ban a pestmegyei juniusi közgyűlésből ezt olvasom: „Generosus Dominus ViceComes Paulus Béltekj querulose proposuit, qualiter nonnulli Comitatum istorum (Pest, Pilis, Zsolt) in partibus dedititiis degentes jurati penes transmissam illis commissionem . . . . procedere negligenter. Decernitur: c i t a n d o s e s s e a d p r i m i t u s c e l e b r a n d a m s e d e m, a d d a n d a m r a t i o n e m“ etc. (Ez évhez 225. l.)

szerint pedig még helyettes szolgabíró és alispánként is megbízott néha a hódoltságokban lakó egyegy nemes. „Pestvármegyének tisztjei, a töröktől való félelemnek miatta a vármegyében nem bátorkodván lakni, ezen vármegyének tetszéséből, a vármegyében lakó nemesség közzül ugyancsak voltak tisztjei, olyan volt Körös városában lakó Pálfi Mihály, a ki vice ispány volt, Erdősi Mihály, ugyan Körösön szolgabíró. . . . Assessorai is voltak (a megyének) mind Kecskemétről, mind Körösről. . . .”¹⁾

Ime azon hierarchia, mely a hódoltságot kormányozta, s mely a souverainitas minden jogát magának tulajdonítá! — A megye megmaradt a szandzsákok kebelében, s mint két kard egy hüvelyben, az absolut uralkodás mellett az önkormányzat és a magyar alkotmányosság. A megye megosztotta az uralkodás minden ágát a basákkal és bégekkel, s a mi több, a magyar el sem ismerte a török jogait az igazságszolgáltatásban. A megyék megkövetelték, hogy mindennemű pört és panaszt hozzájuk terjeszsenek fel a töröknek meghódolt helységekből. Gyalázat és árulás volt bármily ügyben a törökhöz folyamodni igazságtételért. Láttuk ugyan, hogy a Túr és Sz.-András, Berény és N.-Almás, Ványa és Sima-Sziget közt határperőket dönt el a török; sőt két esetet említék, melyben házassági válópörben a kádihoz mennek a felek. De mindez tiltva volt a megyén és a magyar országos törvényekben. A bünt „törökösség“-nek nevezik. Pereg 1675-ben törökösséggel vádolja Füleken szomszédját Ráczkevit. Az előbbi helység elő is mutatja a budai basa levelét annak bizonyságául, hogy Ráczkevi a törökhöz folyamodott. A megye törvényes megintést rendel s a helység nemeseit megidézteti. Hasonló okból idéztettek Dab és Dömzsöd földesurai, törökösséggel vádoltatván. A büntetés, melyet az ily bűnre mértek, az volt, a mi a felségárulása: halál. Egynek vette a magyar törvény a külső ellenséggel folytatott egyetértéssel és összeesküvéssel. Így ítélnék némely tótgyörki lakosokat Pestmegye törvényszékén halálra, mivel a törökhöz vitték határperőket és más ügyöket az alispán tudta nélkül.²⁾ Azonban a következő üléseken a györki közbirtokosság kérelmére és a lakosok fogadására, hogy jövendőben megjavítják magokat,

¹⁾ Körösi Krónika 49—50. l.

²⁾ Pestmegye jegyzőkönyve 4-ik szám, 266—267. l.

a halálbüntetést 300 forinton váltják meg.¹⁾ A kegyelemnek, vagy inkább életmegváltásnak hasonló nemét találom a következő esetben is. Wégh István tassi nemes a kádihoz viszi leánya valóperét. Füleken kimondják fejére a halált. De a maga és egy jótálló kérelmére megkegyelmeznek neki 300 forint birságért.²⁾

1673-ban, bizonyos Nyéki ellen folytatott keresetben a vádló ügyvéd mondja, hogy „a törökösség ellen szigorral járni el, ezen országnak régtől fogva szokásban volt törvénye, melyet ez ideig (1673.) oly szorgalmasan observáltak az ország magistratusi, hogy csak ilyen szókat is *„ha egyik vállamnak nehéz, az másakra tészem“* halállal büntettek meg, az mint példa erre többek között ezen ő felsége füleki végházában hasonló szókért megöletett Balogh Mihály nevű nemes ember.” „Egy szóval, folytatja az ügyvéd, az törökösség ez országban oly gyűlölséges vétek, hogy, ha csak szóval vagy írással levelezik is valaki és nem cselekedettel, nem úgy mint az több criminalis dolgokban, halállal szokta büntetni az olyan gonoszsgot.” Nyékit valóban halálra ítéli a megyei törvényszék. Több büne is volt ugyan, de fő büne mindezekben, a mint az ítélet szavai tartják: „a haza törvényeinek és országunk rendes biráinak megvetésével, a pogány birákhoz való folyamodás, mely dolgokat törökösségnek neveznek ez ország lakosi, s e hazának sűrű, constitutioiban és az törvénynyé vált régi bevett szokás szerint erős és halálos büntetés alatt meg vannak tiltva.”

Az országos „sűrű” törvények közül e tárgyban legvilágosabban szól (habár azelőttiekre is hivatkoznak) az 1659-iki 13-ik törvényezikk, melynek 3-ik pontja ez: „A földesur, vagy ha ez elmulasztja, a megyei hatóság büntesse fejvesztéssel a hódoltságbeli mindazon jobbágyot, a ki határszabályozási vagy más panaszos ügyben a maga török urához folyamodik.”

Ily hatalommal tudott szólni egy idegen hatalom jobbágjaihoz a megye és alkotmányos ország, melynek kormányzói egy értelemben voltak a nép meggyőződéseivel, együtt érezték szenvedéseit, s magokévá tették érdekét!

¹⁾ Melynek felét Fülek vára falainak kijavítására, felét magok közt való kiosztás végett a törvényszék tagjainak fizessék. (P. m. jegyz. k. 4. sz. 276.)

²⁾ Mely egészen a füleki vár föntartására fordittatik. Pestmegyei Protoc. 4. sz. 210. és 220. l.

Azonban e csodálatos politikai viszonyok, a mint e czikkben is fejtegettem, egy részben a török és mohamedán belkormányzat passivitásából credtek. Az igazságszolgáltatásban nem volt a töröknek oly hivatalnoka, a ki a „magyarosság“ eltiltásával feleljen a „törökösség“ megbélyegzésére; nem volt szolgabírája és alispánja, a ki bírói, végrehajtói és közvádlói hatalommal legyen egyszerre fölruházva. A magyar paraszt a legtöbb pörös esetben csak önként ment a török kádihoz vagy törvényszékhez. A helységek legnagyobb része ment volt a török hivatalos üldözéseitől is. S így magyarázható ki, hogy a török meghódította népek többnyire megmaradtak régi szokásaikban s népi hagyományaik és jellemök fővonásai el nem enyésztek. Igen szép, a mit egy francia író mond e tárgyban: „Az utazó, ki egy pár évvel ezelőtt ¹⁾ meglátogatta Konstánczinápoly főegyházát, vagyis a Szent-Sophia nevű mecsetet, azon időben, mikor a szultán rendeletére a kijávitási munkálatok megkönnyítették a hozzáférést az európaiaknak, csodálkozással és ámulattal szemlélte azon újból előtűnt gazdag mozaikokat, melyek a plafondon és a boltíveken ragyogtak . . . . Itt-ott a levert meszelés alól a byzanti művészet remekei, egy-egy alak, egy-egy fresco-töredék csilloga le oly eleven fénynyel, mint az nap, mikor a hódító ²⁾, Konstantin templomának hajója alatt ugratván lovát, a görög keresztet leütötte s a félholdat tette helyébe. Ugyanezen tüneményt mutatják az egész ottomán területen elszórt igen számos népfajok. A hódítás árja eltakarta őket, de el nem enyésztek. A szokás-, nyelv- és vallásbeli különbségek megmaradtak köztük, és velök maga a nép, s négyszáz év múlva is mint a hódítás napján, a hódoltak és a hódítók szemben állanak, az egyik alig kezdván meg a tanulást, a másik a feledést. — E tünemény egyetlenegy a világtörténetben.“ ³⁾ De mihez hasonlítsuk a hódolt Magyarországot?

Náunk nemcsak a nép, nemcsak szokásai és vallása, hanem egy alkotmányosan constituált nemzet, minden jog ainak, még a souverain jogoknak is fentartásával maradt meg. Ná lunk nem egy elcsenevészett, lábán megállani képtelen és az elszokás miatt po-

¹⁾ Ezt 1850 után írják.

²⁾ II. Mohamed, 1453.

³⁾ Ubiccini „Lettres sur la Turquie.“ II. Rész, 1-ső és 2-ik lap.

litikailag kiskorú néptömeg maradt fen, minőket a fenidézett francia író az aja-sophiai mecset festvényeirehasonlított. Minket a szultán hatalma nem falazott be. Bár korlátozva, de élni és mozogni meg nem szüntünk. Midőn a hóditás-árja, melynek százötven évig mi voltunk gátjai, országunk elfoglalt részéről levonúlt, a sok rom között, mely utána maradt, dönthetetlenül hagyta itt a magyar nemzeti érzelmeket és életerőt. Mibelyt kitette lábát egy-egy megszállott megyéből, minden erőltetett átmenet, minden legkisebb forradalom nélkül lehetett visszaállítani a megyét, mely meg sem szűnt vala. Pestmegye 1684. ápriljében még Gácsen tartja a gyűlést, ugyanazon év szeptemberében Pesten ad hálát az Istennek, hogy mintegy százötven év múlva ismét régi székhelyén lehet, a tárgyakat pedig ott folytatja, a hol elhagyta volt előbbi szállásán.

A mai történettudománynak nincs hite a csodákban, főleg a tünemények okait keresi, s magam is azokat ügykeztem fölku-
tatni, és egyfelől a mozlim és török, másfelől a keresztyén és magyar intézményekben találtam. Legkevésbbé sem szándékom csodákat hirdetni őseinkről és politikai életünkéről; de a dicsőség megmarad, ha a tényeket lehetőeknek és megfejthetőeknek találjuk is, s czélom és örömem volt e munkám alatt nemzeti életünknek egy kevésbé ismert dicsőségét mutatni fel. — A magyar nép a veszélyes időkben nem pusztá megszokásból ragaszkodott a megyei rendszerhez. Ha a bölcs előrelátást meg, a nemzeti élet önfentartási ösztönét nem tagadhatja meg e részben ellensége is, annyival kevésbbé, mert a szomszéd Európa is ennek köszönheti, hogy némely fenyegető veszedelemben az ijedségnél egyebet ki nem állott. Ha egy velünk jót akaró hatalom képes lesz vala fölbontani a megyéket, azon ürügy alatt, mintha az összetarthatatlan divergentiák s a nemzeti viszálykodás székhelyei volnának, s ezért szükséges levén a központi absolut kormány, e megyék helyébe hivatalnokait és rendes katonaságát lépteti: nemcsak hogy nagy terhet vesz a nyakába, hanem egyedül a töröknek használ vala vele. Sokkal több szabad utat nyitott volna a török terjeszkedésnek, mely lassan, de folytonosan haladt; a hóditott megyék pedig elvesznek rá nézve. A behóditott nép nemcsak ürügyet, hanem valódi okokat tud vala fölhozni, hogy egy polturát se fizessen a rá második nyerget tevő új hóditó hadi, s még ki tudja miféle pénztárába; a nemes, s ennek nyomán a nemnemes sem megy vala

oly törvényszék elé, mely nem magokból a megye fiaiból telik ki. Lehet, hogy nem engedelmeskedik vala földesurának, ki sokat veszít vala morális tekintélyéből, de másnak még kevésbbé, a míg nem kénytelen.

Még veszélyesb volt volna a megyék nemléte a török uralkodás kezdetén. A mohácsi vészt megelőzőtt években egy böles államférfiú örömelebb lát vala Budán egy despotát, mint az árnyék királyt, Ulászlót és II. Lajost; inkább ohajtja vala a rendet bármi áron, mint a zavarokat dölýfös oligarcháival és Dózsa Györgyével, inkább a szolgálást mint a féktelenséget. — De ha II. Lajos helyett egy absolut kormány feje vész el Mohácsnál, nemcsak katonailag van egészen megtörve az ország, hanem minden része meghódítva egyetlen egy nap alatt. A fejetlen hivatalnokok nem egyenkint, hanem egyszerre elvesztették volna támaszukat.

A megyékre fölosztott ország hasonló volt oly lényekhez, melyeknek minden ízében külön életerő van. Mindenik eligazította a maga ügyét, a nélkül, hogy a központból várt volna utasításokat. Nem fölülről, a lében függött, hanem a nép értelmes részének akaratjában és meggyőződésében gyökerezett; s láttuk, mily távolról is képes e gyökök által táplálkozni és élni!

Nemzetiségünk kulcsa a török uralkodás alatt a megyei rendszerben van. — A török elszegényítette az országot. A mit harci dühében össze nem taposott, a mit el nem rabolt és égetett, az alföldön, az országnak épen gabonásában adózási rendszerével tette kopárrá; de nemzetiségünk, félig engedekenysége által, félig az ő daczára, megyei rendszerünknel fogva fenmaradt. Már pedig „ne féljetez azoktól, kik csak a testet ölbetik meg“ — mond az irás. — És a lélek felett lehet-e önkényüleg uralkodni? — A magyar nemzetnek, s tán egy európai nemzetnek sem voltak szomorúbb évei, minő a magyarországi török uralkodás ideje; de épen ezért alig van kor, még diadalmas uralkodóink korát sem véve ki, mely nemzetünk életerejére, szellemére s jövődjére nézve több buzdítást foglalna magában.

UTÓSZÓ.

A török uralkodás Magyarországon nincs megírva, jól tudom, a fenebbi cikkek után is. De legalább meg kellett kezdeni, legalább megkísérteni — befejezésről szó nem lehet, csak az anyagok tekintetéből sem, melyek a sokoldalú és nagy tárgyhoz képest eddig még kevesek. — Csak azon meggyőződés bátorított e megkezdésre is, hogy bármely tudományban nemcsak lehet, hanem kell is építnünk a meglevő adatokra, — különben scepticismusunk örök munkátlanságra kárboztat. Minden tudományban ép oly szükség van a teoriákra mint az adatokra, s a történettudományban a földolgozásnak lépést kell tartani az adatgyűjtéssel, különben haladás, s még tájékozódás sem lehet. Csak a rendszerbe-foglalás mutatja meg a kiindulási pontokat és irányokat a vizsgálatoknak.

A dolog természetében rejlik, hogy a teoriák és rendező földolgozások később fölfedezett adatok által módosulásokat szenvednek. Tudtam tehát, midőn e munkához fogtam, hogy ha a későbbi adatok nagy része csak igazolni és illusztrálni fogja, a mi a meglevőkből kétségtelen világossággal tűnik ki, lesznek a mellékesebb részekben oly pontok, melyekben kétségeim, tapogatózásaim helyébe bizonyosságot fog helyezni egy később fölfedezendő okmány vagy másnemű adat. — Magam leszek első, ki a helyett, hogy makacsúl ragaszkodnám némely hypothesisemhez, örömmel fogok üdvözleni minden helyreigazító, vagy hézagpótló új adatot hazánk történetében ez igen fontos ügyre nézve, — a mit nagyobb bizonyosságul most azonnal is nagy készséggel teljesíthetek.

Harmadik közleményemben írtam, hogy Hammer török eredeti kanunok nyomán hetvennél több szandzsák adózási törvényét közli. Csak a magyar birtokokra nézve nem talált adózási törvényeket. A Hammer közlött kanunokban pedig nem találtam nyomát, hogy a községek summás adót fizettek volna a török birodalomban. Ebből azt következtettem, hogy elejétől fogva a summálás uralkodott Magyarországon s Zulejmán nem adott ki különtörvényeket a magyar jobbágyok adózása tárgyában. — Ez tévedésnek bizonyult be már is. Behrnauer úr a bécsi levéltárban fölfedezte Zulejmánnak a szegedi szandzsákra vonatkozó kanunját s e hetekben lefordítva küldé meg Akademiánknak. E kanun nem tér el lényegesen azoktól, a miket

a török adózási rendszerről általánosságban mondék — csak azt bizonyítja, hogy kezdetben Magyarországra sem a summálás hozatott be az adózás törvényétől.

Tehát nem helységlel s egy összegben kellett fizetni a török törvény szerint, — mint a szegedi szandzsák Kanun-náméja mutatja. Tehát a summálás törvénytelen lett volna?

Az újonan fölfedezett Kanunnámék daczára sem volt törvénytelen. Mert D' Ohsson, kinek teljes kiadását sehohsem találtam, s csak két első kötete van meg németre fordítva az egyetemi könyvtárban, arra tanít munkám későbbi folyamában, midőn magán úton több kötetait kaptam kezemhez, hogy a summálás a mohamedán törvények szerint érvényes adózási forma.

E két utólagos fölfedezésem tehát ellenmond egymásnak. Annyi mindenesetre áll, s alapjában nem tévedtem, midőn azt állítám, hogy a summás adót, mely száz meg száz tényből ítélve, általánosan uralkodott gyakorlatilag, a magyar viszonyok hozták divatba. Bármit rendelt Szulejmán 1545-ben a szegedi szandzsákra nézve összhangoan a birodalom többi részeinek adózási rendjével, annyi áll, hogy később s még a XVI. században is, a faluk nagy része alku szerint s egy összegben fizette adóját.

SALAMON FERENCZ.

TUDOMÁNYOS MOZGALMAINK.

I.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

Május 7-kén, mint közelebbi czikkünk végén írók, KONEK SÁNDOR lev. tag „Magyarország népesedési viszonyairól” értekezett. Mindenekelőtt kimutatá, hogy az ily vizsgálódások természettani, nemzetgazdasági és politikai tekintetben egyaránt érdekesek. S aztán az 185⁰/₁-i és 1857-ki népszámlálásokra tért által. Az előbbi, ugymond, az ügy újdonsága és az annak végrehajtásával megbízott hivatalos személyek járatlanságánál fogva, úgy bizonyos balítéletek és a nép részéről tanusított passív ellenszegülés miatt nem nyújta biztos eredményeket. Ezt a birod. statistikai hivatal is nyíltan elismeré. Az utóbbi (1857) népösszeírás már rendszeresebben, helyesebb elvek szerint hajtattott végre, nem katonai egyének, hanem politikai hatóságok, jelesen a községi előljáróságok által, nem katonai célokból, hanem a közigazgatás és tudomány számára. Habár némely tételre nézve ez által sem lön minden homály eloszlatva, s habár ezen összeírás sem hajtattott végre oly gyorsasággal, mely a kettős számlálások és kihagyások elkerülésére szükséges stb. : mindazáltal ez jobban megközelíti a valót, mint az 185⁰/₁-diki összeírás. Egyébiránt egy későbbi összeírás után ítélhetjük meg az 57-diki népszámlálás eredményét is. Mindkét összeírás értekező által felhozott adatai csak a nagyváradi, pozsonyi, budapesti, sopronyi és kassai jelen közigazgatási kerületekre terjednek. Az utóbbi összeírás szerint a nevezett kerületek népessége : 8.125,785 lélek, mely öszletből 7.766,803 a valódi lakosság, 358,982 vidéki és külföldi. A belföldi összes lakosság pedig 8.054,471 főnyi, mely öszletből 7.997,975 magában az országban, 56,496 lélek ellenben künn tartózkodik. Az 185⁰/₁-ki összeírás szerint az érintett öt kerület valóságos népessége 7.864,262 lélekben állapittatott meg. Igy hat év alatt 261,523 főnyi vagyis 3₃ százalék

növekedés tűnik fel, — azaz egy évre fél száztóli. Alig hihető, Magyarország kedvező házassági és születési viszonyai közt. S mit mondjunk, ha tekintetbe vesszük, hogy a bécsi statisztikai hivatal az 1857/-ki összeírást maga is annyira valótlannak vette, hogy 1854-ben már 8.744,481 főre számítá az érintett kerületek népességét? Hogyan történt, hogy háromévi időköz után még ennél is kevesebb népszám jött ki? A statisztikai hivatal, vagy az újabb összeírás tévedett-e?

Ha az utolsó népszámlálás eredményét elfogadjuk is: Magyarország túlsúlya a birodalom több országaival szemközt szembetűnő. Az összes birodalom népessége az 1857-ki népszámlálás szerint 34.437,964 főre megy. A fennevezett öt magyarországi kerület népessége ennek 23 százalékát vagyis közel negyedrészt teszi. Ha pedig e kerületekhez vesszük a jelen közigazgatási formák által elkülönített Temesi Bánságot s u. n. Szerb vajdaságot; ha ide vesszük Horvát- és Erdélyországot is: a magyar koronához tartozó államterület 12.703,591 főre menő népességével az összes birodalom népességének 36. százalékát vagyis jóval nagyobb részét teszi egy harmadánál; földterülete pedig 5244 geogr. □ mérföld levén, a villafrancai egyezmény után 11,751 □ mfre leolvadt birodalmi területnek 44. százalékát, azaz közel felerészét teszi. S mennyire szaporodhatik még a népesség Magyarországon! Az érintett öt kerületben egy négyszög-mérföldre 2,455 lélek esik, holott:

Lombard-Velenczében	5,354
Csehországban	4,984
Sziléziában	4,746
Alsó-Ausztriában	4,669
Morvában	4,623
Ausztr. tengerpart	3,589
Gallicziában	3,233
Felső-Ausztriában	3,246.

Csehországban még egyszer annyi lakos találtatik hasonló térségen, s az összes birodalmi átalag 2,930 lélek egy □ mfre. Nálunk azonban, mint értekező adatokkal megmutatja, a népesség egyenlőbb mértékben oszlik fel az ország egyes részeire, mint a birodalom más országaiban; kivéve Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros megyéket, például az alsóvereczi, ökörmezői, técsői, vissói s nagybereznai járásokat, melyek ezer lakót sem mutathatnak egy-egy négyszög-mérföldre. E félreeső helyek a közlekedési közhálózaton még kívül esnek s a keresetnek elég forrásaival nem bírnak, s azért hasztalan igyekeznének azon vidékeket mesterségesen népesíteni. Egyéb részekben pedig, kivált a dunántúli kerületekben oly népességgel dicsekszünk, minővel a cultura felsőbb fokán álló országok is beérhetik. Nem csak Sopron, Vas, Zala és Baranya megyékben vannak járások, melyek 4—5000 lakossal bírnak egy mfdön, hanem a pozsonyi, budapesti stb. kerületben is elég hasonló népességű járást találunk. Igaz ugyan, hogy Magyarország közmondásos természetkinesei, ritka termékenysége, dús érczbányái, fejlődő ipara és kereskedési forgalma kifejtése még itt-ott

a munkás kezek szaporítását igénylik : de ez belterjű, természetes növekvés útján inkább elérhető, mint idegen elemek betelepítése által. Az északamerikai államok közt kevés bir oly sűrű népességgel, mint Magyarország legtöbb vidéke, s mily óriási mégis termelése. Jól mondja Stüve a hannover hivatalnokokhoz intézett iratában, midőn a történeti és geographiai alapokon nyugvó különbségeket minden államban tekintetbe vétetni sürgeti, hogy : „valamely ország egyes részeire nézve a természetszerű fejlődés s jóllét föltételeinek is többé kevesebbé különbözöknek kell lenniök stb.“

De lássuk már a fenebb érintett összeírás némi részleteit.

A nőnem majd minden államban többségben van, habár majd mindenütt több fi, mint leánygyermek születik ; de a gyermekek és férfiak közt nagyobb a halandóság. Azonban szintén általános tapasztalat, hogy a nőnemnek a finem fölötti túlnyomósága északról dél felé, s nyugatról kelet felé mindinkább fogy, úgy hogy a legdélőbb és legkeletibb országokban a finem határozott többségre vergődik. Hazánk e szerint már geogr. fekvésénél fogva a kegyeltebb országok közzé sorozandó. Az utolsó összeírás szerint, az érintett öt kerületben, a hadsereg betudtával, 3.953,327 fi és 4.101,144 nember lakos van, vagyis a nőnem 3.7 százalékkal haladja fölül a finemet, holott az egész birodalomban 4. % különbség mutatkozik. S hazánk északi és nyugati vidékein érezhetőbb a nők többsége, mint a keleti és déli részekben. A pozsonyi kerületben 1055, a budapestiben 1031, a nagyváradiban már csak 1017 nőszemély esik 1000 férfira. Mérsékli a fenebbi arányt mind Magyarországon, mind általán a birodalomban a katonaság betudása. Ekkor a birodalom 1000 fi lakosára esik 1006 nember. — Továbbá nagyobb (főleg iparos) városokban a nőnem túlsúlya még érezhetőbb, mint kisebb helyeken vagy a síkságon. Így hazánk városaiiban is.

Mi a házassági viszonyt illeti : az érintett öt kerületbeli népszámból 3.165,352 egyén él házassági szövetségben, vagyis az összes nép 39.3 százaléka, azaz közel két ötöd része. Kevés európai állam dicsekedhet hasonló kedvező viszonynyal.

Életkorra nézve az említett öt kerületben a

gyermekkor . . . (0—14 évig) . . .	35.5
a serdülési kor . . . (14—24) . . .	19.8
az érettségi kor . . . (24—40) . . .	24.5
az erőhanyatlás kora (40—60) . . .	15.6
az aggastyánkor . . . (60-non fölül) . . .	4.6

százalékkal van képviselve. A gyermekkor kedvezőbb arányt mutat, mint a birodalom többi országaiban, de viszont az utóbbiakban a serdülés és érett kor kedvezőbb 1 % -kal a magyarországinál. Nálunk több gyermek születik, de több is elhal. Tanköteles korban van nálunk 13.1 %, a birodalom más országaiban 12.6 %. Ellenben nálunk az ifjúság száma kevesebb. Talán hazánk ifjai nagyobb számmal vannak a sorkatonaság közt, mely a korosztályozásnál nem jött tekintetbe. Az érettségi kor is 1 % -kal nagyobb minálunk ; míg a hanyatlási korra nézve a birodalom

más országai vannak előnyben. A fegyverfogási kötelezettség szempontjából volt az utóbbi összeírás szerint az öt kerületben:

		az összes finemnek
20 éves legény . . .	75,136	találtatik . . . 1. ₉ %
21 „ „ . . .	54,102	„ . . . 1. ₃ „
21—24 „ . . .	151,885	„ . . . 3. ₉ „
24—26 „ . . .	113,800	„ . . . 2. ₉ „
összesen .	394,923	10. ₀ %

A birodalom többi országában a katonakötelesek az összes fi-lakosság 10.₅%-ját teszik.

A keresetmódra nézve van a többször érintett öt kerületben:

	az egész biro-	osztalék
	dalomban	arány
egyházi személy	11,268	69,792 . . . 16. ₀ %
hivatalnok	34,004	182,544 . . . 18. ₆ „
író és művész	9,780	49,275 . . . 19. ₃ „
ügyvéd s jegyző	2,669	12,140 . . . 22. ₀ „
egészségügyi személyzet	5,157	33,479 . . . 15. ₄ „
földbirtokos	731,461	3,076,858 . . . 23. ₇ „
háztulajdonos és tőkepénzes	141,110	749,549 . . . 18. ₄ „
gyáros és iparúzó	156,198	712,277 . . . 21. ₉ „
kereskedő	31,258	159,381 . . . 20. ₀ „
hajós és halász	3,241	61,141 . . . 5. ₃ „
segédmunkások:		
a mezői iparnál	422,808	4,009,801 . . . 10. ₅ „
a műiparnál	133,292	1,259,247 . . . 10. ₆ „
a kereskedésnél	17,931	131,019 . . . 13. ₆ „
egyéb szolgáló-személyek	307,342	944,528 . . . 32. ₅ „
napszámosok	539,524	2,471,491 . . . 21. ₈ „
a hadseregen kívül levő		
katonai személyek	5,795	142,299 . . . 4. ₆ „
más 14 éven fölül levő fi,		
bizonyos kereset nélkül v.		
egyéb keresettel	382,739	1,333,033 . . . 28. ₇ „
a hadsereg létszáma	?	652,845 . . . ?
kereset nélküli nők és 14-		
éven aluliak	5,118,894	21,400,284 —

Ezen összeállításhoz sok kifogás férhet. Így a fenebbi népszám-lálási adat szerint 731,461 földbirtokos volna, holott a pénzügy-mi-niszteri összeállításban 1,534,818 földbirtokossal találkozunk. Talán, mond értekező, az utóbbi öszletben a birtokosok nejei is befoglaltat-nak? Vagy más ok forog fen? A népszámlálás szerint nálunk 42.₇ hold föld jutna egy birtokosra, a birodalom többi országaiban 31.₄ hold jut. De nálunk a birtokos községek, alapítványok stb. szintén tekintetbe veendőek. Legtöbb tömegesített birtok a kassai és nagy-váradi kerületben fordul elő. S mindamellett, hogy hazánkban több birtok tömegesül egyesek kezében: nálunk egy százalékkal több (9%) birtokos van, mint a birodalom más részeiben. A munkás kezek egybe-vetésénél azonban kitűnik, hogy a birodalom más országabeli földmí-velőknek 7 százalékkal több munkás kéz áll rendelkezésére, mint a mi birtokosainknak. Ezt ugyan módosítja azon körülmény, hogy nálunk

a cselédség s apró birtokosok (földmivesek) és szabadosok is alkalmaztatnak mezei munkákra: mégis ki nem látja a pontos indokot a géperő alkalmazására? — A mi az írók, művészek osztálya nagy számát illeti: megjegyzendő, hogy e rovat alá a különféle tanítók, magán oktatók, nyelv-, táncz- és vívómesterek stb. is beirattak.

A városok nagyobb számából rendesen a szellemi műveltség magasabb fokára következhetnek. A helységek városi rangra emelése régebben a királyi városok túlsúlyának korlátozása s a jobbágysági kötelek természete folytán sok nehézséggel járt. Most ily akadályok nem forognak fen, s mi ingatagság mégis a városok fölvételében! 1850/-ben 95 várost talált az összeírás a kérdéses öt kerületben, s az utóbbi összeírásban már csak 82 van. Hová lett 13 városunk? Minek tulajdonítsa ezt a külföldi? Csuda-e, ha ily körülmények közt nálunk csak 39 négyszög mfre esik egy város, míg Csehországban minden négyszög mfre kettő-három is esik. De ott csak 8 városnak van több lakosa 10,000-nél, holott Magyarország említett 5 kerületében 26 helynek van 10 ezernél több lakosa. Csehországban, Morvában, Ausztriában 2000 lakosnál alig népesebb városok vannak. Nem sokkal inkább jogosítvánk e névre a 42,500 lakosú Mező-Vásárhely, a 26—27 ezer lelket számláló Csaba, Szentes, Makó; a 19—20 ezer léleknyi Békés, Nagy-Körös, Félegyháza, Czegléd, Szarvas stb. stb.? — A mezővárosok száma az utolsó összeírásban 638, tehát 43-mal több az 1850/-ki összeíráskor találtnál. Még különösebb, hogy faluhelyeink száma közel kétezerrel kevesebbre ütött ki az utóbbi összeírásnál, 1850/-ben 10,637 volt s 1857-ben 8652.! Ugyanezen apadást találjuk a házak száma összeírásában. Hová lettek e falvak, e házak? Mintha iszonyú néppusztulás történt volna a közelebbi években! Bármilyen oka az érintett tévedéseknek és ellenmondásoknak annyi áll, hogy nálunk a lakosság nagy része inkább lakik, mint a birodalom több országaiban, oly helyeken, melyek nagyobb népességöknél fogva a művelődés csiráit magokban hordozó társadalmi pontokul hivatvánk.

A külföldiek s a künn tartózkodó magyarok számát a népesség vallások szerint egybevetését illetőleg utasítjuk az olvasót magára az érdekes értekezésre.

— Ennyi is elég, úgy hiszszük, belátni, mi fontos teendő vár a magyar Akadémia statisztikai bizottságára, csupán a hazánkra vonatkozó adatok bírálása, tisztázása szempontjából is. Az Akadémia jegyzője CSENGERY ANTAL rendes tag ez okból, nem választ-hatott alkalmasabb időpontot, mint a midőn a fenebbi előadás hatása alatt volt az osztály, rég tervezett indítványát ezen statisztikai bizottság felállítására iránt előterjeszteni.

Kiemelvén a nevezett jegyző a történelmi bizottság sikeres működését, ohajtását fejezé ki, hogy az Akadémia ne csak hazánk múltjának, hanem jelen viszonyainak nyomozására is terjeszsze ki munkásságát s oly központ is alakuljon ez intézetben, melybe a hazánk népességi, ipar- és gazdasági, műveltségi stb. viszonyait, pénzügyi és

egyéb intézeteit, egyesületeit stb. illető adatok is egybefolyjanak, rendeztesse nek s kellő bírálat után különfüzetekben közrebocsáttassanak. Nem tartá szükségesnek indítványozó bővenmagyarázni, mennyire fontos tudomány a statistika általában, mint a politika, közigazgatás és nemzetgazdaság nélkülözhetlen segéd tudománya is: csak azon körülményre figyelmezteté az akademiát, hogy a hazai statistika egybeállítását oly kevéssé végezheti idegen kéz, mint hazai történeteink megírását. Föltéve, hogy az adatok, helyes elvek szerint, jó forrásokból meritvék, a számokkal még könnyebb visszaélni, mint más adatokkal. S ha elfogultságot és rossz akaratot nem teszünk is föl, a számok a helyi, hazai körülmények részletes, alapos ismerete nélkül többször merőben érthetetlenek, sokszor félrevezetők. Idején látja ez okból indítványozó, hogy a M. Tud. Akadémia a honismertetés ügyét tüzetesebben karolja föl, s állandó bizottságai mellé egy statistikai bizottságot is állítson, mely a hazai viszonyainkra vonatkozó adatokat részint az akadémia tagjai által, részint a hazában szerte lakó szakértők által gyűjttesse, az egyházi és világi hatóságok s a hazai egyesületek és intézetek közreműködését is fölkérve e célra. Azon esetre, ha ez indítvány vizshangra talál, egyszersmind egy választottság kinevezését kérte indítványozó, a statistikai bizottság programjának körvonalozása végett.

Ez indítvány közhelyesléssel találkozván, az osztály több tagot bizott meg, Korizmics László tisz. tag elnökle alatt a statistikai bizottság teendőinek körvonalozására.

A május 21-diki ülésben Korizmics László tisz. tag, mint elnöke és Csengery Antal rend. tag, mint jegyzője azon választottságnak, mely az érintett statistikai bizottság ügyében ki vala küldve, előadák, hogy e küldöttség úgy vélt legezélszerűbben eljárni, ha munkálatát egész általánosságban tartva, csupán a felállítandó bizottság feladatát határozza meg s az eszközöket jelöli ki, melyek által e célzt a bizottság elérni törekszik, magára a bizottságra hagyván a működését illető részletek szabályozását. Ehhez képest a statistikai bizottság feladatait tekintti a küldöttség: gyűjteni, rendezni, megbírálni s más államok adataival is egybevetve feldolgozni mindennemű statistikai adatokat, melyek a magyar koronához tartozó országok közviszonyaira vonatkoznak; s az ekkép feldolgozott adatok füzetenként közrebocsátása által előkészíteni Magyarország lehetőleg hű statistikája megírását. A mi az adatok gyűjtését illeti: felhasználja ugyan a statistikai bizottság, kellő bírálat mellett, a más úton közzé tette adatokat is: fő teendőjeül tekintti mindazáltal, az Akadémia tekintélye által támogatva, a m. kormány, az egyházi és világi hatóságok, testületek, egyesületek és intézetek, úgy szintén magánosak s ha szükség, a hely színre tett kiküldések útján jutni ily adatok birtokába. A mennyiben pedig hazai viszonyainknak más országok statistikai adataival egybevetése is kívánatos: nem

mulasztja el a bizottság az Akademiát figyelmeztetni a külföld rokon irányban működő statisztikai társulataira és intézeteire, melyekkel a kiadásokra nézve a csereviszonyt hasznosnak tartja. A bizottság munkálatai, melyekbe nem-akadémiai tagok részéről elfogadott közlemények is fölvetetnek, az Értesítő alakjában, időhöz nem kötött füzetekben adatnának ki. Önként értetődik végre, hogy az igazgató tanács meg lesz kérendő, méltóztassék a bizottság előleges költségvetése után bizonyos évi üzletet a statisztikai bizottságnak rendelkezése alá bocsátani, vagy az elnökséget hatalmazza fel, hogy a bizottság részéről levelezésekre, írói díjakra, szerkesztésre stb. igényelt költséget, a mennyiben szükségesnek találja s az akadémia egyéb költségei engedik, koronként utalványozza.

E küldöttégi javaslat mindenben helyeseltetvén, az állandó statisztikai bizottság tagjaiúl gróf Dessewffy Emil úr elnöklete s Korizmic László tiszttag helyettes elnöksége alatt Csengery Antal rendes, s Galgóczy Károly, Hunfalvy János, Konek Sándor és Lónyay Menyhért lev. tagok választattak meg. Egyszersmind az elnökség megkérte, — a mit a jelenvolt másodelnök részéről meg is ajánlott, hogy a statisztikai bizottság működése megindítására a szükséges költségeket addig is utalványozza, míg az igazg. tanács e részben intézkedhetnék.

A bizottság e határozat nyomán, gróf Dessewffy Emil úr elnöklete alatt, már meg is kezdette működését, gondoskodván mindenekelőtt némely csatornák megnyitásáról, melyeken statisztikai adatok folyjanak egybe. A bizottság előadójául és a kiadandó füzetek szerkesztőjéül ugyanez alkalommal, titkos szavazat útján, egyértelműleg Hunfalvy János lev. tag választatott el.

— Május 14-én. — Mathem. és természettudományi osztály. — A matematikai szakban GYÓRY SÁNDOR rendes tag értekezett, némely kéteseknek vitatott mathem. elveket kívánván (Brassainak egy régibb előadása ellenében) igazolni. — A természettudom. osztályban pedig KOVÁTS GYULA muzeumi örök lev. tag foglalta el székét ily című értekezéssel: A dalekok a Kis-Vértes és a velencei tó természetrajzi ismertetéséhez. Hogy ez ismertetés minden oldalról kimerítő volt, szükségtelen mondanunk, miután Kováts Gyula értekezett, ki a természetrajz minden országában egyaránt jártas.

E nagy érdekű előadás után CSENGERY ANTAL rendes tag emelt szót, a mint következik:

„Tekintetes Akadémia! Közelebb, midőn egy statisztikai bizottság alakítását indítványozám, jelentém egyszersmind, hogy az illető osztályok előtt egy oly állandó bizottság föllállítását is fogom indítványozni, mely a hazánk természettud. leírására vonatkozó adatokat gyűjtse, rendezze s koronként füzetekben közrebocsássa.

„Engedje meg a tek. Akadémia, hogy indokoljam ezen indítványt,

s elmondjam röviden, ha csak töredékesen is, nézeteimet e kérdés körül.

„Jól tudom, tek. Akademia! hogy az akademiák föladata főleg a tudományok magasabb régióit művelni, az egyes tudományokat fejleszteni, előbbre vinni. Méltó követelés, a hol a világ minden tudományos mozgalmait fölkaroló irodalom van; a hol az egyetemeken hazai nyelven szól minden tudomány; s az oktatási szabadság oly mértékben divatozik, mint Német- és Angolországban; a hol az állam, mint Franciaországban és egyes vagyonosok, mint Angliában, milliókat áldoznak évenként a tudományokért. A franczia méltán várhatja például a csillagászat előbbrevitelét gazdagon fizetett tudósaitól, kik dűsan felszerelt observatoriumokban ülhetnek a legtökéletesebb távcsövek előtt; méltán várhatják a természettudományok előbbrevitelét azoktól, a kik minden szükséges eszközzel ellátott laboratoriumaikban tölthetik napjaikat; s csak természetes, ha azon szakférfiak közt, a kik Anglia nagy iparvállalatainak élén állanak, Stephensek állanak elő. A tudományok mezeje szintugy megkívánja a nagy beruházásokat, mint a földbirtok; a tudományok terén szintannyi, sőt aránylag sokkal több költséggel jár minden terjeszkedés, minden foglalás, mint a hadviselés útján. A tudományok terén is áll, hogy a nagy alkalmak szülik a nagy embereket. Nem szölok egyes ritka kivételekről. Jól tudom, hogy a lángész útát tör magának nehéz körülmények között is. Ez azonban ritkább az ugynevezett inductiv tudományok terén, mint az erkölcsi tudományokban vagy épen a költészet mezején. S aztán nagyobb szerű, nemzeti tudományos működésről van itt szó. Kérdem, hogy állunk mi e részben, nem is tekintve beruházásaink, segédeszközeink nyomorú voltát? Másutt a hazai tudományos intézetek betetézője, koronája mintegy az Akademia. Nálunk ugyszólván egyedüli nemzetinek mondható ösztudományos intézet, melynek működését az alsó oskoláktól föl az egyetemig nem készíti elő jelenleg a tudományok hazai nyelven előadása, nem támogatja oly tudományos irodalom, mely legalább azt ültetné át a világirodalomból, a mire minden szakban előismeretül szükség van. Ily körülmények közt, ez idő szerint, szerényebben kell nekünk formuláznunk az Akademia célját, mint más szerencsésebb állású nemzeteknél. A mi föladatunk, még most, inkább nemzeti, mint a tudomány végálláspontjáról kiinduló. Kétségkívül nagyon örvendünk, hogy vannak egyes tudósaink, a kik a tudományokat, nyomott helyzetekben, előbbre is képesek vinni; de a magyar tudós, ugy hiszem, jelenleg betölti hivatását, ha nem ragyog is neve a tudományok egyetemese évkönyveiben, csupán a hazai történet jegyzi föl róla, hogy nemzetét a műveltség és polgárisodás azon fokára segített emelni, melyen más mivelt nemzet, mint nemzet áll.

„Vannak azonban a tudományos működésnek egyes ágai, melyeknek művelését, előbbrevitelét s lehető kifejtését mindenkifölött hazai tudósainktól várjuk. Ilyen a magyar nyelvészet s a magyar történelem és statistika; ilyen a természettudományi osztályt illetőleg hazánk

földének, égalji viszonyainak, virányának és állatvilágának ismertetése, szóval minden oldalról kimerítő természettudományi leírása.

„Ez utóbbiról szólok ez alkalommal.

„Oly munka ez, tek. Akad.! melyre vállalkoznunk a nemzeti becsület és saját anyagi érdekeink egyaránt készítetnek. Szaktudósaink nem nézhetik összetett kézzel, hogy idegen tudósok járjanak hazánkba fölfedezési utazásokra, mint egészen miveletlen, barbár népek országába. A nemzeti becsület kívánja, hogy az egyetemes tudománynak hazai tudósaink szolgáltassák az adatokat magyar hazánkról. A tudomány ingerén kívül a hazaszeretet s a hazai kultúra érdekei is elősegítik őket e munkában. S míg az idegen tudóst például hazánk földének alakulási viszonyai csak nagyban érdeklik: bennünket úgy szólván minden talpalatnyi tér ismerete érdekkel, mint részéé azon földnek,

„hol élnünk, halnunk kell.“

„Hazánk ily részletes természettudományi ismertetésére sok történt a közelebbi években is a m. t. Akadémia egyes köztiszteltű tagjai által. Az Akadémia azonban, mint testület, két jutalomkérdésen kívül, melyek közül csak az elsőt koszorúzta eredmény, alig tön valamit. S a mit az egyes tagok tőnek is, szét van szórva. Szükséges lenne e szétszórt munkálatokat s azt, a mit e részben mások az Akademián kívül is tettek, valahára megkezdeni egybegyűjteni, rendezni; szükséges volna a megkezdett munkálatokat nagyobb erővel mint eddig történt s több áldozattal az Akadémia részéről folytatni. Részemről nagy nyomatékot helyezek már csak abban is, ha a munkásság ezen irányát az Akadémia utasításul mondja ki, s még inkább előmozdítja a tét. Akademián ezen üdvös irányt, ha annak úgy szólván testet ad egy állandó bizottságban, mely a természettudományi osztály különböző ágait képviselő szakférfiakból neveztetnék ki. Oly munkát, minő egy ország természettudományi leírása, v e z e t n i kell. Czélszerű munkafelosztás a tudományos téren is gyorsabb és biztosabb sikert ígér, sok erőpazarlást megkimél, főleg oly országban, hol nem igen bővében vagyunk valódi szaktudósoknak. S egy oly bizottság, mely a tudomány minden ágát legjelesebb szakférfiainkban képviseli, az egyoldalúság ellen is kezességet nyújt és ekkép a legbiztosabb tanácsadóul kínálkozik mind Akademiánknak, mint az Akademián kívül működő szakembereknek és tudománykedvelőknek. Különösen az utóbbiakat, az Akademián kívül álló erőket bevonni a közremunkálásba, nem látom részemről egyéb módját, mint ezen állandó bizottság útján. Már pedig valamint az építészethen az építész mellett értelmes felügyelőkre, mesterekre, sőt napszámosokra is szükség van; ugy a tudomány épületénél is. Meg vagyok győződve, hogy jelesebb szakembereink ily segítség igénybevételevel sokkal többre mennek, mint ha maguknak kell végezni a napszámosi munkát is, közvetlen beszerezniök minden adatot, maguknak hajtani végre minden analysist.

„S még egy tekintet van, mely a tek. Akademiát az indítványozott bizottság föllállítására indíthatja. A nemzet, mostoha anyagi

viszonyai közt, kétségkívül sokat áldozott az újabb időkben intézetünkért, s a M. Tud. Akademia, istennek hála, nemsokára saját házába fog költözhetni. Ugy hiszem tek. Akademia, nem köszönhetjük meg illőbb módon a nemzet tanusított áldozatkészségét, mint ha ez intézet minden osztálya, minden egyes tagja kétszeres törekvést tanusít előmozdítani azon nagy érdekeket, melyekért az Akademia főáll. S mindenki fölfogja — mert különben „Gazdasági Egyesületünk“ nem utaztatná geologusainkat, nem tűzött volna jutalmat növénytani kézikönyvre, — mindenki fölfogja, mondom, hogy azon beruházás, mely a hazai föld természettudományi ismertetésére fordítatik, nemcsak a tudományt, hanem a nemzet iparos és gazdasági érdekeit is előmozdítja. A nemzet bizonyára köztetszéssel kíséri az Akademia ez irányban tett törekvéseit, s éppen ez úton fog legkézzelfoghatóbban meggyőződhetni, hogy bármi nagy az áldozat, melyet ez idő szerint viszonyaihoz képest, mondhatni hazafiúi bőkezűséggel tön, távolról sem elegendő az, ha az Akademia föladatának mindenben teljesen meg akar felelni.

„Aztán, tekint. Akademia! oly ponton állunk, melyen a jövődől is számot kell vetnünk. Az Akademia épületének, Isten és a nemzet kegyelméből, ma holnap leteszszük alapját. Ez épületben, úgy hiszem, nem csupán a könyvtár s a kis és nagy gyűlések számára lesznek szükségesek teremek. Részemről tek. Akademia, sokszor foglalkozom ez intézet jövődjével, s azon haladásból következtetve, melynek hazai tudományosságunk terén naponként tanui vagyunk, látom immár és pedig nem messze jövőben, mikor az állam részéről évenkénti segélyezéssel dotált Akademiában observatorium, nagyszerű physikai terem és vegyészeti laboratorium lesz minden szükségességgel felszerelve, s a nemzet tekintélyesebb tudósai, biztosítva anyagi gondok ellen, az ifjabb erők segédkezése mellett, tisztán tudományuknak élve töltik napjaikat. Mennyiben vermesek reményeim, a jövődő fogja megmutatni: de annyit bizton vélek állíthatni, hogy a tudományok akademiaja épülettervében az érintett helyiségekről gondoskodni nem éppen fölösleges; s hogy az általam érintett jövődő is azon állandó bizottság által készíttethetnék elő legcélszerűbben, melyet ezennel fölláttatni indítványozok. Hazánk természettudományi leírása természettudósainkat a tisztán elméleti térről a gyakorlatira, a közvetlen észlelés és kísérletek terére szükségkép átveteti. A föld és vizek vegyontása, hogy egyebet ne is említsek, okvetlenül szükségessé teszi minélelőbb a vegyontáshoz kívántató készülétek beszerzését és felállítását az Akademia egyik teremében. Meg vagyok győződve, ismer-ven mezei gazdaságunk újabb észszerű irányát, hogy nemcsak tudományos szempontból hasznos, hanem egyszersmind jövedelmező lenne e beruházás. Említsem-e továbbá a magasságmérések s a meteorológiai vizsgálatok minden lépten nyomon előforduló szükségét; s említsem-e e mellett azon körülményt, hogy az egész országban nem találunk egy normal barometert? Mind e hiányokra figyelmeztetni, a tudomány nélkülözhetlen eszközeit az Akademia által beszereztetni s a hazában

tett észlelések egyformaságát és pontosságát ekkép lehetőleg biztosítani szintén egyik feladata lenne a többször érintett bizottságnak.

„Azonban nem untatom többé a tek. Akademiát s azon kéréssel zárom be ez előterjesztésemet, hogy ha ily természettudományi bizottság kinevezése helyeseltetnék, e bizottság teendőinek főbb vonalokban meghatározására méltóztassanak az osztályból néhány tagot kinevezni.“

Ez indítványt közhelyesléssel fogadta az osztály s annak értelmében történt határozat.

— Május 21-kén. Philos, törv. és történettud. osztály. — KONEK SÁNDOR lev. tag folytatá értekezését Magyarországnépesedési viszonyairól.

Junius 4. — Nyelv- és széptud. oszt. — Ballagi Móríc r. tag olvasta BRASSAI SÁMUEL lev. tag értekezését „A mondatról“. — Ugyanez alkalommal folytatá FOGARASY JÁNOS r. tag értekezését a hangsúlyról.

BRASSAI a magyar mondat kérdésének vitatását annál szükségesebbnek mondja, mivel a szófüzést kiforgatták eredetiségéből. Előadásában 25 éves nyomozás gyümölcsét mutatja be értekező. A bevezetés két állítás fejtegetéséből áll: az egyik, hogy a nyelvészet inductív tudomány; a másik, hogy a nyelvészet természeti tudomány, mind anyagánál, mind módszerénél fogva. A nyelvbeli egyén a mondat. Aztán következik annak megbizonyítása, hogy a mondat sajátágaiban rejlik a nyelvek fő különbsége, részletes kimutatásával annak, hogy a nyelvek szokott családositása (áltaji, indogermán, sémi) is, bármely hiányos legyen, a bevett jellemzés módjában is legfontosabb sőt legszámosabb különböztető jeleit a mondat sajátágaiból — nagyobbára maga sem tudva hogy úgy — meríti. Majd a mondat rationalis alkata van megvizsgálva és elemezve, melynek főjellemme az, hogy az eddig kelleténél leglényegesebbnek tartott dualismus (subjectum és praedicatum) helyett a „planetarium systemát“ veszi mintául s a mondat részeit az ige, mint nap körül csoportoztatja. Ezután jő az értekezés zöme, a mondat sajátságainak rovatokban való lehetőségig teljes előszámálása. Nem kimerítő ugyan, mert ez merőben lehetetlen ily merőben új dologban. Kár, hogy a felolvasó (Ballagi r. tag) ezen résznek csak elejét olvasta föl. A mondat sajátságait előszámáltában csak fontos alkalmakkor vetett értekező egy-egy pillanatot a magyar mondat külön természetére; mert ezúttal nem ez volt feladata; célja levén csupán elveket és rovatokat állítani fel, melyek szerint majd a magyar mondatot tüzetesen tárgyalhassa, s a melyek az eddigi philologiai munkákban általánosan — annál inkább rendszerezve s egy fensőbb elvből lehozva — éppen nincsenek s nagy részök töredékesen sem lelhető. A rovatok, melyeknek legalább elsorolását a felolvasáskor ohajtók vala hallani, a következők:

A mondat sajátságai: 1. az ige határozók minősége. Értekező rendszerénél fogva a mondat igéből és igehatározóból áll; mi azért — ugymond — még sem dualismus, mert a két elem közt

nincs az az egyenjogúság, mint a subjectum és praedicatum közt. — 2. Az ige határozók különböző neveinek száma. — 3. A szórend és itt:

a) Az ige határozók rendje. Itt egy fogalom van meghatározva, az értekező által ugynevezett „inchoativum“, mely nem új ugyan, mert oly régi mint a nyelvek magok, de kiemelve s általánosan értelmezve először van itt.

b) Az ige helye. — 4. Az ugynevezett létige vagy copula használata. — 5. Az ige különféle módjai. Ide belefoglalvák nem csak a nyelvtanban szorosan ugynevezett „modus“-ok, hanem a „formák“, „igederivatumok“ stb. is. — 6. Az igeidők különbsége. — 7. Az ige származékai különbsége. Igeszármazékok a participiumok, infinitivusok, nomina actionis stb. — 8. A határozó és határozandó közti viszony. Új rovat, melyet tüzetesen senki sem tárgyalt értekező előtt. — 9. A szerkesztvények. (Composita). Sok új szemponttal, s eddig meg nem kísértett összeállítás, a mennyiben általánosan kiterjed az ismert nyelvekre. — 10. A névmások. — 11. Az előszócska. (Articulus) Megnevezésére lényeges természetéből vett új, magyar kifejezés javaslatával. — 12. Az ugynevezett particulák. — 13. A származékok (derivata) minősége. — 14. A szók egyezése (nemben, számban stb.). — 15. A mondatnak általánosságban nem nevezhető s bizonyos rovatok alá nem vihető sajátságai, idiotismusok stb. Végre a berekesztés egy általános visszapillantásban előadja, mire törekedett szerző, mit szándékozott elérni stb. „A mondat egyéniségét — írja értekező — és úgy szólva erkölcsi méltóságát, ha nem kellő, legalább kitérítető világba igyekeztem helyezni. Ennek következtében a nyelv szellemi jelentőségéhez méltó syntaktikai vonásokat jelöltem ki, a melyek különféle nyelveket jellemezvén, egyszersmind az illető nemzetek s jellemök egyik belkamrájába, talán némileg egymás közti viszonyaikba is, legalább oly mélyre engednek lélektani pillanatokat vetni, mint a *k. l. v. s.* vagy *h.* betűk saját jelentősége vagy a „gesetzliches Verhältniss der Laute (betűcsere). Corollarium gyanánt kivehetni, hogy a syntaktikai jellemvonások gyakran egészen másfelé néző rokonságot mutatnak ki a nyelvek közt, mint a gyökök, sokszor erőltetett, hasonlósága. Határozott rovatokat jeleltem ki, melyeknek rendet és módszert sugalló segítségével majd a magyar mondat ismertetésében, határozott célokat tűzhessek ki s tétovázás nélkül pályázhassam feléjük. Végtevére pedig egy újnemű, syntaktikai nyelv hasonlításnak rajzoltam ki alapvonalaait, mely egykor terjedelmesebb mezőn és, mondhatom, magasabb színvonalon hajtsa végre azt a munkát, melyet az etymologiai téren keresztülvinni az érdemes Boppnak megbecsülhetlen művében — az indogerman nyelvek összehasonlító tanában — oly fényesen sikerült.

Brassai értekezéséhez végül jegyzések és kitérések mellékelvék,

melyek közt némelyek majdnem tüzetes tárgyalások s megannyi akademiái apróbb előadások szövegét képezhetnék. Kiemeljük különösen a 6 és 7. szám alatt levőt, melyben Brassai a német philologusok „vulgus“-ának és „grex“-ének nyelvészeti eljárását ismerteti és kimutatja a mi nyelvészeinknek azt a veszélyt, melyben forognak, ha amazok nyomdokaiba lépve, a csupa szóelemzés hinárvába indulnak gázolni. A 9-ikben azt fejtegeti, mi a nyelvben a conventio, minő időszakban és meddig lehet érvényes és mennyiben áll szemben a nyelv természetével és változhatlan sajátásaival. A 13. kitérés polemia Ballagi ellen, azon czikkéért, melyben az imint érintett nyelvbéli határozott jellemet és sajátsgát kétségbe vonja vagy legalább kicsinylőleg szól róla. A 16. sz. a. van a nyelvcsaládok megkülönböztetésének, úgy a mint azt Fábíán előadása szerint a mai philologia meghatározza és részletezi, szigorú kritikája, bővebb kivitelével annak, a mi e tágyról a szövegben van elmondva. 20. sz. a. egy kis elmefuttatás a nyelv eredetéről. 64-ik jegyzet a synonymia fogalmáról két különböző nyelv szavai közt. 78. A hangsúlyról némi észrevételek.

Junius 11-kén. — Philos., törv. és történettud. oszt. — GRÓF ANDRÁSSY MANNÓ lev. tag foglalt széket. Nyomos indítványokat tön az Akademia régiségtani osztályának újra szervezése iránt; leírá saját régiségtani gyűjteményét s pénzgyűjteménye még ki nem adott részének, úgy szintén magyar történelmi gyűrüinek rajzát bemutató. Egyszersmind az archaeologiai bizottság költségei némi pótlására felajánlá a nemes gróf azon 2000 pftot, mely az általa s több főrangúak által szerkesztett „Vadász album“ jövedelméből fenmaradt. A M. Tud. Akademia hazafíi közönnettel fogadá e nemeslelkű ajánlatot, miről a t. gróf, — ki maga távol volt ez alkalommal, úgy hogy értekezését Erdy r. t. olvasá föl, — levél által értesítettnei határoztatott. Az értekezés az „Archaeologiai közlemények“-ben fog kiadatni. A archaeologiai bizottság oda útasított, adjon véleményt a gróf indítványairól. Lesz tehát alkalmunk ez indítványokra még visszatérni. Itt, ezúttal, csak az értekező gróf saját gyűjteményének ismertetésére szoritkozunk. E gyűjtemény következő osztályokból áll: I. Pénzgyűjtemény, melyet Andrassy Leopold, a gróf nagy bátyja kezdett meg. Ebből Veszerle többet kiadott s mintegy 92 nevezetesh darab rajza leírás nélkül a Muzeumban tartatik. E gyűjtemény súlya (vegyes korbéli és az ausztriai ház alatt kijött pénzek) 1700 arany. Az árpádi, vegyes és habsburgi ezüst pénzek súlya több egy mázsánál. Ide járul I. Napoleon érmeinek teljes gyűjteménye. Végre egy Ulászló skét Mátyás korabeli pénzverő-minta. II. Gyűjtemény, áll 20 db. történelmi, 150 db. XVI—XVII. századbeli különféle ékü s 30 db. válogatott római gyűrűből. Van ez osztályban 87 db. érdekes görög és római gemma és sculptura. III. Régi magyar fegyverek, ezek közt 9 ezüst buzogány, 7 ló- és nyereg-szerszám, Bebek sisakja, Zápolya, Maximilian és Bebek ágyúi; eredeti tárogaók, legrégibbkori kardok, egy Kun László korából zsidó felirat-

tal. IV. Serlegek, tálak, kanalak, edények, nagy része magyarországi és erdélyi hercegi felirattal és eredettel, — 38 db. V. Vert ezüst mü 41 db. a XVI. századból. A legterjedelmeseb gyűjteménye nemben. VI. Római régiségek, melyek közt kitünő a Bacchus tiszteletére emelt templom oltáreszközei, s egy harmadfél-száz aranyat nyomó, 1848-ban Erdélyben talált római csákány stb. VII. Indiából hozott állatok gyűjteménye.

Junius 18-kán. — Math. és természettud. oszt. — Több rendbeli osztályülési tárgyalás, melyek közt legfontosabb az állandó math. és természettudományi bizottság megalakulása, a május 14-diki ülésben tett indítvány nyomán. Azon kiküldöttek, a kik e bizottság teendőinek körvonalozására voltak kiküldve, a következő programot készíték egyelőre: A math. és természettud. működés azon ágai, melyek a bizottság célja elérésére vezetnek, imezek: a) Természetrajzi közlések. Valamely vidék leírása állat-, növény- és ásványtani tekintetben. b) Földtani és őslénytani leírások. c) Meteorologiai adatok, a mennyire lehet, kiterjeszkedve a nedvességi, légnyomati, villámossági stb. viszonyokra. d) Magasságmérések hálózatának létesítése természettud. és technikai szempontból. e) Vegytani vizsgálatok gazdasági, földtani és hydrographiai tekintetben. f) Leírása azon iparos eljárásoknak, melyek többé kevésbé honunk sajátjai. g) Megismertetése a honunkban létrejött nagyobb szerű építkezési, u. m. vasút-, hid-, csatornaépítési, vízszabályozási, lecsapolási, vezetési stb. vállalatoknak. (A csillagászatra kiterjeszkedést az akademiái működés fejlettebb korszakára véli fentartandónak a bizottság). A mi a bizottság eljárását illeti: felszólítandók mindazon társulatok és egyesek, melyek és kik a fenebbi pontok alá szorozható adatok birtokában vannak vagy ilyesek birtokába juthatnak, hogy azokat az állandó bizottsággal közölni sziveskedjenek. Felhivandók e végett különösen a tanárok, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, építészek, iparvállalatok vezetői s általában a tudomány- és természetkedvelők. S nem csak a jelen adatok és észleletek gyűjtését kívánja pedig a bizottság: hanem a múltban tettekre is kiterjeszti figyelmét; honnan egyik feladatául tekinti a Magyarországról szóló nyomott munkákat és értekezéseket, ugy szintén a kéziratokat is megismertetni, a mennyire lehet összegyűjteni s azok tartalmát vagy legalább lajstromát közölni. A meteorológiát illetőleg a bizottság szükségesnek tartja, hogy nem csupán helyben működjék, hanem idővel a honban több helyen is rendszeresített állomások legyenek, hol folytonos észlelések tétessenek. Ezen működésekhez eszközök kellenek, melyekkel föl kell szerelni nem csak a központi, hanem a vidéki észlelő helyeket is. Szükséges továbbá mindenek fölött egy vegyterem felszerelése, a melyben egy külön vegyész működjék, kinek felügyelete alatt alkalom

nyitvatnék fiatalabb erőknek is gyakorlati kiképezésre. Mindezekre helyiségek kellenek az Akadémia épületében: nevezetesen 2 nagyobb terem a physikai ágakra, egy nagyobb a vegytanra, egy nagyobb a föld- és őslénytannra s egy nagyobb a rajzolásra, s mindezek körül több kisebb. A rajzra nézve ily intézkedés azért szükséges, hogy a közleményekkel kiadandó természetrajzi, építészeti (ide adhatjuk más osztályok részéről a földrajzi, régiségtani stb.) rajzok kellő szakértelem vezetése mellett állittassanak ki. Mindezekre, úgy hiszszük, lesz tekintettel az építési bizottság. Meg kell végre jegyeznünk, hogy a bizottság teendőihez tartoznak a természettudományi kirándulások, utaztatások, kutatások. A gyűjtött tárgyak a muzeumba tétetnek.

E programm megalapítása után a M. Tud. Akadémia állandó math. és természettudományi osztálya a következő szakférfiakból alakult meg: elnök Kubinyi Ferencz; tagok: Jedlik Ányos, Nendtwich Károly, Petzval Otto rendes tagok; Kovács Gyula, Kruspér István, Szabó József és Sztoczek József lev. tagok.

Fontosabb közléssel nem végezhetjük be ezúttal tudósításunkat. Meg vagyunk győződve, hogy — ha ezen s a régebben már fennálló, de némi tekintetben szintén újra szervezendő osztályi bizottságok teljes erővel megkezdik működésüket, új korszaka kezdődik a M. Tud. Akadémia életének, s hatalmas lépéssel közeledik azon ponthoz, midőn a nemzet anyagi áldozata által folyvást támogatva, méltó helyet foglal el a világ hasonló tudományos intézetei sorában.

II.

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET.

A „minden kezdet nehéz“-sége még folyvást abban az állapotban tartja ezen szép reményű intézetet, hogy csak az egyl. választmány tudományos üléseiben képes mutatni élete jeleit.

Az apr. 14-iki ülésben TAKÁCS JÁNOS v. tag s a kol. ev. ref. gymnasium igazgatója egyedül foglalá el mind az időt, mind a figyelmet. Nem írásból értekezett, hanem szóbeli előadással magyarázta nekünk korunk egyik legbámulatosabb leleménye, a telegraph titkait. Előadó, mint természettanár tökélyesen birt e tárggyal; de nem vártuk s annál kellemesben lepe meg a távulra való jelzés eszméjének történelmi áttekintése, melyben kimutatá, mily természetes eszméje volt az minden korban az emberiségnek; mily különféle módokkal kívánták a közös érdekekkel kapcsolt népek és családok tagjai egymást távulról és gyorsan értesíteni a mindnyájokat illető fontos eseményekről; és végre hogy a história hajnala óta leljük ez eszme végrehajtásának nyomait. Mit? midőn a fellengős tragikus költő Aeschylus is méltónak tartotta feljegyezni, hogy Agamemnon Troja megvétele még azon éjjel tudára adá Klytemnestrának az Ida hegyén gerjesztett s a közben levő magaslatokon előleges parancs nyomán ismételt, magasra fellángoló tüzek által. Herodotus szerint a persiai birodalomban a távulra jelző állomások oly rendszeresen voltak szervezve s állandósítva, mint ma a posták. Talán-onnan jutott ezen intézkedés Perseushoz a macedoniai királyhoz, a ki a Görögországban történő minden fontos eseményt gyors tüzekkel jelettetett magának. Hannibálnak, a rómaiaknak, a germanoknak hadjárataiban mindenütt felleljük a lármatüzek s más ily jelzők használatát. A középkorban, hol a tudomány világa hovatovább gyengébben pislog, a telegraf-tüzek is majdnem kialusznak. A „Ritterek“ elszigetelt kalandjai semmi közös tervet s így közös értesülést sem igényelnek, és megjegyzésre méltó, hogy a civilisatio e jelét, a távulra való jelzést épen a mi „barbar“ (!) elődünknel Attilánál látjuk felvillanni ama sötét korban.

Mindezen időkben csak a tüzláng átható fénye juthatott el oly távolságokra, hová a korlátolt erejű fegyverzetlen szem nem szolgált. A messzelátó csövek feltalálása már másnemű jeleket is tett lehetővé. Ezen eszme fellebbentői gyanánt Hook angol és Amontons francia mérnököket említé előadó. Mindezek s az utánuk következők azonban vagy csupa javaslatok, vagy elszigetelt s szélitiben gyakorlatba nem ment kísérletek maradtak egészen Chappé-ig, a kivel együtt lépett életbe a telegraph neve és valója, úgy a mint ma értjük. A lármatüzekben természetesen megvolt az a fogyatkozás, hogy a jeleket nem lehetett sokfélesztíteni s így csak oly tudósítások voltak közölhetők, melyeknek egyszerű jeleire nézve előleges összeegyeztés történt. Ilyenek a vasútnaknál nálunk a póznákon hol felhúzott, hol leeresztett ballonok; Németországban az óráütésforma csengetések stb. Chappé egyenesen e hiányt pótolta. Egyszerű gépét, melynek tervét 1794-ben terjeszté Párisban a n. Convent elébe, úgy képzelhetni, mint egy három rúdból álló nagy Z betűt, melynek két szárnya a szegletei körül sarkon forgott, s a közbelső rúd a közepénél fogva, megint forgathatólag, egy magas pózna tetejére volt kulcsolva. E szerkezetnél fogva a Z-t alkotó három rúdat egymáshoz és a földhöz képest kötelek és csigák segédével minden lehető állásba lehetett hozni alúlról kormányozva, úgy hogy a Chappé állította 196 jeladás mindenikét elég gyorsan, felfoghatólag és könnyen megkülönböztethetőleg elő lehetett állítani. A találmány minden szembetűnő haszna és czélszerűsége mellett még sem terjede el egész Európára, használata leginkább csak Franciaországra szorítkozott. Okának azt gyanítjuk, hogy az európai kormányok ezt is szintugy mint a Guillotine-t forradalmi találmánynak nézték s undorodtak alkalmazásától. Angliában s Poroszországban a helyett más-más javaslatokkal állottak elő, de egy terv sem versenyezhetett Chappé gépével a könnyű kezelhetőségben s így gyakorlatba egyik sem is jött. Egyébiránt a Chappé telegraphjának vala még két más nagy ellensége, ú. m. a köd és az éj; a miért az akkori telegrammoknak igen nagy része végződött — — — ban és . . . . . ba, ime hozzátétellel „a köd (vagy sötétség) félbe szakasztotta“ stb. Az utóbbin lámpatelegraphokkal igyekeztek volna segíteni, s ezek közül Villalongue találmányát ismertette T. tanár ur; de állandó alkalmazást ez sem nyert.

Mindez eddig említett telegraphokat optikaiaknak nevezé előadó, s aztán érinté röviden az acousticaiakat vagy hang által működőket is; de a mely elvre egy tüzetes gép sem készült. A hang szintoly kevéssé versenyezhet gyorsaságban a világossággal, mint egy csiga az agárral.

De igen ám a villám (electricitas), melynek még a világosságét is meghaladó gyorsaságát, mielőtt Wheatstone (a ki egy másodpercze 60 mérföldnyinek állítá) kimutatta volna, már Lesage, Lamond, Reissner, Böckmann, Dr. Salva, Cavalloe, Ronalds és mások 1753.

és 1816. között javaslatokat és illetőleg kísérleteket is tettek egy villámtelegraph előállítására. De terveik mind a dörzsölés által gerjesztett villámra levén alapulva, ennek sem ereje, sem állandósága nem vala elég hatás a kívánt eredmények létesítésére.

Végre Galvani és Oersted összekapcsolt felfedezései szülték a ma használatban levő villámdelejes telegraph eszméjét, melynek legelső létesítése fölött nemzeti viták folynak főleg az angolok és németek közt: amott Wheatstone, itt Steinheil a jelszó.

Nem kisérjük tovább az előadót a különféle szerkezetű találmányok leírásában, melyet rajzokkal, mintákkal, gépekkel s ezeknek a hallgatók szeme előtt folyó működéseivel illusztrált, úgyhogy a ki „illő készülettel“ járult a szöszék elébe s nem okult, magának tulajdoníthatja. De épen e tekintetben nem hallgathatja el tudósító egy észrevételét. Ugyanis ezen alkalom igen élénken jutatta eszébe Faraday nyilatkozatát azon időben, midőn az ugynevezett „asztalforgatás“ és más vele kapcsolatban levő dolgok annyi embert elbolondítottak vala. „Csak most veszem észre,“ monda Anglia legünnepeltebb természetnyomozója, „mily siralmas szegény állapotban sinylik a természeti tudományok ismerete a nagy közönségnél.“ Ilynemű jegyzést kell tennünk nálunk is hasonló esetekben. Midőn valaki a nagy közönségnek valamely specialis tárgyról felolvasást vagy rögtönzött előadást tart, nem érik meg azzal, ha előadása az illető tárgyra nézve elég részletes, elég kimerítő, — tiszta, világos, érthető és érdeklő is; hanem azt is megkívánják, hogy ugyanazon alkalommal a megértésére szükséges előismeretekre is tanítsa meg hallgatóit. No már ezt tenni lehetetlenség; tehát akarni: együgyűség. Midőn a tengeri hajók alkattát lenne czélunk ismertetni, s e végre közönségünknek a hydrostatica legelső elemeit: miért úszik a fa vagy könnyű test a vizen, miért a vájt alakú test, ha nehéz is; miért fú a szél a tengeren, s miképp hajtja a hajót az erők parallelogrammuma törvényei szerint stb. — ezek az előzmények, mondjuk, már, maguk annyiidőt s annyi figyelmet igényelnének, hogy a főtárgyra már csak igen kevés maradna belőlök. Ha pedig nélkülözhetlen bizonyos előismereteket teszünk fel, ezek hiányozván, érthetlenek leszünk. Aztán jönnek a panaszok az első esetben: „nem tanultam semmit“ — „arról szólottak legkevesebbet, a mi a fődolog lett volna,“ stb; a másodikban pedig: „tudósoknak való értekezés“ — „előadó nem tud népszerű lenni“ stb. Hogy, mikor és miképp menekszünk ki a dilemmából, a magyarok istene tudja!

A május 5-ki tud. ülésen Konstánczinápolyban tartózkodó hazánkfa VÁMBÉRI küldeményét olvasá fel egyleti titkár Finály H. úr. A felolvasott iromány két különböző részből állott: az első, egy török diplomatarium ismertetése; a második néhány mutatóvány belőle magyar fordításban. V. szerint: „A mintegy 20-ra rúgó ismeretes török-okmány-gyűjtemények közt legjelesebb a Feridunbég-é. — Némelyek szerint Aasikpasazade a török Herodot kezdte volna legelsőbben

e gyűjteményt; Idrisz Bidliszi történetíró nem kisebb szorgalommal folytatta, úgyhogy Feridun, kit Szoliman Szigetvár alatt államtitkárnak (Nisandsi) nevezett ki, becseselő munkálatokat használhatva, annál könnyebben foghatott a kiegészítéshez, és munkáját tizenegy kötetben rendezve, néhány évvel azután III. Murad szultánnak benyújthatta. — Az egész gyűjteménynek mindazáltal kevés leirata létezett, idővel egyikét kötet hiányozni is kezdett és kétszáz év lefolyta után D' Ohsson és Hammer csak három töredékes kötetre akadtak. — Végre Resid pasa a stambuli köz- és magánkönyvtárakban található példányokat összeszedette és a mit összegyűjthetett, kinyomatta, hozzácsatolván az utóbbi szultánok alatt kelt némi okmányokat is. Az egész gyűjtemény 1265-ben (1847/8.) került ki sajtó alól és tavaly második kiadásban jelent meg; de könyvárusi kézre nem jutott.

Legyen elég ennyi a becses gyűjtemény ismertetésére, melyből mutatványul egy levelet közlünk, melyet a Szultán Bethlen Gábornak íratott, midőn tőle az adót megkapta.

„Krisztusban hívők nagyhercezei legdicsebbike, Messiaszt követők előkelői legválasztottabbja, ki az összes keresztyénség ügyeit intézi, a tekintet és uralom uszálya birtokosa, a fény és dicsőség indokainak bírója Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és magyar király! (Hogy boldog kimeneteli legyen!)

„E magas császári névvonásom megérkeztekor tudjad, hogy az időszakok császárajainak menedékhely gyanánt szolgáló küszöbömböz követségi úton küldött leveledet Keresztes Pál nevű emberedtől megkaptuk. Vezéreink és dicső nagyjaink által lefordítatva, tartalmából a te benned, valamint szintén Erdélyország lakosaiban is Fényes Kapum irányában táplált őszinte indulatoknak és jóakarati szándékoknak legfényesebb bizonyosságát vettem. Küldöd jelenleg az 1035. évi tízezer aranyból álló adót, azon ígérettel, hogy megfizetésében ezentúl is nagy pontossággal fogsz eljárni. Hogy az Uristen áldjon meg tégedet, derék fiam! Lám én is szép, nemes magadviseletében nagyúri egész bizodalمامat helyeztem, és Erdélyországot, őseimtől (fény áradjon emlékezetükre) örökségben maradt e birtokomat (sic!) a németnek zúsmarás szelétől megmentve biztos, oltalmam alá vettem.

„A nevezett 10,000 aranyat nagyúri kincstárunkba letették, szép szolgálatodat elismerjük köszönettel; őszinte, hűséges iparkodásod nagyúri szemünkben kellő méltánylást lelt és határtalan kegyünk jeléül egy díszöltönyvel ajándékoztunk meg tégedet. Reménylem, hogy illő tisztelettel felöltvén, Kapum iránt Erdélyország védelmezésében és oltalmában régóta tanusított őszinteségedet folytatván, főkép a tízezer aranynak évenkénti fizetésében tántoríthatatlan buzgóságot fogsz mutatni. Fen nevezett követed egész ildomossággal megfelelt hivatalának, a miért sok kitüntetésben és tiszteletben részesülve, nagyúri engedelmmel visszatért.

„Hallottuk az is, hogy Murteza pasával, a budai helytartóval, még boldogult atyám idejében elhíresült e szolgálommal szép egyetértésben elrendezve az országom javára szolgáló sok ügyet, most egy üdvös béke létrehozásához fogtatok. Az Uristen áldjon meg, rajta csak derék fiam! Reménylem, hogy teljesített szép szolgálatodért soknemű tiszteletet aratsz.”

A más három levél közül kettő Bethlen Gáboré; az egyik Murteza pasához, a másik a nagyvezérhez. Tudósító ezek, s a múlt úttal

Dózsa D. úr által közlöttek hallására azon gondolatra jött, hogy minden vonás, melyet az okmányok kizsákmányolása nyújt, a nagy fejedelem politikai jellemére új és fényesebb világot derít; olyat pedig, mely őt a legeslegújabb kor politikai páratlan ügyességű zászlósához kénytelenít, hogy hasonlítsuk. De a mi a jeles férfiú magánjellemét illeti, erre nézve kisebb a nyereség. Nem csak okmány és más kütfő, hanem egy Plutarchus vagy Tacitus is kellene s attól remélhetünk majd felvilágosítást.

Az ülés második tárgya BRASSAI S. úr tudva levő értekezésének bevégzése vala. A felolvasás általános jellemzését már múlt közleményünkben adván, ezennel a végeredmények és tanúságok végpontjait közöljük a szerző szíveségéből. Lássuk hát:

„Mindent összevéve, a növény táplálkozás ügyének a legújabb időkig való áttekintése után a következő elvek kimondására érezzük magunkat jogosítva:

„1) Hogy a növény táplálására mindazon elemek, melyeket a kémia benne felfedezett és állandóul benne is foglaltaknak talált, — az ásványiak és a szerviek, — egyaránt fontosak és lényegesek, egyaránt szükségesek, és nem hogy nélkülözhető volna valamelyikök, de még rangsorozat sincs fontosságuk vagy hatásuk között más, mint az, a mi több vagy kevesebb mennyiségökkel van kapcsolatban tekintetbe véve az illető növény saját természetét.

„2) Hogy a talajban meg kell lenni mindazon elemeknek, melyek a növény táplálására szolgálnak; és jóllehet bizonyos az, hogy szénnek egy részét a levegőből, bizonyos lehellés-nemű műfolyammal veszi be a növény; megint jóllehet valószínű, hogy a legényt is némi részben a levegőből kapja; mindazáltal épen nem bizonyos az, hogy a szénsavany és ammoniak, mint a szén és legény közelebbi kútfejei azért nélkülözhetők volnának magában a talajban és ennek nedveiben is. Sőt inkább hovátovább erősebben meg kell győződünk az ellenkezőről.

„3) Hogy a talajban ama tápláló elemeken kívül még másoknak is kell lenni, melyek az előbbieket átszajátítását eszközölké, tán lehetővé tegyék és minden bizonynyal elősegítsék. Továbbá és ellenben más olyaknak is, melyek épen azt az átszajátítást — az anyagváltakozást — gátolják, és így egyfelől a növényeket a saját zsirjokba való fulástól és másfelől a talajt a gyors kiürüléstől, termő ereje hirtelenvaló kifogyásától oltalmazták.

„4) Hogy azon kémiai és physiologiai törvényeknek, melyek szerint a növénynek kellő tápszerek átszajátíthatókká, a növény alkotórészeivé válnak, röviden: átszajátulnak, ismeretétől még igen-igen távol vagyunk. Ha valamiről, erről elmondhatjuk Sz. Pállal, hogy „most tükör által és homályos beszéd által látunk“, és hogy „a mi ismeretünk részszerint való“, vagy a mint a nagy fordító Luther mondja: „Unser Wissen ist Stückwerk“.

„5) Hogy azok a kísérletek, melyeket a laboratoriumokban bár növényekből vett, de éppen az életfolyamból kiszakasztatások miatt szervietlen, ásványi, — mondhatni — holtakká vált anyagokkal tet-tek és tesznek; — valamint azok, melyekben a növényt természetes és szabadon terjeszkedhető, ható körülményeiből kiragadva és mintegy súlyosan büntetett rabot, ugyszólván, kenyérre és vízre szorítva növelik, hogy az ily kísérletek mondom az imént említett törvények fátylának egy-egy szegletkéjét ugyan megemelithetik, de a nagyban természetőnek sem világosítására, sem tanulságára biztosan nem szol-gálhatnak, sőt egyoldalúságuknál fogva tetemes kárt is tehetnek. Szóval, mint Liebig mondja, a gazda a kimikustól ne várjon s köve-teljen kész „recipe“-ket. Én ezt a kimikusnak magának mondom; mert különben úgy jár, mint az az orvos, ki a töltött káposztát fel-jegyezte volt magának hideglelés elleni szer gyánánt s csak miután némi patiensét megölte vele, akkor fedezte fel, hogy az csak magyar gyomornak való.

„6) Hogy ezentúl is, mint eddig, csupán nagyban, szabadon, a természet korlátlan befolyása alatt, de minél gyakrabbi, részint egyenlő, részint változtatott körülmények között intézett és folytatott kísérletek adhatnak a gazda kezébe nem „recipéket, hanem csak kul-csot, melylyel a természet törvényei rejtélyes kamaráiba benyitván, saját adataihoz és körülményeihez képest alkothasson magának gya-korlati szabályokat.

„Minthogy azonban mindezekre azt lehetne kérdezni: mit adott vagy adhat hát a tudomány a gazdasági gyakorlatnak? Erre azt mondom:

„7) Hogy a tudomány felvilágosításai előtt az imént említett próbák és kísérletek úgy szólva csak vaktában tevődtek: modoruk, folyamuk, eredményeik egyformán bizonytalanok voltak. Ezentúl pedig — akarnám mondhatni, má r m o s t — a gazdasági kísérleteket folytatni s az észrevételekből lassankint és ovatosan általánosabb törvényeket vonni azon szabályok szerint lehetend, melyek a természeti tudományok ilyenmő vizsgálatait és működéseit oly ragyogó, mi több, oly biztos és termékeny eredményekkel koszorúzták. Ama felvilágosi-tások előtt, ha egy bizonyos próba nem sikerült, csak annyi volt a biztos következtetés, hogy az ajánlott mód nem jó, — nem elfoga-dandó — vagy legalább nem általános. Most ki tudjuk kutatni, legalább részében, hol volt a hiba? minő elem vagy elemek hiányzottak? melyek voltak kelleténél bővebben? minő kellő körülmények nem járultak, vagy minő feleslegesek járultak az illető észrevételhez vagy kísérlethez? és így, hogy m i n kell a közvetkező kísérletekben segítni, mit pótolni, mit elhagyni, mit helyrehozni, mit eltávoztatni, mit igazítani? Egy szó mint száz, az ezentűli kísérletek annyira különböz e t n e k a régiektől a gazdaságban, a mennyire épszemű ember járása egy nagy város-

ban egy vak emberétől, kit vagy kutyája vagy csak tapogatódzása vezet.

„És ezen nagy előnyt köszönjük uraim a tudománynak. De legnagyobb, legméltóbb köszönet leend, ha fel tudják s igyekezzenek használni. E tekintetben azonban, ha szomorú képpel vagyok is kénytelen végezni átnézetemet: de az igazság parancsolja megvallanom, hogy e mai napig minden sürgés-forgás daczára az „okszerű“-nek nevezett gazdaságban, e nemben s ez úton, igen-igen kevés, — hogy ne mondjam, semmisem — történt.“

TARTALOM.

KILENCZEDIK KÖTET. — 1860. ÉV.

XXVIII. ÉS XXIX. FÜZET.

Lap.

IRÁNYESZMÉK. — II. Egyetértés, társadalmi egybeolvadás. — Gróf Mikó Imrétől	3
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE. — Ötödik közl. — A XIX. század. — Smith utódai. — Kautz Gyulától	17
FERENCZY ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Fáy Andrástól.	50
SCHILLER. — Élet- és jellemrajz. — Második közl. — Szász Károlytól	71
A TÖRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGON. — Negyedik közlemény. — Salamon Ferencztől . . .	120
HUMBOLDT SÁNDOR ÉS MŰVEL. — Második közlem. — Almási Balogh Páltól	155
LEGUJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN. — Barth utazásának utolsó kötetei. (Vége). — Hunfalvy Jánostól	181
DE GERANDO ÁGOST EMLÉKEZETE. — Lukács Móricztól	205
IRODALMI SZEMLE. — Petőfi bemutatása a francziáknál. S. F. — Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől	219
HAZAI TUDOMÁNYOS MOZGALMAK. — I. Magyar tud. Akademia. — II. Földtani társulat	232

XXX. FÜZET.

	Lap.
IRÁNYESZMÉK. — III. A MAGYAR IFJÚSÁG. — Gróf	
Mikó Imrétől	257
ADALÉK NÉPKÖLTÉSZETÜNKHEZ.—Gyulai Páltól.	272
LORD MACAULAY. — Életrajz. — Cs. A.	303
A TÖRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGON. — Ötödik, befejező közlemény. — Salamon Ferencztől	324
TUDOMÁNYOS MOZGALMAINK. — I. Magyar tudom. Akademia. (Magyarország népesedési viszonyai Ko- nektól; Brassai értekezése a mondatról; Andrássy Manó gróf régiségi gyűjteménye; állandó statistikai és természettudományi bizottságok alakulása stb). — II. Erdélyi országos Múzeum. (Ta- kács előadása a villanytelegráfról; Vámbéri török- magyar közlései; Brassai a növények táplálkozásáról)	369